Mustafa Cemal

EŞİTLİKÇİ TOPLUMLAR

belge yayınları

EŞİTLİKÇİ TOPLUMLAR

Sömürüsüz Bir Gelecek İçin Antropolojik İnceleme

Mustafa Cemal, tüm devrimlerinin sorunlarından hareketle, özellikle de eşitlikçi bir toplumun olabilirliği konusunda olumlu bir yaklaşımı benimseyerek,antropolojik araştırmaların sunduğu olanaklarla zorlu bir kavramsal sorgulamaya girişiyor. Kapitalizm sonrası toplumu tartışmak için, işe ilk toplumların kendisinden, değişimin, ailenin ve hiyerarşinin kökenlerinden başlıyor. Üretilmiş zenginliğin nasıl üretildiği,el değiştirdiği ve bölüşüldüğü soruları yanında, dolaysızca insanın nasıl üretildiği ve cinslerin birbirlerini nasıl bölüştüğü sorularına yanıt arıyor.

Mustafa Cemal 1958 Elazığ doğumlu. ODTÜ mezunu. Çeşitli siyasal ve lüktürel dergilerde çalışmaları yayınlandı.

BELGE YAYINLARI
Kuramsal Dizi

EŞİTLİKÇİ TOPLUMLAR
Mustafa Cemal

Montaj: Adım Grafik
İç Baskı: Gülen Ofset
Kapak Fotografı: F.R. Barton (1865-1945)
Güney Doğu Papua-Yeni Gine
Kapak Tasarımı: Mustafa Kalemci
Kapak Baskı:Orhan Ofset
Cilt: Güven Mücellithanesi
Birinci Baskı: Kasım 1996

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Caddesi Binbirdirek İşhanı 15/4 -409
Sultanahmet-İstanbul
Tel/Faks: (0212) 517 44 53
Tel: (0212) 638 34 58

EŞİTLİKÇİ TOPLUMLAR

Sömürüsüz Bir Gelecek İçin Antropolojik İnceleme

Mustafa Cemal

belge
yayınları

İçindekiler

Giriş 1

1. Toplumun Oluşumu 5

1.1 Toplumsal Emeğin Oluşumu 5

1.2 Alet Üretimi ve Kavram oluşumu 9

1.3 Kavram Oluşumunu Önceleyen Toplumsal Süreç 12

1.3.1 Kümeleme 12

1.3.2 Dil Öncesi 17

1.3.3 İmleme 21

1.3.3.i İm kavramı temsil eder . 21

1.3.1.ii İm nesneye yönletir 23

1.3.1.iii Toplumsal bağlam 26

1.3.4 Adlandırma 28

1.3.3.i İlk adlandırma sterotiptir 28

1.3.1.ii Anlam 32

1.4. Dilin ve Alet üretiminin Gelişmesinin Birliği 50

1.5 Emeğin İlk Bölünüşü 58

1.5.1 Toplumun Kurucusu: Çocuklu-insan 60

1.5.2 Üleşme 72

2. Cinssel Emek Bölümü 76

2.1 Derleyici-Avcılarda Cinssel Emek Bölümü 76
2.1.1 Derleyicilikte ve Avcılıkta Emek Üretkenliği Farkı 78
2.1.1.i Gereksinmeler ve insanın özgürlük alanı 86
2.1.2 Toplumsal Entropi ve Evrimin Yönü 101
2.1.2.i Zorunlu zaman, zahmet 107
2.3.1.ii Toplumsal emek üretkenliği 112
2.1.2.iii Artı zaman, serbest-zaman, artı-emek. 121

3. Göçebelik ve Oba Örgütlenmesi 133
3.1 Göçebelik 133
3.1.1 Taşınma 134
3.1.2 Saçılma ve Salkımlanma 137
3.1.2 Coğrafya Üretim Kuvvetidir 139
3.2 Oba 146

4. Bölüşüm ve Armağan 150
4.1 Üretim Yordamı 150
4.1.1 Üretim Kuvvetleri 151
4.1.2 Üretim İlişkileri 158
4.2 Av Ürünün Bölüşülmesi 170
4.2.1 Toplumsal Mülkiyet ve Kişisel Mülkiyet 175
4.3 Geriverimli İlişkiler: Armağan 180
4.3.1 Bölüşme ve Armağanlaşmada Akrabalık ilişkileri 187

5. İnsanın Üretim ve Yenidenüretim Süreci 194
5.1 İnsanın Üretilmesinin Özgül Kurumu: Aile 194
5.1.1 Özne Üretken Tüketim 194
5.1.2 Neden insest? 205
5.1.3 Evlilik 215
5.1.3.i Babalık ve zina 219
5.1.3.ii Eşleşmenin öteki yüzü; arazi paylaşımı 227
5.1.3.iii Çokkarılılık 233

6. Eşitsizlik mi, Sömürü mü 244
6.1 Toprak Mülkiyeti ve Savaş 244
6.2 Artı-emek ve Sömürü 260
6.3 Çalışma Süresinde Eşitlik 265

6.4 Bölüşmede Eşitlik 272
6.5 Eşitsizlik 276

7. Hiyerarşinin Doğuşu 284
7.1 Oturgan Devşiriciler 284
7.2 Bey 291
7.1.1 Cömertlik 291
7.2.2 Prestij Rekabeti 295
7.3.3 Beyin Çokkarılığı 298
7.3 Geridağıtım 300
7.4 Kurlaşma 305
7.4.1 Makam Mülkiyeti 311

8. Düşünce ve Duygu 316
8.1 Mitsel Düşünüş 316
8.1.1 Metafor ve Metonim 325
8.1.2 Bilinçdışı 337
8.2 Duygu 341
8.2.1 İnanç 341
8.2.2 Duygu 351

9. Gelecek Toplum Üzerine 370

Başvuru 384

İndeks 395
Konu indeksi 395
Yazar indeksi 401

Giriş

"Yazdıklarımın eksiklikleri ne olursa olsun, artistik bir bütün oluşturma gibi bir üstünlüğü vardır, bu ancak bütün olarak önümde durana dek asla basmayarak izlediğim yöntemle başarılabilir."

K. Marx

Aristo ve Platon köleliğin olmadığı bir toplum düşleyememişlerdi. Sosyolojinin iki öncü adı Comte ve Durkheim, devrimden yana değillerdi, verili toplumsal koşullarda sosyalizmi düşünülebilir ve olabilir görmüyorlardı. Köleler, köleliğin kaldırılmasını hedefeleyemediler, ufukları özgürlüklerinin genişletilmesinin ötesine aşamadı. İşçiler, bugün de, daha fazla demokrasi ve daha fazla ücret talebiyle kendilerini sınırlamaktan kurtaramıyorlar. Konusu sosyalizm olan fakültesi ya da kürsüsü bulunan tek üniversite bile yok dünyada. Böyle bir ortamda, sosyalist üretim ilişkilerinin tasarlanamayacağını kabul etmekten kolay birşey yok. Hiçbir düşünce alanı, genel olarak toplumsal bilimler kadar sınıf belirlenimli değildir. Sınıflı toplumun bireyleri olarak sınıfsız bir toplum üzerinde düşünmek, kimi yerleşik düşünce alışkanlıklarını sorgulamak için bulunmaz fırsatlar sağlayabilir.

Kendine "sosyalist" adını vermiş toplumların on yıllar süren sancılı eriyişi ve sonunda sarsıla sarsıla çöküşü, onları sosyalizm için düşünme sürecinin asli konuları olmaktan çıkardı. Bu toplumların tekinin bile sosyalizm yolunda dikkate değer bir aşama kaydetmemiş oldukları açıklıkla gözler önüne serildi. Peki nedir

sosyalizm, sosyalist üretim ilişkileri nasıl tanımlanabilir? Bu sorulara verilecek yanıtları ham hayal olmaktan çıkarabilmek uzun ve yoruçu bilimsel çabayı gerektiriyor. İçinde yaşamakta olduğumuz kapitalist toplum anlaşılmalıdır. Marx'ın *Kapital*'i kavranmalıdır. Toplumların nasıl evrildiği üzerinde yeniden derince düşünülmelidir, yüzbinlerce yıllık tarihimiz anlaşılabilmelidir. Tarihteki tüm gelişme evreleri göz önüne getirilecek olursa, derleyici-avcılık ilk toplumun kuruluşundan, Child'in deyişiyle "tarım devrimine" dek geçen sürenin neredeyse tamamını kapsar. İnsan, tarihinin %99'unda derleyicilik ve avcılık yapmıştır. Şimdiye kadar yaşamış olduğu hesap edilen 80 milyar insanın %90'ı derleyicilik ve avcılıkla, %6'sı tarımsal üretimle ve ancak geri kalanı sanayi toplumu olarak yaşadı ve yaşamakta. Bu yüzden, derleyici-avcı toplumları anlamak, bir bakıma insanı anlamak demektir. Sosyalizm adına herhangi bir toplumdan *olumlu* bir ders alınmak istenirse, bu öncelikle sınıfsız bir toplum olabilir. Derleyici-avcı toplumlar bırakın sınıflı olmayı cinsler arasında zümresel ve akrabalık derecelenmesi boyunca yatay olmak dışında eşitsizlik barındırmayan, sömürüye dayalı olmayan toplumlardır. Onları sosyalizm için çok önemli kılan budur.

11 bin yıl öncesinden beri daha örgütlü toplumlar tarafından marjinal alanlara itilegelmiş günümüz derleyici-avcıları, arkeolojik buluntulara göre en iyi Yukarı Paleolitik dönem toplumlarına uydurulabilir. Bu toplumları incelerken, çalışmam boyunca seçtiğim örneklerin ve örnek olsun diye yaptığım alıntıların tipik olmasına özen gösterdim; fakat metnin amacı açısından bunların tipik olmalarından çok daha fazla yaşanmış olmaları önemlidir. Göçebe derleyici-avcı toplumlar üzerinde sosyalist toplum için derinlikli düşünebilmek, bu toplumların teorisini kurabilmekle olanaklı. Ama ders edinebilmek için tek örnek bile yeterlidir. Andaman adalı derleyici-avcıların ürettiklerini "tembellere de vermesi", Eskimoların "açlığı ve bolluğu paylaşmaları," deyin ki genel davranış biçimi olmasın, ama üzerinde fikirlerimizi sorgulamaya zorluyor. Bilinen derleyici-avcı toplumlar aileler arası dünürlük ilişkileriyle örgütlenmişlerdir. Emek, cinse özgü karakterde bölünmüştür. Toplumun belli bireyleri arasında çiftleşme yasağı vardır. Tümünde kadın ve erkek eşleşerek

aile kurar; aile hem bir üleşme birimi hem de insanın üretildiği özgül kurum olarak işlev görür. Bu iki özellikleriyle kapitalist toplumlara benzerler. Tümü beysiz toplumlardır ve günde birkaç saatten fazla geçim kaygısıyla çalışmazlar; bu iki özellikleriyle ise günümüzün sınıflı toplumlarıyla keskin bir karşıtlık gösterirler. Kapitalist toplumların tersine, bu toplumlarda faaliyet, çalışma ve emek; dünya, toplum ve doğa diye bölünmemiştir. Cinsler arasındaki bölüşme ve çalışma süreleri bakımından eşitlik, cinsel yaşamın hiçbir toplumda olmadığı denli özgür oluşu, oba üyeliğinin başka oba bireylerine açık oluşu ve toplumun savaşa dayalı olmayan örgütlenişi, üretim araçlarının kişisel ya da toplumsal mülkiyeti, armağanlaşma, merkezi bir örgütlenmenin ve kurlaşmanın bulunmayışı, kararların açık tartışmalarla alınması, çocukların kendine güvenli ve bağımsız büyütülmesi bu toplumların sosyalizm hakkında sunduğu düşünme olanaklarının kimileri.

Dil, cinssel emek bölümü ve *göçebelik* derleyici-avcı toplumların tarihsel önkoşullarıdır. Kitabın ilk üç bölümünü bunlar oluşturuyor. Toplumun kuruluşunu anlamak dilin oluşumunu anlamakla eş düzeydedir. Her insan faaliyeti toplumu ve dolayısıyla dili önvarsayar; bu yüzden, ilk tarihsel eylem olarak geçim araçlarının üretimini ya da aleti varsaymak, kaçınılmazca, toplumu kendiliğinden, doğal bir oluş kabul etmeye götürür. Birinci bölümde bunun böyle olmadığını göstermeye çalıştım. Dil, ardında kalıntı bırakmayan toplumsal bir olgu olduğundan, dilin oluşumu ister istemez arkeoloji ve antropoloji dışındaki düşünme alanlarını öne çıkarır. Bölümün önemli bir kısmı bu yüzden uzun bir dallanma olarak belirdi. Cinssel emek bölümünün işlenmesi benzer bir gerekçeyle önemli; bir yandan bu toplumlar bütünüyle emeğin bu bölünüş biçimi üzerinde temellenir görünüyorlar, öte yandan, cinssel emek bölümü verili toplumsal ilişkilerin sonucu gibi görünüyor. Dolayısıyla kısır dairesellikten kurtulabilmek zorunlulukla evrimsel bir incelemeyi gerektiriyor. Derleyici-avcı toplumların üretim ilişkilerini incelemeye giriş ancak göçebeliğin toplumsal etkilerinin incelenmesinin ardından dördüncü bölümde mümkün olabiliyor. Bölüşüm ve armağan bu bölümün konusu. Her iki dağıtım biçiminin zeminini emeğin ve üretim araçlarının birleştirilme biçimi

kurar. Bu toplumlarda emek ve üretim araçları aile içerisinde birleştirilir. Beşinci bölümde insanın üretilme ve yenidenüretilmesinin gerçekleştirildiği özgül kurum olarak aile inceleniyor. İlk sömürüsüz toplumlar marxçı düşünürlerce çok kez öyle ideal betimlenir ki, nasıl olup da bu toplumlardan sınıfların doğduğunu açıklayabilmek olanaksız görünür. Yakın zamanda gelişen diğer bir uç, "tarihin, motoru sınıf mücadeleleridir" tezinden hareketle, bu toplumları da sömürü ilişkileriyle incelemeye kalkıyor. Sonraki bölümü, sınıflaşmanın daha bu toplumlardaki embriyonik olanaklarını incelemeye ayırdım. Yedinci bölüm, derleyici-avcı karakterini koruduğu halde kurlaşmış, oturgan toplumları ele alıyor. Bu toplumların bireyleri alışkın olmadığımız yoğunlukta duygusaldır; hatta doğayı insanlaştırıp ona bir kişilik atfettiklerinden, doğayla ilişkileri de öyledir. Düşünüşleri bir yandan ince tekniklerle ok, kano vb. yapımını sağlayacak denli karmaşık tasarımlar geliştirecek yetkinliktedir, öte yandan mitleri uyanıkken görülen düşler gibidir ve emek süreci bu düşlerden ayrışmamıştır, mitsel düşünceyle teknik düşünce eş düzeyde tutulur. Sonuncu bölümün konusu, duygulu, kendi anlamını kendi koyabilen insandır.

Bu toplumların eksiksiz bir teorisini kurmaktan çok, sosyalist toplum üzerinde düşünme verileri edinmek, mit, duygu, mülkiyet, gereksinme, üretim kuvvetleri, üretim ilişkileri, artı-emek, savaş, emek bölümü, aile, sömürü gibi, eldeki her biri tartışmalı olan kavramların içeriklerini zenginleştirerek sosyalist üretim yordamının teorileştirme çabalarına katkıda bulunmayı amaçladım. İlk sosyalist derleyici-avcı toplumların incelenmesini, sosyalist toplum üzerinde derinlikli düşünme sürecinin çetrefil yolunda bir giriş olarak görüyorum.

1

Toplumun Doğuşu

Evren, süreç sayesinde, sonlunun sınırlarından kaçar. Süreç sonsuzun sonludaki içkinliğidir; böylelikle tüm çeperler patlar ve tüm tutarsızlıklar çözülür.

A. N. Whitehead

1.1 Toplumsal Emeğin Oluşumu, Üleşmeci İlişkilerin Başlangıcı

Toplum kurabilmenin ilk koşulu, bireyin artı-emeğinin başkalarının yaşaması için zorunlu olmasıdır.

> "İnsanlık ancak hayvanlık düzeyinden kendisini yükselttikten sonra, ... bir insanın artı-emeğinin başka bir insanın varoluş koşulu olduğu durum doğmuştur. ... bu başlangıç aşamada, başkalarının emeği ile yaşayan toplum kesimi, doğrudan üreticilere kıyasla son derece küçüktür." (Marx 1965 [1887]:512)

Başka bir yerde Marx şunları yazar:

> "İnsanların herhangi bir şekilde başkaları için çalışmaya başladıkları anda, emekleri toplumsal bir biçim alır." (1965 [1887]:71)

En yalın olarak bu, başlangıç aşamada, toplumun bir kesiminin, yaşlı, çocuk, sakat ve hasta bireylerinin, yani üretmeyen ya da düşük üretkenlikli bireylerinin yaşamlarını sürdürme koşullarını sağlamakla yükümlenmesi demektir. Nüfusun bu kesiminin yaşayabilmesi olağan üretkenlikteki kişilerin kendi bireysel gerek-

sinmelerinin üstünde üretebilmelerine, bunun için fazladan emek harcamalarına bağlıdır. Buysa ancak bireyin sırf kendi içgüdülerini doyurmakla sınırlı olmaktan kurtulup, başkasını amaç edinerek davranmaya başladığı bölüşmeci toplumcul ilişkileri gerektirir. Böylece ilk kez, emek harcama, amacını biyolojik varoluştan, içgüdülerden değil, toplumsal varoluştan edinir.

Kadının ve erkeğin derlediklerini elde ettikleri yerde tüketmeyerek, aynı emek sürecine katılmayan ve üretemeyen diğer üyelerle birlikte tüketilmek üzere konak yerine taşımaları *üleşme* ilişkisinin tarihsel ilk adımını oluşturur. İlk konaklama yeri kalıntılarında, taş alet yapımından arta kalan taş parçaları, taş aletlerle parçalanmış kemik kalıntılarıyla birlikte bulunmuştur. Bu araştırmaların bulgularına göre konaklama yerine hem alet üretmek için taş getirilir, hem de derlenenler getirilir. Konaklama yeri, taş aletlerin üretildiği, beslenme, uyuma ve bakımın yapıldığı bir merkezdir. Bu tür konak yerleri, dünyanın her yanında insansıların ortak davranış biçimi olarak görülmektedir.

Eldeki veriler ilk üleşmeci toplum çekirdeğinin ne zaman ortaya çıkıp, hangi koşullarda kararlı bir yapı oluşturduğuna ilişkin hassas bir kestirim yapmaya izin vermiyor. Arkeolog Isaac Gynn, daha sonra görüşünü revize etmekle birlikte, 1981 yılında yazdığı bir makalede, kazı çalışmalarında açığa çıkarılan konaklama yerlerinde yiyeceğin üleşildiğini ileri sürmüştü:

> "Yiyeceğin üleşilmesi hipotezi, araçların yapıldığı, yiyeceğin taşınıp getirildiği, et yenildiği, bitkisel besinlerin derlendiği, emek bölümünün yapıldığı ve üyelerin her gün biraraya gelip toplumsal bir gurup olarak yaşadıkları, böylece araç ve yiyecek artıklarının biriktiği yeri önemle düşündürür.
>
> Bu açıklama çizgisi 2 ya da 3 myö insanın evriminin karmaşık dinamiklerini anlamakta yardımcı önemli bir potansiyel taşır... Bununla birlikte bu bir hipotezdir ve gerçeklenmiş bir doğru değildir." (1989:323)

İnsana en yakın primatlarda dil, tüm topluluğu kuşatan insest gibi davranış örüntüleri bulunmadığı gibi, sürekli üleşme davranışı da yok. Primatlar yiyeceğe bireysel olarak elkoyarlar. Yavru sütten kesilir kesilmez yetişkinlere bağlı olmayan bir yaşam sürer. Yetişkin erkekler birbirlerine ve yavrulara karşı özel bir sorumluluk

duymazlarken, yetişkin dişiler arasında dayanışma türü davranış emzirme döneminde gözlenebiliyor. Doğa içerisindeki gözlemlerin yanısıra laboratuar denemeleri de primatların birbirleri arasında sürekli bir dayanışma kuramadıklarını gösteriyor. Küme sadece, belli bir avlanma alanını birliktelikle korur. Bu sayede kümenin zayıf üyeleri de kendilerine yeterli besini bulma olanağı elde ederler[1]. Hayvandan insana[2] geçişin ilk temel koşulu, besinin ana ile yavrusu arasında sınırlı olmakla kalmayan, farklı yaş ve cinsiyetteki insanlar arasındaki bölüşülmesidir. İnsan, başkası için çalışmaya başladığı an hayvandan farklılaşmıştır. Her emek sürecinin amacı başkasıdır. Bu bağlamda, bu tezi benimsemek uygun görünüyor. Fakat Isaac 1983 yılında yayınlanan metninde, konaklama yerlerinin "toplumsal odak" olduğu görüşüne eğilimini koruduğunu belirtmesine karşın, üleşim sözcüğünün kaldırılmasını önerir:

> "Yiyeceğin üleşilmesi hipotezi, merkezi derleme yeri (central place foraging) olarak yeniden adlandırılmalıdır. Bu, et yemeyi ve aracı birleştirir. Bu teze göre aşağı yukarı 2 myö, en azından küçük beyinli bir tür insansının ... araç *kullandığını*, muhtemelen erkekler tarafından et elde edildiğini, et parçalarının merkezi yere getirildiğini ve burada toplumsal gurubu oluşturan diğer üyelerle özellikle üretime katılmayan kadınlar ve çocuklarla birlikte kollektif olarak tüketildiğini ortaya koyar. Başlangıçta ya da sonraki bir aşamada, dişinin derledikleri sisteme dahil olur." (1989:114)

Üleşme emeğin cinssel bölümünü barındıran toplumsal bir ilişkiye

---

[1] Sonraki makalesinde Isaac, insansıları da kuşatarak hayvanlarda yiyeceğe elkoyma davranış örüntülerini şöyle kategorileştirir: i. Bireysel keyfi beslenme. ii. Kollektif beslenme: Hayvanlar tek bir yiyecek kaynağında kümeleniyorlar, fakat her biri kendisi besleniyor. iii. Hoşgörülen aşırma: Av, tek bir kaynağın etrafına toplanan hayvanlardan bir ya da birkaçı tarafından denetleniyor olmasına rağmen, bunlar diğerlerinin yiyecekten yararlanmasına izin veriyorlar. iv. Tedarik: Yavruya yiyecek taşımak. v. Aktif üleşim: Yiyecek toplumsal bir odağa taşınıyor ve diğer insanlar/hayvanlar ve onların yavruları arasında bölüştürülüyor (1989:335).

[2] İnsan sözcüğünü yerine göre tüm insansı türlerini de içine alacak genellikte kullanıyorum.

denk düşer. Oysa merkezi derleme yeri hipotezi, özgül bir ilişki tanımlamaksızın söz konusu faaliyetleri gelgeç kabul ediyor. Ya rastgele oluşmuş birkaç kişilik kümeler ya da bireyler bu konaklama bölgelerine han gibi geliyorlar, dinleniyor, alet üretiyor, kollektif olarak yiyeceklerini tüketiyorlar ve sonra kollektif dağılıyor, başka yerde başka kümeler kuruyorlar diyeceğiz; ya da birlikte yaşayan aralarında üleşmeci ilişkiler bulunan insansı topluluklarının göçerken konakladıkları yerlerdir, diyeceğiz. Sorun basitçe üleşmeci davranışın başladığı tarihin saptanması olsaydı, bu çalışma kapsamında söylenecek söz olmazdı. Gerçekten de keçi patikasının oluşması gibi yüzlerce yılda oluşmuş, rüzgardan korunaklılık, ateşin yakılmasına elverişlilik, yırtıcı hayvanların saldırısına kapalılık, su kaynağına yakınlık benzeri özellikleri bakımından aslında yaşanmaya pek elverişli olmadığı halde konaklamaya elverişli stratejik noktalar olabilir bu yerler. Ama buna nasıl karar vereceğiz? Diğerlerinde olduğu gibi üleşmeci tutuma ilişkin de bu başlangıç evrede hayvanla insan arasında çeşitli benzerlikler bulunabilir. Fakat, kesin bir benzemezlik var ki, o da insansıların araç kullanmakla kalmayıp *üretmekte* olmaları. Bu konaklama yerleri, çok sayıda araç gereç ve yiyecek artığı barındıracak denli uzun süre yaşandığını gösteriyor. Belli bir amaçla şekillendirilmiş iki ya da üç milyon yıl öncesine ait olduğu kestirilen en eski araçlar, Doğu Afrika'da bulundu. Fakat halihazırda, 4-2 myö yaşamış bulunan *Australapithecus*'un alet üretip üretmediği konusunda kesin bir anlaşmaya ulaşılamamış durumda. Eldeki verilerin oldukça kısıtlı ve kimi zaman tutarsız ya da güvenilirliği tartışmalı olmasından ötürü, Isaac haklılıkla "arkeolog, kara delikler gibi olağandışı fenomenleri hayal edebilmek için fiziği ve matematiği kullanan kozmolog gibi çalışır" der. Bu bakımdan çözümleme yapılırken, "üleşim" kavramının yanısıra, "emek bölümü" ve "araç" kavramları da analiz edilmelidir. Ancak bundan sonra bu yerler basitçe merkezi derleme yerleri midir, yoksa, aralarında üleşmeci ilişkiler bulunan insanların kurdukları özgül toplumsal ilişkilere mi tekabül eder sorusuna başarılı bir yanıt verilebilir.

1.2 Alet Üretimi ve Kavram Oluşumu

İnsan öncelikle canlı doğadır. Bireyin her toplumsal edimi, kendi canlı doğasının belirtilerini taşır. Dil bütünüyle toplumsal bir oluşumdur, ancak, dilin ortaya çıkabilmesi için akciğer, boğaz, gırtlak, ses telleri, damak, konuşmaya elverişli bir ağız boşluğu, diş, çene, burun, dudak ve kıvrak bir dil öngerekir. Alet üretmek de toplumsallaşma sürecinin ürünüdür, ama bu, ellerin alet yapabilmesine ve aletin projesinin tasarlanmasına izin veren evrimsel bir gelişme düzeyini öngerektirir.

Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde ilk tarihsel eylemin üretim araçlarının üretimi olduğunu ileri sürüyorlar;

> "Tarihsel ilk eylem gereksinmelerin doyurulması, maddi yaşamın üretilmesi için üretim araçlarının üretilmesidir." (Marx & Engels 1976 [1845]:27)

Otuz küsur yıl sonra Engels *Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü* adlı makalesinde, "maymun takımı ile insan toplumu arasındaki karakteristik farklılığın "*Emek*" olduğunu vurguladıktan az ötede "Emek alet yapmakla başlar." yazar (1976 [1876-82]:175, 176). Peki alet üretebilmenin ön koşulu nedir? Alet doğada hazır bulunmayan, üretilen araçtır. Alet yapma becerisi öncelikle, göz, el ve belleğin, sürekli yoğunlaşmayı sağlayan uyumlu bir koordinasyonunu gerektirir. Yoğunlaşma, yapılan işin farkına varılmasıyla ve teknik sürecinin anlamlı bir biçimde bellekte depolanmasıyla olanaklıdır. Ancak bellekte depolanan işlenmiş enformasyon, uslamlamaya yol açabilir. Alet üretmek doğallıkla nesnede bulunmayan bir işlevi ona kazandırmaktır. Bu işlevin nasıl kazandırılacağı alet üretmeye başlamadan önce, asgari düzeyde zihinde tasarlanmış olmalıdır. "En kötü mimarı en iyi arıdan ayıran, mimarın inşa edilmeden önce yapıyı hayalinde kurmasıdır" (Marx 1965 [1887]:178). Bunun için anımsama, çağırışım yapma, hayal kurma, bağlantılar kurma, hipotezler geliştirme, çıkarım yapma yeteneği bulunmalıdır. Yani şu ya da bu düzeyde kavramlara sahip olunmalıdır. Bu davranış örüntülerinin tümünün denetimi beyin kabuğunda toplanmıştır. Beyin kabuğunun ayırtedici özelliği, *amaçlı* ve *tasarlanmış* faaliyeti olanaklı kılmasıdır. Örneğin ilkel memelilerden tavşan, beyin kabuğu alınmasına karşın, davranışlarının pek çoğunu

normal bir hayvandan ayırt edilemeyecek denli başarıyla yapabilir. Beynin evrimsel gelişmesi mantıksal işlemlerin yapılabilmesini olanaklayan prefrontal lobun giderek büyümesi yönünde gerçekleşmiştir. İnsanın ve *Australopitecusun* tüm amaçlı faaliyetleri motor alanda başlatılır. Bu alanın çok büyük bir kısmı, ellere ve özellikle baş parmaklara ayrılmıştır. Isaac'ın verdiği tarihe ait bulgulara göre Homo Habilis'in (becerili insan) kafatası hacmi bügünkü insanın yaklaşık %40'ı kadardır; şempanzelerin kafatası hacim oranı %28, gorilin %34.4 olduğuna dikkat edilirse azımsanmayacak bir düzeye ulaşılmış olduğu söylenebilir. Şempanzeler bilinen tek araç kullanma yeteneğine sahip hayvanlardır. Şempanze, karınca, arı gibi hayvanları yuvalarından dışarı uğratmak için ince dalları, kabuklu yemişleri kırmak için taş kullanır. Fakat taşı kırarak, sivrilterek ya da keskinleştirerek ona özgül bir işlev kazandırmak için uğraşmaz. Şempanzenin zihin yorma çabası güçlü ceza ve haz motivasyonuna gerek duyar. Tutsakken yapabildiği davranışları doğal yaşamlarında ender olarak gösterebilir. Kavram geliştirme yeteneğinden yoksun olduığundan belli düzeyde elde ettiği başarıyı daha üst düzeylere sıçratamaz, alet üretemez, araç kullanmak yaşamını sürdürmek için sürekli bir gereklilik haline gelmez. Dolayısıyla araç kullanma davranışı oldukça sınırlı olarak kuşaklar boyunca aktarılabilir.

Bu çerçevede *alet kullanımı* ile *alet üretimi*ni birbirinden ayırmak gerekiyor. İnsanla hayvanı birbirinden karakteristik olarak ayıran doğadaki hazır nesnenin alet olarak kullanımı değil, alet üretimidir. İlk alet üretimi bir düzeyde kavram oluşumunu ya da kavram oluşumuna yakın bir tasarlama yordamını[3] gerektirir. Alet, emekçinin nesne üzerinde iş yapmasının aracıdır; alet üretmek, aletin kullanılacağı emek sürecinin tasarlanmasını öngerektirir, ve yanısıra ürünün kimin için üretileceğinin tasarlanmış olması gerekir. Aleksiyev'in görüşü de bunu destekleyici yönde:

[3]İngilizcedeki "mode", Almancadaki "Modus" sözcüğünün karşılığı olarak *yordam* sözcüğünün kullanılması H. Kıvılcımlı'nın önerisi. Türkçede "mode" karşılığı olarak kullanılagelen "tarz" sözcüğü, "biçim" sözcüğüyle eş anlamlıdır. Ortadaki anlam bozukluğuna, rağmen nedense benimsenmiş. Kıvılcımlı'nın önerisi bence yerinde ve sevimlidir.

> "Araç kullanmanın, ilkel olduğu ne denli söylenirse söylensin, başlangıçta onda maymununkinden daha büyük bir akıl payı bulunmaktaydı ve bu davranış mantıksal kavrayışın ürünü olmalı ve de araç kullanma sırasında insan eylemleri ile nesneler arasında gözlemlenen bağlantılar (vurma ya da rötüş eylemleri; nesnelerin biçimlerinin değiştirilmesi; onların araçlar olarak kullanılmaya elverişlilik durumları) bilinçli bir mantığın saptadığı haraketler olmalılar;" (1993:241)[4]

Isaac'de bu görüşe tereddütsüz katılmaktadır: "Açıktır ki görece basit bir alet yapımı bile kavramları ... içerir" (1989:376). Platon-'un tüm bilgimizin kavramlardan oluştuğunu keşfetmesinden bu yana burjuva dünyasının ideolojik formlarıyla yüklü çağdaş psikoloji ve felsefe kavram oluşumunu, zihin ve madde arasındaki karşıtlık düzleminde tanımlamaktan kendini alamaz. Oysa kavram oluşumu ancak toplumsal ilişkiler içerisinde olanaklıdır ve ancak tarihsel süreç içerisinde kavranılabilir. Dolayısıyla, "emeği," Hegel'in tezini dokunmadan benimseyerek alet üretimiyle başlatamayız. Belki bu ilk hatalı varsayım yüzünden Engels elin gelişimine ilişkin görüşlerini anlatırken "Gereksinme organ yarattı." demekle, Lamarkcı evrim görüşüyle örtüşmekten kaçınamadı. Ve yine belki otuz küsur yıl boyunca Marx'la birlikte savundukları, "ilk tarihsel eylemin üretim araçlarını üretmek" olduğu tezinin hatalı oluşu yüzünden, toplumun kuruluşunu basitçe "toplumsal içgüdüye" indirgemekten kurtulamadı. Engels şöyle yazabilmiş;

---

[4]Kesin dönüm noktasını vurgulamak açısından, burada "Kullanma" terimi yerine "üretme" teriminin kullanılması doğrudur. Aleksiyev böyle bir ayrıma gitmiyor, ama, daha ileride şöyle yazmış; "*Australopitesin*ler (4-2 myö, bn.) arasında anımsatayım, konuşma yoktu, dolayısıyla kavramsal bir düşünüş bulunmayacaktı; görüşmeler ve biraraya gelmeler, hayvanlarda olduğu gibi, daha çok iletişsel vokalizasyon ile yürütülürdü. Taştan ve olasılıkla tahtadan ve kemikten, çok ilkel araçlar biçimlendirildi" (Alekseyev 1993:294). Buradaki biçimlendirme (İngilizce metinde "fashion") terimi, maymunun davranışından daha gelişmiş ama henüz onu nitel olarak aşamamış, üretmeyi andıran bir aşamaya denk düşer. Böylece, alet kullanma, biçimlendirme ve üretme olarak üç aşamayı ayırtedebiliriz.

"Fikrimce, toplumsal içgüdü maymundan insana geçiren en temel kaldıraçlardan biridir."[5] (1976 [1875]:289)

1.3 Adlandırma: Kavram oluşumunu önceleyen toplumsal süreç

1.3.1 Kümeleme

Kavram kurmak öncelikle kümeleme (sınıflama) yapmaktır. Nesneleri tanımada, iki şeyin benzerliğini algılamada, enformasyonu öğrenme ve hatırlamada, problem çözmede, dil edinme ve kullanmada kısacası hemen tüm bilişsel süreçlerde, kümeleme temel bir rol oynar. Kümeleme ilkin ayırtetmekle olanaklıdır.

Her kümeleme, kümeyi oluşturacak öğelerin ayırtedici ortak nitelikleriyle kendileri dışındaki tüm öğelerden ayırıp bir öbek içerisinde tanımlanmasıdır. Bunun için, uzam-zaman ve nedensel ilişkilerden yalıtarak bireylerin ayırtedici ortak nitelikleri bakımından tümünü kuşatan, ama herbir tekil bireyden soyutlanmış bilişsel bir tasarımın oluşturulması gerekir. Diğer bakımıyla bu, uzam-zamansal ve nedensel ilişkiler içerisinde sürekli ve kalıcı olanı, yani özdeşliğini koruyabileni (kendisini aynen yenidenüretebileni), saptayabilmektir. Bu kuşkusuz informasyonun belleğe atılır atılmaz dış bağlamdan kurtulup dışarısı değişse bile öylece alıkonmasıyla ilgilidir. Heraklit "Aynı nehirde iki kere yıkanamazsınız" derken *nehir,* kavramının bu dondurulmuşluğuna, değişmeden soyutlanmışlığına işaret etmekteydi. Bebek, çocuk, kız, kadın, anne, nine terimleri tek kişinin aynı oluş, bozuluş ve başkalaşım sürecinde aldıkları

[5]Bu görüş, Marx'ın *Grundrisse*'de "doğallıkla ortaya çıkmış kabile" ya da "doğal topluluk" ifadelerinin yirmibeş küsur yıl sonra yanlılanması gibidir (1981 [1857-58]:84, 472). Oysa, ikisi birlikte ***Alman İdeolojisi***'nde, "Aile, başından beri toplumsal bir ilişkidir." diye yazmışlardı (1976 [1845]:28). Bu tutarsızlığa Ali Topaloğlu da belirtmiş: "El emek teorisi ya insanımsıların (insansı bn.) düşünmeden alet yaptıklarını öne sürmek ya da insanımsıların daha sürecin başında düşündüklerini kabul etmek zorundadır. O zaman da, düşünceyi el ve çalışmanın yarattığı iddiasından vazgeçecektir." (1996:29)

adlardır, ama her bir terim bu sürecin dondurulmuş belli bir dönemini diğerlerinden ayırarak betimler. Aynı kümeyi oluşturan üyeler arasındaki maksimum benzerlik ve başka kümelerin üyeleri arasındaki maksimum farklılık ve devinim boyunca invaryant kalma bir kümenin tipik görünümünü veriyor. Bu yüzden kavramlar nihai olarak gösterilemezler, ancak temsil edilebilirler ya da ifade edilebilirler. Bilme süreci hep tikeli evrensel bir küme içerisine sokma, başka bir anlatımla, belli bir tür ya da cins içerisine sokma, biricikleştirme (individuum) girişimidir. Öteki noktalarla ilişkisiz tek gerçek nokta düşünülemez bile; ama biz uzayda öylece kimsesiz duran yalıtık noktayı zihnimizde tasarlayabiliriz. "Mantıksal kavramlar 'soyut' olmalarından özneldirler, ... fakat aynı zamanda 'Kendinde-şeyi' ifade ederler" (Lenin 1976:208). Ne ki, ne indüktivist yolla *bütün* bireyleri tek tek elden geçirip ortak özelliklerinin tümünü saptayıp evrensele varmak, mutlak evrensel bir küme tanımlamak, ne tikeli sadece bir küme içerisine sokmak, ne de mutlak değişmezliği yakalamak olanaklıdır. Somutun, tikelin, bu alabildiğine zengin çeşitliliğin birliği olmasından, eşsizliğinden ve hiçbir varlığın özdeşliğini aynen koruyamamasından ötürü, başlangıç noktası hep somut olmasına[6] rağmen, düşünme süreci hep soyuttan somuta ilerler. Bu, aynı zamanda, kümelemenin imlemeyle (sign) yanyana ilerlemesinin ya da ilerlemek zorunda olmasının da temelidir. Her kavram idealleştirmedir, gerçekliğin tıpkısı değildir, onun zihinde yenidenüretilmiş bir temsilidir. Bundan ötürü her kavramın ilkoluşumu kendiliğinden simgelemedir. Düzgün doğrusal hareket, sürtünmesiz yüzey, nokta vb. üçgen kavramı, 'Δ' simgesi soyutlanmaksızın düşünülemez. Ancak sonra, üçgen uzayda üç noktayı doğru parçalarıyla birleştiren düzlemsel kapalı şekildir diye tanımlanabilir. Doğada bu tanıma uyan tek bir nesne bile yoktur. Bu yüzden üçgen kavramını iletebilmek için yazıyla "üçgen", "müselles", "dreieck" vb. harf guruplarını kullanarak, konuşmayla ses gurupları kullanarak, işaretleşmeyle kartona üçgen biçimi verip

[6] "Kural olarak, en genel soyutlamalar ancak, tek bir şeyin pek çoğunda ya da tümünde ortak olarak göründüğü, mümkün en zengin somut gelişmenin ortasında doğar." (Marx 1981 [1857-58]:104)

imlemek zorunda kalırız. Bu, bizzat düşünme sürecinin imlerle yapılabilmesinin olanağını yaratır; düşünme süreci sadece toplumsal işaretleri kullanmakla kalmaz, keyfi işaretlerle de iş görebilir. Sadece kavram değil, işaret de bilişseldir, her kavram belli bir işaretle (işaretler gurubuyla) bellekte kodludur.

*Bir*leştirme, aynı anlama gelmek üzere özdeşliği kurma, düşünme sürecinin sadece bir aşamasıdır. Uslamlamanın doğabilmesi için *bir*lerin ilişkili olması, ilişkilendirilebilir olması gerekir. Her kavram başka kavramlarla hiyerarşik bir ilişki içerisindedir (tatlı elma, elma, meyve, yiyecek). Kümeleştirilen nesne, kendisinin içinde olduğu kümeyi karakterize eden tüm özellikleri içinde taşır. Hiyerarşinin belirli bir düzeyinde bulunan bir küme, daha genel kümenin içerdiği karekteristik özelliklerin tümüne sahiptir. Böylelikle olağanüstü miktarda bilgi, üzerinde tek tek düşünülmeksizin kullanılabilir hale gelir. Hiyerarşideki konum yükseldikçe içlem yoksullaşır ve kaplamı genişler, tersine aşağıya doğru inildikçe kaplamı daralır, içlemi zenginleşir, ayırtedicilik belirginleşir. Mantıksal düşünüşü, uslamlamayı olanaklayan budur. Mantıksal düşünüş biri diğerinin içereni (kanıtlayanı) olmak üzere, en az iki kümeyi kullanarak çıkarımda bulunmaktır. Yargı formundaki her cümle, biri özne diğeri yüklem konumunda iki şeyi birbirine bağlar. Uslamlamaya başlayabilmek için en az iki kümeli kavramlar hiyerarşisine gerek var. Aksi halde, beynin fizyolojik yapısı ne denli gelişkin olursa olsun, uslamlamaya başlayabilmek olanaksız olacaktır. Mantıksal düşünüş dolaysızca kendiliğinden üreyemez. Yanısıra, şeyler öznitelikleriyle tanımlanabilirler; kavram edinmek, bu öznitelikleri ayırtetmek demektir. Bir şey ve bir başkası olmaksızın belirlenim olamaz (Hegel 1991 [1817]:122). Bu "S, P'*dir*." önermesinde görülüyor. Herhangi bir belirlenimden söz etmek en az iki şeyi gerektirir. Taş kavramı, kırılma ya da sertlik kavramlarından bağımsız olarak tanımlanamaz. Öte yandan, tikel taş renginden, biçiminden, ağırlığından vb. bağımsız olarak varolamaz. Tek sözcükle temsil edilen her kavram, başka sözcüklerle ifade edilmek zorundadır. Böylece bir kısırdöngüye girilir, adeta ilk kavramın edinilmişliği bitimsiz bir ön kavramlar silsilesinin *a priori* edinilmişliğini öngerektirir.

Diğer taraftan, her tasımda vargı öncüllerde örtük olarak bulunur. Mantıkta sonuçtan başlayıp öncülle bitiremeyiz, tersine, öncülden başlamak zorunludur. Mantıksal çıkarım öncüllerde örtükçe varolmayan, dünyayla ilgili yeni önermeler üretemez. Sonuç, öncülde bulunandan fazla bir şey ifade edemez. Çıkarsama sadece öncülde örtük olanın belirtik kılınmasıdır. Geçerli bir mantıksal çıkarımda, öncüller dünyaya tekabül etmiyorsa, yanlışsa sonuç da tekabül etmez. Bütün insanların ölümlülüğüne Sokrates'in ölümlülüğünden varamayız, tersine, bütün insanların ölümlülüğünden, Sokrates'in ölümlülüğüne varıyoruz. Dolayısıyla, düşünmeye başlayabilmek, ilk kategoriyi, en soyut olanı bulmayı gerektirir. Bu, gerçeğe uygunluk iddiasındaki mantıksal düşünüşün kendi içinde çelişkiye düşme olanağını hep barındırması demektir.

"Soyutlama" özdeşliği, ele alınan örneklerdeki benzerlikleri saptayıp, benzemezlikleri, özgül farklılıkları eleyerek hepsinde *ortak* olana dayalı olarak kurar. Tikel bir taş parçasını niteliklerinden, diğer taş parçalarında da bulunması zorunlu olmayan tüm özelliklerinden soyutlarsak, "taş" ideasını elde ederiz. Bu yolla tüm belirlenimler ayıklanırsa en soyut kategoriye, Varlık kavramına ulaşılır[7]. Varlık ulaşılabilecek en soyut kategoridir; kendisinden başka hiçbir belirlenimi yoktur, çeşitlilikten yoksundur. Bütün belirlenimlerden soyutlandıktan sonra kalan, yani her şeyde ortak olarak bulunan ve bu nedenle her şeyin ilki ve başlatıcısı olan Varlık, dolayımsız belirlenimsizliktir ve zamandışıdır, öncesiz ve sonrasızdır. Varlık gibi, soyutlamanın tüm kategorileri zamansızdır.

Varlık kategorisi, birbiriyle bütünüyle benzemeyen iki şey yoktur, iddasını örtük olarak içerir. İki tikel taş parçası aynı türe,

[7] Özne ve yüklemi birleştiren yargı formunda kurduğumuz cümlelerin ortak özelliğinin "dir" kopulasıyla tamamlandığından hareketle, Parmenides, Varlık kavramına ulaşıyor. Böylece gramerdeki geniş zamandan tüm zamanlarda varolana ya da mantıksal zamansızlığa, saf Varlığa sıçrıyor. Burada ilk kez, dünyanın değil de doğrudan dilin araştırma konusu haline getirildiğini görüyoruz. Kopulanın anlamını ilk kez kavrayan Parmenides ileride Aristoteles'in kuracağı Mantığın bu bakımdan ilk başlatıcısıdır. O aynı zamanda Varlıkla Hiçliği karşı karşıya koyup, bu ikisinin zıtlığından ötürü hareketi reddetmesiyle, diyalektiğin de temelini atmıştır.

'Taş'a ait olmakla farklılıklarını koyabilirler; yani farklılıklarının zemini özdeşliktir[8]. Öte yandan, "Birbiriyle tümüyle benzer iki şey yoktur.", "Her varolan kendisiyle özdeştir." ya da "Bir şey ne ise odur." önermelerinde ifade edildiği gibi özdeşlik biricikliği, eşsizliği, yani kendisi dışındaki her şeyden farklılığı konularak kuruluyor; burada da özdeşliğin zeminini kuran farklılıktır. Mantıkta ve dilde, gerçekliğe ilişkin bir içeriği olduğu kabul edilen her önermeyi ya totolojik, ya da çelişkili kılan işte bu zıtlıktır. "Bir Bir'dir." önermesi totolojiktir çünkü özne ve yüklem aynıdır. "Bir Varlıktır." önermesi özne ve yüklem farklı olmasına rağmen aynılığını belirttiğinden çelişkilidir. Hegelin tutkulu amacı, Aristo mantığının çelişkilerinden kurtulmuş, bizzat kendisi çelişki üzerine kurulu ama tutarlı bir mantık kurmaktı. Bu amaç doğrultusunda, "Zaman ve Kavramı ilk özdeşleştiren Hegeldir" (Kojève 1991 [1947]:131).

Çalışmam boyunca irdelediğim "kavram" terimi, Hegel'in *Mantık*'ındaki Kavram değil, mantıktaki kavramıdır. Tüm bunlar, incelememin mantıktaki özdeşliğe dayalı kavram anlayışıyla sürmesini engellemiyor, çünkü diyalektik düşünce, mantıktaki özdeşliği, Hegelin deyişiyle soyut özdeşliği ya da "Anlama"yı reddetmiyor, tersine onu kendi içerisinde özümseyerek *aşıyor* (*aufheben*). Hegel, Hume'dan da ileri giderek indüksiyonun yanısıra dedüksiyonun da hayvanlarda bulunduğunu ve arada sadece derece farkı olduğunu ileri sürüyor. Oysa "diyalektik düşünce -tam da kavramların niteliğinin incelenmesini önvarsaydığından- yalnızca insan için mümkündür ve bu insan için ancak gelişmenin epey yüksek aşamasında (Budistler ve Yunanlılar) olanaklıdır" (Engels 1976 [1876-82]:283). Kavramların bizzat kendilerinin kavramlaştırma

[8]Mantık bu özdeşlik üzerine kuruludur. Matematikse bu özdeşliğin, sürekli, bölünebilir, birbiçimli, homojen olduğu, dolayısıyla birime indirgenebilirliği varsayımına dayanır. Ancak A≠A olduğunu kanıtlarsanız, kümeler kuramının çelişkili olduğunu kanıtlayabilirsiniz. Kümeler kuramın çelişkisiz bir kuram olduğunun kanıtlanamayacağı, Gödel'le başlayan süreç içerisinde kanıtlandı. Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'nde yazdığı gibi; "Soyut özdeşlik (A=A; ve diğer türlü, aynıanda hem A hem ~A olamaz) organik doğaya uygulanabilir değildir." (Engels 1976 [1876-82]:214-5)

sürecine sokulabilmesi, kavramların neliğinin analizini gerektirir. İnsanın, hayvandan karakteristik farklılığı budur. Diyalektik düşünüş, doğal bir yeti değil, icattır. Kavramların doğa ve yalıtık zihin arasındaki etkileşimin ürünü olmayıp toplumsal süreçle dolayımlandığı anlaşılırsa, düşünmenin basitçe doğal bir yetiye dayanmadığı kavranabilir. Uslamlama *hazır* kavramlar üzerinde işler, fakat kavramların oluşumu toplumsal bir süreci gerektirir.

1.3.2 Dil Öncesi

Denkel, Descartes'ı ve onun dil anlayışının temel fikrini koruduğunu düşündüğü Chomsky'yi eleştirirken; "dil-öncesi anlamlılık, dil-öncesi düşüncelerin kimi uzlaşım-dışı (dil-dışı bn.) söylenimlerle iletilebiliyor olmasına bağlı. Böyle bir şey olanaklı değilse, dil gibi son derece karmaşık bir anlıksal/davranışsal yapının ansızın insan türünde ortaya çıkışı, temeli davranışa dayanan evrimsel bir açıklamadan yoksun kalır." diye yazmış (1994:47). Makalesinde "dil-öncesi anlam" ve "dil-öncesi düşünce" ifadelerini açıklamaksızın kullanıyor. Bu ifadeleri, kavram oluşumuna ilişkin *Nesne ve Doğası* adlı çalışmasında (1986:153-168) öne sürdüğü "benzerlik" kurmaya tekabül ediyorsa hemfikir olmanın zemini bulunuyor. Çünkü benzerlik kurmak için imgeler yeterlidir, ve bu, yetişkinle çocuğun, insanla hayvanın ortak yanıdır.

İlkin, beynin fizyolojik yapısının henüz yeterince gelişmediği koşulları ele alalım. Bilindiği gibi hayvanlar birbirleriyle belli düzeyde iletişime geçebiliyorlar ve araç kullanabiliyorlar. Öyleyse, örneğin, *homo habilisin* şempanzelerden daha gelişkin haberleşme yetileri olduğunu ve alet üretmeye yetmese bile işlenmemiş malzemeyi sürekli alet olarak kullandıklarını kabul edebiliriz. Piaget ve Bruner'in ileri sürdükleri mantıksal ve simgesel işlem yapma yeteneğini edinme yaşının çok öncesindeki, üç yaş civarındaki çocuklar bile dünyayı sınıflamışçasına algılayabilmekteler. İkisi de kırmızı diye elmayla domatesi karıştırmıyorlar, kediyi adını bilmedikleri başka hayvanlardan kolayca ayırt edebiliyorlar. İki yaşından küçük çocuklar şişe, emzik, araba, köpek gibi nesneleri kümeleyebilmekteler. Şu halde ilk insansıların kavram kurabilmeye izin vermeyen, ama dilsel iletişimi başlatmaya yeterli, algılamadan (ya da duyum-

dan) üstün yetilerinin bulunduğunu ileri sürmek yerinde bir varsayım olacaktır. Hume'a göre insanların ve hayvanların birbirini izleyen iki olay gördüklerinde bu iki tür olay arasında nedensel bir varoluş olduğuna inanma eğilimi vardır ve bu inanç, olay dizisinin yinelenme sayısı arttıkça daha da güçlenir. Neden ve sonuçtan söz ettiğimizde A, B'nin nedenidir diyorsak, A ve B arasında ne tür bir ilişki vardır, diye sormuş Hume. Deneyim bize üç tür ilişki verir, der: (1) bitişiklik ilişkisi; A ve B her zaman uzam-zamansal olarak birbirine yakındır. (2) zamansal öncelik ilişkisi; neden "A", sonuç "B"yi hep önceler. (3) sürekli bağıntılılık; her zaman A'nın B'yi izlediğini gözleriz. Hume nedenselliğin ilk bakışta, olaylar arasındaki zorunlu bağlantı ilişkisi olarak göründüğünü söyler. Fakat, ne bitişikliğin, ne ardışıklığın, ne de bağıntılılığın böyle bir zorunluluğu yoktur. Dilediğiniz kadar oksijen alın, bu size hidrojenle birleştiğinde su elde edeceğiniz fikrini vermez. Bu yolla edinilen fikirlerin basitçe A ve B olaylarının yinelenmesi sonucu zihnimizde uyanan "çağrışım alışkanlığı" oldukları sonucuna varır. Hume haklıdır; olayların ardışıklığı, bitişikliği ve sürekliliği kesinlikle yapılan genellemeyi zorunlu ya da doğru kılmaz (Engels 1976 [1876-82]:292). Ama hayvanlardan şu bakımdan da farklıyız; deneyimlerimizi daha uzun süre koruyabiliyoruz ve daha çok miktarda bellekleyebiliyoruz. Çok sayıda olayın uzun süre bellekte tutulabilmesi, ilişkilerin ve ortaklıkların yakalanabilmesini olanaklıyor. Hayvan ancak belli sayıda yinelenen, diyelim tehdit edici A olayını belleğinde tutabildiği sürece, her yeniden karşılamasında kaçınıcı davranış gösteriyor. Oysa insan A olayı türünden B, C, ... olaylarıyla karşılaştığı zaman tüm bu olaylardaki ortak unsuru yakalayabilmişse, artık A olayının doğrudan kendisinden değil onu gerçekleştiren nedenler içerisinde z'nin bulunup bulunmadığını sorgulayabiliyor. Diyelim varsa kaçınıyor, yoksa A olayını olağan karşılıyor, ya da z'nin bulunduğu durumlarda A'nın da bulunacağını kestirebiliyor. Hume'un felsefe tarihinde açtığı çığır, kavram kurma yetisinin tek başına beynin fizyolojik yapısıyla açıklanamayacağına ışık tutuyor. O halde, başlangıç aşamada hem alet üretiminin öntasarım gerektirdiğini kabul edip hem de insansıların birbirleriyle girdikleri ilişkilerin rastgele olduğunu varsayacak olur-

sak, ya Platon gibi öğrenmenin anımsamaktan ibaret olduğunu (ya da bilgimizin birileri tarafından beyne enjekte edilmiş olduğunu) ya da Kant gibi, "işlenmemiş veri"nin her tür deneye öncel oniki *a priori* kavram yoluyla bilgiye dönüştürüldüğünü, başka bir anlatımla, zihnin (beynin) yapısının deneyimleri tümüyle kendine özgü bir yordamla örgütlediğini, böylece duyu verilerinden kavramlar oluşturduğunu söylemek durumundayız[9]. Ya da tüm empirist felsefenin varsaydığı gibi kavramların esasta indüktif genellemeler (alışkanlıklarımız) olduğunu söylemek durumundayız. Kavram oluşumunu hazırlayan bu ön süreç örgütlü insan ilişkileridir.

Hume, insanla hayvan arasında fazlaca bir fark gözetmez; her ikisinde de genellemeler, çağrışım ve alışkanlık ürünüdür. Benzerlikle, bu aşamada insansının, nesnelerin sürekli *biraradalığı* ya da farklı olayların *ardışıklığı* durumunda aynı nesnelerin hep birarada bulunacağı ya da aynı olayların hep ardarda geleceğini kestirme dışında yetisinin bulunmadığını, neden sonuç ilişkisi kuramadığını varsayabiliriz. İşte bu aşamadaki zihinsel olguya imge diyorum. İmgeleme de öncelikle benzerliği yakalama ve farklılığı ayıklama zihin becerilerini öngerektirir. Bu iki yeti hayalde resmedebilme yetisine denk düşer. Kavram, zihinsel bir etkinlikle meydana getirilen, kurulan bir şeydir, düşünme sürecinin aletidir. Oysa imge iletişim sürecinde rol alabilmesine rağmen, düşünme sürecinde alet olarak işlev göremez, daha çok hammadeye benzer. İmge, gösterilebilir, ama ancak kavramlarla betimlenebilir. "Taş" ile "taş balta" arasında bu bakımdan şöyle bir fark belirleyebiliriz; her ikisinin de imgesinden söz edilebilir, ama "taş balta" zorunlulukla kavrama tekabül eder. Kavramlar gibi imgeler de imlenebilir ve bu yolla ile-

[9]Kuşkusuz, bilişselliğin izahını zihin dışında arayan Hume'dan farklı olarak, Kant'ın zihninin işleyişine ilişkin bu iddiası, zihnin işleyiş yasalarını anlamakta olduğu kadar, bu yeti bakımından beynin evriminin incelenmesinde çekici bir yönü var. (Churchland 1988). Bununla birlikte Kant'ın Hume karşısındaki devrimci tutumu, Hegel karşısında teslimiyetçidir. Çünkü Kant aklın antinomilere düşmesini kaçınılmaz bir kader olduğunu ilan ederken, Hegel mantığı doğrudan bunun üzerine kurmayı dener.

tişim kurulabilir, ama farklı olarak kavramlar yoluyla çıkarım yapabilir.

Tüm hayvanların şu ya da bu düzeyde dünyadaki nesneleri kümeleştirme yetileri var. Yaşayabilmek için yiyeceği, saldırganı, cinsel eşi, barınağı ayırtedebilmek zorundalar. Minimum düzeyde, farklılığı ayırdetmeyi ve benzerlikleri bulunan nesneleri aynı küme içerisine almayı hayvanlar da becerebiliyorlar. Yiyeceği üçgen bir kartonla örtülmüş bir kapta verilen bir ördek, başka geometrik şekiller içerisinden üçgeni ayırtedebiliyor. Daire ve dörtgen vb. şekilli kartonlarla üstü örtülmüş kaplarının yanında verilen yiyecek kabını örten kartona farklı açı ve büyüklüklerde üçgen biçimi verilse bile ördek yanılmıyor, üçgen şeklini diğer şekillerden ayırtedebiliyor. Buradan yola çıkılarak ördeğin üçgen kavramına sahip olduğunu söylemek olanaklı değil. Örneğin, üçgen kavramından yola çıkarak dikdörtgeni iki üçgene bölemez. Ördek, üç sivri köşeye koşullanmaktadır. Köşe sayısı arttırılacak olursa, diyelim on köşeli kartonu on üç köşeli kartondan ayırtedemez hale gelecektir. Yanısıra köşe sayısı yiyecekle ilişkilendirilmiştir. Benzerlikle hayvanların kuşaktan kuşağa aktarılan sembolleşmiş sınırlı sayıda jest ya da ses biçimi olsa bile, bu sembolleri anlamlı bir bütünlüğe kavuşturma becerileri yoktur. "Semantik ayrım yapabilmenin kanıtlarını bulmamıza karşın, sözcüklerin anlamlarını ayırma, sentaktik ayrım koyma şempanzenin kapasitesi içerisinde değildir" (Premack & Premack 1983:115). Bu yüzden birbirini ancak çok yakından tanıyan şempanzeler birbirlerinin işaretlerinden anlayabilirler. Şempanze içgüdüsüyle koşullanmıştır, kendisini içgüdüsünün yönelttiği nesneden ayırt edemez. Keyiflenirken keyifliliğini belli eden işaret ve tavırlar sergileyebilir, ama, «Pek keyifliydim» diyemez. Oysa insan üçgen şeklini, nesnesinden ve nesnenin diğer ilişkilerinden ve kendisiyle nesne arasındaki ilişkilerden, yönelimlerden ayırarak kavrar. İnsanın kümeleme yeteneği öncelikle, her eşsiz tikel nesnenin, olayın, ilişkinin, sürecin belli özellikleriyle bir nesneler, olgular, ilişkiler, süreçler kümesinin bireyi olarak tanımlayabilmekle kalmayıp, aynı yolla daha soyut kavramlar geliştirebilmesidir; dolaysızca kendi türettiği kavramları, doğal kavramlar gibi, düşünme sürecinde işleme sokabilmesidir.

İkinci olarak, ad, adlandırdığı şey hakkında bilindiği ileri sürülenlerin tümü yanlış olsa bile, gene de o şeye yönletebilir[10]. Kripke'nin, adın olgukarşıtı durumlarda bile yönletmeyi sürdürmesinden yola çıkarak vurguladığı budur[11]. Doğumundan ölümüne dek sayısız değişiklik geçirmesine karşın, Ayşe'ye "Ayşe" demeyi sürdürürüz.

Öyleyse, iletişim daha kavram oluşumu gerçekleşmeden başlayabilir; ilk imler, ilk adlandırmalar olarak, kavrama gereksindirmeksizin iletişimi başlatabilir.

1.3.3 İmleme

1.3.3.i İm kavramı temsil eder

Zihnimin içeriği başkalarına açık olmadığına göre bildiğimi, hayallerimi ya da düşüncelerimi başkasına nasıl iletirim? Kanaryayı anlatırken, kanarya gibi cik cik ötüp kollarımı çırpmam, "kanarya" sözcüğünü sarfetmek buna yeterli oluyor. "Kanarya" dediğimde karşımdaki üzerinde yaptığım etki, kendisinde daha önce varolan kanarya imgesinin (ya da kavramının, kavramlar öbeğinin) zihnin-

[10] İngilizede "to refer" sözcüğüne karşılık olarak *yönletmek* sözcüğünün kullanılması A. Denkel'in önerisidir. *Yönletim*, "referans", *yönletilen*, "referent" sözcüklerine karşılık olarak öneriliyor. "Temelde 'reference' bir terim yoluyla düşünceyi bir nesneye çevire*bilirliği*, yönelte*bilir*liği dile getirir" (1989b:43) "Referent" karşılığı için TDK tarafından (Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü. 1980. Ankara: TDK) *gönderge* terimi öneriliyor.

[11] "Elma başına düşmeseydi, Newton yerçekimi yasasını bulamayacaktı." ifadesinde, yerçekimi yasasını bulamamışlık Newton'un özelliği değildir. Denkel, Kripke'nin kuramanın özlü bir kısa sunumunu vermiş: "Kripke'nin kuramına göre, bir adın herhangi bir nesneye ilişkin birşey söylemeyi olanaklı kılması, yani bu nesneye *yönletim yapması*, bu adın anlamı olan bilgi içeriği üzerinden gerçekleşmez. ... Hakkında ayırt edecek nitelikte hemen hiçbir şey bilmediğimiz nesnelere de yönletim yapabildiğimize göre, Frege'nin kuramı yanılgılı olmalıdır. ... nesne hangi nitelikleri kazanırsa kazansın, ne gibi değişikliklerden geçerse geçsin, adı, *onu* yönle(tir)." (1986:113)

de canlanmasını sağlamaktır. Ne ki iletişimin olabilmesi için "kanarya" sözcüğünün temsil ettiği (stand for) kavramın her ikimizde de şu ya da bu düzeyde örtüşmesi gereklidir. Söyleyen ve dinleyen arasındaki iletişimin tamlığı bunların zihinlerinde bulunan kavramların içeriklerinin zenginliğine ve örtüşme düzeyine bağlıdır. Sözcük ya da sözcük grupları, salt ses bileşimleri, harf bileşimleri, im olarak anlamsızdırlar, ne yönlettikleri şeyin, ne de bu şeyin zihnimizdeki kavramının (bilgisinin, tasarımının) kendisini ya da bunlara ait bir parçayı ileten taşıyıcı işlev görmezler. Bütün yaptıkları önceden zihinde varolanı uyarmaya ve çağırmaya hizmet etmeleridir. İmin, (bu jest ya da ses de olabilir) ileşitimi sağlayan bir işlev görebilmesi, ileten ve iletilenin her ikisinde de ortak olan bir şeyin varlığını öngerektirir. Bu ortak şey Locke gibi Saussure-'ün da belirttiği üzere ilk bakışta sözcüğün temsil ettiği kavramdır; sözcük, kavramın imi olarak görünür. Demin düşünme sürecinde uslamlamaya başlayabilmek için önceden kavramların bulunması gerekiyordu, buradan yola çıkıp kavram oluşumunu iletişim sürecinde aramaya koyulmuştuk, şimdi iletişim sürecinde konuşmaya başlamak için önceden kavramlar gerekiyor, yani iletişim süreci öncesinde düşünme süreci gerekiyor. Tüm idealizm, anlamın "dil bağımlı", "teori bağımlı" olduğunu ileri süren bütün görüşler, kavramın kazandığı bu ayrıcalıklı yeri severler. İlk adlandırmaların konulabilmesi, iletişimin başlayabilmesi için başlangıç aşamada imgeleme yeteneğini yeterli görebiliriz. Ama dilin oluşması belli ki, belirli koşulların varlığı durumunda imgelemenin üstüne çıkıp kavram edinebilme yetisini öngerektirir. Ne üretim süreci, iletişim ve düşünme süreci hesaba katılmadan; ne düşünme süreci, iletişim ve üretim sürecini gözetmeden kavranamaz. Kavram oluşum süreci düşünme ve iletişim sürecinin sentezidir.

Konuşma sürecini bir *an* içerisinde tasarlarsanız, başka bir anlatımla dili zaman dışında tasavvur ederseniz "gösterge" (işitim imgesi ve kavram) ve gramatik yapı dışında bir şey göremezsiniz. Saussure sürmekte olan bir satranç oyununun bir anıyla kıyaslama yaparak, "Dil, kendi düzeni dışında düzen tanımayan bir dizgedir." der (1985 [1916]:26). Dilin uzlaşımsal olmasından ve sözcüğü bir kez yerleştikten sonra değiştirebilmenin bireyin elinde olmayışın-

dan ve kavramı (gösterilen) temsil eden işitim imgesinin (gösteren) keyfiliğinden yola çıkarak, dili konuşma sürecinden ve üretilme sürecinden soyutlayıp dondurur, an içerisinde varolan yapısal ilişkiler ağına, virtüel sisteme dönüştürür. Göstergenin dış dünyayla ilişkisinin ne olduğunu konu dışı bıraktığı gibi, dilin toplumsal bir ürün olduğu fikri de Saussure'ün teorisinde eklenti gibidir.

1.3.3.ii İm nesneye yönletir

Düşüncem, düşünme sürecimin üzerinde işlediği kavramlar sadece ve dolaysızca benim zihnimin salt kendisine özgü üretimi olsaydı, zihnimin dışındaki gerçekliğin bir yenidenüretimi olmasaydı, onu dil yoluyla kimselere anlatamazdım. Söyleyen ve dinleyen arasındaki anlaşmayı sağlayan *a priori* kavram değil, benim zihimdeki tasarımın ve onun zihnindeki tasarımın tekabül ettiği gerçekliktir[12]. İletişenlerin eldeki verileri izlenim ve tasarımlara dönüştüren benzer fizyolojik mekanizmalara sahip olduğu önvarsayımıyla, simge, im, gösterge vb. gerçekliğin düşüncemizde aynada gibi yansıması olarak değil, gerçekliğin bizzat düşünme süreciyle yenidenüretilmesi olarak kavramları temsil ederler.

Salt madde ve zihin düzleminde kalırsanız, sembol ve nesne (ya da onları temsil eden algı, duyum) dışında bir şey göremezsiniz. Bu hatanın tipik biçimini kavramları duyuverilerine indirgeyen tüm emprisizm ve positivismde görüyoruz. Carnap bu anlayışla dilin semantik ve sentaktik yanını soyutlayıp dondurur, analizini bununla sınırlar. Duyu verilerine (daha sonra "gözlenebilirler" adını alıyor.) dayanan empirist felsefenin bir türlü anlayamadığı, zihnin duyu verileri karşısında asla edilgin kalmadığıdır. Duymak, görmek, işitmek vb. zihinsel bir geribesleme ile olanaklıdır. Yalın duyu verisi yoktur, algı her zaman ön bir zihinsel süreçle işlenir, her deney belli bir teorik bağlamda anlam kazanır. Genç Wittgenstein ve Russel'in, positivizmin ortak tutumu, sözcükle nesne ya da cümleyle nesne ilişkisini öne çıkarmaktır[13]. Buna göre dil gerçekliğin bir resmini

[12]"Dil gerçekliğin dilidir." (Marx & Engels 1976 [1845]:24)

[13]Genç Wittgenstein Tractatus'da mantıkçı positivistlerden farklı olarak, 'nesne' kavramını tanımsız bırakarak "metafiziğe" kapıyı aralık bırakır.

verir. Russel için de terimin *anlamı*, yönletim yaptığı nesnedir. Mantıkçı positivismin tek farklılığı, sözcük yerine cümleyi öne alması ve her bir cümleyi ayrıştırılamaz mantıksal önermeler olarak kabul etmesidir. Bu çerçevede cümlenin *anlamı* onu doğru ya da yanlış yapan ilişkiler durumuna bağlıdır. Cümle ya da önerme gerçekliği aynen resmeder. Dilin anlamlılığı sözcüklerin olguları temsil edebilmesiyle belirlenir. Mükemmel bir dilde bir önermenin içindeki sözcükler olguların bileşenlerine bire bir tekabül ederler. Sözcük ve önermelerin ve bunlara tekabül eden atomik olguların dikkatli bir analiziyle dilin ve dünyanın temel karakterine ulaşılabilir. Sonuçta ideal bir dil, dünya hakkında söylenebilecek her şeyi ifade eder. «Bu kuğu beyazdır» denildiğinde bunun doğruluğu ya da yanlışlığı, "beyaz" ve "kuğu" sözcüklerini "bu beyaz renk" ve "bu kuş", "kuğu" atomik olgularıyla -atomik önermelerle- bağlantılayarak test etmek olanaklı. Ama «Tüm kuğular beyazdır» ifadesinin yanlışlığı ya da doğruluğu nasıl test edilecek? Çünkü tüm kuğulara yönelik atomik bir olgu olamaz. «Tüm kuğular», genel bir ifadedir. Mantıksal atomizim bu genel ifadeleri atomik olgu olarak kabul etmedikçe tutarlı olması olanaklı değil. Hume'un yaptığı gibi dilin temeli duyularımız tarafından kaydedilen tikel şeyler olarak ele alınırsa, insan söyleminin kullandığı olgular sadece atomik olgular olur ve dolayısıyla dil sadece atomik ve moleküler olgulardan oluşur, genel ve evrensel olan anlaşılamaz, konuşulamaz hale gelir. Oysa "tüm kuğular", tıpkı "sonsuz" kavramı gibi bizim üretimimizdir.

Sözcük, zihnimizin dışındaki bir şeye *yönletir* ve bu dışarının zihnimizdeki yansımasını, tasarımını, kavramı *temsil eder*. Bir yandan, «Kuş uçuyor» dediğimde şimdi olmakta olanı betimlemiş olurum. Öte yandan dil yoluyla tasarımımı, olabilecek dünyayı «İnsan kanat yapıp uçabilir», hayalimi «kanatlı at» ifade edebilirim. İletişim sürecinde hem zihnimin dışında olanı, hem zihnimde olanı, tasarımımı ya da hayalimi dil yoluyla ifade edebilirim. Eldeki kavramlardan öyle tasarımlar geliştirebiliriz ki, doğada asla bu-

---

Bu bakımdan sonraki Wittgenstein ile süreklilik olduğunu düşünenler haklı görünüyor.

lunmayabilirler ya da bugüne dek bulunmamış olabilirler. Rieman'ın geometrisi buna örnek. Özdeşlik ilkesi gereği «Ayşe, Rubailer'in yazarının Nazım Hikmet olup olmadığını öğrenmek istedi» cümlesinde "Rubailer'in yazarı" ile "Nazım Hikmet" adı aynı kişi olduğundan «Ayşe, Nazım Hikmet'in Nazım Hikmet olup olmadığını öğrenmek istedi» anlamına gelmesi gerekir. Oysa burada da "Nazım Hikmet", dinleyen ve söyleyenin zihinleri dışında bilinen somut kişi yerine, "Rubai'lerin yazarı" ise söyleyenin zihninde olanın yerine geçmiştir; soruysa zihindekinin gerçekliğe çakışıp çakışmadığına ilişkindir. "Peri diye bir şey yoktur» cümlesinde «peri» sözcüğü dolayısızca kavramı, «yoktur» ise bunun nesnel bir karşılığının olmadığını, nesnel bir varoluşunun bulunmadığını anlatır. Hem kendi ürettiğim hayaller, fikirler hem de dış dünyanın kavramları düşüncenin araçları olarak kullanılabildiğinden kavramların kendilerine her şeyden üstte bir yer verilebiliyor.

"Kavram gerçektir"; 'beyaz', ya da 'at' kavramı çayırdaki 'beyaz at' gibi varolmaz, ama gerçektir. Dört ayaklılık, memelilik, beyazlık, sıcakkanlılık, otoburluk, yarış atı, yük atı vb. tüm bu belirlenimler birer kategoridir. Her biri "at"ın dışındakilerdir, ötekilerdir. Her bireysel at bu belirlenimlerle gerçekten varolur, ama tüm belirlemeler içerisinde atı at yapan, kendisi dışındaki her şeyden onu ayırteden şey, "atlık", zamanda ve mekanda varoluşa sahip değildir. Gene de gerçektir; bireysel varoluş bu soyut varlığın tezahürleridir. Bireyseli üreten zamandan ve mekandan bağımsız bu idealardır. Temelini Pitagorasçılar kurmuş olsa da bu düşünüş, Platon'un idea dediği kavrama gerçeklik atfetmesiyle ilk kez ileri sürülüyor ve ortaçağ felsefesinin katkılarıyla günümüze kavram gerçekçiliği olarak geliyor. Varolan her şeyin ya kavram ya da nesne olduğunu ve her ikisinin de zihinden bağımsız olduklarını ileri süren Frege de bu geleneğin içerisinde bulunuyor[14].

[14]Marx'ın idealizm eleştirisi burada yerli yerine oturuyor: "Gerçek elmalar, armutlar, çilekler bademlerden genel "Meyve" fikrini kurarsam, daha ileri gider ve gerçek meyveden elde edilmiş soyut "Meyve" fikrimin, benim dışımda bir varlık olduğunu, gerçekte armudun, elmanın vs. gerçek özü olduğunu hayal edersem, -felsefenin spekülatif dilinde- armudun, elmanın, bademin "Öz"ünün "Meyve" olduğunu bildirmiş olurum.

1.3.3.iii Toplumsal bağlam

Bir bağlamda büyük olan, başka bağlamda küçük olabilir. Küçüklük nitelemesi, bağlam içerisinde tanımlı bir referansa göre yapılır. Oldukça farklı boyutlardaki nesnelere küçük nitelemesi yapılabilmesini olanaklayan farklı bağlamlarda tanımlı referanstır. Ne zaman nesnelerin boyutlarını tüm bağlamlardan bağımsız bir tanıma kavuşturmak istesek, tüm bağlamlar için geçerli kabul edilen bir birim tanımlamak zorunda kalırız; bu birimin miktarıyla her bir boyutu büyüklük olarak ifade ederiz. Aynı ime (sözcüğe) tekabül eden imgelerimizin (kavramlarımızın) ortaklaşması için zihnimizin dışında bir gerçekliğin bulunması yetmez. Gelip geçici olmayan ortak belirlemeler yapmamıza izin veren, ortak bir yaşamı paylaşıyor olmamız gerekir. Bu yüzden imleme ancak, kalıcı ve sürekli kollektif pratik içerisinde gerçekleşebilir. Dış dünyanın imleştirilmesi öncelikle düzenli bir dünyanın varlığını gerektirir, ama yanısıra, sözcüklerin doğup kavramlara dönüşmesi, düzenli ve kalıcı toplumsal ilişkileri öngerektirir. Düzenli ve kalıcı toplumsal ilişkilerin maddi koşulu, düzenli üretim faaliyetidir; düzenli üretim faaliyetinin koşulu, düzenli dünyadır. Birliktelik yordamları içerisinde kalıcılığı ve sürekliliği sağlayan en olası yordam, insanların maddi yaşamlarını yenidenüretirken birbirleriyle girdikleri ilişkileridir. Her toplumsal ilişki ya bizzat üretmedir; ya da dolaylı veya doğrudan üretmeye yönelmiştir. Emek süreci sadece insan tekiyle doğa

---

Öyleyse armut için armut olmak, elma için elma olmak asıl değildir diyoruz; yani bu şeyler için asıl olan duyularla algılanabilen onların gerçek varoluşları değil, onlardan soyutladığım ve onlara dayattığım kendi fikrimin özüdür -"Meyve"dir. Demek ki, elmalar, armutlar, bademler vs. sadece varoluşun biçimleridir "Meyve"nin kipleridir (modi)" ... "Sıradan kişi elmalar ve armutların varolduğunu ifade ettiği zaman olağanüstü bir şey söylediğini düşünmez; ama felsefeci bunların varlığını kurgusal bir yolla ifade ettiğinde olağanüstü bir şey söylemiş olur. Gerçek doğal nesneleri, elma, armut, vb. zihnin gerçek olmayan yaratısı "Meyve" tarafından, başka bir anlatımla, bu meyveleri, burada "Meyve"de temsil edilen kendi dışında Mutlak Özne,olarak kabullendiği kendi soyut aklından yaratarak mucizevi bir şekilde ürettirir." (Marx & Engels 1975 [1844]:57, 60)

arasındaki bir ilişki değil, insanın başka insanlarla birlikte -ister dolaysızca elbirliği yaparak, ister dolayımlı- doğayla girdiği ilişkidir. Her tasarlanmış eylemin toplumsal bir ilişki içerisinde olması gibi, her emek süreci özgül üretim ilişkileri içerisinde varolur. Daha genel bir ifadeyle her toplumsal ilişki özgül üretim ilişkileri içerisinde varolur. Üretim süreci sadece insanı biraraya getirip sürekli ve yoğun iletişimi olanaklı kılmakla kalmaz ilk, adlandırmaların kavrama, kavramların daha üst kavramalara dönüşmesini de güdüler. Bu çerçevede alet üretmekten söz ettiğimiz her durumda düzenli toplumsal ilişkileri önvarsaymamız gerekir. Bu bakımdan konaklama yerlerini han gibi değil, az çok istikrarlı ilişkiler içerisinde bulunan bireylerin oluşturduğu grupların yerleşim alanı olduklarını, bundan ötürü sözcüğün kesin anlamıyla bunların "toplumlu" olduklarını iddia edemesek bile *toplumcul* olduklarını kabul etmeliyiz. Bu yönde destekleyici olgusal bir malzemeyi Olduvai Boğazı'nda yapılan kazılar veriyor. Bu kazılarda yaklaşık 1.7 myö yuvarlak bazalt taşların yan yana dairesel olarak dizildiği bir kalıntı bulunmuştur. Söz konusu taşlar yörede bulunmadıklarından, taşınıp getirilmiş olmalılar. Günümüzde kimi derleyici-avcılar[15] tarafından da bu yolla barınak yapılıyor olmasından esinlenerek, buluntunun barınak kalıntısı olduğu düşünülmekte (Leakey 1980).

[15] *Derleyici* terimini İngilizcedeki "gatherer" terimine karşılık olarak kullanıyorum. "Toplayıcı" yerine derleyici terimini seçerek vurgulamak istediğim, bu emek sürecinin avcılık denli ustalık ve geniş bir bitki ve küçük hayvan bilgisi gerektirmesidir. Engels, Lavrov'a yazdığı mektupta bu ayrımı açıklıkla belirtir; "İnsan ve hayvan toplumu arasındaki asli fark, hayvanların en fazla *toplayabilmelerine* karşılık insanın *üretebilmesi* olgusunu içerir" (Engels 1976 [1875]:288). Her iki emek alanının karakteristik özelliğinin toprağın emek sürecinde tarımcı toplumlardaki gibi alet olarak değil, hammade olarak işlev görmesinden ötürü, hem avcılığı hem de derleyiciliği birlikte *devşiricilik* (foraging) terimiyle ifade edeceğim. Farklı bir anlamlama için bk. (Şenel 1986:138, dn.46)

1.3.4 Adlandırma

1.3.4.i İlk adlandırma sterotiptir.

Kavram oluşumuna giden ilk toplumsal adım adlandırmadır. Adlandırma her şeyden önce ayırdetmeyi öngerektirir. Çocuğun sık sık «Bu ne?» diye sorup durması ayırdetme çabasının sonucudur. Başlangıçta içgüdüsel ya da refleksel yönelmişlik, yetişkinlikle etkileşimin sonucunda ayırdına varılmış yönelmişliğe dönüşür. Ayırdına varma 'öteki' yoluyla gerçekleşir. Bu aşamadan başlayarak kavram edinme süreci hep 'ötekiyle' dolayımlanır. Çocuk dili yetişkinler ya da oyun arkadaşları ile ilişkileri içerisinde etkileşerek edinir. Çocuk işaret ettiğinde ya da «Bu ne?» diye sorduğunda aldığı yanıt, bunun önceden kendisinin ayırtetmiş bulunduğu nesnenin adı olduğunu öğrenmesinin koşulunu yaratır. Çocuk hemen tikeli öğrenmez. Anababanın ya da başka bir yetişkinin içi boş fincanı eline alıp «Fincan» demesi, sonra çocuğun eline tutuşturup fincanı göstermesi hiç değilse belli şekildeki nesnelere fincan denileceğini öğretir. Belki çocuğun dikkatini boyutlar çekmeyecek, fincana benzettiği koca kazana da fincan diyecektir. Yetişkin, fincana benzeyen bu nesneye «kazan» dediği zaman çocuğun zihninde fincanların belli boyutta nesneler olduğuna ilişkin bir imge doğacaktır. Yeterince çok sayıda örnekle karşılaşınca ve farklı özellikler taşıyan nesnelerin başka adlarla imlendiğini farkettikçe, ayırtedici özellikleri soyutlamayı becerecek, "fincan" sözcüğünün fincana şu şu özellikleri bakımından benzeyen bir nesneler gurubuna yönlettiğini kavrayacaktır.

İlk olarak yetişkin, sözcükleri seçerken cinsin *en iyi* örneği olmasına çalışır. Kuşu öğretmek için kimse deve kuşunu ya da tavuğu seçmez. Köpeği öğretirken, "fino", "buldog" ya da "memeli", "hayvan" demek yerine «köpek» der. Köpek kavramı ne hayvan kavramı kadar soyut, ne de buldog kavramı kadar somuttur. Kavram soyutlaştıkça işaret edilen nesnenin somut imgesini artık netlikle barındıramadığından, öte yandan somutlaştıkça öğrenilecek miktar çok arttığından öğrenme güçleşir. Yetişkinler özen göstererek ya da farkına varmaksızın *orta düzey* kavramları seçmekle kalmıyorlar, aynı zamanda çocuk da en hızlı bu tür kavramları

öğreniyor. İkincisi hem yetişkinler kümenin en iyi temsil eden örneğini, türün prototipini çocuğa sunuyorlar, hem de çocuk kendisine en iyi örnekler sunulduğunda en iyi öğreniyor.

Benzer bir sürecin dilin oluşma sürecinde de gerçekleşmiş olabileceğini düşünmek mümkün. Yalnız burada dilin öğrenilme süreci ile dilin oluşma süreci arasında önemli bir farklılık saptayabiliriz. İlkinde öğrenilen nesne türleri yetişkinin eğitmenliğinden dolayı en iyi örnek, model, prototip görünümündeyken, toplumsal gelişme içerisinde *uzlaşımla* benimsenmiş, *sterotip* durumundadır. Diyelim elma yörede en çok bulunan meyve olduğundan ya da rengi akılda daha iyi kaldığından, çok lezzetli olduğundan vb. öznel ve nesnel gerekçelerle, armut, ayva, erik gibi tüm yuvarlak ve yenilebilir meyvaların adı olabilecektir. Belki bu spektrum içerisine bugün bizim sebze kümesi içine soktuğumuz domates de girecek, ilk kendiliğinden oluşan küme bir tür *kolleksiyon* görünümünde olacaktır. Başka bir anlatımla ad halihazırda, gelecekte birini ya da birkaçını temsil edebileceği, alternatifler kümesini temsil etmekte olacaktır. Zamanla bu alternatiflerden belki birisi adın dolaysızca temsil ettiği kavrama dönüşecek ya da aynı sözcük iki ya da daha fazla kavramı temsil edebilecektir.

Taşın *ne*den yapıldığını bilmesem de onun sert olduğunu kolayca ayırtedebilirim. Sertlik taş kümesinin ayırtedici özelliklerindendir. Günün birinde taş görünümlü yumuşacık bir şeyle karşılaşırsam "A, yumuşacık taş!" demem. Ya da, «Taş gibi elma» derim de, «Elma gibi taş» demem; ama, günün birinde, o güne dek karşılaşmadığım sert bir nesneye "taş" diyebilirim.. Yani, yöredeki yeterince sert bir nesne, diyelim, bakır, kömür "taş" kümesine girebilir. Öyleyse belli bir ad verilir verilmez, bu adın tekabül ettiği nitelik bakımından benzer olan şeyleri kendiliğinden, geri kalan şeylerden ayırıp, kümelemiş oluruz. Bu kümeye halihazırda bilinen nesneler zaten girdiği gibi, daha sonra aynı benzerliğin kurulabildiği başka nesneler de girebilecektir. Bu bakımdan adlandırma daha baştan bir tür kümelemedir, ama, ilk sterotip, *karakteristik özelliğin* baştan saptanıp sonra buna uyanların küme içine dahil olmasıyla *değil*, tersine, yoğunlaşılan belli bir -ayırtedici- özellikle *benzerlikler kurarak*, farklılıkları ayırarak oluşur. Daha ilk adlandırma tikelin

ve evrenselin birliğidir[16]. İlk ad, zahiri olarak evrenseldir, basitçe özel ad olmaktan bu yolla çıkar. Ad, önce, yerinde ya da değil kimi öznitelikler uzlaşımla benimsenerek konuluyor, yani şu özniteliklere sahip nesneler şu adla çağrılır deniliyor, sonra bu öznitelikler tarihsel süreç içerisinde değişime uğruyor. Asli olmayan özniteliklerine göre adlandırıldıklarında ad, adlandırılan şeyin doğasını doğrulukla elbette ifade etmez, ama bu iletişimi aksatmayıp olağan koşullarda yeterince hızlı ve başarılı gerçekleşmesine yetebilir. «Kuş» sözcüğünü söylediği zaman kişinin kuşa ilişkin olarak içinde bulunduğu çağın tüm bilgi birikimini kafasında tutuyor olması hiç de zorunlu olmadığı gibi olanaksızdır da. Dahası herhalde pek az kişi tüm kuşları aynı tür içerisine sokan karakteristik özelliği bir çırpıda söyleyebilir. İletişimin olağan olarak yürüyebilmesi için, kuş kavramıyla ilişkili tüm bilgi birikimini canlandırmak olağan iletişim koşullarında gerekli olmadığı gibi, tanımlamasının yapılması da gereksizdir. Venüs gezegenin hem akşam hem de sabah yıldızı olduğunun artık öğrenilmiş olmasına rağmen insanların hala eskisi gibi gün batımından sonra görülen en parlak yıldıza akşam yıldızı ve gün doğumundan sonra görülen en parlak yıldıza sabah yıldızı demeyi sürdürmeleri, Frege'nin ünlendirdiği bir örnektir.

Bir küme herhangi bir özelliğe göre oluşturulabilir. Taşları büyüklüklerine, renklerine, vb. göre kümeleyebilirsiniz. Sterotip ilk kümeleme girişiminin ürünüdür ama daha baştan kümeleme tasarımı yoktur, öne çıkan belli bir öznitelik ayırtedici özelliği olduğu *gelecekteki* kümenin zihinde kendiliğinden ilk kurucusu olur. Toplumsal eylem, sterotip olarak doğacak niteliklerin seçiminde kaçı-

[16]Etkileşim tikeller arasında gerçekleşir, ama ayın etki, tikelin değil tikellerin özelliğidir. Bu bakımdan etki kendisini tikel yoluyla genellik olarak koyar. Dolayısıyla ilk adlandırma daha başından kaçınılmazca bu genelliğe yönletir. Platonu evrensellerin gerçekliği iddiasına götüren nedenlerden birisi buydu. Öte yandan örnekte, sertlik etkileniminin ilk edinimi, zihinde sertlik ideasının oluşmuşluğuna denk düşmez. Ad verilen, sertlik idesi ya da kavramı değil, sertlik etkisini veren tikel nesne, granit, kömür, bakır olabilecek taştır. Bu da Locke'un tikel nesnelerin olduğu tikel idealara neden olduğu iddiasına karşılık düşer.

nılmazca öznel yönlendirmede bulunur. Eskimoların kar türlerine ilişkin sözcük hazneleri diğer dillerden çok fazladır. Şu ya da bu nesne, olgu öbeğine sterotiplik eden nesne ya da olgu üzerinde ad koymayı zorunlu kılan bunların kollektif içerisindeki herkesi ilgilendiren *ortak* konular olacaktır. İlk adlandırmaya konu olan nesne ve olguların seçimi ayırdedici özniteliklerinin olduğu kadar belli üretim ilişkileri içerisinde örgütlenmiş kollektifin kendisini yenidenüretirken doğan gereksinmeleriyle belirlenecektir. "Elma" adının temsil ettiği sterotip bugünkü elma kavramından çok farklı olmasına, içerisinde farklı kavramların tekabül ettiği nesneleri de kuşatmasına rağmen, "elma" adı iletişim sürecinde belirgin bir nesne öbeğine yönletim yapılmasına hizmet edebilir. Sterotip kollektif bakımından asli kabul edilen özelliklerini korudukça, diğer özelliklerindeki değişmelere karşın, bu nesneye yönletim yapmaya devam edecektir. Örneğin, başlangıçtaki yenilebilirlik özelliğinin yanına tatlılık da eklenecek olursa, "elma" sözcüğü artık domatesi temsil etmez hale gelir. Sonuçta "elma" terimi sadece farklı türt elmaları kuşatacak denli daralarak günlük yaşamda prototip bir nesneye yönletecek bir evrime uğrar. Öte yandan her yeni adlandırma önceki adın içeriğini belirler. Domatese, "domates" adını taktığım andan başlayarak, artık "elma" sözcüğünün içeriğinde domates yer almaz olur. Konulan her yeni ad, bu yolla bir öncekinin anlam içeriğini belirler. Yanısıra bu süreç boyunca farklı elma türlerine farklı adlar verilmesiyle cins ve tür ayrımı kendiliğinden ortaya çıkar. Saussure bu noktada çok yerinde bir saptamada bulunur: "Eğer sözcüklerin görevi, önceden belirlenmiş kavramları göstermek olsaydı, her sözcüğün her dilde anlam bakımından tam bir karşılığı bulunması gerekirdi" (126) Başlangıçta bir anlam çoğulluğu varsaymadan adlandırmanın işlevselliğinden söz edemeyiz. Bu nedenle "ses dilimini bir kavrama bağlayan seçme eylemi de baştan başa nedensizdir" (123) Ulaşılan belli bir aşamada artık dili Saussure gibi zamandan bağımsız virtüel yapı gibi düşünmek mümkün olur[17].

[17]Saussure'in kurgusu, kuvvet kavramından yoksun Galileo'nun farklı hızları birbirleriyle oranlayarak formülleştirmesi gibi, çayın fiyatının ikame metalarla, örneğin kahvenin fiyatıyla, ilişkili olduğudan, giderek her metanın fiyatının birbiriyle ilişkilendirilebileceğinden hareket edip

Bu aşamada sözcüklerin büyük çoğunluğunun varsa simgesel karakteri silinip gitmiş, ime dönüşmüşlerdir, artık imle kavram arasındaki *birlik* apaçık ortadadır. Bununla birlikte kimse tarihsel gelişimi açısından nedensizlik iddiasında bulunamaz, ama şu da doğru ki, hem tarihsel hem de eşzamanlı çözümlemede imle kavram arasında nedensel ilişki aramak dil çözümlemesi için gereksizdir[18]. Elbette durmadan her şeye ad takıp durmak kendiliğinden kavramlara yol açmaz. "Domates" adı takılır takılmaz "elma" adının içeriğini belirler ama domates elmadan farklı bir özelliğiyle ayırtedilmedikçe adlandırılamaz. Her yeni ad, yeni bir sterotipe denk düşer. Farklı nitelikteki nesneler aynı ad altında toplanabildiği gibi, dolayısıyla, aynı ad altında toplanan nesne ve olgu ve süreçlere, örneğin Yukarı Paleolitik aşamada ilk kanıtlarını bulduğumuz nesnelere insansı özellikler yakıştırmak gibi, verili toplumsal ilişkilerin yenidenüretilmesinde doğrudan engelleyici bulunmayan pek çok nitelik de eklenebilir. Aynı toplumsal ilişkiler içerisinde hem kano, hem de kano denli gerçeklik tanınan peri adları görebiliriz. Aynı terim yerine göre salt 'üretim aracı kano' ile ruhu olan ve bu ruhu hoşnut etmek için adaklar düzenenlenen 'ruhlu kano'yu dile getirebilir. Dilin uzlaşımsal karakteri, aynı zamanda, farklı toplumların dillerinin aynı gerçek dünyaya yönletmelerine karşın, farklı dünyaları anlatmalarının da temelini kurar. Farklı dillerde aynı tikele yönleten sözcük öyle farklı anlam içeriklerine sahip olabilir ki, çevirisi olanaksız bile kabul edilebilir.

1.3.4.ii Anlam

Her nesnenin başka nesnelerle hep uzam-zamansal ilişki içerisinde bulunması gibi, sözcük de hep bir cümle kurma çabası

---

genel denge modeli kurmaya kalkışan, soyut emek kavramından yoksun Walrasçı yöntemden esinlenmiştir.

[18] "Bir şeyin adı, onun niteliklerinden farklı olan birşeydir. Bir insanın adının Yakup olduğunu bilmekle, o adam hakkında hiçbir şey öğrenmiş olmam. Bunun gibi, para bakımından, pound, dolar, frank, düka vb. adlarında, değer ilişkisinin bütün izleri kaybolur." (Marx 1965 [1887] (1867):100)

içerisinde varolur. «Mama!» diyen çocuk, karnının acıktığını anlatmaya çalışmaktadır. "Mama" söylenimi (utterance), «Anne, muhallebi yemek istiyorum» söyleniminin yerine kullanılmaktadır. "Çocuğun ilk sözcüğü cümledir" (Vygotsky 1965 [1934]:126). Söylenim sözcükle cümlenin birliğidir. Çocuk bundan ötürü, cümleyi oluşturan sözcüklerin temsil ettiği kimi kavramları edinmeden, cümleyi yerli yerinde dile getirebilir. Sözcük tek başına ne iletişim ne de uslamlama aracıdır. Cümle hep en az iki şey arasında bir ilişkiyi dile getirir. İlk adlandırmalar, sadece sterotipi değil, aynı zamanda bir ilişkiyi, eylemi dile getirme çabası olduklarından daha baştan basitçe küme yaratma değil, bir cümle kurma süreci olarak doğmuş olmalıdır. Bu bakımdan gerek çocuğun zihinsel gelişim sürecinde, gerekse dilin gelişiminde cümleden, sözcüğe gitmek doğrudur. İlk adlandırılan ilişki formları zamanla ilişkilendirilen unsurların adlandırılmasına gerek duyurmuş, giderek ifadeler tek sözcükle yapılmaktan kurtulup sözcükler gurubuyla yapılmaya başlanmış olmalıdır.

Dile getirme hep *ilişki* üzerine ve *eylem* güdümlü olduğundan sözcük daha başından cümledir. 6 ya da 7 yaşından büyük çocuklar nesneleri taksonomik kümelere sokabiliyorlar, otomobilleri otomobiller kümesine, insanları insanlar kümesine koyabiliyorlar. Daha küçük çocuklar ise otomobille insanı aynı kümeye sokuyor (Markman 1989). Çocuk, kümeleme sürecinde, nesneler ve olguları hem uzam-zamansal ilişkilerinden hem bizzat kendisinin ya da çevresindeki insanların nesnelerle olan ilişkisinden soyutlamak zorunda kalır. Benzerlikle, ilk adlandırmalar basitçe nesneler gurubunu "etiketleme" olmamış olmalıdır; kaçınılmazca bir eyleme sürecinde, dikkat çekme, bir arzuyu, niyeti dile getirme, açıklama yapma gereği doğabilirler. İlk adlandırılanlar nesnelerin, olayların, durumların, süreçlerin kollektif üzerindeki *etki*sine eylemli bir yöneliş içerisinde konulurlar. Eylemin ivediliği, tüm bulanıklığa karşın adlandırmaya dayatır. Eylemci kendisini, eyleminin sonucunun nedeni gibi görebilir; ama ancak, nesne ve organizma arasındaki doğrudan ilişkiyi aşarak, *öteki*yle dolayımlayarak eylem toplumsal bir karaktere bürünür. Toplumsal bir ilişki olarak eylem en az üç öğeyi içerir, *öteki*, *eylemin nesnesi*, *kendi*. Dolayısıyla adlandırma daha

başından eylemcinin dolaysızca eyleminin nesnesi ile değil, öteki ile ilişkisi içerisinde eyleminin nesnesiyle girdiği *ilişkinin* de adlandırması olarak doğar. Aynı süreç içerisinde bulunan başka nesne ve durumlarla ilişkisi bakımından olduğu kadar, bu bakımdan da, ilk adlandırmaların *tematik* ilişkilere dayalı olması beklenir. "Taş" imiyle adlandırılan hem taş, hem taş balta hem de avlanma fiili olabilir. «Taş» diyen, bir bağlamda balta üretmeye yarar bir taşı göstermek istemiş olabilir, başka bir bağlamda taş baltanın fırlatılması istemiş olabilir, diğer bir bağlamda üretmeye niyetli olduğunu belirtmek istemiş olabilir, ötekinde sadece sert bir nesneyi ifade etmek istemiş olabilir vb. Aynı bağlam içerisinde, dinleyen öteki, sadece "taş" imiyle onun ne demek istediğini anlayabilir. Bu yüzden sözcük baştan belli bir sterotipi, kavramsıyı göstermekten ayrıca, özgül bağlam içerisinde belli bir ilişkiye tekabül eden *tavrı* da gösterebilir. Başka bir anlatımla "taş" adı özgül bağlam içerisinde, hem kömür, kireç taşı, demir vb. gibi yörede bulunan sert cisimlere, hem de taşı yont, taş baltayı fırlat, taşı diz vb. tavırlara, hem de taşla aynı süreç, olay içerisinde yer alan başka kimi nesnelere ya da durumlara birlikte yönletebilir[19]. Zamanla sözcükler farklılaşır. "Taş" sözcüğünün yanısıra, "balta" sözcüğü, belki sonra "yont" sözcüğü türer, aynı süreçte, "taş" sözcüğünün temsil ettiği kavramın içeriği olgunlaşır. Bu farklılaşma süreci, aynı zamanda kavram oluşumu sürecidir. Verilen her yeni ad, aynı zamanda kendinden önce koyulmuş kimi adların anlam içeriklerini belirler; onları giderek kavrama yaklaştırır. İlk adların özgül anlamlar kazanması tarihsel sürecin sonucudur.

Bağlam içerisinde konuşma sürecinde ayrım yapıyor olmalarına karşın, kimi halkların dillerinde şimdiki ve gelecek zaman ayrımı-

[19] "Taş" sözcüğünün kök anlamı: "dışta, görünürde olan. Anlam genişlemesiyle *taş*, diye bilinen katı, doğal varlık. *Tışkmak* (dışarı çıkmak, çıkmak, Kâş.), eyleminden anlaşıldığınna göre *taş/tış* özdeştir" (Eyüboğlu 1988). Gelişimi boyunca düşünürsek, dışta olmak ve katı olmak tematik bir ilişkiye tekabül eder, yanısıra, katılık sterotip yapan ayırtedici özelliktir, diyebiliriz. Başlangıçta aynı sözcük ikisine birden yönletmiş olmalı.

nın bulunmaması buna canlı bir örnek oluşturuyor. Evans-Pritchard göçebe çoban Nuer halkını anlatırken, Nuerlerin 'geçen yıl', 'önceki yıl', 'bu yıl', 'gelecek yıl' ve 'sonraki yıl' için sözcüklerinin bulunduğunu, fakat zaman kavramlarının olmadığını söylüyor.

> "Bir olayın yılını ifade etmenin ortak yollarından birisi köy halkının kurak mevsimde kamplarını nerede kurduklarını, ... belirtmektir. Geniş aile zamanı, sürülerindeki buzağıların doğumuna göre hesaplayabilir. Nişanlar, diğer şölenler, döğüşler ve akınlar, zaman noktası gibidir. ... her gurubun başvuru noktası vardır ve bunun sonucunda zaman yapısal mekana görelidir, yerel olarak ele alınabilir." (1940:104-5)

Nuerler'in zamana ilişkin başka bir kriterleri de yaş kümeleri, filan olay şu yaş kümesindekilerin doğumlarından ya da ergenliğe erişmelerinden sonra oldu, diyorlar. "Geçen yıl", buzağının doğumundan ya da ergenlikten, filan topluluğa verilen şölenden ayırtedilmemiştir. "Geçen yıl" sözcüğü kullanılırken hep bir ilişki ifade ediliyor bu yüzden iki köyün "geçen yıl"ı aynı olamıyor. "Filiz", "fidan", "tay", "buzağı", "bebek", "çocuk", "delikanlı" gibi *aşama* bildiren sözcükler kendiliğinden zaman anlamının dile geçmesine yol açarlar. Nuerler gibi Eski Mısırlılarda da zaman bağlamsaldı. Zamana ilişkin, ay, yıl gibi onca sözcükleri bulunmasına karşın, takvimleri her yeni firavunun tahta gelmesiyle yeniden başlıyordu. Benzerlikle, Malenezyalıların "on palamut" (buru) ve "on balık" (bola) için iki farklı sözcükleri vardır. Levy-Buhrl'un *küme sayıları* dediği aynı miktardaki nesne guruplarına farklı adlar verilmesi olgusu pek çok toplumun ortak özelliğidir. Nicelik bağlam içerisinde ifade edilmektedir. Tıpkı günün birinde tüm bağlamlarda geçerli zaman kavramı (saatsel zaman) oluşacağı gibi, tüm onluk kümeler "on" sayısıyla, beşlik kümeler "beş" sayısıyla ifade edilebilecektir. "Sıfır"ın bugünkü anlamına kavuşmasıysa Hintlileri bekleyecektir. Belli bir sayı adı, belirli sonlu miktarda nesne guruplarının tümünden soyutlama yaparak, bu miktara özel olarak verilmiş addır. Her tek rakam bellirli miktarın adıdır. Sayıyı keşfetmek çoklukta birliği keşfetmeyi öngerektirir, ki böylelikle sıralama ve dolayısıyla hesap etme olanaklı olur. Sayma, birebir karşılık gelen iki kümeyi karşılaştırmaktan başka birşey değildir. Sonlu sayıdaki bir nesne kümesini sayarken yaptığımız, her bir nesneye 1, 2, 3, ..., n gibi

sayılar vermektir. 35 000 yıl öncesine dek uzanan her tek nesne için, tahta ya da kemik çubuğun üzerine bir çentik açarak yapılan somut sayma işlemi, soyut sayma işlemini önceler. Bu yöntemin günlerin sayılmasında da uygulandığı düşünülürse, zaman kavramına ulaşmakta sayı kavramına ulaşmanın önzorunluluğu görülür. Mısırlı firavunlar aynı zamanda tanrıydılar. Bütün bağlamlarda geçerli evrensel zaman kavramının kuruluşu, varlığını kendinden başka kimseye borçlu olmayan her şeyin yaratıcısı tek tanrı kavramının ortaya atılışıyla koşutluk gösterir. Tüm varlığı kuşatan sayılabilir mutlak zaman kavramı Newton fiziğine özgü değildir. Zenon paradokslarından da görüleceği gibi tarihin epey derinliklerinden bugüne süregelmiş en köklü önyargılardan biridir de. Gerek zamanın, gerekse sayının soyutlanma sürecinde dikkat çekici olan şu, "bir"den "çok" a değil, tersine *çoktan bire doğru* ilerlenmektedir. "Anlamların çokluğu sözcüğün kurucu özelliğidir" (Voloshinov 1973 [1929]:101). Anlam, teorik olarak soyuttan bağlama doğru incelenir; ama tarihsel gelişimi bağlamdan soyuta doğrudur. Daha ilk adlandırma yeni sözcüklere ve dolayısıyla yeni kavramların oluşumuna gebedir. Bu anlamda ilk kavram yoktur, kavramlar adlandırma süreci içerisinde kendiliklerinden bilincine varılmaksızın ortaya çıkarlar, belli bir olgunluk düzeyinden sonra uslamlama olanaklı olur. Bu anlamda kavramlar tikel zihne önceldir. Öte yandan adı bilinçle koyan bireydir, belli bir olgunluk düzeyine ulaşılır ulaşılmaz bireyler kavramlar da üretebilir. Dil sonunda gerçekten Sausser'in ve onun yapısalcı ve post-yapısalcı ardıllarının, dili üretilme ve konuşma sürecinden yalıtarak basitçe farklılıklar sistemi olarak tanımlamalarına izin veren yetkinliğe bürünür.

Saussure'ün dil teorisinin iki ana tezinden biri, gösterge, gösteren (işitim-imgesi) ve gösterilenin (kavram) birliğidir[20]; diğeri, dil virtüel farklılıklar sistemidir. Kavramlar içerikleriyle pozitif olarak

---

20 $\frac{S}{s} = \frac{\text{Gösteren}}{\text{gösterilen}} = \frac{\text{Bilgisayar - kavramı}}{\text{Bilgisayar - kavramı}}$ ↕ gösterge

ama sistemin öbür öğeleriyle kurduğu bağlantılar bakımından negatif olarak tanımlanırlar. "Bu öğelerin en şaşmaz özelliği öbürleri ne değilse o olmaktır." Sözcüğün anlamı bulunduğunu, imgenin bir kavramla birleştiğini söylemek yeterli değildir; diğer göstergeler sisteminden özgül farkılığını betimlemek gerekir. Fransızcada, [mouton=koyun+pişmiş et], İngilizcede [sheep=koyun]'dur. Öyleyse Fransızcada da pişmiş et için farklı sözcük olsaydı, bu takdirde "mutton" ile "sheep"in değerleri eşit olacaktı [mouton=sheep]. Buna göre, her sözcüğün "içeriği, ancak kendi dışındaki öğelerin yardımıyla gerçekten belirlenebilir. Bir dizgenin parçasıdır sözcük, bundan dolayı yalnızca bir anlam içermekle kalmaz, özellikle de bir değer (değişim-değeri diye okuyun bn.) taşır." Ve "aynı dil içinde, yakın kavramlar belirten bütün sözcükler karşılıklı olarak birbirini sınırlandırır" (126). Değer kavramının neoklasik iktisadın formel değer teorisinin uyarlaması olmaktan öteye gitmeyen bu keyfi kullanımını bir yana bırakırsak söylenen şudur: sözcük anlamını, yönlettiğinden değil, kendisiyle öteki sözcükler arasındaki farklılıktan alır; anlam, bu dil içi farklılıklar ilişkisiyle belirlenir. Nihai bir gösterilen (kavram) yoktur, her kavram özgüllüğünü diğer kavramlarla ilişkisiyle kazanır. Başka bir anlatımla anlamlamayı olanaklayan "yapı"dır, ya da daha moda bir anlatımla "söylem"dir. Ardılı Lévi-Strauss "dil ancak aniden doğabilir. Şeyler ancak birdenbire gösterilmeye başlanır." derken öncelikle Saussure'nin "virtüel sistem"inin başlangıçtan beri geçerli olduğunu vurgulamak amacındadır. Buradan, gösteren gösterilen ilişkisinde sabit kalanın, yani imin (gösteren) esas olduğu sonucuna varır; "semboller sembolledikleri nden daha gerçektir, gösteren gösterileni önceler ve belirler". Bu konuya, mitsel düşünce ele alınırken yeniden dönülecek. Dilin oluşma süreci, farklılaşma boyunca özdeşliğin kurulmasıdır; aynı süreç özdeşliğin kurulması boyunca farklılığın ortaya çıkarılmasıdır. Dilin oluşma süreci farklılığın ve özdeşliğin *bir*liğidir, "... *doğru ancak özdeşliğin ve farklılığın birliğinde tamdır*, ve dolayısıyla ancak bu birlikte içerilir" (Hegel 1976 [1812-16]:414).

Ne Locke'un sandığı gibi cümlenin anlamı, zorunlulukla içerisinde yer alan sözcüklerden çıkarsanabilir, ne de sözcükler anlamlarını Frege'nin sandığı gibi cümle içerisinde yüklendiği iş-

levden edinir. Cümle ve sözcüğün ortak özellikleri *anlam*dır. İlkin, sözcüklerin temsil ettiği kavramın kendisi ilişkilerden soyutlama olduğundan, gerçeğin tıpkısı olmadığından *anlam* kavramla sınırlanamaz. İkincisi, söyleyen ve dinleyenin zihinlerindeki, aynı sözcükle temsil edilen kavramlar öbeği içeriğinin örtüşme derecesi ancak ve ancak konuşma sürecinde açığa çıkabileceğinden *anlama* konuşma ediminin gerçekleştiği bağlamdan bağımsız olamaz. Düşünce konuşmaya dönüştüğü zaman yeniden yapılanır. Tek başına konuşma süreci anlamı *sağlama* yoluyla netleştirme sürecidir, yoksa üretilme süreci değildir. "Başka birisinin söylenimini anlamak, kendini ona göre yönlendirmek, tekabül eden bağlamda uygun yeri bulmak demektir" (Voloshinov 1973 [1929]:102). Tüm bağlamlarda geçerli olan, başka bir anlatımla anlamı şu ya da bu bağlamla belirlenmeyen, dillerin birbirine çevrilmesini olanaklayan bilişi içeriğine *soyut anlam* (meaning), öte yandan aynı sözcük ya da cümlenin bağlam içerisinde kazandıkları bilişi içeriğine *somut anlam* (sense)[21] diyorum. "Bu, nefis bir barbunya yemeğidir." cümlesinin

[21]"Sense" sözcüğüne Türkçe karşılık bulmaya çalışmadan okunduğu gibi kullanmaya yeğliyorum. Stalin'in 1930'lu yıllardaki lıçhşetle süren temizlik harekatı karşısında intihara kalkışan Vygotsky şöyle yazar; "(Sens ve anlam) ayrımını Paulhan'a borçluyuz. Ona göre, sözcüğün *sensi* sözcükle bilincimizde uyanan psikolojik olayların toplamıdır. Çeşitli kararsız bölgeleri bulunan dinamik, akışkan kompleks bir bütündür. Anlam (meaning) bu *sens* bölgelerinden sadece biridir ve en kararlı ve kesin olanıdır. Sözcük sensini ortaya çıktığı bağlamdan alır; farklı bağlamlarda. sensi değişir. Anlam sensin tüm değişmeleri boyunca sabit kalır" (Vygotsky 1965 [1934]:146). Aynı temizlik harekatından kaybolan ya da öldürülen yüzlerce düşünce insanından biri olan Vygotsky'nin yaşıtı Voloshinov somut anlama, edebiyattaki anlamından farklı bir anlam yükleyerek *tema* (them) diyor; "«Saat kaç?» söylenimi her kullanıldığında farklı anlama sahiptir, bizim terminolojimize göre, söylenildiği ve özünde parçası olduğu somut tarihsel duruma (burada 'tarihsel' mikroskobik boyuttadır) bağlı olarak farklı temaya sahiptir." "Söylenimin teması somuttur -söylenimin ait olduğu tarihsel an kadar somut." Öte yandan benim soyut anlam dediğimi şöyle betimliyor; "Temadan farklı olarak, anlamdan her yinelemede söylenimin *yenidenüretilebilir* ve *kendine özdeş kalan* (self-identical) yanını anlıyoruz." Sonra bu ikisinin *birliğini*

soyut anlamı tüm dillere çevrilebilir. Ama aynı cümlenin aç bir insan için somut anlamı farklıdır. "Ateş" ifadesi, özgül bağlam içinde, ateş istemek, ateşe karşı uyarı yapmak, ateşi göstermek amacıyla kullanılmış olabilir. Ve aynı bağlam içerisindeki dinleyen kişi bunu tam amaçlandığı gibi anlayabilir[22]. Çiçek, bitkinin cinsel organı olmasına, yani soyut anlamını buradan almasına rağmen, bağlam içerisinde dostluk anlamını kazanabilir. Aynı sözcük günlük yaşamda saksı bitkisini dile getirir. Vygotsky'nin verdiği örneği ele alırsak; «Yere düştü!» yanıtı a) «Saat neden bozuk?» sorusuna karşılık olarak veriliyorsa özgül bağlam içerisinde (i. saat bir cisimdir, ii. cisimler yere doğru çekilirler, iii. düşen şeyler hasar görebilirler, vb.) anlamlarını ifade edebilir. b) «Bu ses de ne?» sorusuna yanıt olarak veriliyorsa, bu kez (i. saat sert bir cisimdir, yer de serttir, ii. sert cisimler çarpıştıklarında ses çıkarırlar, iii. düşme çarpışmadır, vb.) anlamlarını içerir. "Bu", "şu", "oradaki" gibi sözcükler anlamlarını tümüyle bağlam içerisinde kazanırlar. Mimiklerle, ses tonu ve vurgusuyla, vücut hareketleriyle kurduğumuz iletişim buna dayınır. Bu çerçevede Wittgenstein, Austin gibi düşünürler, anlamın bağlamdan, "kullanımdan" bağımsız ele alına-

---

savunur; "temasız anlam ve anlamsız tema olamaz. Üstelik, hatta tikel bir sözcüğün anlamı (diyelim, başka bir kişiye yabancı dil öğretirken) sözcüğün tema öğesini katmadan, başka bir anlatımla bir söylenim "örneği"kurmadan aktarılamaz. Öte yandan, bir tema bir tür anlam sabitliği üzerine temellenmelidir; aksi taktirde öncekiyle ve sonrakiyle bağlantısını yitirir, yani, anlamını (significance) tümüyle yitirir" (1973 [1929]:99-100). Benzer bir ayrımın, anlamı cümlenin anlamına, cümlenin anlamınıysa doğruluk-koşullarına indirgeyen positivist anlam görüşünü eleştirirken, Austin tarafından anlam ve kuvvet (force) biçiminde1946'da konulduğunu görüyoruz. Ona göre her konuşma ve konuşma birimlerinin, bir kanıyı bildirmeyi, uyarı yapmayı, soruyu yanıtlamayı ya da sormayı vb. içeren kuvveti vardır.

[22]"Gerçekte sıcak olmayan bir odada dişlerini takırdatıp ellerini oğuşturararak «Burası da pek sıcakmış» diyen biri bu tümceyi orasının gerçekten sıcak olduğu anlamında kullanmak yerine tam tersi bir anlamda kullanmaktadır. Çıkış noktası olarak dili alan bir anlam kuramı bu tür durumları da açıklamaktan geri kalacaktır." (Denkel 1984:14)

mayacağını vurgularlarken haklıdırlar. Fakat dili salt bağlam içerisine oturtmak başka bir soyutlamadır, süreci gene bir yanınıyla dondurmaktır. Salt bağlam düzleminde kalırsanız *kullanım*dan başka bir şey göremezsiniz.

Wittgenstein "oyun" örneğinden yola çıkarak, anlamın "yaşam biçimi" bağımlı olduğu, ne kadar "yaşam biçimi" varsa o kadar dil vardır, tezini savunurken bu noktaya takılı kalıyor. Bağlama olan vurgu bu kez, dilin oluşma ve üretilme sürecinde sadece bağlamın çekilip alınmasından ibarettir. Ünlü "Oyunun tanımı nedir?" sorusuyla klasik kavram görüşünü sorgulamaya başlar. Satranç, futbol, basketbol, go, pinpon, saklambaç, futbol vb. bunların ortak özellikleri nedir? Profesyönel sporlar, amatör sporlara benzer; takım sporları, takım biricine benzer. Öylese diyor Wittgenstein, ne bir kural, ne işlevsellik, ne görsellik vb. bakımından "oyun" kavramını tanımlayacak "zorunlu ve yeterli koşulları" bulamayız. Peki o zaman tüm bu çeşitli oyunları tek bir kümeye sokan nedir? Basitçe benzer olmalarıdır (family resamblance). Bir ailenin üyeleri çeşitli yollarla birbirine benzerler. Aile benzerliğini olanaklı kılan ardışık örtüşmedir. Ayşe, kız kardeşine yüz yapısıyla benzer; kızkardeşi, halasına saç rengiyle benzer; hala, babaya konuşma tarzıyla benzer. Tüm bu özellikler farklı kombinasyonlarla örtüşürler. Belli bir kümeyi tanımlayan bir özellikler havuzu vardır ve bu özelliklerin hiçbiri zorunlu ya da yeterli değildir. Bir kümenin üyesi olabilmesi için, nesnenin bu özelliklerden yeterince sahip olması gerekir. Sonuçta, sözcük ya da cümleler anlamların *sadece* kullanıldıkları bağlamdan, konuşmanın yapıldığı toplumsal pratikten alırlar. Artık kavramın içeriğinin, kollektif pratik içerisindeki *kollektif zihin* dışında bir referansı tanımsız hale geliyor. "Bu" sözcüğünün yönlettiği özgül bir nesnenin bulunmamasına rağmen anlaşabilirliği sağlaması gibi, gerçeklikle bağlanmak zorunda bulunmayan "bağlam bağımlı" bir dilin olanaklılığını ortaya konulmuş oluyor. Bekleneceği gibi Wittgenstein tarih konusunda görüş bildirmekten ısrarla kaçınır.

Derrida'nın Saussure'ün zamansız farklılıkla sınırlı dil anlayışına onu aşmak adına eklediği, zamansal farklılıktır. Hem sistemi oluşturan her bir öğeyi birbirine göreceli kılıp, hem de sistemden söz etmek çelişkilidir. Bu çelişkinin farkına varan Derrida, relati-

vizmi, ya da farklılığı esas alır. Bunu da anlam çoğulluğunu öne çıkararak yapar; Wittgenstein gibi, gösterenin anlamını ancak söylemsel bağlam içerisinde kazandığını anlam sabitliğinin geçici olarak kazanılabildiğini düşünür. İmlerin (gösterenlerin) temsil ettiklerinin içerikleri sadece "öteki"yle belirlenmekle kalmamakla zaman boyunca da farklılaşmaktadır. Sonuçta elimizde kalan sadece imlerdir, imler de "izler"dir. "Yazı dışında bir şey yoktur" (Derrida 1976:158). Köhnemiş idealizme yeni boya vurup, mesleği yazmak olanlara sunulur. Oysa Saussure dilin üretilme ve gerçekleşme koşullarına hiç girmemekle birlikte maddecidir. "*Dilde artsüremli ne varsa onu yaratan sözdür.* Bütün değişimlerin tohumu söz düzeyinde yer alır: Bunların her biri kullanıma girmeden önce belli sayıda bireyce ortaya atılır" yazar (105). Sözcük ve referansı arasındaki tekabüliyet yerine, anlamın, dil içi farklılık ilişkisiyle belirlendiğini ileri sürerek ortaya koyduğu, kendi dil çözümlemesinin sadece eşsüremli olduğunu artsüremli araştırmalarla desteklenmesi gerektiğini savunur. Eşsüremli çözümlemesinde Saussure, sözcükle kavram arasındaki sabitliği korur. Oysa Derrida ve onlardan biri olduğu postmodernist düşünürler bakımından kavramla sözcük arasındaki sabitlik de ortadan kaldırılır. Anlam ya da kavram bağlama indirgendiğinde nesnesiz, öznesiz, teorisiz -yapısız- bir epistemolojinin öncülleri de kurulmuş olur. Foucault, Kuhn'un "paradigma" terimi yerine "episteme" terimini benimseyip, Nobel ödüllü Fransız genetikçi Monod'un basitçe kör rastlantı dediği "mutasyon" kavramını yankılayarak, bilimsel teorilerin, doğanın dönüştürülme sürecinde insanın bilinçli faaliyetinin ürünü olmayıp olumsal olduğunu bu temelde savunur. Duhem, Quine, sonraki Wittgenstein, Kuhn, Rorty tüm pragmatist ve yorumcu gelenek *kollektif öznel* teorileri savunurlar. Kartezyen bireysel zihin yerine kollektif zihni geçirirler, onun tanımsız tercihlerine göre kavramlarını ve dolayısıyla teorilerini oluşturduğu görüşündedirler. Görelilik burada yorumculukla (hermenötik) buluşur. Post-yapısalcılıkla birlikte hepsinin ortak noktası sözcüğün ya da cümlenin anlamını bulanıklaştırmak, kararsızlaştırmaktır[23]. İdealizm ve kaba

[23]Hegel, "çağdaş felsefe herşeyi özdeşliğe indirger—ve bu yüzden adı

materyalizm vurgusunu özdeşliğe (mutlağa), ne idealist ne materyalist olma iddasındaki görelilik[24] (relativism) ise farklılığa (özdeşmezliğe) yapar. Sadece diyalektik materyalizm göreliliğin ve mutlağın *birliğini* savunur. Voloshinov'un belirttiği gibi anlam, somut anlam ve soyut anlamın *birliğidir.*

Anlamı böylesine oynaklaştıran, bağlama, somuta tutsak kılan yaklaşımların çocuğun dili öğrenme sürecine ilişkin söyleyebilecekleri bir şey yoktur. Tersine çocuğun dili hızla öğrenebilmesini, kendisinin yaşantılamadığı olguları kavrayıp düşünme sürecine katabilmesini sağlayan sadece ve sadece imin temsil ettiği kavramın kararlılığı, verili toplum ortamında tüm bağlamlarda geçerli karakteridir.

Dilin oluşumu, aynı zamanda bir kural koymadır. Gramer, dili olanaklayan bir ilkeler ve kurallar takımıdır. Bununla birlikte "Ayşe bilge bir insan*dır*." cümlesini «Bilge bir insan*dır* Ayşe» gibi hepsi aynı anlamı veren çeşitli permutasyonlarda kurabilirsiniz. Bu çeşitliliğe rağmen cümlenin anlaşılabilirliğini sağlayan, Chomsky'nin ortaya koyduğu gibi, bütün dillerde ortak bir yapının varlığıdır. Tıpkı dünyanın her tarafında bulunan taş baltaların birbirine benzer yapılarda üretilmiş olması[25] ya da Yukarı Paleolitik dönem-

'özdeşlik felsefesi'ne çıkmıştır." yazar (Hegel 1991 [1817]:150). Bizim çağımızın felsefesiyse, herşeyi farklılığa indirger, belli ki adının farklılık felsefesine çıkması, post-modern'e göre daha çok yaraşacak.

[24]Einstein'in görelilik kuramı, yanlış bir adlandırmadır. Einstein hareketli bir koordinat sisteminin (reference frame) zamanının, başka bir hareketli koordinat sistemine göreli olduğunu söylemekle birlikte, tüm koordinat sistemlerinin zamanlarının birbirlerine göreli olarak ifade edilebilmelerini olanaklı kılan, sabit hızla hareket eden bir koordinat sistemini (ışık) varsaymıştır. Bilindiği gibi ışığın hızının aşılabileceği bugüne dek gösterilemedi. Kaldı ki, kuram bakımından ışığın hızının aşılıp aşılamayacağı değil, aşılamaz, sabit bir hız değerinin bulunması temeldir.

[25]"Hiçbir iklim ya da bölge öğesi, bir alet yapıcısını aletlerini çekirdek taştan yapmak yerine yongataştan yapmayı seçmeye zorlamaz. Ve bu alet sınıflarından herbirinde görülen birörneklik ve değişmezlik, farklı sınıflardan aletler arasında görülen farklılıktan daha az şaşırtıcı değildir.

de kadın heykelciklerinin dünyanın dört bir tarafında birbirine oldukça benzer formlarda yapılmış olması gibi ya da bilinen tüm derleyici-avcı toplumların emek bölümünün sadece cinssel karakterde olması gibi. Alet üretmek belli prosedürlere uymayı gerektirir. Bu prosedürler kurallarla ifade edilir. Her türlü elbirliği belli kurallar uyarınca yürütülür. Elbirliği yapanlar aralarında işi paylaştırırlar, farklı görevleri farklı kimselere verirler ve emek süreci boyunca bunlara uyulması gerekir. Üretilen ürün belli kurallara göre dağıtılır. Diyebiliriz ki, ne kadar avcılık yapan toplum varsa o kadar çeşitli etin paylaşılma kuralı vardır. Fakat tümünün ortak özelliği eşitlik ve belli akrabalık yapılarının karakteristik gereklerini yerine getirmektir. Maddi yaşamlarını yenidenüretirken insanların birbirleriyle girdikleri ilişkileri kurallaştırma süreci aynı zamanda dilsel ifade biçimlerini oluştururken kural koyma süreci ile örtüşür. İlk davranış formu aynı zamanda ilk kural koymadır. İlk kural koymayla birlikte ilk belirlenimi insan ortaya çıkıyor. "Bireyler birbirlerini kesinlikle fiziksel ve zihinsel olarak inşa ederler" (Marx & Engels 1976 [1845]:37). Aritmetiğin gelişmesi, bir bakıma dilin gelişimine ışık tutabilir. Sayma yöntemleri hatta rakam biçimleri çok farklı coğrafya ve tarihsel konumda bulunan toplumlarda çarpıcı bir benzerlik gösterir. Sayı kavramını henüz edinmiş olmaksızın belli bir çokluğun sayısını, diyelim herkese pay verilecek ceviz miktarının eşit olup olmadığını, anlamak için kullanılan çentik açma yöntemi, bilinen tüm hakların ortak uygulamasıdır[26]. Aritmetiğin kurallaştırılması bin yılları alan tarihsel sürecin

Özellikle çakırdektaş aletler bölgesinde elbaltalarına ümit burnundan Akdeniz'e, Atlantik kıyılarından Hindistan'ın ortalarına kadar aynı özel biçimlerin verilmiş olması dikkat çekicidir." (Childe 1985:28)

[26] "Kertme uygulamasının da gerek tarihsel gerek coğrafi bakımdan geniş ölçüde yaygın olduğu görülür. Kemik ya da ağaç üzerine oyma aynı gereklilikleri, aynı güçlükleri, aynı iralayıcı özellikleri gösterdiğinden, Avrupa, Asya, Afrika, Okyanusya, Amerika gibi birbirinden çok uzak bölgelerde bulunan önkol kemikleri ya da ağaç çubuklar üzerinde aynı çizgileri, aynı V'leri ve aynı X'leri görmek kimseyi şaşırtmayacaktır. Çünkü bu imler Romalıların, Çinlililerin, Hindiçin'in Khas Bolovenlerin, Yeni-Meksika'daki Amerikan yerlileri Zunislerin kültürleri gibi

ürünüdür. Kuşkusuz, dünyayı algılama ve değerlendirmede, kısa süreli belleğin depolama kapasitesinin yaklaşık yedi birimlik olması, bir bakışta dörtten fazla sayamamak gibi, doğuştan özelliklerimiz var. Dahası, uzun süreli belleğin beyindeki protein moleküllerinin özgül örgütlenmesi olduğu dikkate alınırsa, bu tür düzenlenişlerin kalıtsal olabileceğini düşünebiliriz. Ama kalıtsal olanın bilincine varılamaz, oysa tersine, dilin bu ortak yapıları da dahil konuştuğumuz dilin tüm özelliklerinin, *olağan* konuşma sürecinde ayırdında olamasak da, Chomsky'nin kendisinin örneklediği gibi, bilincine varabiliriz. Hesap yaparken, çarpım cetvelini ezberlemek için geçirdiğimiz günleri unutup, cebir kurallarını ve sayıları doğuştan edinilmişlik kolaylığıyla kullanırız, ama matematiğin tarihi gözler önündedir. Duvarcı kalfasının büyük bir kolaylıkla öğrendiği ve uyguladığı ölçme işlemi aslında büyük bir soyutmanın ürünüdür, ve bu soyutlama uzun bir tarihsel sürecin sonucudur.

Chomsky, Saussure'ün dil, parole ayrımına benzer düşünüşle, kompetans (competence) ile performans[27] (performance) arasında köklü bir ayrım koyar. Performans ile anlatmak istediği "somut durumlarda dilin fiili kullanımı" iken, gramatik kompetansla "konuşan-dinleyenin dile ait bilgisini" kasteder. Fakat kompetans terimi fiili konuşanın becerisini ya da konuşma kapasitesini değil, "ideal konuşan-dinleyeni" ifade ediyor. Dil çözümlemesinde sözcü-

birbirinden kökten biçimde farklı kültürlerde, aynı şekilde, Dalmaçya, İsviçre, kelt Çobanlarında da görülür. Demek ki, evrensel bir biçimde dikey bir çizgi aracılığıyla belirtildiğini gördüğümüz "bir" sayısı gibi, birtakım sayısal birimlerin, hemen her yerde aynı rakamla betimlendiğini gözleyince şaşmayacağız; 5 sayısı da, daha az yaygın olmakla birlikte, sık sık yönü farklı bir çeşit V'le, 10 sayısı bir çeşit X'la ya da yatay çizgiyle betimlenmiştir." (Ifrah 1995:14-5)

[27] B. Vardar, N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O.Senemoğlu, E. Sözer, "competence" için *edinç*, "perfomance" için *edim* sözcüğünü önermişler (Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü. 1980. Ankara: TDK). Özellikle edim sözcüğün aynı zamanda "fiil" (act) sözcüğüne karşılık olarak kullanılması ve her iki terimin de Chomsky'in teorisine özgü anlamları olması gerekçeleriyle bu metin kapsamında kullanmayı yeğlemedim. İlle bir terim bulmam istense "competence" için *beceri* terimini önerirdim.

ğün temel alınmasını savunan Saussure'den farklı olarak, ona göre, dil bilimci her dilde farklı olan "yüzey yapılarının" yanısıra, asıl olarak homojen bir topluluk içerisinde, iletişim sürecindeki hatalarından arındırılmış dili mükemmel bilen ideal konuşan-dinleyenlerin, daha önce ne kullanmış ne öğrenmemiş olmalarına rağmen kurabildikleri-anlayabildikleri sonsuz sayıda cümlede ortak olanı keşfetmelidir. Ona göre bu derin yapılar zihinde doğuştan verili bir yetidir. Dil "zihinsel organdır", dil yetisi biyolojik organların gelişmesi gibi, toplumsal yaşamla ilişkisiz olarak, yaşla gelişir. Bir tür genetikçi doğuştancılık. Tüm dillerde ortak derin bir yapı olduğu hipotezinden hareketle evrensel bir gramer bilgisinin doğuştan varolduğunu söylemek felsefi bir saf tutmaktan başka bir önem taşımıyor. Bu, tüm kavramların ortak ve onlarsız olamaz özelliklerinden yola çıkıp, zihnin *a priori* epistemolojik kuralları olduğunu söylemekle, bununla da yetinmeyip uzay ve zaman kavramlarının ussal bile değil, sezgisel olduğunu iddia etmekle aynıdır. Düşünce içselleştirilmiş eylemdir. Düşünce ya da zihin, gerçek, eylemli insandan yapılmış soyutlamalardır. Chomsky'nin anlamakta güçlük çektiği de işte bu; onun derin yapılar dediği tüm dillerde ortak olan şey, tüm toplumlarda ortak toplumsal ilişki biçimlerinin varlığının ve aynı zamanda tüm toplumların aynı dünyada yaşamalarının ürünüdür.

Tüm kavramlar toplumsal ilişkiler içerisinde tarihsel süreç boyunca oluşurlar. Aristo'nun *Poetic*'inden bu yana kavram terimi, bir ya da daha çok ortak özelliğin zorunlu ve yeterli koşul olarak belirlenmesi olarak tanımlanageldi. Orta çağdan itibaren anlam teorisi üzerinde yazanlar, anlam kavramının bulanıklığını gidermek amacıyla içlem ve kaplam terimlerini ortaya attılar. Buna göre zorunlu ve yeterli koşulları sağlayan tüm nesneler kavramın içlemini, kavramın kuşattığı şeyler kümesi ise kaplamını oluşturur. İçlem, hangi şeylerin kaplama dahil edileceğini tayin eder. Oysa zorunlu ve yeterli koşullar tanımı sadece geometri gibi düşünme alanları için geçerlidir. Kavramların içerikleri hep tartışmalı olabileceği gibi sürekli bir değişme halindedir. Bu değişkenlik, hem bilgimizin sürekli zenginleşmesinin genişlemesinin ürünüdür, hem de bizzat doğanın ve toplumların değişmesinin ürünüdür. Koyunun yaklaşık

13 bin yıl önceden beri evcilleştirildiği biliniyor. Dişileri boynuzsuz koyun türünün evcilleştirmenin ürünü olarak ilk kez yaklaşık 9 bin yıl önce Yakın Doğuda birdenbire ortaya çıktığını görüyoruz. Postunun bol yünlü olması, renklerinin açılması, tüy dökmenin durması, beynin küçülmesi evcilleşmeyle birlikte ortaya çıkan diğer farklılıklar. Bu değişiklikler boyunca "koyun" teriminin değişmesi için bir neden yok. Kavramın tekabül ettiği gerçekliğe ilişkin bilgi arttıkça kavramın anlam içeriği, değişir ve zenginleşir. Örneğin memeliler en sık rastlanan özellikleriyle kara hayvanı oluşlarıyla ve uçmayan özellikleriyle tanına gelmişlerdi, yarasa ve yunusun da memeli olduğunun anlaşılmasıya kara hayvanı olmak karakteristik özelliklerden biri olmaktan çıktı. Bitkiler hayvanlardan farklı olarak klorofil üretirler ve yer değiştirmezler fakat birden fazla kamçısı bulunan tek hücreli Öglena hem bitkiler gibi klorofil ve kloroplast üretir, hem de hayvanlar gibi hareket eder. Putnam Engels'in benzer örneğine işaret edip (1983 [1895]:289) onun realizmini savunduğunu belirtir;

> "Sterotip sözcükle *bağlantılıdır*; ne tekabül eden kümenin normal bir üyesidir, ne de tekabül eden sınıf üyeliğinin zorunlu ve yeterli koşuludur. Engels'in 'balık' örneği burada iyi oturuyor: Engels-'in açıklıkla işaret ettiği 'balık' terimiyle bağlantılanan sterotip bırakın günlük kullanımı, bilimsel kullanımda bile zorunlu ve yeterli koşul değildir." (Putnam 1975:205)

Fakat Engels'in diyalektik metaryalizmine katılmadığını da dipnotta belirtmekten geri kalmıyor. Reddedilen diyalektik materyalizm şudur;

> "Felsefe gibi doğabilim de şimdiye kadar insan faaliyetinin kendi düşünceleri üzerindeki etkisini tamamen ihmal etmiştir; her ikisi de ancak bir yanda doğayı, öte yanda düşünceyi bilirler. Oysa insan düşüncesinin en dolaysız ve asli temeli *doğanın insan tarafından değiştirilmesi*dir." (1976 [1876-82]:231)

Putnam aradan yıllar geçtikten sonra kendi görüşlerini "metafizik realizm" olarak niteleme dürüstlüğünü gösteririr[28], ama, "daha Hegelci bir üslup kullanacak olursam, Evren zihinle kollektif ola-

[28]Putnamın bu yıllardaki görüşlerinin iyi bir eleştirisi için bakın (Denkel 1995:83).

rak -zihnin yapılışa katılmasıyla- Evreni yapar" (1981:xi) derken bir bakıma "diyalektik materyalizm"e yönelmiş olmasına karşın, bu kez aklına materyalist Engels değil de idealist Hegel gelebilmiş.

Bu çerçevede, kavram ancak soyut anlam olarak tanımlanabilir. Fakat aynı sözcüğün soyut anlam içeriği farklı toplumların dillerinde anlam farklılıkları içerebilir. Örneğin, "kardeş" sözcüğü bilinen bütün toplumlarda vardır ve yaklaşık aynı toplumsal ilişkiye tekabül eder. Ama kapitalist toplumda, kardeşlik, biyolojik kökene göre tanımlanırken, ilk sınıfsız toplumlarda ya da soya dayalı sınıflı toplumlarda akrabalık ilişkilerinin bir parçasıdır. Anababaları akraba olan çocuklar birbirlerine "kardeşim" derler. Soyut anlamda vurgu özdeşliğedir, somut anlamdaysa farklılığadır.

Birincisi, kavram *a priori* zihinsel bir oluş olmayıp pratik bir süreç gerektirdiğinden bu sürecin toplumsal bir eylem, praxis olmasından, her praksisin iletişim yoluyla gerçekleşmesinden; ikincisi, Leibniz'in vurguladığı gibi, imlerin uslamlamanın dolaysız araçları olmasından[29], kavram oluşumu imleştirmeyle birlikte ilerler. Sözcük başlangıçta kavram oluşturma aracı olarak işlev görür, sonra onun sembolü olur (Vygotsky 1965 [1934]:56). İlk adlandırmalar ilk betimleme araçları olmakla kalmayıp, ilk soyutlamalara tekabül ederler. Sözcük ya da im hep bir cümle kurma çabasının ürünü olduğundan; ikincisi cümle hep bir ilişkiyi anlattığından; üçüncüsü söz konusu ilişkiler doğadaki ve toplumdaki sistemli ilişkilere tekabül ettiklerinden adlandırma daha başından mantıksal bir işlev

[29]"Diyelim ki size şöyle bir problem verilmiştir. «Elçin şimdiki yaşından 5 yaş küçük olsaydı, Yalçın'ının 4 yıl önceki yaşının üç katı daha büyük olurdu. İki kardeşin yaşları nedir?» Problemi zihninizde verilen sayıları toplayarak, çıkararak, «olsaydı»ları gözönüne getirerek çözmeye çalışın; çok geçmeden zihninizin bulanıp karıştığını, doğru sonuca bir türlü gidemediğinizi görürsünüz Ama bir de kalemi ele alarak Elçin'in yaşını x, Yalçının yaşını y ile göstererek problemi denklemlerle yazın ve ortaokul sıralarında öğrendiğiniz cebir kurallarından yararlanarak çözün -işte iyi bir notasyon tekniğinin ne demek olduğunu görürsünüz" (Reichenbach 1981:149). Fikirler ve algılar. puslu, bulanık, uçuktur, cümleler bir kavrama adeta töz verir ve ancak cümleler yoluyla bulanık bir fikir kıvılcımı belirgin düşünceye dönüşür.

görür, dilin gelişimi mantıksal düşünüşle at başı gider. Her durgunluk, değişmezlik, sistemlilik görece öyledir. Devinimi içermeyen durgunluk, farklılaşmayı içermeyen değişmezlik, çelişkiyi barındırmayan sistemlilik yoktur. Bu yüzden tüm kavramlar tarihseldir. Kümeleme doğadaki düzenliliğin, insan zihninde yenidenüretilmesidir. Cümle sözcükler yoluyla sözcüklerin tekabül ettiği kavramları ilişkilendirir. Bu yüzden cümle, bir ifade, anlatım olmasının yanısıra önerme biçiminde konulabilir. Dolayısıyladır ki, Aristo mantığı kurmaya dili inceleyerek başlayabildi.

Kavram oluşum süreci, ortak karakteristik özelliklere ilişkin kesin belirlemeler yapa yapa ya da zorunlu ve yeterli koşulları betimleyen kesin tanımlar kura kura ilerlemiyor. Bilincine varılmaksızın adlar gelişkin kavramları temsil eder hale geliyorlar. Çocuk olduğu kadar, yetişkin de olağan olarak kullanageldiği kavramın açık seçik tanımını yapmakta zorluk çeker. Bu anlamda kavram oluşumu basitçe zihinsel bir süreç değil, tarihsel, toplumsal bir süreçtir. Duyguların dışavuruldukları haliyle zihinde bulunmayışları gibi, konuşma sürecinde sözcükler kendiliklerinden anlamlı olarak ağızdan dökülüverirler. Kişi kendi kavram sınırının ne olduğunu anlamak istiyorsa oturup bunu yazmak zorundadır. Ya da kendisine sorulan soru ve problemler yoluyla açığa çıkarılmak zorundadır. Bu yüzden mantığın bir disiplin olarak doğuşu yazının bulunuşunu ve ispatlamanın keşfini öngerektirmiştir. Frege'nin açıklıkla belirttiği gibi dil oldukça kabaca mantığa izin verir. İlk adlandırmalardan cümlelere, ilk sterotiplerden kavramlara doğru gelişme sürecinde, yetkin bir dil içerisinden mantık bir disiplin olarak soyutlanır.

Konuşma kavramsal ortaklığı sağlar. Somut anlam iletişim yoluyla soyut anlama dönüşür. Başka bir anlatımla giderek toplumun tüm bireylerinin ortak kullanımına girer. Buna rağmen özgül bağlamlar içerisinde özgül anlamlar taşımayı sürdürür. Eşanlamlı sözcüklerin ya da eşadlı (homonym) kavramların varlığı ve bunların olağan iletişim sürecini aksatmayışının da gösterdiği gibi, anlamın üretildiği yer bağlamdır. Kavramlar, özgül bir bağlam içerisinde *üretken eylemlilikle* soyuttan somuta, somuttan soyuta gidip gelmeler boyunca üretilir, kavram üretimi bitimsiz bir toplumsal süreçtir. Düşünce ve duygular yaşayan dilden hep önde-

dir; özgül bağlam içerisinde doğan anlam içeriğini sağlayan düşüncenin pusluluğu, kesin belirlenmemişliğidir. Sözcüğün anlam içeriği soyutlaştıkça belirginleşir, ama aynı zamanda dünyayı kuşatıcılığı zayıflar, çeşitlilikten farklılıktan arınır, kendisiyle özdeş kesinliğe evrilir. Dilin bu oluşmuşluğundan bir soyutlama olarak mantık dilden daha da yoksuldur. Toplumun her anında sözcükler ürer, kimi sözcüklerin içerikleri yoksullaşır, kimilerine yeni anlamlar katılır, kavramlar ürer, kavramların içerikleri zenginleşir, kimileri yerlerini başka kavramlara bırakır, aynı kavramlar aynı dilde farklı sözcüklerle temsil edilir. Geçilen her aşamada anlam, konuşma içerisinde tek tek sözcüklerle değil; sözcüğün diğer sözcüklerle dil kuralları yoluyla kurduğu ilişkilerle giderek daha belirginlikle iletilir. Vygotsky'nin "karmaşalı düşünme", Wittgenstein'in "aile benzerliği" diye adlandırdığı anlam bulanıklığı, toplumun her anında, her sözcük için, ama farklı düzeylerde vardır. Fakat nasıl masa hep değişim halinde olmasına rağmen uzun yıllar benim üzerinde çalışmama elverişli kalabiliyorsa, tıpkı öyle sözcüklerin soyut anlamları hem iletişimi başarıyla sağlamamı hem de doğayı betimleyen başarılı teoriler kurmamı olanaklar. Başka bir anlatımla hem düşünmemi hem iletişim kurmamı olanaklayacak derecede im ve kavram (gösterge ve gösteren) kararlılıkla birbirine bağlanır. Bununla birlikte unutulmamalı ki: "Kendi kavramlarının, fikirlerinin vb. üreticileri insanlardır" (Marx & Engels 1976 [1845]:22). Sezgiler ya da duyumlar olarak deneyimimin içeriğinin kendi başına nesnelliği yoktur, bunlar bizim tarafından kavramlar altında örgütlenirler getirilirler. Tıpkı gözün ışık fotonlarını birleştirmesi gibi, objektifliklerini böyle bir dolayımla kazanırlar. Kavrama yoluyla gerçeklik zihinde yenidenüretilir; gerçeklik kavrayışa, kavramsız, kendiliğinden verili değildir. Anlama zaman boyunca gerçekleşir; imden ada, sözcükten cümleye, cümleden cümleler gurubuna. Süreç boyunca kavramlar kimi zaman bilinçli kimi kez farkına varılmaksızın oluşur. Kavramlar örgüsü zihindışındaki gerçekliğe ne denli kararlılıkla tekabül ederse etsin, gerçeğin ta kendisi olabilseydi bilime gerek kalmazdı. Öte yandan eğer kavramlar gerçeğe, Kant'ın deyişiyle "Kendinde-şeye" tekabül etmeselerdi bilim olanaklı olamazdı.

Kavramı sözcükle özgül bağlam içerisinde dillendirdiğimde hem somut, eşsiz nesneye yönletiyorum, hem de aynı nesneyi genelliğiyle dile getiriyorum. Eğer nesne bulunduğum bağlamda bulunmuyorsa, mantık yürütebilmek istiyorsam, yani iletişim dolayımla gerçekleşiyorsa soyutluğa, iletişimi doğrudan kurabilmem için somutluğa gereksinmem var. Romancı "masaya oturdu" demekle yetinemeyip, masaya oturuluş biçimini, sırası, oturulan masanın özgül özelliklerini vb. sıralayarak, "(...) özelliklere sahip bir masaya (...) oturdu" diye anlatmak durumunda kalır. Somut ve soyut bir ve aynı anda ancak ve ancak bağlam içerisinde koyulur. Genel, soyut, evrensel, konuşma sırasında kendini bireyselde izhar eder. İmin kavramı temsil etmesi ve imin nesneye yönletmesi bu nedenle aynı sürecin bir ve aynı iki momenti olur. Basitçe nesneye yönletim sadece imge durumunda olanaklıdır ve zorunlulukla somuta işaret etmeyi gerektirir. Kavram bağlamdan kurtuluştur. Böylece konuşma kavrama ve nesneye yönletmenin birliği olarak kendini gerçekleştirir. Ama bu birlik ancak mantık yürütmede olabilecek en yüksek soyutluk düzeyine yükselir, çünkü ancak yazıda tam olarak bağlamdan kurtulmak, daha doğrusu bağlamı bizzat zihinde yenidenüretmek mümkündür. Ancak bu andan sonra, kişi ne yaptığını, ne olduğunu, tarihini bizzat kendisini karşısına koyarak incelemeye başlayabilir[30].

1.4 Dilin ve Alet Üretiminin Gelişmesinin Birliği

Belli bir toplumsal durumda kavramın düşünme sürecinde yer alabilmesi için sözcüğün zorunlu olmaması gibi, benzerlikle alet yapımının izleyerek ve taklit ederek de öğrenilebileceği açıktır. Henüz sözcük öbekleriyle cümle kurmanın başarılamadığı adlandırma

[30]Kişi incelemeye ancak incelediği nesneyi kendisinden ayırıp onunla yüzleşebildiğinde başlayabilir. Aileyi kendisinden ayrı tutabilmesi için kendisini etkin olarak aile dışındaki kurumlarda var edebilmesi gerekir. İlk kez kapitalist toplumda aile, toplumun diğer kurumlarından yalıtılmış tümüyle kendine özgü özelleşmiş bir kılığa bürünür, diğer tüm toplumsal faaliyetlerden ayırtedilebilir ve böylece sorgulanabilir bir soyutluğa ulaşır.

dönemini, doğadaki hazır malzemeyi araç olarak sürekli kullanma dönemine, araç üretmeyi ise kavram oluşumu ve cümle kurmayla zamandaş kabul etmek uygun görünüyor. Aletin doğada hazır bulunmayıp bizim üretimimiz olması gibi, kavramlar da gerçek eylemli insanın kendi üretimidir. Aletin emek sürecinin aracı olması gibi, kavram da düşünme sürecinin aracıdır.

İçinde yaşadığımız karmaşık toplumda, her kavramın tanımlanmasının, başka kavramları öngerektirmesi gibi, her aletin üretimi, başka bir aleti öngerektirir. Childe'ın vurguladığı gibi aletler, genel olarak maddi üretim, üretim aracı olarak toplumsal bilginin dolaysız ifadesidirler; özgül üretim ilişkilerinin ürünü olarak ve verili kültürel oluşumlara özgü anlam taşıyıcıları olarak üretildikleri toplumsal ilişkileri yansıtırlar ve gelişim düzeyine ışık tutarlar. Üretilmiş araçlardan farklı olarak, dile ilişkin dolaysız bir kanıt bulmak olanaksız. Bu yüzden ancak tasarlayabiliriz. Dili iletişim aleti gibi düşünüp, evrilişini, üretim aletlerinin evrilişiyle cesurca karşılaştıracağım.

İlk taş aletlerin biçimleri ağırlıkla yapıldığı taşın özellikleri ile belirlenir. Fakat istenilen form tabi ki başlangıçta hayal edilebilmelidir. İlk adlandırmalar imge temelinde kurulur, ancak bunlar yukarıda belirtildiği gibi sterotip özelliği taşırlar ve Vygotsky'nin anlatımıyla karmaşalı düşünmeye benzetilebilir[31]. Deneme yanılma yoluyla elde edilen biçimler içerisinde elverişli olanların seçildiği söylenebilir. Dilin başlangıç aşaması içinse şunu söylebiliriz: Aynı emosyon (korku, kızgınlık, keyif) ya da tepkiyi yaratan dışsal ya da içsel olaylar, belli bir işaretle ifade edilir. Bu işaret ses ya da belli bir jest olabilir. İlk taş aletlerin biçimlerinin yapıldıkları taşın özellikleriyle belirlenmesi ve çok işlevli olması gibi, burada da işaretin belli bir olayı imlemesi önceden tasarlanmış değildir, ama açıklıkla olaya yönletim yapar. Oysa hayvanların işaretleşmelerinde, işaret

[31] "Karmaşayla kavram arasındaki temel fark ... Bir kavram nesneleri belli bir özelliğe göre sınıflamasına karşılık, bir karmaşanın öğeleriyle bütünü arasındaki ve öğelerin kendi aralarındaki bağların, gerçekte bu öğeler arasındaki bağlantı ve ilişkiler ne kadar çeşitliyse o kadar çeşitli" olabilmesidir. (Vygotsky 1985:93)

özgül bir olay ya da nesneye yönletmez. Hayvanın dikkati sesin kendisine odaklaşır; ses asıl olarak emosyona yol açan duruma değil, yaşanan emosyona ilişkin bilgi verir. İnsansının olayın yol açtığı emosyonun şiddetini, sesin ya da jestin şiddetiyle ya da tekrar edilme sayısıyla ya da sıklığıyla ya da bunların olası permutasyonlarından biriyle belli ederken aynı zamanda emosyona yol açan durumu kodladığını söyleyebiliriz. Zamanla, tipik emosyonel karmaşa ya da duyuma yol açan tipik olay bunlardan biriyle kodlanabilir.

Sonraki aşama, elverişli malzemenin seçimi ve buna amaçlı bir biçim vermek olur. Zamanla, taşın yontulması için vurulan darbe sayısında sürekli bir artma görülmekte[32]. Buna koşut olarak, taş araçlarının üretiminde bir uzmanlaşmaya gidilmekte; vurucu, kazıyıcı, delici, kesici, parçalayıcı vb. işleve göre şekil verilmeye başlanmış. Çok amaçlı taş aletler, yerini özel amaçlar için üretilmiş taş aletlere bırakmış. Buna bağlı olarak, vurma tekniklerinde gelişme gerçekleşmiş. İşlevin çeşitlenmesi kendisini, malzemenin çeşitlenmesinde de belli ediyor. Giderek çakmaktaşı, lacivert taş, kireç taşı, kuars taşı, obsidyen, vb. farklı malzemeler işlenmeye başlanmış. Bu aşamada, yakın iletişim, elbirliği ve elin emek sürecinde sürekli meşgul olmasının sonucu olarak zamanla jestin yerini ağırlıkla söz almaya başladığını düşünebiliriz. Taş aletlerinin evriminin genel karakteristiği, eğrilik kazandırma, sivriltme, keskinleştirme ve silindirik biçim kazandırma doğrultusundadır. Bu gelişme çizgisi, bir eksen etrafında simetri ve darbe sayısının artması diyebileceğimiz iki öğe üzerinde gerçekleşmiş. Simetrili araç yapımı ince işlemenin yanında isabetli fırlatmayı, saplamayı, hassas yontma ve kazımayı sağlayan denge unsurunu da içerir. Dengeli bir araç daha uzağa, daha isabetle fırlatmaya, böylece uzaktan avlanmaya, öte yandan daha gelişmiş araç yapımına olanak tanır. Benzerlikle bir

[32] 25 vuruşla üretilen taş el baltası, Homo habilis'e... 65 vuruşla üretilen ikinci taş el baltaları, Homo erectus'a ... 111 vuruşla üretilebilen Yonga taşlar Klasik Neandethal'e... 244 vuruşla üretilebilen, sivri ok uçlu, keskin kenarlı taş yongalar, bıçak, mızrak ucu, ok uçluğu, v.b. Homo sapiens'e denk düşer (Teber 1985:68).

yandan benzerler kümesindeki benzerlik derecesi yükselir, sterotip giderek benzerler spektrumunun daha iyi bir temsilcisi olur, beraberinde sözcük sayısı artar. İletişim haber üzerine kuruludur. Zamanla haber işlevlerine göre gelişir, olguların toplumsal ya da doğal oluşu, olguların birbirleri üzerindeki etkisi ve insan üzerindeki etkisi vb. insanların birbirleriyle etkileşimi adlandırılır. Dildeki gelişme uzamın ve bu uzam içinde konumun, ardından aynılık, benzerlik, yakınlık, zıtlığın, ifade edilmesi, daha sonra zamanın, ardışıklığın ve aynı andalığının ayırt edilmesi ve ifade edilmesi ve son olarak neden sonuç ilişkisinin belirtilmesi yönünde olmuş olmalı. Böylece dil betimleyici bir güç kazanır.

Darbe sayısının artışında simetride ve işlem tekniğinde ulaşılan doruk noktayı temsil eden kaplumbağa kabuğu şeklindeki (tortoise-core) yontma biçimi, ince paralel şeritler halinde dilme yöntemine bırakmış. Elde edilen kalem biçimindeki yontulmuş taşın parmaklarla kavranan kısmının keskin yanları köreltilerek ince işlemeye ya da kabza takmak için elverişli hale getirilmiş. Elde edilen aletler, mızrak, zıpkın ucu, kanca, olta yapmak için kullanılmış. Taş ile kemik ve boynuz, tahta gibi farklı malzemelerin birleştirilmesiyle (kabzalama) üretilen bileşik araçlar gerçek bir teknik devrim niteliğindedir. Ardından gelen, *araç yapmak için araç yapma* dönemini *cümle kurmak için sözcük üretimi* dönemine denk düşürebiliriz. "Eğer", "veya", "ama", "çünkü" vb. gibi bağlaçlar geliştirilir. Sonunda dil, mantıksal, soyut ve olgusal, amaca, hedefe yönelik argumanlar üretmeyi olanaklayan bir yapı kazanır. Bu dilin gelişiminde nitel bir sıçrama olmalı. Nasıl emek aletlerinin kullanımı kimi hayvan türlerinde ilk oluşum halinde bulunuyorsa ve ancak insanda emek sürecinin özgül bir niteliğini oluşturmuşsa, dil de, insanın insanla toplumsal ilişkisinin özgül bir niteliğini oluşturur. Ulaştığı son aşamada dil olgunun ve amacın iletilmesinin ötesinde, doğrudan uslamlamanın bir aracı haline gelir. Aletin bedeninin inorganik bir uzantısı haline geldiği insanın düşüncesi giderek daha simgesel bir karakter kazanıp onu daha ileri araç yapımına hazırlarken, toplumsal ilişkiler, dilin yetkinleşme sürecine koşut olarak akrabalık ilişkilerine doğru evrilir.

İnsan emeğinin ayırtedici özelliği kollektif karakter taşımasıdır

ve faaliyetinin amacı her zaman toplum güdümlüdür. İnsan başından beri Robinson Crusoe olmamıştır. "Toplum dışında yalıtık bireyin üretimi, birlikte yaşayan ve birbiriyle konuşan bireyler olmaksızın dilin gelişmesi kadar saçmalıktır" (Marx 1981 [1857-58]:84). Bu çerçevede üleşme, insanın biyolojik evriminin gelişme çizgisinde de dönüm noktasıdır diyebiliriz. Bu andan başlayarak, biyolojik evrim toplumsal evrimle iç içe yürüyecek, biyolojik evrim toplumsal yaşamın içerisinde sürecektir. Nitekim sosyal davranışlı hayvanlar asosyal hayvanlara göre daha kavrayışlıdır. Beynin evrimsel gelişmesi doğal koşullardan çok, dil ve insest gibi son derece karmaşık toplumsal yapıların kurulduğu, *cinssel emek bölümünün*[33] keskinleştiği, emek sürecinde elbirliğinin kalıcılaştığı, çalkantılı, sancılı sürecin ürünüdür. Toplumsal yaşam içerisindeki biyolojik evrim sadece doğaya en iyi uyum değil, aynı zamanda, toplumsal yaşama da en iyi uyumu sağlayacak yönde ilerler. Toplumsal örgütlenme, tıpkı alet gibi, toplumsal emek üretkenliğini arttır. "Topluluk ilk büyük üretim kuvveti olarak görünür." İnsanın evrimi, biyolojik evrimden farklı olarak, sadece yeni işlevler için yeni organlar ya da içgüdüsel davranış kalıpları geliştirmekle sürmez, *aynı zamanda* bedeninin inorganik uzantısı olarak aletleri geliştirerek, içgüdülerin yerini alan duygular yaratarak, yeni örgütlenme formları ve imler geliştirerek sürer.

Buraya kadar anlattıklarımla, adlandırmanın daha başlangıçta ilk soyutlamalar olarak doğduğunu, dolayısıyla ilk alet üretimi için gerekli tasarlama olanağını tanıyabileceğini, kimi rastlantılar, deneme yanılma yoluyla ilk üretimin başlamış olabileceğini ileri sürdüm. Öyleyse, dilin üretimine ya da alet üretimine zamansal öncelik ya da sonralık tanıyamayız. Fakat tüm bunlar, aleti ve dili

[33] *Cinssel* sözcüğünü cinse özgü anlamında kullanıyorum. Türkçede yerleşik "iş bölümü" yerine *emek bölümü* terimini kullanmamın nedeni, dikkatimizi topluma yönelttiğimizde bölünenin iş değil, emek olması. Tek bireyi ele alacak olursak, kişi zamanının bir kısmını yemek yapmak için, başka bir kısmını ütü yapmak için, vb. ayırdığında işleri bölmüş olmaz, toplam zamanını belli işlere ayırmış olur. Bunun gibi, toplum, toplam emeği farklı işlere, emek alanlarına böler

gereksinen birbiriyle düzenli ilişkiler kurma yolunda insan öbeğini öngerektirir. Kavram oluşumunu şu ya da bu düzeyde varolan toplumsal ilişkilerle öncelemenin, deneyciliği ve rasyonalizmi aşmak çabasındaki her ikisini de toplumun önceleđiğini ileri süren Durkheimci yöntemle ilişkisi yok. Durkheim toplumu bireye dışsal kabul eder, birey toplum ikiliğinde belirleyici olan *tekyönlü* olarak toplumdur. Din, ahlak, hukuk, mantık gibi toplumsal oluşumlar türlü biçimlere bürünerek, bireysel bilinçlere dıştan gelirler ve kendilerini istese de istemese de bireye kabul ettirirler. Benzerlikle kavramsal kategoriler bireye toplum tarafından dayatılır. İddia şudur;

> "İlk mantıksal kategoriler, toplumsal kategorilerdir; ilk şey sınıfları, insan sınıflarıdır (Durkheim burada akrabalık sınıflarını kastediyor bn.). İnsanlar guruplandığından ve kendilerini guruplar biçiminde düşündüklerinden, düşüncelerinde şeyleri sınıflarlar, ... Şeyler toplumun bütünsel parçası gibi düşünülür ve şeylerin doğadaki yerleri toplumdaki yerlerince belirlenir." (Durkheim & Mauss 1963 [1902]:83)

Durkheim'in iddiasının arkaplanında yatan değişmeyen durgun bir toplum önvarsayımıdır, toplumsal değişmenin yeterli herhangi bir açıklamasını vermeye yanaşmaz. Toplumun guruplu yapısının nasıl olup da doğanın sınıflandırılmasına dönüştüğü sorusunu, toplum "doğanın parçasıdır" diye yanıtlamak totolojidir. Oysa burada ilk imgesel adlandırmalardan kavram hiyerarşilerine, anayla çocuk arasındaki ilk düzenli ilişkilerden aileye bir evrimleşme süreci çiziliyor, kavramların oluşumunun doğanın ve toplumun dönüştürülme sürecinin ürünü olarak toplumun kurulması ve evrilmesi süreci içerisinde gerçekleştiği savunuluyor. Dilden önce kavram oluşumu olanaklı değildir, bu yüzden alet üretimi de olanaklı değildir. Oysa dil ancak az çok düzenli insan ilişkileriyle ortaya çıkabilir, olası ilişkiler içerisinde en kararlı olanı *insanın üretilme sürecidir*. İnsanın üretilme süreci bir ve aynı anda hem alet üretilme hem de dilin üretilme sürecidir.

Başlangıç aşamada elbirliğinin kurulabilmesinin zorunlu koşulu gereksinmelerin nicel ve nitel olarak farklılığı ve bireylerin kendine yetmezliğidir. İki ergin arasındaki kendine yetmezliğe dayalı ilk farklılaşmış gereksinme kadın ve erkeğin birbirlerine olan içgüdüsel cinssel gereksinmesidir. İkincisi, kendine yeterlik kazanıncaya

dek uzun bir zamana gereksinme duyan yavrunun anaya olan gereksinmesidir. Üçüncüsü yaşlanan ya da sakatlananların başka insanların emeklerine ve emek ürünlerine duydukları gereksinmedir. Bu çerçevede, ilk toplumsal formasyonun doğuş koşullarını öncelikle üretken (yetişkin) insanın, üretildiği özgül emek sürecinde aramak gerekiyor. Engels, "dilin kökeninin emek sürecinden doğduğu açıklamasının, dilin doğuşuna ilişkin tek doğru açıklama" olduğunu ileri sürer (1976 [1876-82]:173). *Anti-Dühring*'te ise, "toplumun en basit öğeleri iki kadın ya da iki erkek değil, aileyi kuran bir kadın ve bir erkektir; aile, üretim amacıyla girilen ilk birliktir" (1977 [1894]:121) yazmış. İşte bu emek süreci, ya da üretim, "alet üretimi" değil, kadının özgül emek sürecidir, genel olarak üretken insanın üretildiği emek sürecidir. Habermas, Marx ve Engels'i her şeyi tekniğe indirgemekle haksızlıkla eleştirirken kendisinin de göremediği budur. İletişen bireyler arasındaki toplumsal ilişkiler, moral ilişkiler anlamında iletişimin (iletişimsel eylem) ve doğanın ve toplumsal çevrenin teknik denetim altına alınması anlamında çalışmanın (amaçlı-akılcı eylem) birbirlerine indirgenemez ve birbirlerinden türetilemez (1988 [1967]) olduklarını ileri sürmekle yetinip, Durkheim ve Weber gibi Kantçı bir yaklaşımı benimser. İlk bakışta dilin üretimi, geliştirilmesi ve yaratıcı tarzda kullanılabilmesi insanların birbirleriyle girdikleri ilişki gibi, tersine alet üretimi ve teknik ise basitçe doğayla girilen bir ilişki gibi görünür. Oysa gösterildiği gibi, alet üretimi öntasarımı, kavramların üretimini öngerektirir ki bu ancak toplumsal ilişkiler içerisinde olanaklıdır. Ancak toplum doğa karşısına konumlandıralabilir, insan bireyi değil. Ne alet üretimi, ne geçim araçlarının üretimi, ne insanın üretimi, ne toplumun belli bir anında ne de farklılaşma sürecinde basit bir neden sonuç ilişkisiyle tanımlanamaz; kendisi belirleyici olduğu halde belirlediklerince belirlenmeden kalamaz. Az önce göstermeğe çalıştığım gibi dilin gelişme ve üretilme koşullarıyla aletin üretilme ve gelişme koşulları biri diğerinden bağımsız olarak ya da tek doğrultulu neden sonuç ilişkisi kurarak anlaşılamaz. "Neden ve sonucun katı zıt kutuplar olarak bu diyalektik olmayan kavranışının temeli, etkileşimin bütünüyle ihmal edilmesidir" (Engels 1970 [1893]:690). Ama bu karşılıklı belirlemelerle

gerçekleşen süreç içerisinde belli bir süreç özgül nitelikleri bakımından analizin başlangıç noktası olarak ele alınabilir. "Her toplumsal formasyonda diğerlerine baskın çıkan ... özgül bir üretim türü bulunur" (Marx 1981 [1857-58]:106). Başlangıçta kadının özgül emek süreci derleyiciliğe, avcılığa ve alet üretimine baskındır, analizin başlangıç noktası da burası olmalıdır. Darwinci "ilk sürü" fikri bu nedenle, bunu doğrulayacak veri bulunmaması ve primatlarda sürü davranışına göre oldukça gelişmiş takım davranışının egemen olması bir yana, insanın bizzat kendisini tasarlayarak üretebilen bir varlık olmasından ötürü yanlıştır.

İnsanın tarihi yapabilmesi için kendi fiziksel doğasını ve kendisini içinde bulduğu doğayı canlı tutabilmesi gerekir. "İnsanlar geçim araçlarını *üretmeye* başlar başlamaz kendilerini hayvanlardan ayırtetmeye başlar ... Geçim araçlarını üreterek fiili maddi yaşamlarını *dolaylı* olarak üretirler" (Marx & Engels 1976 [1845]:18). Oysa insanın üretilmesi *dolaysızca* toplumsal yaşamın üretilmesidir. İnsanın üretildiği ilk özgül kurum olarak, bunun dışında henüz hiçbir özel nitelik atfetmedilmedikçe, Marx ve Engels'in gençlik yıllarında söylediklerine katılıyorum; aile "başlangıçta tek toplumsal ilişki"dir. Kuşkusuz ne Marx ne de Engels geçim ve üretim araçlarının üretimini biyolojik varoluşun sürdürülmesine indirgemiyorlar. Geçim araçlarının üretilme yordamı, "basitçe bireylerin fiziksel varoluşlarının yenidenüretimi olarak düşünülmemelidir. Geçim araçlarının üretilme yordamı bu bireylerin belli faaliyet biçimidir, yaşamlarını ifade ettikleri belli bir biçimdir, belli bir *yaşam yordamı*dır. Bu yüzden ne oldukları, *ne* ürettikleri ile değil, *nasıl* ürettikleri ile çakışır. Bireylerin doğası üretimlerini belirleyen maddi koşullara bağlıdır" (18). İnsanın ne üretebileceği içerisinde bulunduğu coğrafya koşullarının ona sunduklarına bağlıdır. Olmayan şeyi ne üretebilir, ne tüketebilir, ama olanı nasıl ve ne kadar tüketebileceğini seçebilir. İkincisi, *nasıl ürettiği*, önceden doğada hazır olarak bulunmayan *kendi yarattığı aletle* gerçekleşir. Aynı coğrafya koşullarında aynı doğal kaynaklara ulaşmak için geliştirilebilecek araç gereç çeşidi önceden kesin olarak belirlenmemiştir. Hangi aletleri üretebileceği, dolayısıyla geçim araçlarını nasıl üretebileceği toplumsal örgütlenme içerisinde belirlenir.

İnsanın nasıl bir toplum kuracağı önce içinde bulunduğu coğrafya koşullarına, sonra kendi geliştirdiği aletlere bağlıdır, ama toplumun kuruluşu ve sürdürülüşü insanın üretimi yoluyla gerçekleşir. *İnsanın üretimi geçim araçlarının üretimine bağlıdır, ama geçim araçlarının üretimi de insanın üretimine bağlıdır.* İnsanı tüm toplumsal belirlenimlerinden soyutlarsanız, geriye sadece organizma kalır. Nasıl alet doğada hazır olarak bulunmayan bir şeyse, insan teki de organizmasında doğallıkla varolmayan bir şey katılarak toplumsallaşır. İnsanın doğasında hazır olarak bulunmayan bir nitelik katmak belli düşünce, duygu, davranış örüntüleri kazandırmaktır. İlk davranış formları anayla çocuk ilişkisi içerisinde edinilir. *Toplumcul erkek*, kadının özgül emek sürecinde üretilir. İnsan erkeği, sürüdekinden ya da primat takımındakinden farklılıkla, kendini geçindirecek yaşa gelir gelmez başına buyruk davranmaz. İnsan dişisi olduğu gibi, erkeği de daha başından kendisini toplumcul bir varlık olarak duyumsar. Kadın, erkek nüfusunu doğurandır, erkek kendi ontogenetik varoluşunu kadında bulur. Bu bağlamda erkek, kökeninde kadındır. Kadın için erkek, eski kendisidir; erkek için kadın, içinden sıyrıldığı kişidir. Bütün erkekçil toplumlar bu apaçık gerçeği gerçek olmaktan çıkarmak, unutmak için şarkılarında efsanelerinde, mitlerinde, ritüellerinde, törenlerinde binbir yol denemişlerdir. Yavrusu kadından ayrı bir varlıktır ancak, aynı zamanda, onun organik uzantısı gibi görünür. Kadın yavrusu ile özdeşliği içerisinde, erkeğin yaratıcısı olarak erkekle ve böylece toplumla dolaysızca özdeşleşirken, erkek, toplumla ancak kadın dolayımı ile özdeşleşir. Erkek tek, kadın doğallıkla çoğuldur. Başlangıçta doğallıkla başkası için üretmeye ilk başlayan odur. Toplumun kuruluş sürecinin kesin başlangıç noktası, kadının her iki cins çocuğu belli bir amaç doğrultusunda eğitmeye başlamasıdır.

1.5 Emeğin İlk Bölünüşü

Emek bölümü bilinen, tüm toplumların ortak özelliğidir. Öte yandan bilinen tüm toplumlarda toplam emek kısmen de olsa cinssel karakterde bölünmüştür. Sadece ilk sosyalist toplumlarda toplam emek tek biçimde bölünür ve o da cinssel karakterdedir, e.d., bilinen ilk sosyalist toplumları diğer toplum biçimlerinden

ayırteden en temel özellik, emek bölümünün sadece kadın ve erkek arasında bulunmasıdır. İlk toplumları anlamak bu yüzden cinssel emek bölümünü anlayabilmekten geçer.

Cinssel emek bölümü öncelikle, *aynı* emek süreci içerisindeki kadın ve erkeğin, aralarındaki fizyolojik farklardan kaynaklanan etkinlik farklılığıyla ilişkilidir. (Marx 1965 [1887]:351). Emek sürecinin niteliği, emek gücünün niteliği üzerinde seçici bir etkide bulunur. Yaşa dayalı emek bölümü de benzer bir etkinin sonucudur. Yaş.basitçe yılların geçmesi olmayıp, yetenek, beceri, ustalık kısaca üretkenlik derecesini yansıttığından, toplumsal kimliğin oluşmasında ve kişinin toplumsal yerinin ifade edilmesinde belirleyici bir kriter olagelmiştir. Yaşa dayalı emek bölümünün ortaya çıkmasını koşullayan üç etken sıralayabiliriz; birincisi, uzun yaşamayı olanaklı kılan elverişli doğa koşullarının bulunması, ya da üretim kuvvetlerinin gelişmesi gerekir. İkincisi, yaşlıların deneyimlerinin özel bir önem taşıması ya da yaşlıların çocuk bakma, ritüel ve törenleri düzenleme, oymacılık ve heykel yapımı vb. emek harcayacakları kimi alanların bulunması gerekir. Son olarak, yaşlanmayla birlikte kimi alanlarda emeğin verimliliğinin düşüşü yaşlanan bireyleri bulundukları emek alanlarından çekilmeye zorlar. Gençler avlanmak için daha uzağa gidebilir ve daha büyük, çevik ve tehlikeli hayvanları avlayabilirlerken, yaşı ilerlemiş olanlar daha yerleşik ve güvenli işlere doğru kayarlar. Derleyici-avcı Tiwi halkının yaşlıları görme yeteneğinin zayıflaması sonucu avcılıktan çekilip, zamanlarını giderek daha fazla kamp yerinde geçirmeye başlarlar. Bu onlara, yüksek el becerisi gerektiren işlerde ustalaşmak için gerekli koşullardan birini sağlar.

> "Kimi Tiwi gereçleri, özellikle son derece dekoratif oymalar ve seremonik mızraklar, Avusturalya toplumlarına özgüdür, ve bunların oyulması ve boyanması sadece yaşlıların kazanabildikleri becerilerdir." (Hart & Pilling 1960:47)

Kadın ve erkeğin emek süreçlerindeki önemli farklardan birisi, erkeklerin yaşlandıkça avcılık yeteneklerini yitirip başka alanlara yönelmek zorunda kalmalarına karşın, kadınların ömür boyu alıştıkları işlerini sürdürme eğilimi göstermeleridir.

1.5.1 Toplumun Kurucusu: Çocuklu-insan

Kadının biyolojik evriminde primatlara kıyasla[34] ilk göze çarpan farklılığı, bebeğin kemik gelişimini tamamlamadan doğmasıdır. Beyinle birlikte kafatası hacminin büyümesi doğumun kolaylaşması için leğen kemiğinde genişlemeyi gerektirir. Daha geniş leğen kemiğiyse, iki ayak üzerinde dikilme nedeniyle bağırsakların dökülmesi tehlikesini yaratır. Bundan ötürü leğen kemiği kafa tası hacmiyle aynı oranda genişleyemez. Bebek adeta erken doğmak zorunda kalır. Nitekim yeni doğmuş insan yavrusu pirimatlara kıyasla sinir ve bağışıklık sistemi bakımından olgunlaşmamıştır. Dolayısıyla kısa bir zaman sonra annesine tutunabilme yetisini kazanan primat yavrularından farklı olarak, insan yavrusunun anası tarafından elde taşınması ve güvenli bir yerde korunması, uzun süre bakılması gerekir. Primatlar içinde en uzun gebelik ve emzirme süresi insandadır, kuyruksuz maymunlarda bu süre iki yılken insanda iki-dört yıl arasındadır. Emzirmenin kısalması, ancak, gelişmiş tarımsal üretime ulaşılıp, ana sütünün yerini alabilecek gıdalar üretilince olanaklı olmuştur. Öte yandan beyin gelişmesinin dış dünyada sürmesi, bebeği anayla etkileşim yoluyla toplumsal yaşamın etkilerine çok yüksek düzeyde açık olmasını koşullar. Genel olarak içgüdüsel davranışların sayıca azalması ve zayıflaması, insan yavrusunu daha uzun ve sürekli bir eğitim almak zorunda bırakır. Örneğin, hayvanların içgüdüyle ateşten korkmalarına karşılık, çocuğa bunun öğretilmesi gerekir. Bunun dışında, evrimin yüksek aşamalarındaki hayvanların bir batında yavrulama sayısının azaldığı ve buna ek olarak uzun emzirme döneminin doğurma sıklığını düşürdüğü dikkate alınırsa, yavruya özen göstermek türün sürekliliği bakımından da önem taşıyor. Sonuçta oğlan ve kız, diğer

[34] Hayvanlarla ve özellikle bize genetik olan en yakın primatlarla yapılan kıyaslamalar kuşkusuz sadece fikir vericidir. İlk insansılar primatlarla Homo Sapiens arasında bir yerde olmalıdırlar. Fakat insanın toplumlu yaşam içerisinde evrildiği tezi dikkate alınacak olursa, yapılan kıyaslamalar hangi özelliklerin belli toplumsal oluşumların ürünü olduğu ya da bu oluşumları önceleyip öncelemediği belirsiz kaldığından ancak oldukça kaba bir fikir verebilir.

hayvanlardan farklı olarak daha baştan yakın ilişkiler içerisinde yüksek bir toplumsal yaşama hazırlanarak yetişirler.

İkinci olarak, bızırın aşağıya kaymasının sonucunda insan dişisinin girişçıkış sırasında daha yüksek haz alma yetisi olanaklı olur. Yanısıra insan dişisinin diğer ayırdedici bir özelliği, cinsel isteğin kızışma dönemine bağlı olmaktan çıkmasıdır. Bu ikisi primatlardan farklı olarak, kadının, çiftleşmeye sürekli istekli ve hazır olmasına katkıda bulunuyor. Bu belki yavrulama sıklık ve sayısının düşmesinin telafisi gibi düşünülebilir, ama toplumsal etkisi kadının ergin yaşamının önemli bir kesimini gebe ya da emzikli geçirmek zorunda bırakarak, emek bölümünü koşullamak biçiminde oluyor. Kadın cinselliğinin bu köklü evrimleşmesine karşın, erkek cinselliğinde penisin ve testislerin daha irileşmesi dışında önemli bir evrimleşme görülmüyor. Aşağı Paleolitik çağın ilk evrelerinde görülen kadının erkekten pek farklı olmayan iri yapısı, ağır biyolojik ve toplumsal işlevleri yüklenmesiyle ilişkili olmalı. Sonuç olarak, insanın biyolojik evriminin yakın aşamalarında, doğa halinde basit yavrulayan dişi olmanın çok ötesinde, kadın, toplumsal analık işlevini üstlenir. Ya gebe, ya emzikli, yani *çocuklu-insan* olarak, besleyip büyüten ve uzun süre eğiten ana olarak belirir. Gebelik süresi, çocuğun bakım ve büyütülme süreci başlı başına özgül bir emek süreci haline gelir. Fakat bu, çocuk bakımının bireysel yürütüldüğü, her ananın sadece kendi-çocuğundan sorumlu olduğu demek olmuyor. *Çocuklu-insan* nitelemesi sadece kadının toplumun yenidenüretiminde cins olarak konumlanış biçimini ifade ediyor. Neanderthal insanın (100 byö) fizik yapısının, modern insana göre daha sağlam ve kas yapısının kuvvetli olduğu dikkate alınırsa, Neanderthal kadınların avlanmaya günümüz kadınlarından daha elverişli oldukları güvenle söylenebilir. Bu arkeolojik veri, cinssel emek bölümünün oluşmasında kas ve iskelet yapısının değil, gebelik ve emzirmenin esas olduğuna işaret ediyor. Erkek, gebelik ve emzirme sürecini yaşamadığından, avlanmak için kilometrelerce öteye uzun süreli olarak uzaklaşmaya daha elverişlidir. Doğurma ve emzirme dışında hemen her tür işi farklı etkinlikte olsa bile, hem kadın hem de erkek yapabilir. Sadece bu ikisi *kimi işlerde* kadını erkeğe göre daha düşük üretkenlikli kılar. Açık ki bu ikisi bakımından erkeğin üretkenliği

sıfırdır. Öte yandan erkek verili doğallığında başına buyruk tektir. Bu haliyle toplum kuruculuğunu başlatmak erkek insansıdan beklenemez. Şempanze erkekleri yaşamları boyunca tek bir takıma bağlı kalmazlar, takımdan takıma dolaşırlar. Şempanze takımında bile takımın kurucusu dişilerdir. Olağanlıkla hayvan erkeği döl verdiği yavruya ilgisizdir, insan erkeğinin yuvaya bağlı tutumu tümüyle toplumsal bir olgudur.

Üçüncüsü, beynin gelişmesiyle birlikte cinsel isteklilik sadece hormonal denetiminin değil beyin kabuğunun da *denetimine* giriyor. Beyin kabuğu (bir bütün olarak asasyon alanları ve prefrotal lob) fizyolojik uyaran olmadığı halde, hayal ve imge yoluyla cinsel uyarılmayı olanaklayor, ya da somut cinsel uyarım olduğu halde, cinsel istekliliği susturabiliyor. Böylece cinsel uyarım içeriden dışarıya kayıyor. Cinsel yaşam bir yandan çıplak doğanın cazibesi, limbik sistemin ve omur iliğinin içgüdüsel itilimi, öte yandan verili toplumsallık içerisinde oluşan bilinç örgüsünün yarattığı duyguların itilimi altına giriyor. Bilinç örgüsü, cinselliğin salt içgüdüsel bir tepki olarak değil, aynı zamanda belirli toplumsal davranış formlarıyla *duygusal* düzeyde dışavurumunu olanaklı kılıyor. Böylece duygular ve içgüdüler çatışmaya düşebiliyor, ya da birbirini kuvvetlendirebiliyor. Bilinç örgüsünün dış uyaranları denetliyerek limbik sisteme iletmesi, toplulukça tanımlı bir karşı cins kesimine, göreli bir duyarlık azalmasını (belki başka bir kesime duyarlılık artmasını) olanaklayarak, insest tabusunun[35] uygulanabilirliğinin zeminini oluşturuyor. Bireysel içgüdü, toplumsal kılığa bürünüyor. Duyguların ortaya çıkmasıyla tüm içgüdüler, biyolojik gereksinmeler toplumsal bir kılık edinir, içgüdüsel gereksinmeler duygusal bir formla ifade edilir. Basit biyolojik istek, *arzu*ya dönüşür. İnsest tabusuyla birlikte ilk kez kendisini toplumdan ayırtetmekle kalmayıp, toplumun bir parçası olarak kabul eden bireyin ortaya çıkışını görüyoruz. Belki böylece ilk kez bireyin bölünmüş bir içdünyası, vicdanı doğar.

---

[35] *Tabu* sözcüğü Malinezya dilinde yasak, yasaklanmış anlamına gelen *tapu* sözcüğünden türetilmiştir; sözcüğün anlam içeriği sadece insest yasağıyla sınırlı değildir.

Çocuklu-insan daha az devingen oluşu nedeniyle ateşin sürekli yanmasını sağlama işlevini üstlenmiş olmalı. Ateşin ilk kullanılmaya başladığı tarihin 1.5 -2 myö uzandığına dair belirtiler bulunmasına rağmen kesinliğe ulaşılmamıştır. Fakat şurası açık ki, ateşin bulunması tüketimin ve alet üretiminin konaklama yerinde yapılmasını olanaklayan toplumsal çekirdeğe dönüşsüz bir istikrar kazandırmış olmalı. Ateş sadece ısınmayı değil, yırtıcı hayvanların uzaklaştırılmasını da olanaklar. İnsanda sindirim sisteminin ne tam etçil, ne de tam otçul olmaya elverişli olmayıp tersine, pişirilmiş besinle beslenmeye elverişli olması ateşli bir yaşam içerisinde evrildiğine işaret ediyor. Pişirme teknik bir dönüşüme tekabül ediyor. Böylece ateş soğuktan ve yırtıcı hayvanlardan korunmaktan öte bir önem kazanır, toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelir. Buradan ateşin keşfinin, hem iki cinsin birbirine bağlılığını yükselttiği ve hem de cinssel emek bölümünü geliştirdiği çıkarsanabilir[36].

Tüm Paleolitik dönem boyunca, sayıca küçük toplulukların, geçimlerini derleyicilikle sağladıkları, diyetlerini büyük ölçüde bitkisel besinlerin oluşturduğu ve hep hareket halinde oldukları söylenebilir. Ne ki, insansıların bitkisel besinlerle beslendiğine ilişkin kanıt bulunamamıştır. Bunun nedeni bitki artıklarının taş ve kemik gibi dayanıklı olmamasıdır[37]. Enerjinin dönüşümü ve aktarımının ancak ısı formunda belirli bir enerji kaybıyla gerçekleşebileceği termodinamiğin ikinci yasasıyla ifade edilir. Bitkileri tüketen hayvanlar, bitkilerde birikmiş toplam enerjinin yaklaşık yüzde 10'unu dönüştürebilir. Dolayısıyla yer yüzündeki tüm hayvanlarda

---

[36]Eldeki verilere dayanarak ateşin korunma işlevinin kadınlar tarafından üstlenildiğini söyleyebiliriz, Derleyici-avcı Mbuti kadınları buna örnek oluyor: "Ateş kadınlar tarafından denetlenir, avda ya da öncelikle bir kamp alanından diğerine taşınırken, erkeklere herhangi bir yolculukta eşlik ettiklerinde ateşin taşınma sorumluluğu kadınlara aittir, öyle ki, *endu* ocağı asla sönmemelidir." (Turnbull 1989:142.)

[37]"Bitki kalıntılarının arkeolojik kazı alanlarında bulunmaması tek başına yeterli bir kanıt değildir... günlük beslenmenin %60'ını bitkisel yiyeceklerin oluşturmasına karşın, yeni terkedilmiş Bushman kampyerleri de benzer bir bitki kalıntısı yokluğunu gösterir." (Lee 1968:43)

içerili enerji miktarı, toplam bitkilerde içerili enerji miktarından daha azdır. Bu durum, avlanma yoluyla elde edilen geçim maddelerinin, topluluğun gereksindiği enerji miktarının karşılanmasında derleyicilikle elde edilene göre göreli katkısının düşük olacağını gösterir. Aletlerin gelişmemiş olduğu, avcılığın uzmanlaşmadığı koşullarda kaçınılmaz olarak derleyicilik ve bitkilere dayalı bir beslenme öne çıkacaktır. Dolayısıyla daha baştan derleyicilik ve avcılık formunda bir emek bölümünün oluştuğunu ileri sürmek yanlış görünüyor. Fakat başlangıç aşamada erkeğin de kadının da derleyicilikle geçimlerini sürdürdüklerini varsaymak emek bölümünün bulunamayacağı anlamına gelmez. Daha hareketli (ve belki daha kaslı) yapıya sahip olan erkek derlenmek için daha uzağa açılabilir, daha yükseğe tırmanabilir, yırtıcı hayvanların yarım bıraktıkları et parçalarını ele geçirmekte ya da hayvanı avından kaçırmakta daha atak davranabilir. Kısaca, geçim araçlarının elde etmek bakımından daha elverişsiz doğa koşullarını göğüsleyebilir. Her iki cins de aynı geçim ve üretim araçlarını üretmekte olmasına rağmen, erkekler daha uzağa gider, daha yükseğe tırmanır vb. gibi, emeğin harcanma koşullarına dayalı bir bölünümünden söz edebiliriz. Alet kullanımıyla birlikte derleyicilikte emek üretkenliğinin artışı, riski göze alıp daha uzun av seferlerine çıkma olanağını vermiş böylece cinssel emek bölümünün gelişmesini hızlandırmıştır diyebiliriz. Nitekim kazı bulgularından Yukarı Paleolitik kadını ve erkeğinin kemik yapılarındaki kimyasal bileşimden beslenme biçimlerinde farklılık olduğunu öğreniyoruz.

Emek süreci tek başına değil ancak toplumsal bir üretim süreci içerisinde, özgül toplumsal ilişkiler içerisinde tanımlanabilir. Emek, toplumsal amaçlı üretim faaliyetidir. Emek süreci *ne* üretildiği, *nasıl* üretildiği, *hangi* araçlarla üretildiği betimlemelerinin yanısıra *kimin için* üretildiği betimlenerek tanımlanabilir. Bu son öğe her emek sürecini dolaysızca toplumsal bir ilişki olarak niteler. Bunsuz emek süreci, sadece tüm toplumsal üretim yordamlarından yalıtılarak yapılmış bir soyutlamadır. Ancak başkası için üretilme başlanıldığı anda *toplumsal emek*den sözedebiliriz. Bu andan başlıyarak bireysel emek toplam emeğin bir kısmı olur. Emeğin toplumsallaşmasıyla gereksinme dolaysızca içgüdülerin tatmini olmaktan

çıkıp toplumla dolayımlanır. Benim gereksinmemin giderilmesi başkasının gereksinmesinin giderilmesinin önkoşulu haline geldiği ölçüde, gereksinme, hayvansal olmaktan çıkıp toplumsallaşır. Alet üretimi, ancak başkası için üretime dayalıysa toplumsal bir gereksinmedir. İlk üleşme ilişkisinin çekirdeğinin, ana ve yavruları arasında olduğunu kabul edecek olursak, bu ilk konaklama yerlerinin çocuklu-insanın özniteliklerine dayalı olarak oluşturulduğu yerinde bir varsayımdır. Bundan hareket edip, ilk alet üretmeye, ya da alet üretmeyi önceleyen bir dönem olarak sürekli ve düzenli araç kullanmaya kadınların başlamış olabileceğini çıkarsayabiliriz. Nitekim, ilk konaklama yerleri ilk gereksinmenin av için üretilmiş taş aletler değil, derlenenin taşınmasını sağlayacak kap, kase, sepet işlevini görecek taşıma aletleri olduğunu gösteriyor[38]. Bu ilk araçların ancak bitkilerden ya da dayanıksız hayvan artıklarından yapılabileceğinden ötürü kanıt bulunamıyor.

Alet üretimiyle birlikte, yiyecek elde etmek için gerekli olan zaman kısalırken, edinilen bilgi ve deneyimin yeni kuşaklara aktarılma süresini uzatarak, hem emek alanlarının farklılaşmasını hızlandırır, hem de, toplumsal elbirliğini geliştirir. Alet yapımı ile birlikte, aletin yapılması ve kullanılması için gerekli beceri ve kavramların kazandırılma gerekliliği, yavrunun diğer tüm hayvanlara göre zaten yavaş olan biyolojik gelişme süresine, bu kez toplumsal gelişkinliğe ulaşma süresini ekler. Alet üretmek bilgi üretimidir, bireysel belleği ve *toplumsal belleği*, yani bilginin eğitim yoluyla diğer kuşaklara aktarılma mekanizmasını, başka bir anlatımla, bireysel beceriyi ve toplumsal iletişimi aynı anda gerektirir. İlk adlandırmaların kuşaklar boyu taşınmasında da bu nedenle sözü edilen emek süreci birincil rol oynacaktır. Uzun yıllarını anasının yanında geçirmek zorunda olan çocuk dili ve aleti öncelikle anasıyla etkileşim içerisinde öğrenmek durumundadır.

Dolaysızca toplum *belirlenimli* ilk gereksinme alettir. İlk kez alet üretmekle insan doğrudan kendi toplumsal varoluşundan kay-

[38] "1.5 milyon yıl önce. Olduvai II'nin yukarı yatağında ve Koobi Fora Formasyonunun Yukarı bölümündeki sitelerde bulunan gereçlerin hacmi öyle büyük ki kap kullanılmış olması zorunludur." (Isaac 1989:384)

naklanan gereksinme üretmiş olur. Alet bedenin inorganik uzantısı haline gelir. Taş aletlerin üretimiyle birlikte, erkeğin kendi bireysel gereksinmesinin üstünde et sağlayan hayvanların öldürülmesine ya da hayvan artıklarının parçalanıp konak yerine taşınmasına izin vererek, erkekler dolayımıyla üleşme ilişkisine yol açtığını söyleyebiliriz. Beraberinde oğlan çocuğun belli bir yaşa kadar anaya bağlılık süresinin ardından erkekler arasında eğitilme süreci başlar ki, bu kendiliğinden özgül bir toplumsal yaşam formunu koşullar. Çocuğun eğitimine erkeğin de katıldığı, aynı zamanda erkeğin emek ürününün tüm bireyler arasında bölüşüldüğü andan başlayarak toplumsal emek bölümü cinssel emek bölümü olarak doğar, kadın *çocuklu-insan* görünümünde *derleyici* olarak, erkek *avcı* olarak iki farklı emek alanında konumlanır.

Toplum kurabilmek için insanın canlılığını koruyabilmesi, bunun için barınma, korunma, yeme içme gereksinmelerini giderebilmesi, yani geçim araçlarını üretebilmesi gerekir. Üretebilen insan, bu yetiyi doğuştan edinmemiştir, bu süre boyunca bakılıp eğitildiği uzun bir biyolojik olgunlaşma döneminden sonra üretken olur. Geçim araçlarını üretebilmek için insanın kendisinin üretilmiş olması gerekir. Toplumu daha baştan yetişkin kadın ve erkekten kurulu bir yapılanma olarak tasavvur etmek değişim ve dönüşümü göz ardı eden bir soyutlamadır. Ana ve yavrusu arasındaki ilişki hem yetişkin kadın ve erkeğin birlikteliğini öngerektirir, hem de bu ilişki aynı zamanda yetişkin kadın ve erkeğin üretilme sürecidir. Üretken kadın ve erkek, kadının emek sürecinde potansiyel olarak vardır. Toplum, kadının özgül emek süreci boyunca *üretken insanları* ürettiği ve üretken insanların kendi özgül emek süreçlerinde *geçim araçlarını* ürettiği dinamik bir oluş olarak kavranmalıdır. Bir kutupta özgül bir emek sürecinde bizzat kendisi *üretilen insan* vardır. Öteki kutupta özgül bir emek sürecinde geçim araçlarını *üreten insan* vardır. Toplumsal *oluş* bu iki kutbun *bir*liğidir. Ancak belli bir *an*da bunlardan biri soyutlayanabilir, bunları birbirini yarattıkları devinim halinde, *süreç* içerisinde ele almak zorunludur.

İnsanın ilk acil *toplumcul* gereksinmesi başka bir insandır. Ergin bir insan(sı)ın başka bir insana ilk dolaysız gereksinmesiyse cinsel gereksinmedir. Bu gereksinme de diğer tüm gereksinmeler

gibi özgül toplumsal yaşam biçimleri içerisinde doyurulur. "Kişinin başka bir kişiyle arasındaki dolaysız, doğal ve zorunlu ilişkisi *kadınla erkek arasındaki ilişkidir*. İnsanın doğayla olan bu *doğal* — türsel- ilişkisi dolaysızca öteki kişiyle olan ilişkisidir, tıpkı kişinin başka kişiyle ilişkisinin, dolaysızca doğayla ilişkisi -kendi *doğal* hedefi- olması gibi. Dolayısıyla bu ilişkide, insanın özünün kişi için ne kadar doğa olduğu, ya da doğanın kişinin ne kadar insan özü olduğu, *duyumsal olarak açığa vurulur*, gözlenebilir bir olguya indirgenir. Bu yüzden, bu ilişkiye bakarak insanlığın tüm gelişme düzeyi muhakeme edilebilir. Bu ilişkinin karakterinden *insanın türsel-oluş* olarak, *insan* olarak, ne kadar kendisine geldiği, kendisini ne kadar kavradığı belli olur; kadınla erkeğin ilişkisi insanın insanla olan *en doğal* ilişkisidir. Dolayısıyla, kişinin *doğal* davranışının ne kadar *insansal* olduğunu, ya da içindeki *insan* özününün ne kadar *doğal öz* olduğunu -kendi *insansal doğasının* ne kadar kendisine *doğal* geldiğini- gözler önüne serer. Bu ilişki aynı zamanda insanın *gereksinmesinin* ne kadar *insan* gereksinmesi olduğunu; dolayısıyla, bir kişilik olarak *başka* kişinin onun için, ne kadar gereksinme olduğunu da -bireysel varoluşu içinde aynı zamanda ne kadar toplumsal bir varlık olduğunu da- gösterir" (Marx 1975 [1844]:295-6). Cinssel içgüdünün gerçekleştirilmesi özgül bir emek süreci içerisinde ve bu emek sürecinin gerektirdiği özgül bir örgütlenme altında gerçekleşir. Morgan'ın başlangıçta olduğunu varsaydığı kısıtsız çiftleşme (promiscuity), herhangi bir özgül cinsel yaşama formu olmaksızın gerçekleştirilen cinssel ilişki diye anlaşılırsa, buna katılmak olanaklı değil[39]. Engels, "Yetişkin *insanlar* arasında kıskançlığı barındırmayan hoşgörü, içerisinde hayvandan insana geçilecek olan geniş ve dayanıklı grupların kurulabilmesinin ilk koşuludur" (1970 [1884]:4711) derken, örtük olarak bunu belirtmiş oluyor. Kadının çocuk bakım ve büyütme süreciyle etkin olarak ve uzun süre uğraşmak durumunda oluşu daha başından *cinssel emek bölümünün* doğuşunu koşullar. Kadının özgül emek süreci sadece geçim araçlarını üreten üretken bireylerin üre-

[39] "Sevişmenin kendisi de bir kurumdur ya da başka bir kurumun bir parçası olarak yürütülür." (Malinowski 1990:93.)

tilme süreci değil, aynı zamanda *üretken kadın* ve *üretken erkek* olarak *toplumsal cinsiyetlerin* oluşturulma sürecidir. Bu süreç aynı zamanda *cinssel gereksinme nesnesi*nin de üretimidir. İnsanın bakılması, eğitilmesi tıpkı alet üretimi gibi, farklı cinslerin üstleneceği işlevlerden, cinsler arasındaki ilişkilerin nasıl yürütüleceğine dek oldukça geniş bir çerçevede önceden tasarlamayı gerektirir. İnsan sadece doğayı dönüştürerek kendisini değiştirmenin koşullarını hazırlamaz, aynı zamanda içinde bulunduğu ilişkilere özgül formlar kazandırarak, yeni ilişki formları yaratarak da kendisini, kendi toplumsal durumunu değiştirir. "Diğer toplumsal hayvanların tersine, insanlar sadece toplum içinde yaşamazlar, *yaşamak için toplumu üretirler*" (Godelier 1988:1). Çocuğun yetiştirilmesi "belli bir yaşam yordamının" yenidenüretilmesidir, bu süreç aynı zamanda bizzat toplumun kendi kendisini yeniden kurmasıdır.

Öyleyse tüm bunlardan toplumsallaşmanın kurucu unsurunun *kadının* özgül emek süreci olduğu görüşünü ortaya koyabiliriz. Toplumun kurulma süreci incelenirken analizin başlangıç noktası çocuklu-insanın özgül emek süreci olmalıdır. Analizin başlangıç noktası olarak geçim araçlarının üretiminde belli bir kesimi, erkeğin bulunduğu varsayılan emek alanını seçmek, çocuk sayısını oğullarının sayısı olarak ifade eden ataerkil tutumun bir başka kılıkta yeniden ortaya çıkmasından başka bir şey değil. Yüzlerce örnek verilebilir, ama Habermas enterasan görüşleriyle özel bir önem taşıyor. Habermas "toplumsal emek" kavramının *insanı*yı pirimatlardan ayırmak için yeterli, ama toplumun yenidenüretimini kavramak için yetersiz olduğunu iddia ederken örtükçe bu geleneksel görüşe teslim oluyor;

> "Primat toplumlarıyla kıyaslandığında yeni olan, stratejik elbirliği formları ve dağıtım kurallarıdır. Her iki yenilik de *ilk üretim yordamının*, elbirliğine dayalı avın kurulmasıyla bağlantılıdır." (1979:134-5)

Bununla kaldığı sanılmasın, "kadınların meyve derlediklerini" bakımını yaptıkları çocuklarıyla birlikte ayrı yaşadıklarını söylüyor, "eşitlikçi avcı takımları oluşturan erkeklerin, genelde, dominant konumda bulunduğunu" ileri sürüyor. Habermas geleneksel görüşü kendisine mal edip yinelerken "Avcı takımının, erkek

toplumunun bitki-derleyen dişiler ve yavrularından bağımsız" olduğu varsayımıyla toplumun kurucu rolünü erkeğe, erkeğin özgül emek süreci olarak avcılığa yüklüyor. Şöyle yazmış: "Ancak Homo sapiens'le birlikte, av ekonomisi ailesel toplumsal yapıyla desteklendiğinde, *insan* yaşamının yenidenüretiminden söz edebiliriz" (1979:136). Bu, toplumun kuruluşunu bir süreç olarak kavrayabilmenin olanağını terk etmektir. Anlaşılan ona göre her nasılsa ortaya çıkmış erkek avcı takımları vardır ve bunlardan bağımsız olarak yavrularına bakan ve bitki derleyen kadınlar gurubu vardır, nedense günün birinde bu iki "altsistem denetimli bir değişme" gereksinme duyarlar, "avcı ekonomisi" "ailesel toplumsal yapıya" kavuşur. İki cinsin farklı emek alanlarında birbirlerinden yalıtık olarak elbirliği gurupları kurduklarını varsayıp bunların birleşmelerini rastlantıya bırakan eklektik düşünüş yerine, bir ve aynı süreç içerisinde cinslerin nasıl olup da farklı emek alanlarına ayrıldıklarını diyalektik düşünüşle açıklayabilmek gerekir.

İlkin, antropolojik verilere göre büyük hayvan avına kadın ve çocuklar dahil hemen tüm bireyler katılır. Bu nedenle daha baştan sadece erkeklerden oluşan avcı takımı varsaymak kolayca savunulamaz. Ayrıca, sadece erkeklerin yettiği büyük hayvan avı gelişmiş taş aletleri, oldukça etkili tuzaklar kurabilmeyi öngerektirir ki, bu oldukça yakın tarihte ortaya çıkmış bir olgu. Kuşkusuz komünal av başlangıçtaki sürekli ve tek avlanma biçimi olmamış olabilir; farklı coğrafya koşullarında avlanma biçimleri farklılık gösterebilir. Benzerlikle, derlenecek nesnenin niteliğine bağlı olarak derleyici gurubun sayısında ve bileşiminde farklılıklar oluşacaktır. Her iki emek alanının diğerinden bağımsız kendine özgü farklılaşması mümkündür. Buna dayanarak iki cinse atfedilen farklı emek süreçlerinin onları birlikte toplum kurmaya götürmeyebileceği söylenebilir. Ama, avlanma sürecinde sadece erkeği ve derlenme sürecinde sadece kadını konumlandırıp sonra bunlara birbirinden yalıtık, bağımsız yaşama koşulları atfetmek ve bunu emeğin ilk toplumsallaşma biçiminin temeli yapmak cinssel emek bölümünü bütünüyle biyolojik belirlenimlere indirgemek demektir. Oysa erkeğin konumu kadından bağımsız olarak değil, tersine kadına göre ve kadının konumu erkeğe göre belirlenir. Avusturalya derleyici-avcıları, yayı

ve yay gibi mekanik enerji depolayan aletleri kullanmazlar ve bilmezler de, bu onları benzer coğrafya koşullarında diğer kıtalardaki akranlarına göre toplumsal örgütlenmeleri bakımından da farklılaştırır. Ama dünyadaki bilinen tüm derleyici-avcı toplumlarda toplumsal emek cinssel nitelikte bölünmüştür. Eskimolar hemen hemen tümüyle avcılık yaparlar ama kadınlar ve erkekler birlikte yaşamlarını sürdürürler. İkincisi, elbirliği toplumsal emeğin önkoşullarından birisidir. Emeğin toplumsallaştığından söz ediyorsak, mutlaka elbirliğininin varlığından söz etmemiz gerekir. Tersi doğru değil; elbirliği yapan gurup olarak avcı takımı emeğin toplumsallaştığı tezini ileri sürmeye yetmez. Gerçi Habermas böyle söylemiyor, bu takımların içerisinde emek bölümünün bulunduğunu söylüyor. Bu durumda da kadınlarla erkeklerin daha baştan neden aralarında emek bölümü yaparak toplumlaşamadıkları sorusu doğuyor. Çizdiği tabloda bu avcı takımları öyle yetkin bir elbirliği formu oluşturuyorlar ki, bunlara toplum diyemememizin, cinsel hazın farklı cinsler arasında yaşanmasını zorunlu saymazsak, tek nedeni bu kas ve zeka abidesi cinsin minik bir kusurla, yavrulayamamakla malül olmaları olabilir.

Toplumsal emek bölümünün ilk formu cinssel emek bölümüdür. Cinssel emek bölümüyle cinsler, birbirleri için doğal gereksinme nesnesi olmalarının yanısıra, birbirlerinin emek ürünlerini de gereksinir hale gelirler. Emeğin toplumsal olarak cinssel karakterde bölünmesi ile birlikte ilk kez bir gurup üretken insanın emeği, başka bir gurup üretken insanın emeği ile farklı emek türleri olarak karşı karşıya gelir, iki cins birbirlerinin emeklerine bağımlı hale gelir, üleşmek yaşam boyu süren zorunluk olur. Bununla birlikte cinssel farklılık temeline dayalı olarak kurulan emek bölümü, arı ya da karınca kümelerinde olduğu gibi içgüdü temelinde bir örgütleniş değil, doğrudan doğruya insanın amaçlı faaliyetinin sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal bir oluşumdur. Primatlarda cinssel emek bölümünü andıran takım içi görev farklılaşmalarını gözlüyoruz. Bu tür görev farklılaşmalarından ayrı olarak, cinssel emek bölümü, farklı emek alanlarında konumlanmış bireylerin emek ürünlerini birbirlerine üleşme yoluyla aktardıkları özgül bir toplumsal ilişkinin maddi temelidir. Toplumsal evrim boyunca, toplumsal üretim

süreci içerisinde kadın ve erkek birbirlerinden köklü bir biçimde ayrılırlar. Bu ayrılma aynı zamanda, çalışma mekanlarının da ayrılmasını koşullar. Av hayvanları ile, derlenen bitkilerin doğallıkla farklı çevrede bulunmalarının yanında, örneğin gürültü, avlanmaya engel olabilir. Kız ve oğlan çocukların bütünüyle cinsiyetlerine özgü bir eğitime tabi tutulmaları zamanla zorunluluk olur. Her iki emek sürecindeki uzmanlaşma, küçük yaştan farklı cinslerin farklı eğitimlerden geçmelerini gerektirir. Kadınlar bitki bilgisi üzerinde uzmanlaşırlarken, erkekler havyvan bilgisi üzerinde uzmanlaşırlar. Oğlan çocuğa verilen eğitimle, kız çocuğa verilen eğitim farklılaştığı ölçüde, geçinme koşulları değişse bile bu bölünme sürer. Belli derleyicilik ürünü yiyeceklerin erkeklere ve kimi avcılık ürünü yiyeceklerin kadınlara yasaklanması bu olgunun belirtisidir. Çeşitli bitkilerin yerlerinin, mevsimlere göre dağılımlarının bilinmesi, zararlı ve zararsız olanların ayırt edilmesi, bunların yenilebilir hale getirilmesi ve saklanması, kadınların bilgi ve beceri haznesini oluştur. Doğum bilgisi, çocuk bakımı vb. oldukça geniş bir bilgi birikiminin kadınlar tarafından edinilmesini zorunlu kılar. İz sürmek, çevreyi ve hayvan davranışını iyi bilmek, ava sessizce ve dikkatle yaklaşmak, isabet ettirmeye izin veren olabilecek en yakına sokulmak, atış yapmak için en elverişli pozisyonu yakalamak, yaralanan hayvanın olası saldırısına karşı ikinci bir atışı yapabilmek için yeterli uzaklıkta olmak, ya da yaralı hayvanı kaçırmamak için ikinci atışı da yapabilecek el çabukluğuna sahip olmak, çeşitli hayvan davranışlarına uyarlanabilecek zengin bir bilgi birikimi ve ustalık kazanmak, organların emek araçlarına en iyi uyumu sağlamak üzere eğitilmesi, uzun süreli dikkat gösterme, uzun süreli hareketsiz kalabilme, kokuya ve sese karşı duyarlılığı yükseltme gibi beceriler kazanmak vb. çok küçük yaştan eğitimi gerektir. Emeğin döküldüğü alanların farklılığına ek olarak, eğitim sürecinin erken yaşta farklılaşması her iki cinse özgü farklı davranış, tutum ve duygu örüntülerinin, bilinç örgüsünün oluşmasına yol açar. Av araçlarını kullanmayan ya da kısıtlı olarak kullanan toplumsal kadın ve derleyicilik yapmayan, daha doğrusu bunu kendi geçici bireysel gereksinmeleri ötesinde yapmayan, çocukların bakımına kısıtlı olarak katılan toplumsal erkek ortaya çıkar. İnsanın başlan-

gıçtaki, aralarında ilkel görev farklılaşmalarını ancak barındıran, birbirlerine cinsel içgüdüyle yönlenmiş iki ayrı cins olarak doğal varoluş biçimi, gelişmiş bir emek bölümüne evrilip sadece üretim işlevlerinde farklılaşma olarak kalmaz aynı zamanda, farklı emek türlerinin öznelerine özgü ideolojik oluşumların, algılama, düşünme, duygulanma, davranış farklılıklarının doğmasıyla, giysi, takı gibi cinse özgü gereksinmeler yaratılmasıyla toplumsal bir varoluş biçimine dönüşür.

Toplumlaşmayla birlikte insanın tüm gereksinmeleri toplum belirlenimli olur. Birey başkası için üretmeye başlar başlamaz, kendi bireysel gereksinmesi kendisi dolayımıyla başkalarının gereksinmesi olarak belirir. Aynısı cinssel gereksinme nesnesi için de geçerlidir, çocuğun bakımı ve yetiştirilmesi aynı zamanda cinsel gereksinme nesnesinin üretilme sürecidir. Farklı cinslerin farklı toplumsal birimler arasında değişilmesini olanaklayan insest tabusu bu süreçten çıkarsanabilir. İnsest yasağı, bu temel üzerinde insanın toplumsallaşmasının yeni bir aşamasını temsil eder. Ortak bir dili konuştuğu halde, ayrı ve özerk yaşayan toplulukların benlikleri, insest yasağı ile birlikte belirginleşir. İnsest bir yanda topluk içi ilişkilerin düzenlenmesi -topluluk üyeleri arasında cinsel ilişkinin yasaklanması- öte yandan topluluklar arası ilişki biçimi -kadın ya da erkek değişimi- olduğundan insanlar arası çok yönlü iletişimi zorunlu kılar. Bu nedenle, en gelişmiş haliyle insest türü bir yasağın ve dıştan evlilik üzerine kurulan gelişmiş akrabalık sistemlerinin oluşması, ancak yetkin bir dille olanaklıdır. Topluluğun kendisini diğer topluluklardan ayırt etmesine izin veren bir benlik geliştirmesi beraberinde bireylerin kendilerini üye olarak ifade etmelerini sağlayan araçların gelişmesini koşullar, sanatsal üretim, dans ve ritüel için gerekli araç ve gereç toplumsal benliğin yenidenüretimine özgü gereksinmeler olarak belirirler.

1.5.2 Üleşme

Emek bölümü hem, belirli toplumsal işlevleri görmek üzere toplam toplumsal emeğin bölünmesidir, hem de, bu toplumsal işlevlerin belli nitelikteki insanlara dağıtılmasıdır. Emek bölümü ve emek güçlerinin birleştirilmesi, yani elbirliği, biri diğerini yaratarak iler-

ler. Her emek bölümü elbirliğinin bozulması demektir, öte yandan, emeğin her yeni bölünmesi yeni tür bir elbirliği yaratır. Emek bölümünün derinleşmesi ve emek alanlarının çeşitlenmesi, bir yandan topluluk üyelerini birbirini daha gereksinir hale getirir, öte yandan, onları birbirlerinden koparıp birbirlerinin emek süreçlerine yabancılaşmasını yaratır. Sürecin belli bir anında emek bölümünü ya da elbirliğini soyutlayıp inceleyebilirsiniz, süreç içerisinde zıt kutuplar olarak birbirlerini *yaratarak* varolurlar. Bağımlılık ve yabancılaşma, elbirliği ve emek bölümünün gelişmesine koşut olarak gelişir. Emek bölümü aynı zamanda toplumsal emeğin yeniden örgütlenmesini, toplumsal elbirliğini doğurur. Toplum bireylerin örgütlenmesi olarak değil, farklı emek alanlarında konumlanmış birey gruplarının örgütlenmesi olarak görünür. İşte bu örgütlenme özgül bir toplumsal elbirliği olarak aynı zamanda *özgül bir artı-emeği kamulaştırma*[40] *yordamı*na tekabül eder. Nerede emek bölümü varsa orada somut emek türlerini toplumsal emeğin bir kısmı olarak niteleyen özgül bir artı-emeği kamulaştırma yordamı vardır. Toplum emek-zamanının ya da emek ürününün bir kısmını ortak gereksinmelerini karşılamak için ayırmak durumundadır. Öte yandan emek bölümünün bulunduğu her toplumsal oluşumda farklı emek alanlarında üretilmiş ürünlerin gereksinme sahiplerine ulaşmasını olanaklayan özgül bir eldeğiştirme yordamı vardır. Eldeğiştirmenin bu başlangıç aşamadaki özgül biçimi üleşmedir, derleyiciler emek ürünlerini konaklama yerine getirerek birbirlerine sunarlar, yanısıra konut yapımı, korunma vb. ortak gereksinmelerini elbirliği ile karşılarlar. Üleşmeci davranış olmadan cinssel emek bölümü kurulamaz, cinssel emek bölümü olmadan üleşme kalıcı, sürekli bir toplumsal ilişki olamazdı.

[40] "Kamulaştırma" terimi özgül üretim yordamına bağlı olarak elkoyma, yağmalama vergi, vergi-rant, rant, artı-değer gibi artı-emeği ifade eden anlamlar kazanabilir. Burada kamulaştırma terimi, bireysel emeğin toplumsallaşma sürecinde, toplam toplumsal emeğinin "nasıl dağıtıldığını ve toplumsal gereksinmeleri kimin temsil ettiğini dikkate almaksızın," (Marx 1981 [1894]:1017) toplum ortak gereksinmeleri için harcanan kısım ifade ediliyor.

Cinsiyete dayalı emek bölümüyle birlikte, vahşi insan bireyi, dolaysızca kendi topluluğu için üretmeye başlar. Bu haliyle üretilen ve geçim araçlarıyla doğadan elde edilen her şey, kendi varoluşunu ancak toplum içinde ifade edebilen bireyin emeğinin, ya da doğrudan topluluğun ortaklaşa emeğininin ürünü olarak toplumsal bir karakter kazanır. Dolayısıyla üretilen ya da elde edilen nesnenin yararlı niteliği, bu andan başlayarak, yalnızca kendi maddi özelliklerinden kaynaklanan organizma üzerindeki yararlı etkide bulunmasından değil, üzerinde belli bir tür emek harcanarak toplum için üretilen, tikel emek ürünü olmasıyla ifade edilir. İçgüdüleri doğrultusunda ancak kendi bireysel gereksinmelerini doyurma mücadelesi verebilen hayvanın tersine, insanın sadece üretimi değil, gereksinmeleri de birey aşkındır. Böylece ilkez bireyin emeği dolayısızca toplumun emeğinin bir kısmı olarak tanımlanır. Giderek, toplumun her bir bireyi bakımından, hammaddesi doğrudan doğadan elde edilen madencilik gibi kimi toplumsal emeğin bölündüğü sanayi dalları ve tarım dışında (günümüzde, toprak da ancak gübreleme, ilaçlama, seralama ve sulama vb. sonucu ekime hazır hale gelebilir) tüm ürünler başkasının emek ürünü haline gelir.

Emek sürecinde elbirliği üleşmenin zorunlu önkoşuludur ama yeterli değildir. Düzenli üleşim, üretimdeki her türlü rastlantısal elbirliği biçimlerinin sona ermesine denk düşer. Üleşmek öncelikle, öncelikle *elinde olanla olmayan arasındaki* ilişkidir; *elinde olanı, elinde olmayanlarla* ya da yeterince olmayanlarla birlikte bölüşmektir. Bu bakımdan üç tip üleşmeyi ayırdedebiliriz. (1) Bağımsız üretim birimlerinin darlık zamanlarında ürettiklerini birbirleriyle *bölüşmeleri*; toprak, su gibi üretilmeleri için çaba harcanmış olmayıp herkesin yararlanma isteğinin bulunduğu koşullarda ortada olanın parçalara ayrılarak, sıraya sokularak vb. b*ölüştürülmesi*. Ya da aynı toplumsal gurup içerisinde olup da elbirliği yapmayan birimlerin gene darlık koşullarında bölüşmeleri, (2) aynı emek sürecinde bulunan insanların ortak emek ürünlerini *paylaşmaları* ve son olarak (3) belli bir emek bölümü koşullarında farklı emek alanlarında konumlanmış, farklı türden gereksinme nesnelerini üreten insanların ellerindekini birbirleriyle *bölüşmeleri*, üleşmenin üç biçimini oluşturur. Gün boyu arazinin çeşitli yerlerine dağılmış

kadınların döndüklerinde, yeterli derlemeyi yapamamış arkadaşlarına (komşularına, akrabalarına) ellerindekinin bir kısmını vermeleri birinci bölüşme biçimine örnek verilebilir. Birlikte avlanan birkaç avcının daha sonra avladıklarını kamp yerine getirip kendi aralarında ve oba içindeki diğer insanlarla birlikte bölüşmeleri ikincisine örnek oluyor. Üleşme üç görünümünde de dağıtım ilişkisidir; emek süreci ile tüketim sürecini birleştirir. Ne ki, elbirliği yapmayan birimlerin, üzerinde yaşadıkları arazinin kaynaklarını paylaşmaları süreksiz ve rastlantısaldır. Örneğin, su kaynaklarının azaldığı kurak geçen bir yılda belli bir kaynağın çevresine toplanan topluluklar, başka bir kurak mevsimde farklı kaynaklarda başka topluluklarla öbekleşebilirler. Öte yandan emek sürecinde elbirliği, üleşmenin temeli olmakla beraber topluluğun tüm üyelerinin aynı emek sürecinde elbirliği yapmaları her toplumsal durumda olanaklı değildir. Öyle anlaşılıyor ki, ancak emek bölümünün ortaya çıkmasıyla birlikte sürekli bir toplumsal gurup doğmuş, bugünkü toplumsal örgütlülük yaratılabilmiştir. Bölüşme, derleyici-avcı toplumlarda emeğin birincil toplumsallaşma biçimidir. Lee tarafından bu olgu oldukça açıklıkla dile getirilmekte:

> "Kamp Buşmenler tarafından yiyeceğin bölüştürüldüğü birim olarak kabul edilir ve üleşme kesilirse kamp olmaktan çıkar." (Lee 1972:350)

Bu bakımdan *üleşme* terimini, üçüncü tip üleşme formu üzerinde temellendirip, *farklı emek alanlarında konumlanmış bireylerin* emek ürünlerini ortaya koyup kendi aralarında bölüştükleri özgül bir ilişkiyi anlatmak için kullanıyorum. Bu anlamıyla üleşme terimi paylaşma ve bölüşme terimlerini kaplamı içerisine alan daha soyut bir kavrama tekabül ediyor. Cinssel emek bölümünün derinleşmesiyle birlikte ortaya çıkan *aile* bu tür bir üleşme birimidir. Dilin gelişimi ve insest yasağının ortaya çıkması ile birlikte günümüze dek gelen toplumsal çekirdek yaratılmış olur.

2

Cinssel Emek Bölümü

Dünyada bu kadar mongongo varken, neden tarım yapalım?

/Xashe, Mahopalı bir !Kunglu

2.1 Derleyici-Avcılarda Cinssel Emek Bölümü

Derleyici-avcılık genel bir kategori olmakla birlikte, bu toplumlar üç halde karşımıza çıkıyorlar: hem avcılığı hem de derleyiciliği fiilen yapanlar. Büyük çoğunluğu bunlar oluşturmakta. Sadece avcılık yapanlar ve sadece derleyicilik yapanlar. Yine de bu hallerin hepsi derleyici-avcı nitelemesi içinde incelenmelidir. Sadece avcılık, Eskimolarda olduğu gibi, ancak belli coğrafya koşullarında olanaklıdır. Sadece derleyicilik yapanlarsa, önceden avcılığı bilmelerine rağmen sınıflı toplumların zorlamasıyla derleyiciliğe hapsolmuş toplumlardır. Günümüze dek avcılık ve derleyicilik düzeyinde kalmış en ilk toplumların benzeri olduğu konusunda üzerinde genel bir görüş birliğine varılmış bulunan !Kung Sanlardaki cinssel emek bölümüne göz atmakla başlayalım.

"Bir kadının kendi ailesini besleyebilmek için bir günde üç saat derlemesi yeterlidir ve geri kalan zamanını kampta kalarak, örgü örerek, diğer kampları gezerek, ya da diğer kamplardan konuk ağırlayarak geçirir. Her gün evde pişirmek, palamut kırmak, ateş odunu toplamak, su taşımak gibi rutin işler için üç saat harcar. Bu sürekli çalışma ritmi yıl boyunca sürer.

> Avcılar kadınlara göre daha sık çalışma eğilimlidirler, fakat çalışma zamanları eşit bir dağılım göstermez. ... Avcılık önceden kestirilemeyen bir iş olduğundan ve büyüsel denetime tabi olduğundan, avcıların talihleri zaman zaman ters gider ve bir ay ya da daha uzun süre avlanmayı durdururlar. Bu dönemlerde, ziyarete gitmek, konuk ağırlamak ve özellikle dans erkeklerin birincil faaliyetleridir." (Lee 1968:37)

Avlanma süreci kesintilidir, risklidir, ideolojik öğelerle daha fazla yüklüdür. Av kestirilemez bir yiyecek kaynağıdır. En iyi avcı bile avdan eli boş dönebilir. Avcı ardı ardına birkaç gün çalışıp, ardından uzun süre hiç avlanmadan yaşamını sürdürebilir. Buna karşılık kadınlar haftanın iki ya da üç günü çalışırlar.

Avcılığın yapıldığı bilinen tüm devşirici toplumlarda erkekler ağırlıkla avcılık, kadınlar ağırlıkla derleyicilik yaparlar. Vahşi meyve sebzelerin, kök ve kabuklu yemişlerin küçük memelilerin, böceklerin, kabuklu deniz hayvanlarının elde edilmesi derleyicilerin işidir. Kara ve deniz memelilerinin avlanması avcıların işidir. Murdock'un sınıfladığı 175 toplumun %97'sinde avcılık erkeklerin, derleyicilikse kadınların işidir. Kalan %3'teyse avcılık büyük ölçüde erkekler tarafından yapılır. Yanısıra çocukların bakımını ve yetiştirilmesini, yiyeceğin hazırlanması ve pişirme işlerini de kadınlar yürütürler. Koşutlukla emek alanına özgü alet üretimi de cinse özgü bir dağılım gösterir. Avusturalyalı derleyici-avcı Pitjandjara'lılarda:

> "Silah yapmak, kazma sırığı dışında kap, kalkan, mızrak atıcı gibi ağaçtan yapılan araç gerecin çoğunu yontup biçimlendirmek erkeğin işidir. Kadınlar canlı mulga ağacından elde ettikleri uygun uzunluktaki dalı büyük bir çekirdek ya da blok taşın keskin kıyısını kullanarak yontup kazma sırığı üretirler" (Tindale 1972:250)

Böyle bir emek bölümününün cinse dayalı karakterde nasıl ortaya çıktığı yaygın bir tartışma konusu, pek çok marxist ve feminist düşünür cinssel emek bölümünün cinslerin "fizyolojisiyle" ya da "teknolojiyle" açıklanabilir bir yanı olmadığı görüşünden yana. Bu görüşü savunanların ortak yanı, avcılık derleyicilik biçimindeki emek bölümünün aynı zamanda cinssel karakterde belirmesine, savaş ilişkilerinin ya da daha bu ilk derleyici-avcı toplumlarda bile

bulunduğu iddia edilen sömürü ilişkilerinin sonucu olarak ortaya çıkan erkeğin baskın konumunun neden olduğunu düşünmeleri.

> "Antropologlar, avcı-derleyiciler arasında kadınların büyük hayvanları avladıkları hiç gözlemlenmiş olmadığından, ... yanılmışlardır. ... Erkekler kadınlardan genellikle daha cüsseli, daha güçlü ve daha hızlı koşucu olabilirler, ama elverişli doğa ortamlarında bu fizyolojik özelliklerin erkekleri kadınlardan kesinlikle daha verimli kıldığı üretim süreçlerinin sayısı azdır." (Harris 1994:69)

Böyle bir çözümlemenin basitliği verilecek karşılığı da basitleştiriyor. Coğrafya koşullarını homojen ve neredeyse çalışma gerektirmeksizin bolca kendini sunduğu cennet gibi düşünürsek farklılıklar elbette açığa çıkmaz[1]. Derleyici-avcı toplumlar günde birkaç saat çalışıyor olsalar da cennette değildirler ve çalışma süresini kısaltmak onların da talebidir. Yiyeceğin bol olduğu koşullar ne denli neşe kaynağıysa, yetmediği koşullar o denli sıkıntı kaynağıdır. Asıl önemli hata, kadınla erkek arasındaki ayırtedici farkın cüsse olduğunun savunulması, kadının çocuklu-insan olarak düşünülememesidir. Ne ki, getirilen iddiaların niteliği bir yana önemli bir problem ortaya konulmaktadır. Avcılık ve derleyicilik biçimindeki emek bölümü, genel olarak emek bölümünün doğuş koşulları bakımından irdelenebilir mi? Bu soruya verilecek yanıt, bu ilk emek bölümünün aynı zafnanda cinssel karakterde olmasını açıklayabilir mi? Sömürü ilişkilerinin olanaklılığı ya da savaşçı ilişkilerle emek bölümü arasında nasıl bir ilişkili olabileceği bu toplumları en iyi karakterize eden cinssel emek bölümünün analiziyle yapılabilir ve bu nedenle öncelikle bu soru yanıtlanmalıdır.

2.1.1 Derleyicilikte ve Avcılıkta Emek Üretkenliği Farkı

Emek üretkenliği terimi, emekçinin ya da üretim aletinin verimliliği kavramlarından ayırt edilmelidir. Verimlilik kavramı tek başı-

---

[1] "Mutlaka doyurulması gereken doğal isteklerin sayısı azaldıkça, ve toprağın doğal bereketliliği ve iklimin elverişliliği arttıkça, üreticinin yenidenüretilmesi ve bakılması için zorunlu olan emek-zaman azalır." (Marx 1965 [1887]:512)

na emekçinin ya da tek başına üretim aletinin işlevlerini yerine getirirkenki performansını ifade eder. Hangisinin performası değerlendirmeye alınıyorsa diğeri sabit kabul edilir. Oysa emek üretkenliği kavramı emeği ve aletini birlikte içerir, gelişme ister bireysel ya da örgütsel olarak emeğe, ister emek aletinde ya da emeğin dönüştürdüğü hammaddede gerçekleşsin, sonucunu emek üretkenliğinde artış olarak gösterir. İster yayın fırlatma uzaklığında ya da okun isabet edebilirliğinde gelişme kaydedilsin, ister elverişli doğa koşulları yüzünden av hayvanı sayısında bir artış olsun, iki halde de avcılıkta emek üretkenliği artar. Emek üretkenliği kavramı, ekoloji ve toplumu kendi içinde birleştirir.

Emek üretkenliği, belli bir ürünün üretilmesinde kullanılan enerji kaynağında içerili potansiyel enerjinin daha büyük miktarı kullanıma sokularak, birim zamanda üretilen enerji çoğaltılarak, birim zamanda üretilen ürün miktarı yükseltilerek ya da belli bir gereksinmeyi karşılayan ürünün kullanışlılığı ve giderdiği gereksinmeler çeşitlendirilerek arttırılabilir. Bu (i) emek sürecinin girdileri iyileştirilerek ve daha verimli kullanılarak, (ii) emek aletlerinin ve emekçinin bireysel verimliliği arttırılarak, (iii) yeni elbirliği formları yaratarak ve emekbölümünü çeşitlendirip derinleştirerek, (iv) yeni aletler geliştirilerek yapılabilir. Ürün miktarı bakımından ele alırsak, tikel bir ürün Δt süresinde Δp miktarda üretiliyorsa, emek üretkenliğini, $e_{ü} = \frac{\Delta p}{\Delta t}$ formülüyle ifade edebiliriz. Öte yandan emek üretkenliği artışı, aynı ürünün aynı miktarda üretilmesi için harcanan zaman miktarında düşme olarak da dile getirilebilir.

Avcı-derleyici toplumlarda cinssel emek bölümünü incelerken ortadaki en belirgin olgu, kadın ve erkeğin bulundukları alanda emek üretkenliklerinin eşit olmayışıdır. !Kung Bushmen'lerinin beslenme koşullarını yansıtan Lee'nin hazırladığı Tablo 2-1, besin değeri bakımından her iki emek alanının farklı olanaklar sunduğunu gösteriyor. Cins ayrımı gözetmeksizin avcılığın birim zamanda toplumun geçimine kalori ve protein bakımından katkısının azlığı genel bir olgudur. Başka bir anlatımla, derleyicilik yapan erkek ya da kadının emek üretkenliği, avcılık yapan erkek ya da kadının emek üretkenliğinden daha yüksektir.

Emek üretkenliklerini karşılaştırabilmek için iki emek alanındaki ürünleri ortak bir birimle ifade edebilmemiz gerekir. Palamut, balık, geyik, çeşitli köklü bitkiler, midye gibi farklı nitelikteki ürünleri, kalori cinsinden ifade edelim (p). Bu takdirde her bir ürün için emek üretkenliğini $\frac{\Delta p}{\Delta t}$ şeklinde yazabiliriz. Avcının bir günde 690 kalori üretebildiği koşuldaki emek üretkenliğini 1 kabul edersek, derleyicinin emek üretkenliği 2.1 olur (Tablo 2-2). İkinci olarak cinsleri farklı emek alanlarına yerleştirelim, kadınlar sadece derleyicilik, erkekler sadece avcılık yapıyor olsun. Şimdi cinslerin verili emek alanlarına dağılım koşullarında geçim araçları bakımından katkılarını kestirmeye çalışalım.

Kadın, derleyicilik içerisinde, *çocuklu-insan* olarak toplumsal rol alır. Derleyicilik bu işleviyle uyumludur. Çocuklar avcılıkta üretken bir faaliyet göstermek bir yana, ayak bağı olurlar. Gebelik ve emzirme kadının avcılığını, uzun aralıklı kesintilere zorlayarak, süreğen bir uğraş olmasını engeller. Bunlardan ötürü avcılık alanında kadının emek üretkenliği erkeğe göre düşük kabul edebiliriz: $(eü_K)_A=0.8$, $(eü_E)_A=1$. Oysa derleyicilikte, henüz üretken yaşa gelmeden çocukların derlemeye yardımcı olabilmeleri mümkündür, bundan, bu alandaysa kadının emek üretkenliğinin erkeğe göre yük-

Tablo 2-1 Kung San beslenmesinde günlük Kalori ve Protein Düzeyi

Yiyecek	Ağırlık (gram)	Ağırlık katkı %	Protein (gram)	Kişi başına kalori
Et	230	37	34.5	690
Mongono Palamutu	210	33	56.7	1260
Diğer bitkisel yiyecekler	190	30	19	190
Toplam	630	100	93.1	2140
Bitki / et	1.73	1.7	1.69	2.1

Kaynak: (Lee 1968)

sek olduğunu kabul etmek yerindedir: $(eü_K)_D=2.1$, $(eü_E)_D=2$. Bu durumda, kadının avcılıkta relatif üretkenlik katsayısı, $(eü_K)_A/(eü_E)_A=0.8/1=0.8$ iken, derleyicilikteki relatif üretkenlik kat-

sayısı $(eü_K)_D/(eü_E)_D=2.1/2=1.05$ olur. Kısaca erkek ve kadının farklı emek alanlarındaki emek üretkenliklerinin farklılığı çocuk üretiminin (bakımının ve eğitiminin) büyük ölçüde kadınlar tarafından üstelenilmesinden kaynaklanır. Kadınlar da avcılık yapabilir, erkekler de derleyicilik yapabilir. Ancak her ikisinin farklı emek alanlarındaki emek üretkenlikleri eşit değildir. Bireyler arasındaki farkların kendilerini kategorik olarak cinsiyet farklılıklarıyla göstermesinden ötürü, emek bölümü kendiliğinden cinsiyet farklılıklarıyla ifade edilir.

Hangi cinsin hangi emek alanında bulunacağı relatif üretkenlik katsayısına bağlıdır. Erkeğin avcı, kadının derleyici olarak konumlandığı cinssel emek bölümünün doğmasının *yeterli* koşulu erkeğin avcılıktaki emek üretkenliğinin, çocuklu-insanın avcılık yapması durumundaki emek üretkenliğine kıyasla daha yüksek olmasıdır. Bu koşul sağlanmadıkça erkeğin avcı olarak konumlandığı emek bölümünün, cinsler arasında her nasılsa ortaya çıkmış bir konsensusun veya boyun eğdirmenin ürünü olduğu söylendiğinde karşı çıkabilmek olanaksızlaşır. Ama bununla kalmaz, üstelik çocuklu-insanın derleyicilikteki emek üretkenliği, erkeğin derleyicilikteki emek üretkenliğine göre daha yüksektir. Avcılıkta erkeklerin emek üretkenliklerinin kadınlara göre daha yüksek olduğunu kabul ettiren çok sayıda veri bulunuyor. Watanabe'nin anlattıkları aydınlatıcı;

Tablo 2-2 Emek üretkenliği dağılımı

emek üretkenliği (eü) $\Delta p/\Delta t$		
t (gün)	c (kalori)	eü
1	690	$(1.0)_A$
1	1450	$(2.1)_D$

	eü dağılımı	
	D (derleyici)	A (avcı)
$eü_K$	2.1	0.8
$eü_E$	2.0	1.0

> "Göreli olarak büyük hayvanlar olması durumunda çeşitli halklarda kadınların komünal ava katıldığına ilişkin bilgi var. Büyük memeli hayvanların kadınlar tarafından avlandığına ait kimi durumlar da var. Bazı Copper Eskimo kadınları kimi durumlarda fok balığı ve/veya ayıbalığı avlıyorlar; Ainu kadınları ve çocukları bazen kement ve sırıklarıyla ve fırsat oldukça köpekleriyle

geyik avlıyorlar. Büyük memeli hayvanların bireysel ya da komünal olmayan avlanma biçimi söz konusu edilirse, bunu kadınların düzenli işi olarak toplumsal olarak tanıyan hiçbir toplum yoktur. Büyük memeli hayvanların bireysel olarak avlanması değişmezce erkeklerin işidir. Oysaki, komünal av, kadınları her zaman dışlamaz." (Watanabe 1968:74)

Harris'in diğer bir hatası da şu; ileri sürdüğü gibi kadınlar büyük hayvan avına değil, büyük hayvanların *bireysel* avına katılmıyorlar. Büyük hayvanların komünal avına katılıyorlar. Bu, cinssel emek bölümünün emek sürecinin niteliği ile ilişkili olduğuna işaret ediyor. Gereksinmenin niteliği ve bu gereksinmenin karşılanma olanaklarını sunan doğa koşulları, cinsleri birbirlerinin alanlarına girmeye zorlayabilir. Athapaskan kadınları hem avcılık hem balıkçılık yaparlar. Avusturalya'nın Kuzeyindeki Melville adasında yaşıyan Tiwi kadınları çoğunlukla kara hayvanlarını, erkekleriyse deniz hayvanlarını avlarlar.

"Tiwi'ler arasında geçim faaliyetlerinde basit bir cinsiyet ikiliği yoktur. Avcılık ve derleyicilik hem kadınlar hem de erkekler tarafından yapılır. Emeğin bölünümündeki önemli bir faktör av hayvanının büyüklüğü ve kuvvetidir, ya da avı izlemekteki göreli zorluktur. Örneğin, kimi kara hayvanları kadınlar kategorisine girerken, kanguru türü hayvan avı erkekler kategorisine girer." (Martin 1975:197)

Ainularda olduğu gibi yeni bir emek alanı söz konusu olduğu zaman cinssel emek bölümü burada da kendisini gösterir.

"Balıkçılıkta, hem kadınlar hem de erkekler önemli bir rol oynarlar, fakat kadınların avlanma teknikleri erkeklerinkinden farklıdır. Genellikle erkekler mızrakla, kadınlar tuzak kurararak avlanırlar." (Watanabe 1972:167)

Watanabe başka bir yerde de şunları yazar;

"Ağırlıklı olarak vejeteryan olan ve avcılığın oldukça ender ve küçük hayvanlarla sınırlı olduğu Semang'da (cinssel bn.) farklılaşma Ainu'larda olduğundan çok daha azdır,"(1968:75)

Eskimolar ava kadınlarla birlikte giderler, erkek zıpkın fırlatırken sandalın dengelenmesi ve kürek çekme kadın tarafından üstlenilir. Mbuti'lerde olduğu gibi sık ormanlık arazide ağla yapılan avlanma da, kadınların hayvanı ağa doğru sürmeleri de avlanma süreci içeri-

sinde emek bölümüne örnektir.

Eskimolardakinin tersine avcılığın yapılmadığı, sadece derleyiciliğin toplumun geçimini sağladığı durumu ele alalım. Hindistan'ın güneyinde yaşayan Chencu ve Kadar toplumları kötü de olsa buna bir veri. Her iki toplum da avcılık yapmamaktadır. Chencu'lar önceden avcılık yapmalarına karşın, avlanma olanağı sınırlı olan araziye sürülmüş ve avlanmak hükümet tarafından yasaklanmış olduğundan derleyicilik yapmaya zorunlu bırakılmışlar. Fakat her iki cins aynı işi ayrı bir yordamla yapıyorlar. İşin zorluğuna göre burada da bir farklılaşma görülüyor erkekler tepelelerde yuvalanmış bal peteklerinden bal derlerlerken, kadınlar alçak yuvalardan bal topluyorlar. Hem kadınlar hem de erkekler demir uçlu çubuklar ve sepetle yer elması derliyorlar. Bu emek süreci, erkeklerin avcılık yapması engellenmiş olduğundan, ayıca özel bir farklılaşmaya zorlamıyor. Fakat geleneksel emek bölümünün uzantısı olarak iki cins aynı işi birbirlerinden yalıtık durarak yapıyorlar.

Cinssel emek bölümünün, emek sürecinin koşullarına bağlı olarak verili cinse özgü özellikler temelinde gerçekleştiğine karşı çıkanların, olgusal düzlemde, *aynı* üretim ilişkilerine sahip ve aynı üretim koşullarında bulunduğu halde, birinde A işini kadınlar B işini erkekler yaparken, ötekinde tersine B işini kadınların A işini erkeklerin yaptığı iki toplumu, bir örnekle bile olsa gösterebilmeleri gerekir. İşin cinslere göre değil de, cinslerin işe göre dağıldığı iddiası gerek üretim koşulları gerekse üretim ilişkileri bakımından oldukça farklı dönemler ya da toplumlar gösterilerek gerekçelendirilmeye çalışılıyor. Örneğin, gelgeç tarımcı toplumlarda kadının tarımdaki önde rolü, yerleşik tarımcı toplumlardaysa erkeğin önde rolü gösterilip, emek sürecinin belirleyici olmadığı ileri sürülüyor. İki dönem arasındaki emek sürecindeki önemli farklılıkları bir an için bir yana bıraksak bile, farklı üretim ilişkilerinde cinsiyetlerin gerek toplumsal gerek teknik işlevlerinin değişebileceği kesinlikle doğrudur. Ama burada emeğin cinsiyete dayalı olarak bölünümünün doğuş sürecini inceliyoruz. İkincisi, hiçbir cinsin şu ya da bu emek türüne mahkum olduğunu ileri sürmüyorum. Sadece verili toplumsal ilişkiler içerisinde cinslerin farklı emek alanlarına uygunlukla dağıldığını göstermek istiyorum. Cinsler arasındaki

tahakküm ve sömürü ilişkilerinin açıklamasıysa kesinlikle emek sürecine ya da üretim kuvvetlerine indirgenemez. Sömürüye dayalı ya da tahakkümü barındıran üretim ilişkileri, özel bir cinsi daha fazla çalışmaya mahkum ederek, tekdüze, yorucu ve yaratıcılıktan yoksun işlerle sınırlayarak, toplumsal statüsünü ve etkinliğini kısıtlayarak, verili cinssel emek bölümünü yenidenüretebilir.

Tek tür emek bölümünün bulunabileceği bir toplumda cinsler, verili emek alanlarına olası dört alternatifte, kalori bakımından emek üretkenliklerine göre nasıl yerleşebileceklerini inceleyelim. Tablo 2-2'deki deki değerlerle hazırlanan Tablo 2-3'de her iki cinsin de derleyicilik yaptığı alternatif (I) kalori bakımından en yüksek *toplumsal emek üretkenliğini* verir. Ama onun hemen ardından kadının derleyicilik, erkeğin avcılık yaptığı alternatif (III) gelir. Bu dört alternatifi tek ürün üretimini (T) ve iki ürün üretimini (Ç) içeren iki kategoriye ayırabiliriz. Avcı-derleyici toplumların çoğu iki çeşit ürünün üretimini en yüksek enerji üretimiyle birleştiren (Ç) kategorisi içerisindeki (III) alternatifini seçmişler. Yani seçim, maksimum emek üretkenliğine göre değil, diğer gereksinmelerin de karşılandığı *optimum* emek üretkenliğine göre yapılmıştır. Bu durum, daha başlangıçtan beri, çocuklu-insan ve erkeğin birbirleriyle üleşmeci bir toplumsal ilişki kurduklarını kuvvetle düşündürüyor.

Tablo 2-3 Toplumsal emek üretkenliği

$eü_K + eü_E$		
$(2.1)_D+(2.0)_D = 4.1$	I	T
$(0.8)_A+(1.0)_A = 1.9$	II	T
$(2.1)_D+(1.0)_A = 3.1$	III	Ç
$(0.8)_A+(2.0)_D = 2.8$	IV	Ç

Her iki cinsin de avcılık yapması en düşük emek üretkenliğini verir. Zorunluluk olmadıkça ya da avcılıktaki genel emek üretkenliği derleyicilikten çok yüksek olmadıkça ikinci alternatifin seçilmesi olanaksız. Yeni bir emek alanının açılması her zaman teknik bir yeniliği önvarsayar. Avcılığa geçebilmek öncelikle taş aletlerin icatına dayanır. Suda aşınmış çay taşlarından darbeyle koparılan yongalardan sonra geriye kalan kesici kenarlı çentikli taşı başka hayvanlarca öldürülen hayvanların postlarını yırtıp, kemiklerini parçalamak amacıyla satır olarak kullanabilmek avcılığın zorunlu

önkoşuludur. Taş aletlerin icadıyla avcılığın derleyiciliğin yerini alması şöyle dursun, oldukça ilkel olduklarından daha baştan avcılıkta ve derleyicilikteki emek üretkenlikleri eşit olamaz, avcılığın doğabilmesi için başlangıçta derleyiciliğin emek üretkenliğinin avcılıktan yüksek olması zorunludur. Yanısıra her ikisi de yiyecek üretimi olduklarından avcılıktaki emek üretkenliği daha yüksek olsaydı, derleyiciliğin tümüyle ortadan kalkması ya da tali bir uğraş olarak kalması gerekirdi. Avcılık, birim zamanda elde edilen kalori ya da protein miktarı bakımından düşük emek üretkenliği ile çocuklu-insanların avcılığa geçmelerinin önünde sınır oluşturur. Sadece avcılık yapılarak toplumun geçiminin sağlanması, doğa koşulları Eskimo'larda olduğu gibi aşırı bir zorlama bulunmadıkça olanaklı olmaz. Üçüncü ve dördüncü alternatiflerden birinin seçilmesi $(eü_K)_A/(eü_E)_A$, $(eü_K)_D/(eü_E)_D$ oranlarına bağlıdır, hangisi büyükse kadın o emek alınına yerleşir. Fakat bu oranlar eşitse cinslerin emek alanlarına dağılımına ilişkin emek sürecinin niteliğinden kaynaklanan bir açıklama getirmemiz olanaksızdır.

Birinci alternatifi eleyen av ürününe toplumsal bir gereksinmenin bulunmasıdır. Avcının emek üretkenliği toplumun beslenmesine katkısı bakımından düşük olmasına karşın, diğer gereksinmeler bakımından ayrıcalıklı bir yeri bulunuyor. Birim zamanda üretilen etin, birim zamanda üretilen bitkide içerili kalori ve protein miktarı bakımından besin değeri düşük olmasına karşın insan bedeninin etten yararlanma derecesi daha yüksektir. Öte yandan, yaşamın sürdürülmesi için zorunlu olan kalori miktarının gerektirdiği yiyecek miktarı, zorunlu olan proteini sağlamak için gerekli olan yiyecek miktarından ağırlıkça genel olarak daha büyüktür. Dolayısıyla sindirilmeleri için gerekli süre daha uzundur. İkincisi, avın kemik, boynuz, deri, yağ gibi yan ürünleri temel gereksinmeler arasındadır. Üstelik et lezzeti bakımından da istenir bir gıdadır. Lee !Kung'ların ete düşkünlüklerini şöyle anlatır;

> "Kampta et kıtsa, bitkisel besinler bol olduğu halde insanlar kuvvetli bir arzu belirtirler. Ve büyük hayvanlar avlandığı zaman genellikle bu şenliklerle, dans ederek, et armağan edilerek belli edilir." (Lee 1989:41)

Yeni bir besin maddesinin diyet repertuarına katılması bu besi-

nin elde edilmesi için harcanacak çabanın miktarına, bu besine yönelik gereksinme şiddetine ve giderdiği gereksinme çeşidine bağlıdır. Bu gereksinmenin şiddeti sadece organizma üzerindeki yararlı etkisiyle değil, cezbediciliğiyle, ister hayali ister maddi kökenli arzuları uyarma derecesiyle de belirlenir. Yeni bir emek alanının açılması, yeni bir toplumsal gereksinmenin belirmesine tekabül eder. Avcılığın yeni bir emek alanı olarak doğabilmesi, yeni bir besinin gereksinme olarak kendini göstermesinden nitelikçe farklıdır. Çünkü burada gereksinmenin kendi dolaysızlığıyla tatmin edilmesi olanaklı olamamakta, toplum bu gereksinmesini gidermek için kendisini yeniden örgütleme yoluna gitmektedir. Bununla birlikte her emek bölümü belirli bir gereksinmenin kendini topluma dayatmasını öngerektirir. Bu yüzden ilkin, gereksinmelerin nasıl doğduğunu ve bunların kimilerinin kendilerini topluma nasıl olup da dayatabildiğini açıklığa kavuşturmak gerekir. Bu temelde, cinslerin farklı emek alanlarındaki emek üretkenliklerinin farklılığının ve kadın ve erkeğin beklendiği gibi optimum emek üretkenliği verecek şekilde emek alanlarında konumlanışlarının rastlantısal ya da zorunlu olup olmadığı incelenmelidir.

Sonuçları bir yana bırakıldığında cinssel emek bölümünün cinssel olmak dışında, emeğin diğer bölünme biçimlerinden özel bir farkı yoktur. Emeğin her tikel bölüşünüşün koşulları aynı yasal ilişkilerin ürünüdür.

2.1.1.i Gereksinmeler ve insanın özgürlük alanı

Her gereksinme nesnesi kendini gerekseyen bir özneyi gerektirir. Öte yandan gereksinirlik, istek ya da arzu hep somut bir nesneye ya da somut bir faaliyete yöneliktir. Yararlılık öznenin karşısına başlangıçta doğanın bir özelliği olarak çıkar. Marx, bu yüzden *Gotha Programının Eleştirisine Katkı*'da, emeğin tüm zenginliğin kaynağı olmadığını vurgulayarak, Lassale Programını emeğe doğaüstü bir güç atfettiğinden eleştirir. Başlangıç aşamada "Birey kendi emeğinin objektif koşullarını, kendi öznelliğinin inorganik doğası olarak kabul eder. Emeğin objektif koşulları emek ürünü olarak ortaya çıkmaz, doğa olarak varolur. Bir yanda canlı birey vardır, öte yanda kendi yenidenüretiminin objektif koşulu ola-

rak, yeryüzü vardır." Yararlı nesne, üzerinde hiçbir emek uygulanmaksızın, doğanın, insanın fizyolojik varlığı üzerindeki tanımlı etkisini ifade eder. Yararlı nesne, bitki kökleri, karınca, arı, çekirge gibi böcekler, meyve, bal peteği gibi doğada hazır bulunan yiyecekler ve basit taş ve ağaç dalı gibi doğal malzemeyle elde edilebilen hayvanlar, insan organizmasının yenidenüretimini ve sürekliliğini sağlayan her şey, doğada hazırdır.

Hangi tür gereksinmeyi giderdiğinden, yararlılığın kimin için olduğundan, tüketim ve üretim sürecinden, geometrik, fiziksel, kimyasal vb. özelliklerinden, kısaca tarihsel ve toplumsal ilişkilerden soyutlarsak, belli bir gereksinmeyi doyurma özelliği, o sırada ona gereksinme olsun olmasın nesnenin özelliklerinden gelir, yararlılık bu haliyle nesnenin asli özelliklerine içkindir. Bunların bir kısmı zorunlulukla doğaldır, bir kısmı emeğin kattığı özelliklerdir. Yararlılık bir yandan doğal olarak verilidir, öte yandan üzerinde harcanan emek miktarıyla orantılıdır, üzerinde ne kadar çok emek harcanmışsa o denli daha yararlı hale gelir. Avcı-derleyici toplumlarda çoğu besin maddelerine yararlı olma niteliği üretildikleri emek süreci tarafından kazandırılmaz, yararlılıkları doğal olarak bulundukları halde verilidir. Ama emek aletleri yararlılıklarını dolaysızca üretildikleri emek süreci içerisinde kazanırlar. Emek sürecinin ürününün yararlılığına sonul olarak tüketim sürecinde ve tüketenler tarafından karar verilir. Bu anlamda ürüne emek harcanarak kazandırılmış olsa da yararlı olma niteliği emek sürecinin karşı kutbundadır. Öteki yanıyla, yararlılık, belli bir gereksinmeyi giderebilme yeteneğidir. Bu onun öznel yanını oluşturur. Gereksinilen kendi özellikleriyle gereksinmeyi doyurmakla birlikte, ancak gereksinilen şeyin yararlılığından söz edilebilir. Gereksinmeler değişken oldukça, yararlılık da değişecektir; o gün gereksinme duyulmayana başka bir zaman duyulabilir ve tersi. Mükemmel imal edilmiş bir mızrak, üretim aracı olarak bugün yararsızdır. Gereksinilmeyen şey, uyarıcılık niteliklerinden yoksun, insanın ona kayıtsız kaldığı alelade birşeydir. Verili özellikleriyle yararsız olduğu halde, emek harcanıp dönüşüme uğratılarak edinilen yararlılık işte bu öznelliğin sonucudur. Bu yanıyla işlenmemiş nesnenin doğal özellikleri yararlı olma niteliğini ancak emekle kazandırılan yeni

özellikleri sayesinde kazanır. Gereksinilen burada doğal haliyle nesne değil, emeğin ürünü olarak işlenmiş nesnedir: Doğa emek sürecinin önkoşulu olarak varolur, yararlı niteliğini ona gereksinen öznenin emeği dolayımıyla kazanmıştır. İnsan faaliyetinin ürünü olmayan her şey doğadır ve bu haliyle toplumsal zenginlik değildir. Toplum doğa birliğinde her emek ürünü yararlılığını doğadan ve emek ürünü oluşundan alır fakat, ancak emek ürünü olarak yararlılık toplumsal zenginliktir.

Gereksinmek yoksunluktur. Bir şeye gereksinme duymak o şeyden yoksun olmaktır. Yararlılığın bir kutbunun doğadan gelmesi gibi, insanın kimi gereksinmeleri, salt kendi biyolojik doğasından kaynaklanır. Bu gereksinmelerin zorunluluk derecesi, aşıldığında yaşamın sürdürülmesini olanaksız kılan altsınırı koyar. İçgüdüde, nesneye yönelik ilgi genetik olarak önceden belirlenmiştir. İçgüdü nesnesinden bağımsızdır, herhangi bir dış uyaran olmadığı halde davranışa yöneltir, ama yönelinen nesne kendisini cazip kılan belli uyarıcı özelliklere sahip olmalıdır. İçgüdü nesnesinin, hem belli bir gereksinmeyi gidermesi, yani yararlı olması, hem de insanı kendisine çeken bir cazibeye sahip olması gereklidir, ed., içgüdüyle, cazibenin çakışması zorunludur. Daha uzağa ve isabetli olarak fırlatmayı olanaklayan dengeli bir mızrak, aynı zamanda simetrik yapısı nedeniyle göze hoş da görünür. Ama, yararlılık ve cazibe her zaman çakışmak zorunda değildir. Saf hint yağı bağırsakları baskı altındaki kişi bakımından zorunlu gereksinmedir, hoş kokulu ve lezzetli hint yağıysa ikincil gereksinmedir. Cazibeden yoksun yararlılıktan, ancak nesnenin yararlı olduğunun bilinmesi durumunda söz edilebilir. Cazibe ile yararlılık burada birbirinden kopuktur, şu anlamda ki, cazibesiz yararlılık, gerçekte yararlı olduğu halde içgüdüye hitap etmeyebilir. Tersine nesne yararsız, hatta zararlı olduğu halde cazibesi içgüdüyü harekete geçirebilir. Hayvanların birbirlerine kurdukları doğal tuzakların çoğu bu ilkeye dayalı olarak işler. Toplumsal gelişmenin belli bir düzeyine dek, insan yiyecek nesnesinin kendisine nasıl bir yararlılık sağladığını bilemezdi; ancak açlık dürtüsüyle harekete geçebilir, lezzet, görünüş ve kokunun çekiciliği ile nesneyi yenilir bulabilir ve doygunluktan, lezzetten, kokudan aldığı hazla eylemini yineleyebilirdi. İnsan türü-

nün sürekliliği hala yarı-bilinçsiz bir süreci sürdürmektedir. Bunun yanında belli bir aralıkta sağlanması gereken sürekli gereksinmeler vardır; organizmanın yaşayabilirliği sıcaklık, nem, oksijen miktarı gibi doğal değişkenlerin belli bir aralık içerisinde kalmasını gerektirir. İçgüdülerin doyurulmalarının ardından bir süre sonra yeniden dürtmesi gibi, doğa belli ortam koşullarını sunmakta periyodiktir. Her faaliyet, aynı zamanda tüketimdir, doğada hazır olarak bulunanın tüketildikten sonra tazelenmesi zaman alır. Dolayısıyla insan, dolaysızca doğa kökenli gereksinmelerinin giderilmesinde dönemsel yoksunluğa girer. Onu başlangıçta, gereksinme nesnelerini sürekli aramaya, doğayı dönüştürmeye iten bu yoksunluktur. Sadece doğa temel alındığında, yoksunluğa tekabül eden isteklilik durumu *iştahlılıktır*. İştah her durumda belli bir eyleme zorlar, üretim bunlardan sadece birisidir. Ne ki, her eylem dolaylı olarak, yeni gereksinmeler yaratmak yoluyla ya da gereksinmeleri yeniden yaratmak yoluyla üretimi zorlar.

İnsanın ilk toplumcul gereksinmesi biyolojik belirlenimli öteki cinse olan gereksinmesidir. İlk kez üretim araçlarını üretmeye başlamakla kendi doğal gereksinmesini aşar ve doğal gereksinme dolaysızca toplumsal gereksinmeye dönüşür. İnsan doğa tarafından verili olanı elde etmek için doğa tarafından verili olmayanı geliştirmek, alet üretmek zorundadır. Ama kendisini aşan kendilik olarak üretilmiş olmalıdır. Kendiliği üretilmiş birşeydir, ve ancak bu üretilmiş bir şey olarak kendisini aşabilir. Öyleyse insanın üretilme süreci kendini aşma sürecinin zeminini kurar. Hayvan olmaktan, kendini aşabilme yeteneğine sahip kendi bilincinde bir varlık olmaya ancak bu üretilme sürecinde hazırlanabilir. İnsan olarak kendini ilk kez alet üretmekle aşmakla birlikte, hayvan olarak kendini bizzat kendi üretilme sürecinde aşabilir. Ancak başkası için üretmeye başlamakla insan insan olur. Bu başkası ilkin kendi başkasıdır. İlk kez, kendi başkası olarak kendisi için üretmeye başladığında, çocuğun bakımı ve büyütülmesi bir amaç, bilinçli bir süreç haline geldiğinde insan insan olur. Böylece ilk kez kendi başkasının gereksinmesini kendi bilinçli gereksinmesi olarak benimsemiş olur. Bu andan itibaren, özgül bir emek süreci içerisinde insanın üretildiği ve üretken insanların özgül emek süreçleri içerisinde üretim ve geçim

araçlarını ürettikleri kendini yenidenüretme yeteneğine sahip toplumsal örgütlenme kurulmuş olur. Öte yandan başkalarının üretimi olarak üretken insan kendi içerisinde kendini üretenleri barındırır, Ben'inin dışavurumu başkalarının onun dolayımıyla açığa vurumudur. Kendi üretilme sürecinin bilincinde olamayarak, kaçınılmazca, aynı anda, üretilmiş kendiliğinde kendini üreten başkalarını taşır. Gökten zembille inmiş bir Ben değildir, kendi Ben'i aynı zamanda başkalarıdır, başkalarının onda cisimleşmesidir. Yaşamının büyük bir kısmı kendine kazandırılmış düşünceleri gerçekleştirmek, duyguları yeniden yeniden yaşamaktan ibarettir. Gereksinme insanın zihninde hayal ya da tasarım olarak doğar, duyguların eşliğinde *arzu* olarak açığa vurulur. Duygularıyla üretilmiş bir Ben olarak, "arzuluyorum" derken ifade ettiği kendi gerçek bireysel arzusu aynı zamanda başkasının arzusudur, üstelik kendisi de başkasının arzusudur.

Dolayısıyla tüm gereksinmeler, en doğal görünenleri bile toplumsaldır. Her gereksinme, cinsel gereksinme dahil üretilmiştir, saf doğa halinde değildir, üzerinde emek harcanmıştır, dönüşüme uğramıştır. Gereksinmenin doğallığı, olsa olsa toplum doğa kutuplaşmasında tanımlıdır. Ancak topyekün toplum doğanın karşısına konduğunda, toplumun kendisi birey gibi tasavvur edildiğinde, toplum ve doğanın organik ilişkisinde doğanın dolaysızca kendisi, sunduğu her şey doğal gereksinme nesnesidir. Toplumlu insan tekinin doğal gereksinmesi yoktur, tüm gereksinmeleri toplum belirlenimlidir, toplumsaldır. Birey toplumsal bir varoluş içerisinde kendini gerçekleştirirken, totem, süs eşyası, cami, dans, şarkı oyun, tüm kültürel kollektif etkinlikleri üretir. Bireyin başka insanlarla duygusal ilişkilerinin yenidenüretimi başlı başına bir tüketim konusudur. Bu haliyle birey duygusal varoluşunu eylemleriyle gerçekleştirirken, aynı zamanda tüketimi kışkırtır, üretimi koşullar.

Hegel'in dediği gibi, insan gereksinmelerinin sadece fiziksel gereksinmelere indirgenmesi ve dolaysızca tüketilmesi köleliğe özgüdür. İnsanın ayırtedici özelliği kendi gereksinmesini kendisinin yaratmasıdır. Bizzat kendi üretken faaliyeti gereksinmelerini çoğullar. Gereksinmelere sonsuz görüntüsü veren budur.

"Bir hayvanın gereksinmeleri de, bu gereksinmeleri tatmin edi-

şinin modaliteleri de sınırlıdır. Oysa, insan, kendisi de böyle bir sınırlamaya tabi bulunmakla birlikte, bundan kurtulabilecek güçte olduğunu ve evrenselliğini açıkça gösterir, bunu, önce gereksinmelerini ve bunların tatmin vasıtalarını çoğaltarak sonra da somut gereksinmelerini ayrı ayrı parçalara ve veçhelere bölüp farklılaştırarak ve bunları da, ayrıca, daha farklı, daha özel ve, dolayısıyla, daha soyut gereksinmeler haline getirerek yapar." (Hegel 1991 [1820]:164)

Yararlılığın iki kutbu, üzerinde hiç emek harcanmamış yararlılığı doğrudan kendi içkin özelliklerinden gelen yanı ve hiçbir toplumsallıkla tanımlı olmayan salt organizmanın doğal gereksinmesi emek sürecinde aşılır. Yararlı nesne şimdi yararlılık kazandırılmış nesnedir, bu haliyle sadece emekçi için değil, emekçi dolayımıyla başkası için üretilmiştir. Hem emek ürünü olarak yararlılığı toplumsal bir nitelik kazanmıştır, hem de, aynı zamanda başkası için üretmiş olmakla onu gerekseyen özne de toplumsaldır. Yararlı tikel emek türlerinden soyutlarsak, en büyük gereksinme öteki insandır. Başkası için üretim en yalın formunu doğrudan başka bir insan üzerinde uğraşılırken, okşarken, bitlerini ayıklarken, yedirirken, temizlerken, süslerken, ovarken, zevk verirken açığa vurur. En yalın olarak başkasının bedeni üzerinde uğraşırken, başkası dolaysızca benim gereksinmem olarak belirir. Ancak sınıflı toplumlarda insan başka bir insan için olmaktan, başka insanın arzusu kendi arzusu olmaktan çıkar, başka bir insan kendi özel amaçlarının, arzularının tatmini için araca dönüşür. İnsan üreten bir varlık olarak kendi bilincindedir, kendi eyleminin niteliği kendi arzusunun dışavurumudur; oysa, üretilmiş bir varlık olarak kendi bilincinde değildir, kendi eylemi başkasının arzusunun dışavurumudur. Bu anlamda erkek, kadının arzusudur; eylemi, kadının arzusunun dışavurumudur. Kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin kökeni bu yüzden ne kadınlıkta ne de erkekliktedir, kadınların ve erkeklerin kendilerini üretirken ve yenidenüretirken birbirleriyle girdikleri ilişkilerdedir. Basit gereksinme ya da istek kendini, karşıtların birliği olarak arzuda ortaya koyar. İçgüdünün doğrudan yararlılığa değil cazibeye bağlı olması gibi, arzular da toplumsal sembollere bağlanırlar. Arzunun yöneldiği yararlılığın cazibesi toplumsal sembollere dönüşür. Toplumsal semboller arzuyu uyarır, öte yandan arzu toplumsal

sembollerin içselleşmesi, içdürtüleşmesidir. Esas olarak sembole bağlı arzu duygulara (ve kuşkusuz bilinçdışına da), esas olarak yararlılığa bağlı arzu akla tekabül eder. Fakat verili bir toplumsal momentte ancak ikisinin birliği kendilik bilincinin tezahürüdür. Kendilik bilinci aklın ve duygunun birliğidir.

Ne ki, ister mideden ister hayalden kaynaklansın, ister bilinçdışı ister bilinçli olsun, insan gereksinmelerini gidermek, arzularını tatmin etmek için, doğayı ve toplumu dönüştürmek zorundadır. Bu yanıyla, gereksinme elde edilmesi için emek harcamanın göze alındığı her şey olabilir. Toplumu kendine yeterli bir bütün olarak düşünürsek, fiili gereksinme elde edilmesi için emek harcanan her şeydir. A. Richards'ın (1939:232) bize anlattığına göre, Bemba halkı, ağaç cinsleri arasındaki farka büyük önem vermelerine karşın, çiçek cinsleri arasındaki farka, çiçekler ne denli çarpıcı ve güzel koku yayıcı olursa olsun, o denli dikkat etmiyorlar. Ağaç toplumun maddi yaşamında son derece önem taşımaktadır; kulübeler, ambarlar, çit, yataklar, tabureler, tamtam davulları, kano hep tahtadan yapılıyor. Ağaç, Bemba dilinde sihir ya da ilaç anlamına da geliyor.

İnsan isteklerinin niteliği ne olursa olsun isteklerini gerçekleştirebilmesi sahip olduğu araç gereçle ve teknik bilgi düzeyiyle ve eldeki üretim araçlarının gelişme düzeyi ve niteliği ne olursa olsun, doğanın sunduğu olanaklarla belirlenmiştir. Yarı at yarı insan resmi yapabilirim, ama bunu üretemem. Sırtıma motor takıp uçmayı hayal edebilirim, ama bunu bir gereksinme olarak niteleyemem. Ne ki, gereksinmenin neliği, üretim koşullarınca tek biçimli belirlenmez, aynı üretim koşullarında çok farklı gereksinmeler bulunabilir ve üretilebilir, üretim kuvvetleri sadece üretilip üretilemeyeceğini, nasıl ve ne miktarda ve hangi biçimde üretileceğini belirlemek yoluyla, tüketilme yordamını da belirler. Her üretim, aynı zamanda tüketim olarak verili gereksinmeleri yenidenüretmekle kalmaz, ürettiğini gereksinme kılar. Yeni gereksinmeler, eski gereksinmelerin karşılanma biçimini değişmesiyle doğar. "... (üretilmiş) nesne herhangi bir nesne değildir, özgül bir tarzda tüketilmek zorunda olan özgül bir nesnedir, ardından üretimin kendisiyle dolayımlanır. Açlık açlıktır, fakat açlık pişirilmiş etle ve çatal bıçakla giderilen

açlık el, tırnak ve dişle çiğ etin mideye indirilmesinden farklıdır. Üretim dolayısıyla sadece nesneyi değil, fakat aynı zamanda tüketme yodamını da ... üretir" (Marx 1981 [1857-58]:92). Üretim kavramının burada Marx tarafından kullanılışı, hem özgül bir tarihsel dönemdeki üretim koşullarını, hem de üretim koşullarının tarihsel gelişim süreci içerisindeki evrilişini içeriyor. Toplumun verili bir anındaki gereksinmeler aynı zamanda tarihsel gereksinmelerdir. Minareyi çalanın kılıfını hazırlamak zorunda oluşu gibi, üretim gereksinme nesnesini yaratırken, aynı zamanda, onu tüketme yordamını da yaratır. Gereksinmeye bağlı gereksinmeler zinciri emek üretkenliğinin artmasıyla birlikte toplumda sürekli bir gelişme yaratır. Her kavramın anlam içeriğinin konulması için başka kavramların gerekmesi gibi, her alet, başka aletlerle üretilir; gereksinmesi ok olan biri oku üretebilmek için keskin bir bıçağa gereksinme duyar. Gereksinmeler daha emek sürecinde çoğullanır ve bu çoğalma süreci sınırsızdır. Öte yandan elbirliği ve giderek çeşitli emek bölümü formları geliştirilir, toplum artan ölçüde kurumlaşır. Kurumlar kendilerini oluşturan bireylerin amaçlarından toplumsal işlevleriyle ayrılırlar. Bu bakımdan hiçbir kurum tek tek bireylerin amaçlarıyla, niyetleriyle açıklanamaz. İşlevleri doğrudan üretim olsun olmasın kurumlar giderek birer gereksinme üretecine dönüşürler.

Toplumun verili üretim ilişkilerinin aynen yenidenüretilebilmesi için gerekli olan her şey zorunlu gereksinmedir. Soğuktan korunma gereksinmesi ister postun öylece örtünülmesiyle karşılansın, ister şık bir kürk palto üretilerek karşılansın toplumun üretim kuvvetlerinin gelişme düzeyine bağlı olarak zorunlu gereksinme kategorisine girebilir. Aynı üretim ilişkisini sürdüren tikel toplumların birbirleri arasındaki gereksinme farkları, onların tarihleriyle, gelenekleriyle açıklanabilir; tikel bir toplum için bunlar zorunluyken, genellik içerisinde ilinekseldir (arızi). Nesne insanları çekmeyi başarabildiği sürece üretim, tüketimin nesnesini sağlamış olur. Ama bunu sadece basit yararlılığıyla değil, albenisiyle de yapar. Özgül bir yararlılığı sağlamakla kalmayıp aynı zamanda yararlanma sürecinde kolaylık, rahatlık sağlayan, toplumsal rollere, inançlara hitap eden, kimi nitelikleriyle cezbedici ürünü üretmek için toplumun ayıracağı

emek miktarı, zorunlu gereksinmelerin karşılanması için ayrılan emek miktarı tarafından belirlenir. Toplumun yenidenüretimi için zorunlu olmayan ve üretilmesi için ikame edilebilir mallardan daha fazla emek-zamana mal olan mallar *lüks*tür. İkame edilebilir mallarla aynı emek-zamana mal olmaya başlar başlamaz bu mallar lüks olmaktan çıkar. Başlangıçta lüks sayılan lezzetli ve hoş kokulu hint yağı, öncekiyle aynı sürede üretilebilmesi olanaklı olur olmaz, zorunlu bir gereksinme haline gelir, gelenekleşir, toplumun kültürünü oluşturur. Daha güzeli ve rahatı üretebilmek olanaklı olduğu sürece bunu gerçekleştirmek ve yaygınlaştırmak emek üretkenliğini arttırmak yönünde toplumsal bir dürtüye dönüşür. "Varoluş için mücadele -eğer bu kategoriyi bir an için geçerli kabul edersek- dolayısıyla zevk için mücadeleye dönüşür" (Engels 1976 [1875]:288).

Yararlı bir nesne olarak emek sürecinin ürünü, toplumsal varoluşunu, mülkiyet ilişkileri yoluyla edinir. Üreticilerin ürünlerini değişene dek birbirleriyle toplumsal ilişkiye girmedikleri, dolayısıyla her üreticinin emeğinin toplumsal niteliğinin, kendini ancak değer ilişkisinde ortaya koyabildiği meta üretimine dayalı bir toplumda, bireylerin kendi toplumsal emekleriyle ilişkileri, birbirleri arasındaki bir ilişki gibi değil, metalar arasındaki ilişki gibi gelir. Toplumun neyin yararlı neyin yararsız olduğuna dolayısıyla neyin üretilip neyin üretilemeyeceğine ortak karar verme olanakları bulunmadığından, albeni yararlılığın önüne geçmeye her an hazırdır, üretim kuvvetlerinin gelişmesine koşut olarak, giderek bu yeteneğini daha da arttırır. Postmodern düşünce akımının gözde düşünürlerinden eski Marxist Baudrillard, bu olgudan yola çıkarak, ürünün yerine getirdiği asli işlevle, yani yararlılığıyla, satın alınmasını sağlayan gereksinme türü, yani albenisi, arasındaki sürekliliğin koptuğunu, ürünün asli işlevinden ayrı olarak kültürel bir simge olarak talep edildiğini, gereksinme kategorisinin artık referansı olmayan bir göstergeler sistemine dönüştüğünü savunurken, Marx'ı yere çalmaktaki onca gayretine rağmen, meta fetişizminin çok gelişmiş kapitalist dünyadaki güncel sonuçlarını ifade etmekten başka birşey yapmış olmuyor. Metaların değişimine, alım satımına dikkatimizi yönelttiğimizde eldeğiştiren nesnenin alıcı bakımından içsel özel-

likleriyle yararlı olmasına karşılık satıcı bakımından yararlı olmadığını görüyoruz. Satıcı bakımından elden çıkarılanın kendisi için yararsızlığı taşın kendine yararsızlığı gibidir. Alıcı bakımından ise nesnenin yararlılığı havanın yararlılığı gibidir. İki taraf için de yararsız olan ya da iki taraf için de yararlı olan bir şey değişim sürecini başlatmaz. Bu haliyle yararlılığı kendi doğal özelliklerinden gelmez görünür. Metalar birbirleri karşısında, yararlılıklarından bağımsız, salt değerler olarak konumlanırlar. Hava yararlı olmasına rağmen kimse biriktirmeye çalışmaz. Taş yararsızdır ve kimse bunu elden çıkarmaya (satmaya) çalışmaz. Nesneyi tikel satıcı için yararsız, tikel alıcı için yararlı olmaktan çıkarıp genel olarak yararlılık kategorisine sokan üzerinde emek harcanmış olmasıdır. Bu zeminde üreticinin kendi emek ürününün kendisine yararsız olmasının nedeni, alıcı ve satıcının farklı emek türlerinin ajanları olarak ve özel mülk sahibi olarak birbirlerinin karşısına çıkmalarıdır. Öte yandan, albenin yararlılığa ilgisizliği kapitalist topluma özgü olmaktan çok uzaktır. Bütün toplumlarda, özel bir üretim düzeneği geliştirilmesine olanak tanımayan, ancak rastlantıyla karşılaşabilen, ender kimi nesneler, parlaklık, renklilik, dayanıklılık benzeri kimi cezbedici özellikleriyle, başka özgül bir yararlılığa sahip olmadıkları halde aranır olmuşlardır. Üstelik alalade, kolaylıkla bulunabilir nesneler, sırf tabu olduklarından prestij konusu edilebilirler. Bu tür malları lüks kategorisiyle karıştırmamak gerekir, çünkü bunlar sadece yararlılıklarından değil, aynı zamanda emek-zamandan da soyutlanmışlardır, basitçe toplumsal semboller olarak işlev görürler. Bununla birlikte lüks denilen mallar ancak kapitalist toplumda kamuya genel metalar olabilmişlerdir. Kapitalizm öncesi toplumlarda, aynı zamanda politik bir belirlenime sahiptirler, prestijin, toplumsal ayrıcalığın sembolleri olagelmişlerdir. Toplumda ayrıcalık kazanmış kişiler, üretilmesi zor eşyalarla birlikte gömülegelmişlerdir. Açlığın ve bolluğun paylaşıldığı eşitlikçi toplumsal ilişkiler içerisinden eşitsizleşme kendini lüks maddelerin ayrıcalıklı kişisel mülkiyetiyle belli eder.

Eldeki olanaklarla üretilebilecek olan, üretilmiş olanlardan her zaman daha fazla olduğundan, üretilebilir olan ile üretilemeyecek olanın ayırt edilmesi çoğu kez olanaklı değildir. Daha baştan yapı-

labilecekler bilinemediğinden, üretilebilir ile üretilemez olan aynı süreçte zihne gelir. İnsan üretebileceklerini keşfetme sürecinde yeni gereksinmeler yaratır. Fikirler mutlaka gereksinmelerden doğmazlar, ama bir fikrin gerçekleşmesi için elverişli toplumsal koşulların bulunması gerekir. Eksik olan hiçbir zaman hayal gücü ya da fikir olmamıştır, tersine bunu dile getirme ve gerçekleştirme olanaklarıdır. Mideyi tatmin etmek olanaklıdır ama duygulanan ve düşünen bir varlık olarak tarihsel insanı tatmin etmek mümkün değildir.

Yeni bir fikrin toplumsal bir gereksinme yaratabilmesi için üç koşul gereklidir. Birincisi bu verili üretim koşulları altında gerçekleşebilir bir fikir olmalıdır. İkincisi, fikir sahibinin bunu gerçekleştirmesi için üretim araçlarını kendi tasarısı doğrultusunda kullanabilme olanağını veren toplumsal ilişkiler içerisinde olması gerekir. Bireyin hayal gücü ancak, içinde bulunduğu kurum ya da kurumlar silsilesi yoluyla ifade edilebilir. Bireyin arzusunun toplumsal bir arzu haline gelebilmesi kendi iradesini dile getirebilme olanaklarına bağlıdır. Bireyin iradesi, kurumun iradesi, örgütlü gurubun iradesi, halk iradesi vb., bireysel iradenin temsil biçimleri yoluyla, kurumlar içerisinde ifade olunur. Kendi düşüncesinin, hayalinin, arzusunun gerek bireysel olarak gerçekleştirebilmesi, gerekse bunu yapacak kurumları harekete geçirebilmesi için dile getirme, tanıtımını yapma özgürlüğünü sağlayan özgül kurumların bulunması gerekir. Sonuncusu ortaya çıkan yeniliğin toplumun belli bir gereksinmesinin giderilmesinde daha kullanışlı olması, daha güzel olması ya da birden fazla gereksinmeyi aynı anda karşılayarak yaşamı kolaylaştırması, ya da toplumun o güne dek gerçekleştirilme olanağı bulunamamış arzusuna hitab edebilmesi, kısaca toplumca beğeni kazanması gereklidir. Fikir sahibinin üretebilmesi için sahip olması gereken ilk şey zorunlu geçimini karşılıyabiliyor olmakla kalmayıp kendisine serbest bir zaman bulabiliyor olmasıdır. Boğa resmini mağara duvarına çizen ilk sanatçıyla, yapıtını krala sunarak karşılığında sarayda yaşama hakkı elde eden Vinci ve yaptığı boğa resmini satışa çıkararak geçimini sağlayan Picasso arasındaki en önemli fark içinde bulundukları toplumsal ilişkilerdir. Bu bizi kaçınılmazca, bölüşüm ilişkilerinin sorgulanmasına getirir. Fikirler, sınıflı toplumda üretim koşullarına ek olarak, sınıf ayracına tabi

olurlar. Mayaların tekerleği kullanabilme koşulları olmadığından araba yapılmamıştır. Ama dünyanın döndüğü iddiası "dönemin en iyi hareket teorisiyle çeliştiği" için değil, kilisenin iktidarını sarstığından Bruno yakılmıştır. Sınıflı toplumlarda birey arzusunu, en genel olarak, ait olduğu sınıfın arzusu olarak ortaya koyabilir. Zihinsel üretimi olanaklayan serbest zaman, zihinsel üretimi gerçekleyen üretim araçları ve zihinsel ürünü tanıtan iletişim araçlarının nasıl kullanılabileceği, toplumun beğenisini dile getirme koşulları, bireyin kendisini yaşatabilmesinin ve gerçekleştirebilmesinin bütün koşulları doğrudan emeğin ve emek araçlarının dağıtılma yordamınca belirlenir.

Bir hayalin, ya da fikrin gerçekleşmesi üretim kuvvetlerinin koyduğu sınırla, toplumsallaşmasıysa verili üretim ilişkilerince belirlenir. Göçebe çoban toplumlar, komşu tarımcı toplumlardan çömlek yapımını öğrenmelerinin önünde hiçbir engel olmadığı halde, çömlekçilik yapma gereğini hiç duymamışlardır. Temel üretim aracı hayvan olduğundan, yaşamlarını hayvanın beslenme koşullarına uyarlayan bu toplumlar, göçebe yaşamlarının kısıtları yüzünden, çömlek yapımı için gerekli koşulları oluşturamazlar. Kimi derleyici-avcı toplumlar tarımı bilmelerine ve bunun için gerekli araç gerece kolaylıkla ulaşabilmelerine karşın, elverişsiz coğrafya koşullarına sürüklendiklerinden bunu uygulamazlar. "Buğday, köle, serf ya da ücretli işçi tarafından ekilse de aynı yararlılığa sahiptir. Kar gibi gökten yağsa da kullanım değerini aynıdır." Bu bakımıyla yararlılık üretim ilişkilerinden bağımsızdır. Ama yanısıra bizzat özgül üretim ilişkileri tarafından yaratılan gereksinmeler de vardır. Diğer metalar yanında emek gücünün de satılabilir olmasıyla *genel eşdeğer* olma niteliğini tam olarak kazanan para, meta üretimine dayalı üretim ilişkilerinin yarattığı gereksinmedir (Marx 1975 [1844]:
307). Altın, kağıt para, kredi para vb. aynı gereksinmenin farklı karşılanma yollarıdır. Öte yandan bankerlik kurumları, banka, borsa, merkez bankası vb. bu gereksinmeye dayalı olarak türeyen yeni gereksinmelerdir. Kabuk para, Kwakiutl'luların potlaç için ürettikleri battaniye, armağan, Sümerler'de karmaşıklaşan ve temelde geridağıtımcı toplumsal ilişkilerin muhasebe ve kayıt ge-

reksinmesinin duyurduğu bir gereksinme olarak yazı bu türdendir[2]. Silah sadece savaş aracı değil, aynı zamanda sınıf egemenliğini tesis etme, tahakküm kurma aracıdır. Bir bütünlük olarak kapitalist üretim yordamının ücretli emeğe, artı-emeğe, dünya pazarına vb. gereksinmesi vardır diyebiliriz. Öte yandan kimi gereksinmeler verili toplumsal ilişkileri yıkıcı türden de olabilir. İnsanların birbirine rakip olmadıkları, ırk, din, ulus, cins ayrımcılığının bulunmadığı, kendimi gerçekleştirebileceğim bol serbest zamana sahip olabildiğim, doğayı elbirliğiyle koruyabildiğimiz, yeşillikler içerisinde tertemiz bir havayı soluyabildiğim eşitlikçi toplumsal ilişkiler benim gereksinmemdir. Ama tüm sınıflı toplumlarda engellenmiş olduğu gibi kapitalist toplumda da bu hizmeti satacak kurumlar yoktur. Bu tür istekler toplumun verili üretim ilişkilerini yıkıcıdır çünkü ancak kollektif olarak gerçekleştirilebilir, yani başka bir üretim ilişkisini gerektirir. Ordu, mahkeme, polis, vb. bu gereksinmeleri sağlama mücadelesini veren örgütlenmeleri tehlikesiz boyda

---

[2] Yazının gelişme tarihi, aynı zamanda, sınıf egemenliğinin yerleşme sürecine de ışık tutuyor. Başlangıçta yazı muhasebe ve kayıt için kullanılması toplumun eşitlikçi karakterini yansıtırken, giderek idari ve hukuksal işlerin yürütülmesinde ve en sonunda, tarihsel olayların ve hükümdarların abartılı başarılarının dökümünde kullanır olur. İki farklı üretim yordamında, Mısır ve Sümer'de, yazının nasıl farklı gereksinmelere hizmet ettiğini mükemmelce karşılaştırmış H. Frankfort: "Mezopotamya'nın en eski yazılı belgeleri, son derece pratik bir amaçla ilgiliydiler. Bunlar, büyük ekonomik birimlerin, yani tapınak topluluklarının, günlük işlerinin yürütülüp yönetilmesine yardımcı oldular. Öte yandan, en eski Mısır yazıları, krallık anıtları üzerine yazılmış efsaneler ve kralın memurlarının kimliklerini veren mühürler üzerine kazınmış işaretlerdi. Mezopotamya sanatının en eski tasvirlerinin büyük çoğunluğu, dinsel nitelikteyken; Mısır sanatında bunlar, kralların yaptıkları işleri gösteren ve tarihsel konulardan oluşan yapıtlardı. Mezopotamya'nın anıtsal yapıları tapınaklardı, Mısır'ın anıtsal yapıları kral mezarlarıdır. Mezopotamya'nın en eski uygar toplumu, herbiri çevresinde kendini besleyen topraklara sahip olan, birbirlerinden ayrı ve belirli, bencil siyasal varlıklar olan özerk kentler çekirdeği çevresinde oluşmuşken; Mısır toplumu, mutlak bir kralın, birleşmiş, ama kırsal nitelikli tek bir mülk biçimini aldı." (1989 [1951]:74)

tutma ya da yok etme araçlarıdır ve egemen sınıflar bakımından zorunlu gereksinmedirler. İnsanın yaratma yeteneğinin, hayal gücünün denetim altına alınıp bir sınıf adına harekete geçirilerek sınıf egemenliğinin yeniden tesis etmeye yönlendirilmesi, kafa emeği ile kol emeğinin birbirinden koparılıp birbirine düşmanlaştırılmaları toplumun sınıflı karakterinin aynasıdır.

Taş bıçakla, her türden işleme, oyma, kabartma, ok, olta, kazma, iğne, bıçak vb, üretilebileceği gibi, heykel, resim, kolye, davul, totem vb. yapılabilir, üretilebilecek olanları alabildiğine çoğaltmak olanaklıdır. 1700'lü yıllarda kapitalizm Avusturalya'ya el attığında kıtadaki toplumlar ne tarımı, ne köpek dışında hayvan evcilleştirmeyi uygulamıyor ve bilmiyorlardı. Sınıflı olmak bir yana beylik bile geliştirmemişlerdi. Avusturalyalı derleyici-avcılar üretmek için ellerindeki olanaklar yeterli olduğu halde zamandaşları diğer derleyici-avcılardan farklı olarak oka ve yaya, çömleğe gereksinme duymamışlardır. Öte yandan hiçbir engel bulunmadığı halde, Avusturalya dışında bumerang üreten derleyici-avcı toplum yoktur. Üstelik derleyici-avcı Tiwi halkı Avusturalya'da yaşadığı halde ok ve yay kullanmamakla kalmayıp bumerang da kullanmazlar, ama son derece dengeli yapılmış kano üretebilirler ve köpeği evcilleştirmişlerdir. Üzerinde yaşadıkları arazi tekerlekli taşıta izin vermediği halde, Mayalar oyuncak tekerlekli araba yapabilmişlerdir. *Varolan ile eldeki olanaklarla gerçekleşebilecek olanlar arasındaki aralık, bilincin belirleme ve belirlenme alanını tanımlar.* İnsan kararının, ya da hayal gücünün belirleyici ve dönüştürücü rolü işte bu aralık içerisinde işler. "Tümüyle yeni bir fikir yoktur ve hiçbir fikir fenomeni tümüyle kuşatamaz." Postu, ipekten yapılmış, özgün bir desen ve biçimli giysiden ayıran, üretim koşulları ve hayal gücüdür. Üretilmesi istenebilecek olanların kendisi de sonsuz bir çeşitlilik gösterir. Totem üretilecekse, hangi ağaçtan yapılacağı, ne tür taşlarla süsleneceği, hangi renklerle boyanacağı, boyutları, sayısı vb. üretimin teknik koşullarından bağımsız olarak insan zihninde doğar. Belli bir rengi kullanmak isteyen yapıcı bu rengi elindeki araçlarla elde edip edemeyeceğini düşünmeksizin hayal edebilir, ardından, eğer araç gereci yeterli değilse bunları geliştirmeye koyulur. Bugünkü gelişme düzeyine yaklaşık kırkbin yıl önce ulaştığı

sanılan insan beyni, bu aynı kapasitesiyle her geçen gün daha karmaşık problemleri çözebiliyor. Binlerce yıldır önüne koyduğu ve çözdüğü problemlerin karmaşıklığı ve çeşitliliği beynin kapasitesinden bağımsızdır. Her eylem, eylemi yapanın iradesinden bağımsız yeni olanaklar doğurur. Her seçim, varolanlar kümesine bir katkı olacağından, önceden öngörülemeyen ve öncesinde bulunmayan sonuçların *yaratılmasına* yol açar. Her yeni ortaya çıkan, eskisini ikame etse bile yeni olanaklar yaratır, ve dolayısıyla olabilecekler alanını genişletir, daha geniş bir hareket etme olanağı sağlar, hayal gücünü daha uçuk buluşlara sürükler. Bu çerçevede verili üretim koşullarının zorunlu kılmadığı ama üretilebilir pek çok şey tasarlanabilir ve uygulanabilir. Üretim koşulları ve toplumsal örgütlenmeleri aynı olan ve birbirleriyle etkileşmeyen iki toplum tasavvur edersek, bu iki toplum, sırf bu nedenle zamanla farklılaşırlar ve aynı dış ya da iç müdahaleye farklı tepkiler vererek, farklı bir evrimleşme yoluna girebilirler. Avusturalya kıtasında yapılan antropolojik incelemelerde, aynı kökenden gelen ama dil guruplarının birbirleriyle anlaşamadığı 500 dil bulunduğu saptanmış. Aynı üretim ilişkilerini Avusturalya ya da yalıtık kalmış Andamanlı adasında yaşayan derleyici-avcı toplumlarda olduğu gibi, aynı işlevi gören üretim araçlarının ve diğer araç gereçlerinin boyutlarındaki, biçimlerindeki, ağırlıklarındaki vb. farklılıklara rağmen bunların ortak kökenden geldikleri antropolog ve arkeologların sık karşılaştıkları bir durum. Oku yay üzerinde tutuş biçimlerinden, düğüm atma biçimlerine, aynı tip konutları inşa ediş biçimlerine farklılıklar oluşur, benzer durum inanç yapıları, eşleşme, sevişme biçimleri için de geçerlidir. Bütün bu farklılıklara rağmen bu toplumlar aynı üretim ilişkilerini sürdürürler ama kimi farklılıklar belki de farklı evrilme doğrultularının kıvılcımları olacaklardır.

Üretim kuvvetleri ve üretim ilişkileri sadece belli olanaklar sunarak belirlerler, bunların hangisinin seçileceğini, ya da seçilip seçilmeyeceğini belirleyemezler. Araçlar amaçları kendiliklerinden belirleyemezler, ancak insanın eylemi yoluyla belirleyebilirler. *İnsanlar ne yapacaklarsa ancak yapabileceklerini yaparlar, ama yapabilecekleri asla tek değildir; doğrudan yüzyüze oldukları, kendilerine önceki kuşaklarca aktarılanlar kendi özgür seçimleri*

değildir[3], *ama yapacaklarını, yapabilecekleri içerisinden özgürce seçebilirler, yapılan hep yapabileceklerinin sadece biri olur. Ve her yaptığı, iradesinden bağımsız olarak, önüne yeni olanaklar doğurur.* Yapılabilecekler geçmiş tarafından belirlenmiştir, insan bilincinden bağımsız olarak bellidir, ama insan ne yapacağını olanakları içerisinden özgürce seçebilir. Kuşkusuz kendi önceki eyleminin ürünü olan olanaklar öylece önünde durmayabilir, bunları keşfetmesi gerekebilir. İnsanın seçebilirliğinin ayırtedici özelliği verili olanı keşfedebilmesi ya da önünde açıklıkla duran alternatiflerden birine yönelmesi değil, asıl olarak, önceden hiç gerçekleşmemiş olanı icat edebilmesidir. Henüz icat edilmemiş ya da keşfedilmemiş olan insanı belirleyemez, bu yüzden insan ancak kendi eylemiyle kendisini belirler, ed. kendini belirleyen koşulları kendi eylemiyle hazırlar, böylelikle kendi tarihini kendi elleriyle yapar. İnsan olanaklarıyla belirlenmiştir, şu ya da bu tek olanakla değil. İkincisi, insan kendi eylemiyle olanaklarını çoğaltır. Bir ve aynı anda kendi üretken eylemiyle, kendini hem belirler, hem belirlenmişliğini aşar. Özgürlük kendi içerisinde belirlenmişliği, belirlenmişlik kendi içerisinde özgürlüğü barındırır. Kendi belirlenmişliğini her aşma kendisini belirleyen doğal ve toplumsal koşulları şu ya da bu düzeyde dağıtır, yeniden örgütlenmeye mecbur bırakır.

2.1.2 Toplumsal Entropi ve Evrimin Yönü

İnsanın doğa yasalarına karşı tutumu edilgin değildir, üretim araçlarını geliştirerek doğayı, yeni toplumsal örgütlenmeler yaratarak kendisini dönüştürür. Bizzat kendi koyduğu yasalar -doğa yasaları gibi- önüne engel olarak çıktığında onları da değiştirir, terk eder yerine yenilerini kurar. Nereden gelir bu değişme dinamiği,

[3]"İnsanlar kendi tarihlerini yaparlar ama diledikleri gibi değil; kendileri tarafından seçilmiş koşullar altında yapmazlar, doğrudan yüzyüze oldukları geçmişten kalan ve aktarılan koşullar altında yaparlarMarx 1970 [1852]:96). "İnsanların koşulların ve eğitimin ürünü olduğunu ve dolayısıyla değişen insanların değişen koşulların ve değişen eğitimin ürünü olduğunu söyleyen maddeci öğreti, koşulları değiştirenin insanlar olduğunu unutur ..." (Marx & Engels 1976 [1845]:65)

buna yorumcu geleneğin "kör rastlantı" demekten öte söyleceği bir şey yoktur. İnsan nasıl amaç koyar, nasıl anlam verir, sorularına, en fazla Kant gibi, "tümellik ve genelgeçerlilik bizim tarihsel yoldan gelişen düşünme olanaklarımıza ait birer kip"tir diye yanıtlayabilirler. İnsan gerçekliği tümellik içerisinde yakalamaya giriştiği her durumda, tümele varmak için gereksinme duyduklarını bulamazsa bunları kendisi doldurmaktan geri kalmamıştır, bu doğrudur. Hatta, tümel tasarımı, kendi yaşama biçimine uymuyorsa, yaşama biçimini bu kendi yarattığı tümele uydurmaya bile çalışır. Bu anlamda kendi verdiği anlam kendinden menkul görünür. Fakat ne kadar çabalarsa çabalasın, ürettiği hayaller, toplumsal tasarımlar ne denli zengin ve çeşitli olursa olsun, ancak yaşanabilir olanı yaşayabilir. Yaşadığı yaşanabilecekler arasından sadece birisidir. Her dönüştürücü eylemiyle, yaşama olanaklarını çeşitlendirir. Yaşanabilirler içerisinde her halde en son alternatif yaşamamayı seçmektir. En ipe sapa gelmez hayallerde bile olgunun, somutun, yaşananın, yaşantının derin izleri vardır[4]. Yaşanabilirlerin çeşitliliği ve bunların seçimindeki öznellik, yorumcu geleneği koyu bir görelilik batağına, ya da idealizme saplar. Öte yandan yaşanabilecek olanı teke indirgemek çoğu felsefi savunucuların kendilerini devlete sattıkları, ilkel determinizmin ta kendisidir.

Evrim en yalın olarak, giderek daha karmaşık bir örgütlenme geliştirmek demektir. Gerek doğanın evriminde gerekse toplumların evriminde karmaşıklaşmayla birlikte hem gereksinilen enerji miktarının arttığını, hem de birim zamanda dönüştürülen enerji miktarının yükseldiğini görüyoruz. Ürünü olduğumuz evrimsel süreçte bu olgu kendisini emek üretkenliğinin artması olarak gösteriyor. Toplumların evrim sürecine şöyle bir göz atarsak, enerji kaynaklarında (ateş, hayvan, su, rüzgar, ... atom, güneş), üretim aletlerinde (sopa, taş balta-kama, mızrak-bumerang, ok-yay, saban, kağnı, ... manüfaktür, değirmen, makine, mikroçip), konutların ve yerleşim yerlerinin mimarisinde (mağara, dairesel konutlar, dörtgen konutlar,

[4] "... fikirler maddi dünyanın insan zihnine yansımasından ve düşünce biçimlerine dönüştürülmesinden başka bir şey değildir." (Marx 1965 [1887]:19)

bitişik yerleşim, ... modern kent) vb. sürekli bir emek üretkenliği artışını gözlüyoruz[5]. Bunlara koşut olarak üretim ilişkileri evrimleşiyor: "*doğayı dönüştürebildiği için insanın tarihi vardır*" (Godelier 1988:1).

Emek üretkenliğinin en yüksek düzeyde geliştiği kapitalist üretim yordamı, kesintili ve geridönüşlü de olsa üretim kuvvetlerinin gelişegeldiği bu tarihin ürünüdür. İlk bakışta emek üretkenliği artışının, üretim ilişkilerini değişmeye zorladığı kolaylıkla söylenebilir. Ne ki üretim kuvvetlerinin sürekli gelişmesi evrimleşegelmiş, karmaşıklaşmış toplumların tarihlerinden yapılmış sadece bir soyutlamadır, tarihin a priori yasası değildir. Evrimleşme ancak emek üretkenliğinde artışla olanaklıdır. Emek üretkenliğinin artışı sadece evrimleşmenin yasasıdır. Özgül bir toplumun tarihi pekala evrimleşmediği halde yazılabilir, ama bu tarih ya dönerek renkten renge giren ışıklı çocuk oyuncakları gibi tekerrürden ibaret olacaktır, ya da dağılmanın yokoluşun tarihi olacaktır. Emek üretkenliği kendiliğinden gelişmez, insanın aktif faaliyeti gereklidir. Tikel bir toplumun kullandığı aletler, özgül örgütlenme formları ya da inanışları zorunlukla emek üretkenliğini arttırma işleviyle açıklanamaz. Ancak farklı düzeyde evrimleşmiş iki toplumdan, daha gelişmiş olanı dolaysızca emek üretkenliğini arttırma işlevi gören belli örgütlenme biçimleri, bilinç biçimleri, üretim aletleriyle ayırtedilebilir. Genel olarak emek bölümünün çeşitlenmesi ve derinleşmesi, özel olarak konumuz olan cinssel emek bölümü, daha doğrusu avcılık ve derleyicilik biçimindeki verili emek bölümünde cinslerin özgül dağıtım biçimi ancak emek üretkenliğini arttırıcı bir işlev görüyorsa

[5]Organizmanın evrim süreci, yenidenüretim sürecinde kullanamadan yitirilen enerji miktarını en aza indirgemeye çalışmak ve birim zamanda dönüştürülebilen enerji miktarını maksimuma ulaştırma yönündedir diye özetlenebilir. Organizma, (a) enerjiyi toplama ve elde etme (organeller geliştirme, kamuflaj vb), (b) topladığı enerjiyi kendine elverişli enerji formlarına dönüştürme (oksidasyon vb.), (c) dönüştürebileceği enerji kaynaklarını çeşitlendirme, (d) ısı olarak yitirdiği enerjiyi koruma (kürk, tüy, kıl, yüzey genişliği, kan damarlarını vücut yüzeyinden yalıtan kalın yağ tabakası vb.), (e) Dönüştürülmüş ama kullanılmayan enerjiyi depolama (yağ hücreleri, hörgüç vb.) gibi yetenekler geliştirerek evrimleşiyor.

evrimleşmenin belli bir aşamasını ifade eder.

Nedir emek üretkenliğini arttırmak gereğini doğuran, başka bir anlatımla üretim kuvvetlerini gelişmeye zorlayan? Toplumsal entropi kavramı bu sorunun yanıtlanmasında işlevsel. Her toplum hep dağılma halindedir, bu nedenle her toplumda genel emek üretkenliğinde sürekli bir düşme eğilimi vardır: Buna *toplumsal entropi* diyorum.

Entropi kavramını termodinamiğe borçluyuz. Kavramın birden çok ifade ediliş biçimi var. Yalıtılmış sistemler giderek dağılmaya uğrarlar; enerjinin korunum yasasına rağmen, kullanılabilir enerji giderek azalır; mekanik enerji ortalama olarak, ısıya dönüşür; ısıyı mekanik enerjiye dönüştürme yeteneği giderek azalır; düzensizlik ortalama olarak artar. Tüm bunlar tek bir ifadeye indirgenebilir; yalıtılmış sistemlerde entropi artar. İlk kez Thomson (Kelvin) 1852 yılında mekanik enerjinin yitirilmesinin evrensel bir olgu olduğunu ifade etti. 1865 yılında Clausius, Carnot çevriminde gözlenen *tersinmez* olarak tüketilen yitik enerji ile, kullanılabilir enerji arasındaki farkı *entropi* (S) kavramıyla betimledi. İlk kez Boltzman sistem içi iş yapma yeteneğinin azalmasına tekabül eden iç enerjinin ısı formuna dönüşmesinin moleküler düzensizliğe, rasgeleliğe tekabül ettiğini ileri sürerek bunun olasılıksal yorumunu getirdi, bu çerçevede entropinin artış yasasının dağılışın, *kargaşanın* artma yasası olduğu sonucuna vardı. Yeri gelmişken, böylece ilk kez olasılık kavramı fiziğe girmiş oldu.

*Termodinamiğin birincisi yasası*na göre, dış dünyadan yalıtılmış bir sistemin toplam enerjisi sabittir[6]. *Termodinamiğin ikinci yasasına* göre, sistem toplam iç enerjisini (yalıtılmadan önce dışarı-

[6]Bu yasa aynı zamanda enerjinin korunum yasası olarak ifade ediliyor. Enerji nükleer, kimyasal, mekanik, elektrik, ışık, termal vb. türlü formlara girebilir fakat yaratılamaz ve yok edilemez. Enerji iş yapma kapasitesidir. Her türlü iş yapma sadece bir enerji formunu başka bir enerji formuna dönüştürmektir. Kapalı bir sistem içerisinde gerçekleşen hiçbir süreç sistemin toplam iç enerjisini değiştiremez. Sistemin iç enerjisi ancak ve ancak dışarıdan enerji alımı ya da salımı yoluyla (ısı akışı ya da iş yapmakla) değişebilir.

dan kazandırılmış *kullanılabilir* enerjiyi), içerisinde gerçekleşen herhangi bir süreç ya da süreçler dizisinde bütünüyle ısıya dönüştürebilir, ama ısı enerjisi *tümüyle* mekanik enerjiye dönüştürülemez. Sistemin yeniden kullanamadığı, yitirdiği enerji, sistem bakımından rasgele bırakılan enerji demektir. Dolayısıyla entropi (S) kavramı sistemin iş yapma yeteneğindeki azalmayı, kullanılabilir enerji miktarındaki azalmayı ya da sistemin düzensizleşme, dağılma, kargaşaya düşme derecesini ifade ediyor. Canlı ya da cansız tüm sistemler *iş yaptıkları sürece* kullanılabilir enerjiyi giderek yitirirler, yani entropi artışı positiftir ($dS/dt>0$). Maksimum değere ulaşıldığında sabitlenir ($S=c$, $dS/dt=0$). Entropinin maksimum değeri, iş yapma yeteneğinin sıfıra inmesine, sistemin örgütlülüğünün tam bozulmasına, tam kargaşaya düşmesine (ölümüne) tekabül eder.

Ancak dışarıdan sürekli bir enerji alımı sayesinde sistem kendisini zaman içerisinde yaklaşık aynen yenidenüretebilir ya da koruyabilir *Her sistem çevredeki enerji kaynaklarını çözüp kendi yapısına uygun hale dönüştürmek zorundadır.* Hiçbir sistem enerjiyi dönüştürmeden kullanamaz ve her enerji dönüşümü yeniden kullanılamayan ısı enerjisi açığa salar. Hiçbir sistem entropi artışından mutlak olarak kurtulamadığından, dağılma, aşınma ve yıpranma kaçınılmaz olduğundan, *hiçbir sistem ideal olarak kendisini aynen yenidenüretmez. Açık ya da kapalı herhangi bir sistemin kendisini belirli bir t anında aynen yenidenüretme olasılığı asla 1 olamaz.* Evren hep *karışma* halindedir. Evren hep karışma halinde olduğundan her sistem eskir, parçalanır, çeşitlenir ve daha yüksek formlarına evrilir. Bu evren hep hareket halindedir demekten başka bir şey değil. Hep hareket halinde olduğundandır ki, evren hep *karışma* halindedir. Sınırlı bir uzayda bulunabilme ancak çevrimsel hareketle olanaklıdır, bu da sürekli bir yön verme demektir. Yön tanımı yapılmamış hareket örtük olarak düzensizliği ya da düzensizleşme eğilimini belirtir. Yönü olmayan, yönsüz, her yöne gidebilir demek. Düzen, harekete bir yön kazandırmaktan başka bir şey değildir. Hareketin belli bir yönü var demek, üzerinde belli bir iş yapılmış demektir. Çevrimsel bir hareket sürekli iş yapılıyor olması demektir. Maddede içerili tüm enerji ($E=mc^2$) kullanılabilir enerjiye dönüştürülemeyeceğinden hareketin her formu *karıştırır.*

Organizma, aşınma ve yıpranmayla, yaralanmayla, ortaya çıkan dağılma, örgütsüzleşme sürecine, yenileme ve onarma süreçleriyle karşılık veriyor. Bunları makinelere biz de uygularız. Masamızı, tezgahımızı derlerken bu ikinci yasaya karşı koymaya çalışırız. Bakım, onarım ve yenileme, enerji dönüştürme kapasitesini sabit tutmaya çabalamak demektir. Onarma, yitirilen enerjiyi yerine koyma sürecinin daha karmaşık bir biçiminden başka bir şey değildir ve bütün yapabildiği sistemin ömürünü uzatmaktır. Organizmada enerjinin yerinekonmasına çok benzeyen süreç hücrenin ya da organın yerinekonmasıdır (rejenerasyon). Onarma iki biçimde düşünülebilir: 1. eskiyen yenilenir ve yeniden kullanıma sokulur. 2. atılır ve yerine yenisi üretilir. Organizmanın başka bir mücadele biçimi üremek. Üremek kuşkusuz organizmanın değil, türün devamlılığına hizmet ediyor. Ne ki türün devamlılığı da aynı yasalara tabi ve türün yaşarlığını sürdürmesi evrime uğramakla oluyor. Üreme iki kategoriden oluşuyor; bölünmek (cinsel olmayan üreme) ve eşey hücrelerin birleşmesi yoluyla yeni bir bireyin üretilmesi. Her ikisi de ölüme karşı bir direnmedir[7]. Her sistem dağılma, farklılaşma halindedir; üretim kuvvetlerinin gelişmesi işte bu dağılmaya karşı tepkidir. Toplum da örgütlü bir yapı olduğundan, tüm sistemler gibi enerjisini dışarıdan devşirdiğinden aynı yasaya o da tabidir.

Toplumun dağılma eğilimine ilişkin ilk örnek çatışmalı karakteridir. İnsan kurallarla doğmaz. Toplumun kuruluşu düzensizlikten düzene, uyumsuzluktan uyuma geçiştir. Düzenin korunmasında en önemli araç, ilişkileri kurallaştırmak ve davranış normları -etik- geliştirmek. Her toplum belli davranışları yanlış kabul eder ve bunların düzeltilmesi için belli yaptırımlar uygular. Kuralın varlığı ne denli tam katılımla ve sıkı sıkıya uyulursa uyulsun potansiyel çatışmanın varlığını ifader. Davranış normlarının belirlenmesi ve sabitleşmesi, kuralların korunması toplumun çatışmalı ilişkilerinin sıklığı ve sürekliliği ile orantılıdır. Toplum karmaşıklaştıkça kurallar silsilesiyle birlikte örgütlenme örüntüsünün de karmaşıklaşması

[7] Bir hücrelilerin dış müdahaleye uğramadıkça ceset bırakarak ölümleri söz konusu olmadığından ölümleri tartışma konusu olabilir. Bu belki ölümü yaymak gibi düşünülebilir.

aynı zamanda çatışmalı ilişki biçimlerinin artışına tekabül eder. Toplum karmaşıklaştıkça, giderek artan çatışmalı ilişkileri uyumlandırabilmek için daha fazla çaba harcamak zorunda kalır[8].

2.1.2.i Zorunlu zaman, zahmet

Her emek süreci insanın kendisini tüketme sürecidir. Bu kendisini giderek artan bir *yorulmayla* belli eder. Bu bakımdan toplumun kendisini aynen yenidenüretmesi için zorunlu olan gereksinmelerin üretilmesinde harcanan emeğe, çalışma sürecinin ilgi çekiciliğinden, yaratıcı bir faaliyet olup olmamasından, özgül bir işin tikel bir birey tarafından sevilerek yapılıp yapılmayacağından bağımsız olarak, sırf bir *zorunluluk* olmasından ötürü *zahmet* diyorum. Öte yandan her emek süreci yararlı nesne üretmek içindir. Yani amaç bizzat emek süreci değil, emek sürecinin sonucudur. En yaratıcı çalışmada bile, amaç çalışmanın kendisi değil ürünüdür. Bu, arzuyla, çalışmayı çatışmalı duruma sokar. Bununla birlikte derleyici-avcı toplumlar artı-emek, zorunlu emek gibi bir ayrım yapmadıkları gibi, serbest zaman zorunlu zaman diye de bir ayrım yapmazlar. Avlanma ile avlanma öncesi dans onların düşünce dünyalarında aynı sürecin parçalarıdır. Avcı günlerce iz sürebilir, sonra yorgunluktan bitkin düştüğü zaman saatlerce uyuyabilir. Avlanma sürecinde rastladığı derede yıkanabilir, karnını doyurmak için küçük hayvanların peşine düşebilir vb. Emek süreci ayrı bir etkinlik olarak yaşamdan ayrışmamıştır; yaşam, kapitalist toplumda olduğu gibi iş ve iş dışı diye ikiye bölünmemiştir, buna bağlı olarak sözcük haznelerinde iş ve emek ayrımı yoktur. Yanısıra, yorgunluk ya da tatmin de çalışma zamanın serbest zamandan ayırmaya tek başına yetmez. Tarımı bilen Tikopiaları Firth şöyle anlatır;

---

[8] "Bir kültür, ya da sosyokültürel sistem, maddidir, ve dolayısıyla termodinamik sistemdir. Kültür hareket halindeki şeylerin örgütlenmesidir, enerji dönüştürme sürecidir. Ok ucunu yontarken, balık yakalarken, fasulye tepeciğini çapalarken, kayınanadan kaçınırken, babanın kızkardeşinin oğluna "baba" derken, ritüeli gerçekleştirirken, oyun oynarken, ... bunların herbiri harcanan enerjinin ifadesidirler. "Kültür", insanın insan olarak kendi yaşam kuvvetlerinin anlatımını bulduğu biçimin adıdır." (White 1959:38)

> "Hemen tüm bireylerin uğraşlarındaki hareketlilik çok yüksektir, bir kişi kolaylıkla bir faaliyet tipinden başkasına -tarımdan balık avına, konut inşasına, yemek pişirmeye, battaniye sicimi örmeye, ağ ya da kano yapına yardım etmeye geçebilir. Bu uğraşlar arasında seçim yapmak her çalışana açıktır. Kararı kısmen sunabildiği hasılata, kısmen üyesi olduğu hane halkının isteklerine, mevsimlik uğraşların geleneklerinin gereklerine, özel ritüel gereklerine ya da diğer toplumsal yükümlülüklere bağlıdır." (1965 [1939]:165)

Marx ve Engels'in komunist toplum için çizdikleri tablonun, bu toplumlarla olan yakın benzerliği dikkat çekici;

> "Kimsenin ayrıcalıklı bir faaliyet alanının olmadığı komünist toplumdaysa, herkes dilediği herhangi bir dalda uğraşabilir, toplum genel üretimi düzenleyerek bugün bir şeyi, başka bir gün başka bir şeyi, sabah avlanmayı, öğleden sonra balık avlamayı, ikindi zamanı sığır gütmeyi, akşamleyin eleştiri yapmayı ... benim için olanaklı kılar." (Marx & Engels 1976 [1845]:33)

Zorunlu zaman ve serbest zaman ayrımı olanca açıklıkla ancak kapitalist üretim yordamında toplumların bilinçlerinde yer etmiştir. Burada *zahmet* terimini tikel bir toplumun incelemesinde özel bir yeri olduğundan değil, artı-emek kavramı gibi tüm tarihsel sürecin analizinde kullanışlı bulduğum için öne sürüyorum. Emek üretkenliğini arttırma, bu çatışmanın gerilimi altında, en az yorgunlukla, zahmetle en fazla yararlılık elde etme çabasının ürünüdür diyebiliriz[9]. En az emek-zaman harcayarak en fazla yararlılık elde etmek *evrimin yasasıdır*. Marx zaman tasarrufunun kapitalist toplumla sınırlı kalmayıp, komünal toplumda da geçerli olduğunu anlatırken şunları yazar;

> "Komünal üretim temelinde, zamanın belirlenimi, kuşkusuz, temeldir. Buğday, sığır vb., için daha az zaman gerektikçe, toplumun maddi ve zihinsel diğer üretimi için kazanacağı zaman artar. Tek bireyde olduğu gibi, gelişmenin çoğulluğu, aldığı haz ve faalliği zaman tasarrufuna bağlıdır. Zaman tasarrufu, tüm ekonomi sonunda buna indirgenir. Benzerlikle birey gibi toplum da tüm gereksinmelerine yetecek bir üretime erişmek için, zama-

[9] En az zahmet ilkesi, toplum bilime Zipf yasası diye girmiştir (Zipf 1949).

nını amaçlı olarak dağıtmak zorundadır ... emek-zamanın çeşitli üretim dallarına planlı dağıtımı yanında zaman tasarrufu komünal üretimin ilk yasasıdır." (1981 [1857-58]:173)

"Emek-zamanın tasarrufu serbest zamanın, yani bireyin tam gelişmesininin gerçekleştiği zamanın, artışına denktir." (1981 [1857-58]:711)

Kuşkusuz çalışmanın doğrudan kendisi, yemek yemenin bir zorunluluk olmaktan çıkarılıp zevk haline getirilişi gibi, bir tatmin konusu olarak da alınabilir. İlk dansların emek sürecini temsil edişine dikkat çekerek söylüyorum, dans etmek de yoğun bir çaba gerektirir ama zevklidir[10]. Ne ki çalışmanın kendisinin haz verebilme derecesi ne olursa olsun, ya da çeşitli insanların belli tür çalışmadan duydukları hoşnutluk farklılığı ne olursa olsun toplumun yenidenüretilebilmesi için zorunlu olduklarından sosyalist bir toplumda herkesin *eşit* olarak katılmasının gerektiği bir süreçtir.

İkinci olarak, insanlar yaşlanır, üretim aletleri eskir, enerji kaynakları tükenir. Kaya kütlesi heykele göre daha düzensizdir. Düzensizlikten düzene geçiş her zaman malzeme kaybıyla gerçekleşir. Kullanılan malzemenin bir kısmı aynı nitelikteki ürünün yenidenüretiminde tam olarak kullanılamaz. Çevredeki hammadde kaynaklarında sürekli bir azalma olur. Her emek süreci basitçe emek gücünün, üretim araçlarının tüketilmesi değil, *tersinmez* olarak tüketilmesidir[11]. Sistem ya da organizma, ya da toplum kendini

---

[10] "Her dansçının sadece kısa dinlenme aralıklarıyla yedi sekiz saat sürdürdükleri bir dans biliyorum; Andamanlıların danslarının bizdeki ball-room dansından daha yorucu olduğu hatırlanmalıdır." (Radcliffe-Brown 1964 [1932]:250)

[11] "Üretim dolaysızca tüketimdir. Öznel ve nesnel olarak iki bakımdan tüketimdir: birey üretirken sadece kendi yeteneklerini geliştirmekle kalmaz, tıpkı doğal üremenin yaşam güçlerini tüketmesi gibi, kendini tüketir de. İkinci olarak: üretim araçlarının tüketimi, kullanım sırasında aşınır ve kısmen kendini oluşturan elementlere döner (örn. yanma). Hammadelerin tüketimi de, benzerlikle, kullanım sırasında doğal biçimini ve bileşimini yitirir. Üretim fiili bu nedenle tüm momentlerinde aynı zamanda tüketimdir. ... Üretim ve tüketimin bu özdeşliği Spinoza'nın tezine denk düşer: *belirleme yadsımadır*." (Marx 1981

yenidenüretmek için çevredeki enerji kaynaklarını kullanarak yenidenüretirken, yani kendi iç entropisini düşürürken, çevrenin entropisini sürekli arttıra durur[12]. Bu, emek üretkenliğinin arttırılması yönünde kuvvetli bir dürtü yaratır.

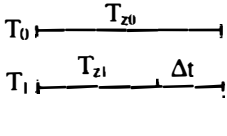
Göçebe toplumlar bölgedeki besin kaynağı bitince başka bir bölgeye göçerler. Göçülen her yörede aynı miktar emek harcayarak, giderek daha az besin (enerji) elde edilir. Göçme zorunluluğunun kendisini kaçınılmazca dayattığı moment -toplumun verili koşulları bakımından- maksimum entropiye tekabül ediyor. Entropi artışı genel emek üretkenliğinin sürekli düşüşü demektir. Göçme yeni enerji ve hammadde kaynaklarına ulaşmak için yapılır. Yaşamın yinelenebilmesi için tüketilip terk edilen bölgenin yenilenmesi gerekir. Terk edilen bölgede doğa kendi kendisini onarır, zamanla bölge eski bitki ve hayvan örüntüsüne kavuşur. Böylece yeniden bu bölgeye göçmek olanaklı hale gelir. Başka bir anlatımla çevredeki düzensizlik giderilmiş, entropi düzeyi eski haline ulaşmıştır. Göçme dönemi, toplumun eski düzeninin bozulması, yenidenüretim sürecinin kesintiye uğratılması demek oluyor. Bu yüzden, bu dönem toplumun dış müdahalelere, dağılıp parçalanma riskine en açık olduğu, farklı olanakları bünyesine almaya en elverişli olduğu, kısaca farklılaşmaya ve evrilmeye en elverişli bulunduğu dönemdir. Göçülecek yeni bölgenin özelliklerine göre az çok farklı bir örgütlenme gerekebilir. Göçme boyunca yitikler olabilir. Herkes için yeterli arazi bulunamayacak olursa toplum bölünmek zorunda kalabilir vb. Bu dağılma süreci verimli bir yöreye yerleşerek durdurulur. Entropi düzeyi sıfırlanır. Emek üretkenliğinin göçme yoluyla arttırılmasının yanısıra diğer bir yol üretim

[1857-58]:90)

[12]Güneş ışığının soğuran cansız madde bunun bir kısmını ısı olarak salar, bitki cansız maddede tutulu enerjiyi kullanarak besine (şeker) dönüştüren ısı açığa çıkarır, keza bitkileri yiyen hayvan bunu kendi organizmasının gereksindiği formlara dönüştürürken ısı açığa çıkarır, hayvan öldükten sonra onu çürüterek beslenen bakteriler ısı açığa çıkarır. Ekosistem yenidenüretilirken enerjisi kısmen sürekli olarak ısı enerjisi olarak sistem dışı kalır.

araçlarının geliştirilmesidir. Bu yol da tıpkı göçme gibi topluma müdahaledir. Childe'ın "neolitik devrim" dediği yerleşik yaşama geçişle birlikte üretim kuvvetlerinin göçebe toplumlara kıyasla hızlı gelişmesinin nedeni entropi artışıyla başedebilmenin en etkili yolunun bu olmasındandır.

Kapitalist toplumda kar oranlarının düşme yasası entropi artışına bir örnek olabilir. Kapitalistlerin kar oranlarını maksimum kılmak için giriştikleri her teknik yenilik daha fazla emek gücünün üretim alanından çekilmesine yol açar. Bireysel kapitalistler arası sürekli rekabetin sonucunda canlı emeğin ölü emeğe oranı, yani sermayenin organik bileşimi düşer. Sadece canlı emek değer, dolayısıyla artıdeğer yaratabileceğinden ve kar artı-değere tekabül ettiğinden, makineleşmenin dolaysız sonucu, karın, mutlak olarak artsa bile, yatırılan toplam sermayeye oranının düşmesidir. Kapitalist işletmeler ortalama kar oranı dolayında konumlandıklarından, kar oranı düştükçe giderek artan sayıda işletme zarar eder. Bunu iflaslar izler, borçlar ödenemez hale gelir, para genel eşdeğer işlevini göremez hale gelir, işsizlik başgösterir, ücretler düşer, ticaret durulur, üretim kesintiye uğrar, genel bir bunalıma girilir. Emek üretkenliği artışı, sermayenin organik bileşiminin düşüşü demek oluyor, bu da entropi artışına tekabül ediyor. Bunalım döneminde gerek ücretlerin düşüşü, gerek iflas eden firmaların arazileri, makineleri, stok malları son derece ucuzlar, bunalımda ayakta kalanlar tarafından yok pahasına alınır, üretkenliğin artışına koşut olarak yeni emek alanlarının doğuşu, düşük kar oranlı emek alanlarından yeni alanlara sermaye akışı, sistemi giderek yeniden belli bir ortalama kar oranında dengeye oturtur. Ama kurulan her yeni dengede ortalama kar oranı bir öncekine göre daha düşüktür. Giderek aynı kar miktarını elde etmek için zorunlu olan sermaye miktarı büyür, yeni yatırımlar yapmak zorlaşır. Başka bir anlatımla sistemin entropisi gitgide artar. Sistemin örgütlenme yeteneği giderek zorlaşır. Emek üretkenliğinin yükselmesi sistemin kendisini yenidenüretme yeteneğini korumak çabasının ürünüyken bu sistemi yenibaştan örgütlemeye

Şekil 2-1 İlk eü artışı

itiyor. Sistem kargaşaya uğruyor, ama bu basitçe onarılmıyor, yenibaştan farklı bir formda örgütleniyor.

Üçüncüsü, üretim aletlerindeki her gelişme halihazırdaki enerji kaynaklarından yararlanma oranının yükselmesi demektir, ama aynı zamanda, kendisine uygun yeni dallar yaratarak toplumdaki genel emek üretkenliğini düşürür.

2.1.2.ii Toplumsal emek üretkenliği

Yukarıda, farklı nitelikteki yiyecek maddeleri, emek üretkenlikleri bakımından ortak bir özellikleriyle, kalori içerikleriyle ifade edilerek karşılaştırmıştık. Bu yaklaşım ancak besin maddeleri için geçerlidir, o da oldukça sınırlı olarak. Üretim aletlerindeki emek üretkenliği artışını ve bunun diğer ürünlerin emek üretkenlikleri artışına etkisini kestirebilmek ve genel olarak toplumun emek üretkenliği değişmesini hesaplayabilmek için daha genel bir yaklaşıma gerek var.

Emek üretkenliğinin artması, tikel bir ürünü üretmek için harcanan *insan* enerjisinin azaltılması demektir. Toplumdaki genel emek üretkenliği artışı, emekçilerin halihazırda üretilmekte olan çeşitli ürünleri aynı miktarda üretmek için daha az enerji harcamaları, daha doğrusu daha az zaman ayırmaları demektir. İnsan giriştiği her işi belirli bir zamanda yapmak zorundadır. Bu zaman maksimum kendisini yenidenüretmesine izin verecek büyüklükte olabilir. Şekil 2-1'de görüldüğü gibi, başlangıçta belli miktar A ürününün üretilmesi için zorunlu emek-zaman Tz_0 ise, emek üretkenliği $eü_0 = \frac{p}{Tz_0}$ olur. Emek üretkenliğinin artmasıyla, aynı miktar A ürününün üretilmesi için T_1 anında harcaması zorunlu emek-zaman kısalarak $Tz_1 = Tz_0 - \Delta t$ olmuş, Δt kadarlık bir emek-zaman tasarufu sağlanmıştır ($eü_1 = p/Tz_1$; $Tz_1 < Tz_0$). T_1 anındaki emek üretkenliğini T_0 anındaki zaman terimiyle, çalışma süresini sabit tutarak, $eü_1 = \frac{p + \Delta p}{Tz_0}$ ya da $eü_1 = \frac{p}{Tz_0 - \Delta t}$ diye yazabiliriz.

Şimdiye dek emek-zaman ifadesini çok kez sadece zaman kavramıyla ifade ettim. Örtük olarak aynı emek alanındaki bireyler arasında üretkenlik bakımından fark olmadığını varsaydım. Yani

aynı işi bir kişi 1 saatte yapıyorsa, iki kişinin yarım saatte yapabildiği kabul edildi. Bu problem, aynı emek dalındaki her bireyin emek yeğinliğinin ve çalışma süresinin eşit olduğu ön varsayımı altında, daha üretken bireyi, az üretken bireye göre niceliksel olarak karşılaştırabilmemizi olanaklayan, *yalın emek*[13] tanımı geliştirebilirsek giderilebilir. Ama burada anlatılmak istenen bakımından, her bireyi eşüretkenlikte ve içinde bulundukları emek sürecinin teknik ve örgütsel koşullarının aynı olduğunu kabul etmek yeterlidir. Böylece toplumun üretken nüfusu n ise, emek-zaman hesabına giren yalın emek miktarı (k x n) olur. Dolayısıyla, toplam emek-zaman (ez_T), virtüel emekçi sayısı sayısı (k x n) çarpı çalışma süresi ($t_ç$), diye ifade edilebilir (ez_T=k x n x $t_ç$). Toplam emek-zamanı belirlemede ikinci sorun, elbirliğinin bireylere bireysel üretkenliklerinin üstünde üretkenlik kazandırmasıdır. Yani özgül bir elbirliği ile, bir kişinin 1 saatte yaptığı işi iki kişi, yarım saatte değil, diyelim ¼ saate yapabilir. Bir kişi saate 5 tomruk taşırsa, dayanışmayan iki kişi bir saatte 10 tomruk taşır. Ama bu iki kişi dayanışarak, tomrukları biri bir ucundan diğeri öteki ucundan tutarak, diyelim 20 tomruk taşıyabilir. Bu elbirliği formu toplumun yaygın çalışma biçimi olduğundan, kimse kişi başına 5 tomruk düşer demez. Benzerlikle kişi başına üretkenliği verili üretim koşulları içerisinde tanımlarsak, analiz bakımından bunun da bir önemi olmayacaktır. Böylece üretilmekte olan çeşitli ürünlerin tümünü üretmek için harcanan emek miktarını, tek ifadeye, zamana indirgemiş oluyoruz, yani toplumu tek birey gibi düşünüyoruz. Toplam toplumsal zorunlu zaman (Tz) verili tüm ürünlerin üretiminde, bireylerin çalışma sürelerinin toplamıdır. Toplam toplumsal zorunlu

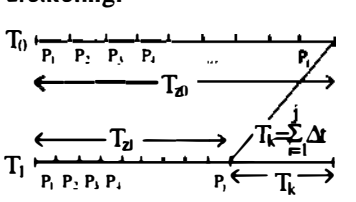
[13] "Becerili emek ... basit emeğin çarpımıdır verili bir becerili emek, daha büyük bir miktarda basit emeğe eşit kabul edilir." (Marx 1965 [1887]:44). Bu doğrultuda Horkheimer şöyle yazmış; "... bir ev kadını ile bir sanatçıyı karşılaştırmanın mümkün olmadığını söylerler bize. Ne var ki, sıkı bir çözümleme, modern toplumda gerek sanat için gerekse niteliksiz emek için tek bir ortak ölçüt olduğunu gösterecektir: zaman. Çünkü belirli bir etkinlik açısından «iyi» olma, zamanın fonksiyonudur." (Horkheimer 1986:84)

zamanı ifade ederken örtükçe, aynı emek alanlarında konumlanmış bireylerin tikel emeklerinin harcandıkları süre bakımından, harcanan zaman miktarı cinsinden karşılaştırılabileceğini kabul etmiş oluyoruz. Birey gibi düşünmenin bir yararı da, dağıtım ve değişme süreçlerini devre dışı bırakarak daha kolaylıkla tasarlayabilmektir.

Gördüğümüz gibi avcı-derleyici toplumlarda bile yaş ve cinsiyetle sınırlı kalmakla birlikte bireyler arasında üretkenlik farkları vardır. Farklı emek alanlarında konumlanmış bireylerin tikel emeklerini nicelikçe karşılaştırmak, farklı yararlılık nesnelerini nicelikçe karşılaştırmak demektir. Farklı yararlılık nesneleri, sadece üretimleri için harcanan emek miktarı bakımından karşılaştırılabilirler ki, bunun için az önce belirtilen iki sorunun halledilmiş olması yeterlidir.

Bir yol da, marjinal yararlılık teorisyenlerinin savundukları gibi, iki yararlılık nesnesini bireyin iştah ya da gına derecesi ile nicel olarak kıyaslamaktır. Emek zaman teorisinin üzerinde titizlikle ve yeterince durmadığı bir nokta üzerine kurulmuş olmasına rağmen, değerin emek-zaman teorisine karşı olarak ortaya atılmış bu teorinin aslında dikkate değer fazla bir yanı yok. Bu teori, ortak töz olarak homojen bir insan doğasını ve dolayısıyla bu doğanın haz acı, ya da iştah, gına bakımından derecelendirilebiliceğini önvarsayar. Bu varsayım gereği, farklı nitelikteki ürünlerin yararlılıkları bakımından karşılaştırılıp, nicel olarak birbirlerine göre ifade edilebileceğini iddia eder. Marjinal yararlılık teorisyenlerinin *açıklayan* konumuna getirdikleri, *a priori* homojen insan doğası, Marx'ta tersine verili üretim ilişkileri içerisinde *açıklanandır*. Farklı nitelikteki ürünlerinin birbirleriyle kıyaslanmasında arzu, ya da talebin belirleyiciliği, verili üretim koşullarının sunabildikleri ile verili üretim ilişkileri içerisinde *belirlenmiş* insanların arzuları arasındaki çelişkiye ya da uyumsuzluğa tekabül eder. Sunulan miktar ile, istenen miktarın denk olduğu tüm koşullarda ürünler birbir-

Şekil 2-2 Toplumsal Emek üretkenliği

leriyle nicel olarak ancak kendilerinde cisimleşmiş emek miktarıyla karşılaştırılabilirler. Bireyin emek-zamanının, toplumun tikel bir kullanım değerini üretmek için harcadığı zamana, ed. toplumsal zorunlu emek-zamana indirgenmesi sadece buradaki analizin gereği olarak yapılıyor, yoksa böyle bir indirgeme rekabet ilişkileri içerisinde, meta üretiminin yaygınlığı ölçüsünde, *fiilen* gerçekleşir (bk. *Kapital*'in birinci cildinin birinci bölümü).

$P_i=P_j$, eşitliği ancak ve ancak, $Tz_i=Tz_j$ eşitliğine dayalı olarak kurulabiliyorsa, o halde tikel bir ürünü, üretildiği emek-zaman miktarına zamana indirgeyerek yukarıdaki $eü_1$ denklemini yeniden şöyle yazabiliriz: $eü_1 = \frac{Tz_1 + \Delta t}{Tz_1}$ ya da $eü_1 = \frac{Tz_0 + \Delta t}{Tz_0} = 1 + \frac{\Delta t}{Tz_0}$. Denklemde Tz_0, T_0 anındaki, Tz_1, T_1 anındaki toplumsal zorunlu emek-zamanlarıdır. Burada iki farklı üretim koşulundaki aynı yararlılık nesnesi, az önceki analizdeki iki farklı yararlılık nesnesinin eşitlendiği gibi eşitlenmektedir. Bu kez iki dönem karşılaştırılarak, emek üretkenliği artışı, birim zamanda tüketilen zaman miktarındaki düşme olarak yeniden tanımlanmış oluyor. eü artışının, Δt kadar zaman tasarrufuna tekabül ettiği açıklıkla görülüyor. $1/Tz_0=c_0$ (c_0:sabit) olsun, emek üretkenliğini $eü_1=1+c_0\Delta t$ şeklinde yazalım. Gelişme sürecinden soyutlarsak toplumun belli bir anındaki artı-zaman, toplumun tasarruf ettiği zaman, $\Delta t = \frac{eü_1 - 1}{c_0}$, *toplumsal emek üretkenliğ*ini gösterir.

Şekil2-2'de Tz_0, belirtilen ürünlerin $\{p_1, ..., p_j\}$ üretilmesi için toplumun T_0 anında seferber ettiği toplam emek-zamanı belirtiyor. Kolaylık olsun diye, T_0 anında üretilmekte olan bütün ürünlerin T_1 anında da üretilmeye devam edildiği, her ürüne toplumun eşit miktarda emek-zaman ayırdığı ve emek üretkenliğinin herbir ürün için eşit miktarda arttığı varsayılıyor. T_0 anında üretilmekte olan ürünlerdeki emek üretkenliklerinin artışı sonucunda T_1 anında toplam kazanılan zaman T_k ve toplam toplumsal zorunlu emek $Tz_1 = \sum_{i=1} p_j$ olarak, *toplumsal emek üretkenliği*, $eü_s = 1 + \frac{T_k}{Tz_1}$ olur.

Emek üretkenliğinin artmasıyla birlikte, kimi ürünlerin üretil-

meleri gereksiz hale gelir, ya da çok azalır ve yeni ürünler üretilmeye başlanılır. Şekil 2-2 bu gelişme sürecini ifade ediyor. Emek üretkenliği, halihazırda üretilmekte olan ürünlerin üretilme koşullarında gerçekleştiğinden, yeni doğan gereksinmeler yerini aldıkları gereksinmelerden daha fazladır. Emek üretkenliği artışıyla hem halihazırda üretilen ürünler aynı sürede daha bol üretilir, hem eski ürünlerin yerini aynı yararlılığı daha etkin ve yanısıra başka yararlılıklar sunan ürünler alır, hem de hayalde olanın fiili olmasını olanaklayarak yeni gereksinmelerin yolunu açar. Son olarak yeni üretim teknikleri kendilerine uygun farklı malzemelerin üretilmelerini zorunlu kılar. Antropologların ve arkeologların sıkça sorageldikleri, tarımcı toplumlar avcı-derleyici toplumlara kıyasla daha fazla çalıştıklarına göre, neden tarıma geçmek istemiş olabilecekleri sorusunun yanıtı burada gizlidir. Tarıma geçişle birlikte daha önce olmayan işler doğar, sulama kanalları, konut yapımı, mobilya yapımı, ambar yapımı, öğütme araçlarının, taşıma ve nem geçirmez saklama kaplarının üretilmesi, eğitimin uzaması ve disipline edilmesi beraberinde savaş, savaş araç gereçleri, hendekler, surlar vb. Hayvan evcilleştirilmesini de katarsak yeni gereksinmelerin listesi hayli uzar. Beraberinde yeni dertler de gelir: Protein'e kıyasla karbonhidrad alımının artması, demir eksikliğine, bu da alyuvar azlığına ve anemi hastalığına yol açar. Sert besinlerle beslendikleri için özellikle yetişkinlerde diş kırılmaları ve çürümeleri sıklaşır. Toplu yaşam sonucunda bulaşıcı hastalıklar hızla yayılır. Ortalama yaşam ömrü düşer.

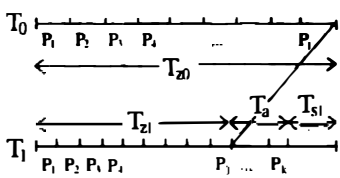
Her amaçlı eylemin amaçlanmamış sonuçları vardır. İnsan, bunların kimileri öngöremez (örn. toprağın erezyonu, orman yakarak avlanma, tarla açma). Öngöremediklerinin kimilerini kendi davranışlarıyla ilişkilendirebilirir, kimelerini ilişkilendiremez. Öngördüklerinin kimi sonuçları amacını gerçekleştirmesinin bir bedeli olarak gerçekleşir, onlardan kaçınamaz, kimi kez de hoş suprizler getirir. Her iki halde de fiilileşen öntasarımla uyumsuzdur. Uyumsuzluğu aşmak için yeni tasarılar, yeni eylem biçimleri geliştirir, önlemler alır, toplumu yeniden örgütlemeye koyulur. Zamanla başlangıçtaki tasarımla son varılan nokta arasındaki süreklilik zayıflar, giderek unutulur. *Toplumsal bellek* seçici ve aksamalıdır. Kuşaklar

boyu bilgi, her kuşak bunu ne kadar öyle sanarsa sansın, hatasız aktarılamaz. Toplum katmanlaştıkça, karmaşıklaştıkça bilginin kuşaklara aktarmındaki hata artar, giderek başlangıç koşulları tümden belleklerden silinir. Toplum bireylerin kendi amaçlı eylemlerinin sonucu olduğu kadar, amaçlarının dışındaki gerçekleşenlerin ortaya koyduğu koşullar içerisinde oluşur. Bu haliyle sadece bireylere değil kuşaklara da dışsal görünür. Totem de, insest de yüzbinlerce yıl sürmüş yaşama biçimlerinin, zamanla kendisini kabul ettirdiği, evrensel biçimler olmuşlardır. Bir yerli, ilk totemi kimin koyduğunu, tıpkı bizim gibi, bilemeyeceği gibi, insest tabusunun nasıl ifade edebileceğini de bilemez.

Oturganlaşmayla birlikte, geçim araçlarının üretiminde emek üretkenliğinin artmasının sonucu tipik olarak nüfus artışı ve yoğunlaşma eğilimi gözlenir. Göçebeliğin gerektirdiği yüksek enerji tüketiminin azalması, vücudun yağ oranını arttırarak, kadının doğurganlığını yükseltir. Nişastalı besinler, emzirme süresinin ve sıklığının kısaltılmasına yardımcı olur. Bebek ve çocukların uzun mesafe taşınma zorunluluğun seyrekleşmesi çocukların bakım ve büyütümünde kolaylık sağlar. Oturganlaşma kendiliğinden nüfus artışına elvirişli ortam hazırlar. Çocuk sayısındaki artış, beslenecek nüfusun artması demektir. Üretken nüfusun daha fazla üretmesi gerekir. Diyelim eü artışı öncesi, 40 çift ve 40 çocuktan oluşan 80 kişilik toplum günde 5 saat çalışarak 100 birim enerji üretiyor olsun. Çocuk başına %0.5 enerji, yetişkin başına %1 enerji gereksin, eü artışı sonucu aynı 80 kişi 5 saat çalışarak 120 birim enerji üretmeye başlarsa, ya çalışma sürelerini günde 4.2 saate düşürürler, ya da gene 5 saat çalışmayı sürdürüp 40 çocuk daha doğururlar. Artan çocuk sayısıyla birlikte çocukların bakım ve eğitimi için yeni örgütlenme biçimleri gerekir. Aile yapısı farklılaşır, geniş aileye doğru bir eğilim gelişir. Daha geniş bir yerleşim alanına gereksinme doğar. Artan nüfusun doğayı tüketme hızı artar, göçme süresini kısaltır.Toplumlar arası ilişkiler bundan etkilenir, arazi paylaşımı daha sorunlu hale gelir. Daha büyük emek gücü daha büyük birikim yaratır, bu toplam ürünün dağıtılma biçiminde farklılaşmaya yol açar. Bu yeni gereksinmeler bir yandan bireylerin çalışma süresinde artışa yol açarken, öte yandan eskiden tek çocukluluk olağan

gereksinmeyken zamanla iki çocukluluk olağan gereksinme olur. Agronomist Harlan'ın Çayönü'nde birim zamanda ne kadar buğday toplanabileceğini anlamak için yaptığı çalışmalar çok ilgi çekmişti. Harlan sadece elle biçilen einkorn buğdayının saattte 1 kg toplanabileceğini gözledi, basit bir orakla biçtiği zaman bunun %20 artış gösterdiğini kaydetti. Ve taş orak kullanan, ya da sadece elle biçen bir ailenin, üç hafta içerisinde tüm yıl boyunca kendisini geçindirecek tahılı elde edebileceğini gösterdi[14] (Harlan 1967:12). %20'i kadar emek üretkenliği artışının yol açtığı gereksinmeler giderek öyle büyür ki, tarımcı olmayan toplumların daha fazla *serbest-zaman*ları vardır.

Şekil 2-3 Toplumsal emek üretkenliğinin azalışı

"Hadzalılar geçimlerini sağlamak için, tüm yıl boyunca komşu tarımcı kabilelerden daha az enerji (ve muhtemelen daha az zaman harcarlar, ... Gerekli gıdayı alma bakımından Hadzalılar tarımcı komşularından daha iyi görünüyorlar, ... Şurası açıktır ki tarımcılar bu bölgede avcı-derleyicilere göre daha artarda kıtlık yaşarlar ... Tarımcı toplumlarla karşılaştırıldıkları zaman Hadzalıların kıtlığa karşı daha korunaklı oldukları görülür."
(Woodburn 1968:54)

Benzerlikle, avcılığa geçişle birlikte eskiden olağan olmayan gereksinmeler zorunlu gereksinmelere dönüşür[15]. Et bunlardan biridir, avcılıkla birlikte eldeki araçlarının av için özgülleştirme gereksinmesi doğar, yerleşim yerleri, yaşama koşulları giderek buna göre düzenlenmeye başlar.

Şekil 2-3'de $\{P_j, ..., P_k\}$ ürünleri, $\{P_1, ..., P_j\}$ ürünlerindeki

[14]Vahşi buğdayın besin değerinin bugün elde edilen tahıldan çok daha fazla olduğunun kanıtlandığını burada not etmek gerekir.

[15]"Zorunluluğun kendisi değişime uğrar, çünkü gereksinmeler de ürünler ve farklı iş becerisi türleri gibi üretilirler. Toplumsal üretimin ve toplumsal ilişkinin ürünü olan gereksinmelerin, tarihsel gereksinmelerin ... kapsamı büyüdükçe, *zorunlu* olurlar." (Marx 1981 [1857-58]:527)

emek üretkenliğinin artmasının sonucu olarak üretilmeye başlanmıştır. $\{P_1, ..., P_j\}$ ürünlerinin üretilmesi için zorunlu emek miktarı azalmakla birlikte toplum, daha önce üretmediği $\{P_j, ..., P_k\}$ ürünlerini üretmek için de Ta süresi kadar daha çalışmak zorundadır.

$\{P_1, ..., P_j\}$ ürünlerdeki emek üretkenliği artışının kazandırdığı artı-zaman, $\{P_j, ..., P_k\}$ ürünlerinin üretimine girişilmesiyle $Ta = \sum_{i=j+1}^{k} \frac{P_i}{e\ddot{u}_i}$ kadar azalmıştır. Toplumu birey gibi düşünmeyi sürdürerek, bu yeni gereksinmelerin üretilmesi için harcanan Ta süresini yitirilen zaman *gibi* düşünebiliriz. Bu bağlamda, yeni üretilmeye başlanan her ürün topluma eskisine göre fazladan çalışma zorunluluğu getirdiğinden, toplumsal emek üretkenliğini düşürür; verili emek üretkenlikleri toplumsal emek üretkenliği ifadesine eksi değerle ($-e\ddot{u}_i$) katılırlar. Bu durumda toplumsal emek üretkenliğini, $e\ddot{u}_s = \sum_{i=1}^{j} e\ddot{u}_i - \sum_{i=j+1}^{k} e\ddot{u}_i$ şeklinde ifade edebiliriz[16]. Olağan koşullarda hiçbir ürün, doyurduğu gereksinme, yeni bir ürün tarafından doyurulmadıkça üretimden kalkmaz. Emek üretkenliği artışı asıl olarak belli bir gereksinmeyi gidermekte harcanan emek-zamanın azaltılmasıdır. Bu yüzden üretimden kalkan ürünlerin toplumsal emek üretkenliği sadece halihazırda üretilmekte olan ürünler yoluyla tanımlanabilir. Böylece toplumun farklılaşma sürecini yansıtan dinamik bir anlatıma kavuşmuş oluyoruz.

Belli bir alandaki emek üretkenliğindeki her gelişme, üretim tekniğindeki ve\veya üretim aletlerindeki başka gelişmeleri, hammaddelerde çeşitlenmeyi ve dolayısıyla bunların elde edilmesi için yeni yöntem ve araçların gelişmesini, yeni becerilerin edinilmesini gerekli kılar, olağan bireysel ve üretim gereksinmelerinin çeşidinde ve miktarında bir artış yaratarak toplumun *toplumsal emek üretkenliğini* düşürür. Başka bir anlatımla verili gereksinme toplamını üretmek için insanların çalıştıkları süre artar. Toplum hep belli üretkenlik düzeyi üzerinde örgütlendiğinden, her üretkenlik artışı toplum üzerinde *karıştırıcı* bir etki yapar. Üretim kuvvetlerindeki

[16]Başka bir ifadeyle, $e\ddot{u}_s = 1 + \frac{Ts_1}{Tz_1 + Ta}$ olur.

gelişme toplumu emek alanlarına bölerek, toplumsal organizmayı kendi içerisinde yeniden bir örgütsüzleşmeye uğratır, toplumsal entropi artar. Yeni emek alanları toplumun yeniden örgütlenme zorunluluğunu dayatır. Organizma karmaşıklaşır, karmaşıklaştıkça gereksindiği enerji miktarı artar, bununla orantılı olarak negatif entropi mutlak olarak büyür. Evrimleşme hangi düzeyde olursa olsun mutlaka relatif bir örgütsüzlük barındırır. Emek üretkenliğinin her yükselmesi düzenin yenibaştan kurulmasına adım adım zorlar[17].

> "Belli bir olgunluk aşamasına ulaşıldığında, tikel tarihsel biçim sarsılır ve daha yüksek bir biçime yol açar. Böyle bir krizin ulaşıldığı anın habercisi bir yanda, dağıtım ilişkilerinin ve dolayısıyla bunlara tekabül eden üretim ilişkilerinin özgül tarihsel biçimi ve öte yanda, üretim kuvvetleri, üretkenlik, ve üretim kuvvetlerinin ajanları arasındaki çelişki ve antitez derinlik ve genişlik kazanır. Üretimin maddi gelişmesi ile toplumsal biçimi arasında çatışma doğar." (Marx 1981 [1894]:1023-4)
>
> "Üretim ilişkileri "üretim kuvvetlerinin geliştikleri biçim olmaktan çıkarak, onların prangaları haline dönüşürler. Toplumsal devrim çağı başlar." (Marx 1977 [1859]:20)

Belli bir üretim yordamının kendisinden önceki üretim yordamlarına kıyasla, hemen her üründe emek üretkenliğini yükseltmiş olmasına rağmen kendisini yenidenüretemez hale gelişi, toplumsal emek üretkenliğinin verili üretim ilişkilerince onarılamaz düzeyde düşmesiyle çakışır[18].

---

[17]Engels sosyalist toplumun maddi olarak hazırlanışına ilişkin şöyle yazar; "Bu keşifler ve yenilikler giderek artan oranda biri diğerini aşar, daha önce işitilmemiş ölçüde artan insan emeğinin üretkenliği, sonunda şimdiki kapitalist ekonomiyi yok olmak zorunda bırakan çatışmaya yol açar." (1970 [1891]:70)

[18]Engels Anti-Dühring'te şunları yazmış: "Toplumun sömüren ve sömürülen, egemen ve ezilen sınıflar olarak ayrılması üretimin bir zamanlar eksik ve kısıtlı gelişmesinin zorunlu sonucuyduEngels 1977 [1894]:341) Devlet başından beri vardı denilmeyecekse, bu görüşe bir anlam verebilmek, ancak, "üretimin eksik ve kısıtlı gelişmesi" ifadesinin, toplumsal emek üretkenliğinin toplumun kendini yenidenüretemeyecek denli düşmüş olduğu bir durumu anlattığı kabul edilirse mümkündür.

2.1.2.iii Artı-zaman, serbest-zaman, artı-emek

Toplumun kendisini aynen yenidenüretmesi için harcaması gereken zaman *zorunlu zaman*dır. Bu süre boyunca üretilen her şey *zorunlu gereksinme*dir. Geçimin sağlanması için zorunlu olan çalışma süresinin üstünde kalan, toplumun serbestçe kullanacağı zaman *artı-zamandır*. Göçebe avcı-derleyicilerde olduğu gibi üretim kuvvetlerinin düşük gelişme düzeyi yüzünden, teknik gelişme ya da doğa koşullarının elverişliliği, daha fazla artı-ürün değil, daha fazla artı-zaman olarak belirir[19].Toplam toplumsal emek, çalışma süresi ve nüfus belliyse, sabit bir değerdir. Oysa, zorunlu emek-zaman aynı koşullarda değişkendir ve üretim kuvvetlerinin gelişmesiyle birlikte düşer. Tüm toplumu tek birey gibi düşünmeyi sürdürecek olursak, toplum harcayabileceği toplam zamanı farklı işlere, emek türlerine paylaştırmak durumundadır[20]. Tek bireyin yeni bir gereksinmeyi gidermek için yeni bir işi repertuarına sokabilmesi, faaliyette bulunduğu alanlardan kimilerinde emek üretkenliğini yükseltmek yoluyla yeterli zaman tasarrufu sağlamasına bağlıdır. Emek üretkenliğinin artmasıyla kendini eskisi gibi üretebilmesi için harcayacağı zaman, "zorunlu" emek miktarı azalacak, böylece harcayabileceği toplam zamanın kalan kısmını yeni bir işe ayırabileceği *artı-zamana* sahip olacaktır. Yeni bir işe koyulmayıp gene aynı sürede çalışmayı sürdürmesi halinde elde edeceği artı-ürün, yeni bir işle uğraşmaya başladığı durumda ürettiklerine denk

---

[19] "Elverişli doğa koşulları artı-emeği sadece olanaklı kılar, gerçek kılmaz..." (Marx 1965 [1887]:514)

[20] "Tüm toplum tek bir birey gibi düşünülürse, zorunlu emek, emeğin bölünmesiyle ayrılan tikel emek işlevlerinin toplamından oluşacaktır. Bu tek birey (emeğinin) şu kadarını tarım için, şu kadarını sanayi için, şu kadarını ticaret için, şu kadarını alet yapımı için, ... harcayacaktır. Tüm bu zorunluluklar farklı amaçlara yöneltilecek ve tikel faaliyetlerde harcanacak belli miktarda emek-zamanla çözülür. Ne kadar emek-zamanın istihdam edileceği emek kapasitesine (toplumu oluşturan bireyler kitlesinin harcayabilecekleri emek) ve emeğin üretim kuvvetinin (belli bir zamanda yaratabileceği ürünler-kullanım değerleri kitlesi) gelişme derecesine bağlıdır." (Marx 1981 [1857-58]:526)

düşecektir. Derleyici-avcılar için artı-zaman, *serbest-zaman*dır. Bu zaman içerisinde konukluğa giderler, konuk ağırlar, sohbet ederler, meraklarını giderici etkinliklerde bulunurlar, uyur, sevişir, şarkılar söyler, öyküler uydurur, süs ve kutsal eşyalar yaratırlar, dans, ritüel gibi toplu eylemlerle geçirirler, armağan üretirler. Fakat Netsilik Eskimolarında olduğu gibi yeterli yiyecek üretmekte sıkça darlığa düşülen dönemlerde, çalışılmadan geçirilen zaman serbest-zaman olarak değil, zoraki *boş zaman* olarak görünür.

Artı-zamanın nasıl kullanıldığı üretim ilişkilerine ve söz konusu üretim ilişkilerinin sınıflı ya da sınıfsız yapısına bağlıdır. "Genel olarak toplumun zorunlu emek-zamanının üstünde *büyük miktarda kullanılabilir zamanın yaratılması* (...), önceki aşamalarda olduğu gibi, sermaye aşamasında ortaya çıkan zorunlu olmayan emek-zaman, serbest zaman ... küçük bir azınlık içindir" (Marx 1981 [1857-58]:708). Bugün dünyanın üçte biriyle yarısının aç uyuması, ölüm yaş ortalaması otuz sekiz olan ülkelerin bulunması, hem bu yoksul ülkelerin sınıflı yapısının, hem de her biri sınıflı olan ülkeler arası dayanışmanın bulunmamasının ürünüdür. Hiçbir toplum açlığı göze alarak yeni gereksinmeler yaratmaz. Sadece köleci üretim ilişkilerinde nüfusun bir kısmı kapasitesinin sonuna dek zorlanarak çalışmaya mahkum edilebilir. Sınıflı bir toplumda artı-emeğine elkonulan kitlelerin aynı zamanda gereksinme düzeylerine de bir sınır çizilmiş olur. Sonul olarak bireylerin fiili gereksinmeleri sınıf çatışmasının sonucuna göre belirlenir. Sınıfsız ama beylik kurumunun geliştiği bir toplumda bey artı-ürünü denetleme olanağına sahiptir, bu yolla bireylerin doğrudan gereksinmelerine bağlı olarak ama bireyler tarafından somut olarak dile getirilmeyen toplumsal gereksinmeyi belirleyebilir. Buna, beyden düzenlemesi beklenen şenlikler olduğu gibi, savaş, toplumlar arası eldeğiştirme, sulama kanallarının yapımı vb. toplumsal işlerde söz sahibi olması örnek olarak verilebilir. Bir bakıma, egemen sınıfın oluşma sürecini, bireylerin gereksinmelerini doğrudan dile getirme olanağını giderek ellerinden yitirdikleri bir süreç, yani toplumsal gereksinmeyi belirleme gücünün bir üst zümre tarafından elde tutulma ve pekiştirilme süreci olarak tanımlamak olanaklıdır. Bu süreç aynı zamanda, üretim araçlarının ve dolayısıyla toplumsal üretimin denetleme olanak-

larının giderek merkezileşmesine tekabül eder.

Toplum, ürününün yararlılığına ve üretilmesi için harcanması zorunlu olan emek-zaman miktarı bağlı olarak ayıracağı emek miktarını kararlaştırır. Evrimleşme verili zorunlu zaman ile çalışılabilecek maksimum zaman arasında sürebilir. Kendini yenidenüretme koşullarına sahip her toplumun zorunlu gereksinmelerini giderdikten sonra emek harcayabileceği artı-zamanı vardır. Sınıflı toplumların gözlerini diktikleri işte bu fazlalıktır. Artı-zamanın nüfusun hangi kesiminin tasarrufunda bulunacağı toplumun sınıflı yapısınca, sınıflar arası mücadele içerisinde belirlenir. Maksimum çalışma kapasitesine dek, ölesiye çalışmak ancak şiddet uygulandığında, ya da doğal kıtlık koşullarında olanaklıdır. Toplumların sınıflara bölünmüş olması, tüm toplumsal ürünün ve dolayısıyla toplam zamanın bölüşülmesinde, birbiriyle uzlaşmaz çatışma içerisinde bulunan toplumsal zümrelerin varlığı demektir. Bugün kapitalist toplumlar sanat ve bilim yaparak, gelişmiş eğlence ve moda sektörü yaratarak vb. serbest-zamanı kullanırlar. Bunun yanında geleneksel tatiller, hafta sonu tatilleri bireylerin kişisel olarak tasarruf edebilecekleri serbest zamanlardır. Ne ki serbest zaman olanakları eşitsiz dağılmıştır. Boş zaman doldurulması istenen zamandır. Zamanın serbest olabilmesi için bireylerin kendilerini özgürce gerçekleştirebilecekleri olanakların bulunması gerekir. Ancak bu olanaklar varsa azalan çalışma saati serbest zaman olarak görünür. "Serbest zaman — hem dinleme zamanı hem de yüksek faaliyetler için zaman— *doğallıkla* sahibini başka bir özneye dönüştürür." (Marx 1981 [1857-58]:708). Diğer türlü anlamsız *boş zamandır*. Egemen sınıf sadece sınıfsız bir toplum için serbest olacak zamanı zorunlu çalışma zamanına dönüştürüp artı-ürüne elkoymakla kalmaz, aynı zamanda kalan zaman içerisinde olanakları kısıtlayarak boş zamana dönüştürür. Kahvehaneler, birahaneler, diskolar vb. serbest zamanı stress atma zamanına indirgenmiş bireylerin mekanlarıdır.

Alec Nove hemen sosyalist bir toplum kurulsa refah düzeyinin artmayabileceğini ileri sürerken toplumun verili gereksinme türlerini sabit kabul ediyor. Oysa sadece çevre kirliliğine olağanüstü katkıda bulunmakla kalmayıp, devasa bir emek gücünün seferber edilmesinden sorumlu bireysel taşımacılık yarıya indirilse bile büyük

bir tasarruf sağlanabilir. Alternatif bir üretim ilişkisinde, insanlar kendi gereksinmelerini ortaklaşa kendi kurdukları kurumlar yoluyla toplumsal gereksinmeye dönüştürdüklerinde, o zaman ortaya çıkan tablo şimdikinden çok farklı olacaktır. Toplumun şimdiki gelişme hızını daha az zaman harcayarak sürdürebilmesi olanaklı olabilir. Artı-emeğe el koyan sömürücü sınıf sadece üretim araçlarını yenileme ve geliştirme işlevini yerine getirmekle kalmaz, kişisel zevkleri için devasa bir emek gücünü ve emek ürününü seferber edebilir. Kapitalizmin sökülüp atıldığı, sosyalizmin kurulmaya girişildiği bir toplumda, sömürücü sınıflar için çalışılan süre ortadan kalktığından ilk etki çalışma süresinin azalmasıdır, ama aynı süreç daha yüksek bir yaşama standardı isteğiyle ve önceki toplumun sınıflı yapısı gereği karşılanması olanaklı olamayan yeni gereksinmelerin zorunlu gereksinme haline gelmesiyle zorunlu emek-zaman miktarı yeniden artabilecektir. Başka bir anlatımla şimdi artı-emek olan, o zaman zorunlu emek sayılacaktır. Bu emek üretkenliğinin yükseltilmesini güdüleyecek, az önce anlatılan evrimleşme süreci bu toplumda da sürecektir. İnsanlar, açlık bir yana, özgür bir dünyada serbest-zamanı hem daha doyumlu yaşayacaklar, hem de zorunlu çalışma süresi giderek daha az yük olacaktır. Sosyalist toplumla birlikte, "bir yandan zorunlu emek-zaman toplumsal bireyin gereksinmeleriyle ölçülecektir, ve, öte yandan, toplumsal üretim gücünün gelişmesi öyle hızlı yükselecektir ki, üretimin herkesin zenginliği için hesap edilmesine rağmen, herkes için *kullanılabilir zaman* artacaktır. Çünkü gerçek zenginlik bireylerin gelişmiş üretici güçleridir. Zenginliğin ölçüsü bu durumda artık, hiçbir şekilde, (zorunlu bn.) emek-zaman değil, kullanılabilir zamandır." (Marx 1981 [1857-58]:708)

Gereksinme duyulan ürünlerin niteliği ve miktarı, bunların üretilme koşullarıyla uyumlu bir süreklilik gösterse de toplumun evrilmesi, bunların birinin verili momentte diğerine baskın çıkmasıyla olanaklıdır. Kendisini aynen yenidenüreten bir toplumda yeni gereksinmeler doğmaz. Yeni emek alanınında üretilecek ürünün verili toplumsal koşullarda bir gereksinme olarak belirmesi gerekir. Yeni gereksinmeler toplumun zorunlu gereksinmesi haline gelene dek bunların üretilmesi için harcanan emek miktarı *artı-emek-za-*

man olarak görünür. Toplumu sürekli bir gelişme içerisinde tasavvur edersek, her zaman kendi zorunlu gereksinmelerini gidermek için gerekli olanın üzerinde emek harcar. Bu emek miktarını, *artı-emek* olarak tanımlıyorum. Artı-emek kavramı emek üretkenliği artışının fiili sonuçlarından biridir. Ama zorunlu sonucu değildir, çünkü hiçbir toplum her an yeni gereksinmeler üretme sürekliliğe sahip değildir. Üretim=Tüketim. Bu denklem, kaçakları ihmal edilirse, her üretim yordamının durgundurum (steady state) görünümünü verir. Bu eşitlik toplumdaki değişmeyi, farklılaşmayı dolayısıyla evrimleşmeyi ihmal eder. Evrimleşme Üretim-Tüketim≠0 durumunu öngerektirir. Denklemin iki değişkeni de dinamiktir, hem üretim tüketimi belirler, hem de tüketim üretimi belirler. Artı-emek kavramının birinci yönü budur, yani bu bakımıyla artı-emek kavramı, toplumun sadece kendini aynen yenidenüretmekle kalmayıp farklılaşarak yenidenüretirken harcadığı emek miktarını ifade eder.

Toplumun verili bir döneminde, belli bir ürünün üretilmesi için zorunlu olan zaman, belirli bir düzeyin üstündeyse, toplum buna emek ayırmayı tercih etmeyebilir. Yeni buluşların, yeni bir emek alanının konusu haline gelmeden önce üretilme tekniklerinin geliştirildiği arkeologların sık karşılaştıkları bir gözlemdir. Metaller yeni bir çağ açmadan önce yaygın olarak süs eşyası olarak kullanılagelmişlerdir. Bronz'da olduğu gibi, demir çağı başlamadan yüzyıllar önce demir Yakın Doğu'da işlenmekteydi. Üretilme olanaklarının bulunmaması, ortadan kalkması ya da engellenmesi belli bir gereksinmenin gereksinme olmaktan çıkması anlamına gelmez. Fakat bu yeni gereksinmenin yeni bir emek türü olarak kendini göstermesi için ya bu ürünün emek üretkenliği artmalı, ya da diğer ürünlerdeki emek üretkenliği artışı bu ürüne ayırılacak zamanı telafi edebilmelidir. Farklı emek türlerini gerçekleştiren tek bir birey yerine, toplumu oluşturan bireylerin farklı emek alanlarına yerleştirildiği düşünülürse, yeni bir emek alanı öncelikle yeni bir işe üretken nüfusun bir kısmının seferber edilmesi olarak görünür[21]. Kuşkusuz

[21] "Bireysel emekçinin zorunlu emek-zamanını azaldıkça bununla orantılı olarak artı-emeğinin artması, aynen çalışan nüfus için de geçerlidir. Nüfusun zorunlu geçim araçlarının üretilmesi için gerekli olan kısım ne

çalışma süresinin azalmasına rağmen ne yeni bir işe koyulmak, ne de daha fazla üretmek istenmeyebilir, ya da göçebe avcı-derleyicilerde olduğu gibi, olanaklı da olmayabilir. Toplam artı-emek, iki biçimde varolur; ya belli bir işe seferber edilmiş artı-emekçi nüfus olarak, ya da artı-ürün olarak. Artı-emek kavramı, ya toplumun zorunlu geçim araçlarını üretmek için gerekli olanın üzerindeki önceden belirlenmiş bir işe seferber olacak olan emek gücü toplamını, ya da doğrudan üreticilerin kendi gereksinmelerinin üzerinde ürettikleri üründe maddeleşmiş emeği, yani, artı-ürünü anlatır. Verili bir emek alanından belli bir nüfusun ayrılmasıyla önceki emek alanlarında üretilen toplam ürün miktarında bir düşme olacaktır. Üstelik, yeni emek alanına geçen emekçilerin geçinmeleri için gerekli olan geçim araçlarını üretmek kalanların üzerine yıkılacaktır. Dolayısıyla bu yeni emek alanına geçen nüfusun geçimini sağlayacak bir üretkenlik artışı olmaksızın yeni bir emek alanına kolaylıkla geçilemez. Öte yandan emek üretkenliğinin artmasına karşın çalışma süresinin düşmediği ve yanısıra yeni bir emek bölümüne geçilmediği durumda nüfus artışı desteklenmiş olacaktır. Üretimin bütünüyle tarıma dayalı olduğu bir toplumda, yiyecek üretmeyen bir kesimin, diyelim yeni icat edilen çömlekçiliğin, yeni bir üretim dalı olarak doğabilmesi için, tarımsal üretimin bu üretim alanından kopan bu nüfusu besleyecek yeterlikte artması zorunludur. Henüz embriyo halinde yeni bir emek bölümünün oluştuğu iki tarihsel dönem karşılaştırıldığında, birinci dönemdeki artı-ürün, örneğimizde tarımsal artı-ürün, ikinci dönemde yeni bir ürüne, çömleğe dönüşmüştür.

Yeni bir emek alanının doğabilmesi ancak ve ancak eski emek alanındaki üretkenliğin artı-ürünü olanaklamasıyla, daha doğrusu yeni alanda konumlanacak artı-nüfusu (toplam nüfusu sabit tutarsak) besleyecek minimum gereksinme düzeyini sağlamasıyla gerçekleşebilir. Yeni bir emek alanı açılmadan önce, bu alanın konusu olan ürün belli bir kesimin emek bölümüne uğramamış uğraşı olabilir, örneğin, çömleği ya da sepeti yaşlı kadınlar icat et-

denli küçükse, başka bir işe koyulacak olan kısım o denli büyüktür." (Marx 1965 [1887]:513)

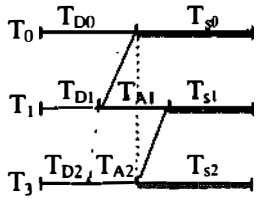
miş ve sadece onlar tarafından her aile içerisinde üretiliyor olabilir. Ya da herkes tarafından yapılıyor olabilir. Bu durumda, aile üyeleri, önlerindeki işleri belli bir sıraya koyar, bunlara kendi gereksinmeleriyle belirlenen bir zaman ayırırlar ve buna göre aile üyelerini söz konusu işlere dağıtırlar. Aile içerisinde çömlek yapımında, başlangıçta rastgele, zamanla kuşaklar boyu aktarılabilen bir uzmanlaşma gelişir. Çömlek yapımı cinsiyete ya da yaşa dayalı olmaktan kurtulup nüfusun bir kesiminin özgül bir işi haline gelir. Emek üretkenliği ya da çalışma süresini ya da ikisini birden arttırarak eskisine göre fazla bir tarımsal ürün elde edilmediği sürece, çömlek yapımına girişilemezdi (Marx & Engels 1976 [1845]:19). Nitekim gelgeç tarımcı toplumlar avcılığı bırakmadıkları gibi iklim koşullarının etkisiyle zaman zaman tümüyle avcılığa geri dönerler. Benzerlikle, avcılığın doğabilmesi için, derleyicilikten kopan nüfusun beslenmesine yetecek denli bitkisel besinin elde edilebiliyor olması zorunludur. Yukarıda üzerinde durulduğu gibi termodinamiğin ikinci yasası gereği derleyicilik, *artı-zaman* sağlamasaydı, avcılığın doğması olanaksız olurdu. Avcılık da besin üretmekle birlikte, kesintili ve rastlantısal bir emek süreci oluşu, geçimin daha baştan tek kendine dayanmasına izin vermez. Avcılığın sürekli bir uğraş haline gelebilmesi için, ava gidenlerin eli boş döndüklerinde geçinmelerini sağlayacak asgari bir miktarı bulabilmeleri zorunludur. Bu bakımdan eğer derleyicilik, erkeğin ve kadının geçimini sağlayabilecek denli yeterli bir geçim kaynağı oluşturamasaydı ve derleyiciler kendi gereksinmelerinin üstünde üretip avcılarla üleşmeselerdi, avcılık ve derleyicilik biçiminde bir emek bölümünün doğması olanaksız olurdu. Toplumsal gelişme boyunca artı-emek zorunlu emeğe dönüşür; emek üretkenliğinin artması daha fazla artı-zamana ve gereksinmelerin çeşitlenmesi ve çoğalmasıyla bu artı-zaman artı-emeğe, gereksinmelerin toplumsal bir karaktere bürünmesiyle zorunlu emeğe dönüşür.

Derleyiciliğin yanında avcılığın da yapıldığı her durumda, özellikle Lee'nin ve Sahlins'in çalışmalarıyla kamuoyuna mal edilmesinden önce sanıldığının tersine, ilk sosyalist toplumların açıklıkla burun buruna yaşamadıkları, çalışmaya mecbur olmadıkları epey serbest-zamanlarının bulunduğu gerçeği, bu görüşü başka

bir yönden destekliyor. Derleyici-avcılıktan tarıma geçiş sürecinde de benzer bir durumla karşılaşıyoruz. Avcı-derleyici toplumlar tüm yıl boyunca yiyecek üretmek için uğraşırlar, bunun için sık sık göç etmek durumundadırlar, fakat Lee'nin 1964 yılında !Kung arazisinde yaptığı incelemelere göre avlanma ve derlenme için hafta başına düşen ortalama zaman 2.4 gündür. Tarımcı toplumlarda çalışma yılın belli mevsimlerinde yapılır. Bunu yeni ekime dek çalışılmadan geçirilen bir dönem izler. Yeni bir çalışma döneminin başlayabilmesi için önceki çalışma döneminde üretilen miktarın, çalışılmayan dönem ve yeniden başlayan çalışma dönemi boyunca tüketilen miktar ve yeni ekim için gerekli miktar toplamına denk olması zorunludur. Tarımsal üretim bilgisinin ve üretim araçlarının gelişmemiş olduğu başlangıç aşamada, ürün miktarı iklim değişmelerinden şiddetle etkilenecektir. Dolayısıyla tarıma geçiş ancak devşiriciliğin elverişsiz dönemlerde toplumun yenidenüretimini sağlayabilmesi sayesinde olanaklı olabilir.

Şekil 2-4'de görüldüğü gibi, T_o anında (başlangıçta) derleyicilik toplumun T_{D0} kadar zamanını alıyor, T_{S0} kadar serbest-zaman bırakıyor. Bunu Aşağı Paleolitik çağıyla (600-100 bin yıl önce) çakıştırabiliriz. Aşağı Paleolitik döneminde, ilk kez, belli bir amaç doğrultusunda işlenmiş taş araçlar görünür. Bu dönemi, diş ve tırnaklarıyla hayvan derisini ve kemiklerini parçalama olanağına yeterli ölçüde sahip olmayan insansının, hayvansal besin bakımından yumurta, yavru kuşlar, kolay yakalanabilir küçük hayvanlar ve yırtıcı hayvanları kaçırarak ya da kolay avlanabilen yaşlı ve yaralı hayvanlarların öldürülmesiyle elde ettikleri etle ve yeni ölmüş hayvanlarların etiyle sınırlı derleyicilik dönemi olarak tanımlayabiliriz. Bu araçların hayvan kemikleriyle birlikte bulunması Aşağı Pleistocene boyunca hüküm süren *Homo habilis*'in büyük ölçüde etle beslenmiş olduğunu ortaya koyuyor. Orta Pleistocene insanın biyolojik evrimine tanık oluyor. Ateşi denetim altına alan ve çekirdek taşından yapılan aletleri, el baltalarını yaratan daha büyük beyinli

Şekil 2-1 Toplumsal eü'ün evrimi

Afrikalı *Homo erectus* belirir. El baltaları sivrilmiş ve kavranılmaya daha elverişli hale gelmiş olmasına karşın henüz bu taş aletlerde ve geçim maddelerinde uzmanlaşma yok. Çay taşlarının, el baltalarına dönüşmesi, sivriltme ve eğrilik kazandırma yönünde ilerler. Üretim kuvvetlerinin gelişmesiyle, T_{D0} süresi kısalıp, T_1 anında T_{D1} süresine düşüyor. Aynı süreç içerisinde avcılık yeni bir emek alanı olarak doğuyor. Çay taşlarından el baltalarına geçiş J. D. Clark ve L. R. Binford'un görüşüne göre, yaklaşık 30 kg ağırlığındaki hayvanların avlanmasına izin vermiş, bundan büyük olanların taze etlerini ise ancak çeşitli nedenlerle öldükten sonra elde edebilmişler. Bu yeni emek alanının doğuşuyla toplam çalışma süresinin yeniden uzaması ve başlangıçtaki T_{S0} serbest-zaman süresinin daralması beklenir ($T_{D1}+T_A>t_{D0}$). Orta Paleolitik (100-45 ya da 40 byö) dönemde, iri hayvan avının önem taşıdığını görüyoruz. Bir ton ve belki daha ağır mamut gibi iri hayvanların avlanması, bol et kaynağı oluşturabiliyor, soğuk tundra coğrafyasında toplumun, haftalarca yiyecek gereksinmesini karşılayabiliyordu. İri hayvanlarını tuzağa sürüklenmesi ve burada öldürülmesi yoğun bir elbirliğini gerektir. Burada ilk kez önceden tasarlanmış ve elbirliğine dayalı bir avcılıkla karşılaşıyoruz. Emek üretkenliğinin düşmesine karşı elbirliği formlarının geliştirilmesi alet geliştirebilmenin önüne geçiyor. Giderek, mızrağın, zıpkın ucunun, kancanın, oltanın, bumerangın icatı her aşamada avcılıktaki emek üretkenliğini arttırarak bir yandan serbest-zaman artışını sağlar ($Ts_2>Ts_1$), öte yandan avcılığın kalıcı bir emek alanı olmasını olanaklar. Nitekim, yetkin hayvan resim ve kazıma örnekleri sürü avı üzerinde uzmanlaşan Yukarı Paleolitik dönemi toplumlarının yaratısıdır. Gordon Childe, bunu ilk artı-ürünün belirtisi olarak yorumluyor;

> "... resimler o kadar ustaca yapılmışlardır ki, iyi yetiştirilmiş ve uzamanlaşmış bir zanaatçının yapıtı gibi görünürler. Nitekim, Dordogne'da Magdaleniyanların yaşadıkları Limeuil'den toplanmış, üzerilerine mağara resimleri için yapılmış küçük çapta taslaklara benzeyen şekiller çizili taş ve çakıl parçaları kolleksiyona sahibiz; bu parçalardaki şekilerden kimilerinde usta elinden çıkmışa benzeyen bazı düzeltmeler vardır. ... Böylece ilk uzmanları, toplanmasında doğrudan doğruya bir katkıda bulunmadıkları yiyecek maddeleri *toplumsal artığından* beslenecek ilk insanla-

rın ortaya çıkışını sisler arasında görebiliriz." (Childe 1985:34)

Childe'in bu yorumu doğru görünmüyor. Eskimolarda olduğu gibi tek bir emek alanına sığışma zorunda kalınmadığı, avcılık ve derleyiciliğin birlikte yürütüldüğü her durumda, biyolojik yaşamın yenidenüretilmesi için zorunlu olan besin değerini kolaylıkla üretilebilir. Kadınların ve erkeklerin fiili çalışmalarıyla birlikte ürettikleri toplam besin değeri, potansiyel çalışma kapasiteleri ile üretebileceklerinden daha azdır. Derleyici-avcılar ölüm kalım mücadelesi veren toplumlar olmak bir yana gerektiğinde çalışmaya dönüştürebilecekleri, artı-zamana sahip toplumlardır. Hemen tüm araştırmalar bu doğrultudadır. !Kung Bushmen'leri için Lee şöyle yazar:

> " Aşağı yukarı şu sonuca varılabilir; haftada iki ya da üç günlük orta halli bir çaba bile, !Kung Bushmenlerinin sağlıklı beslenebilmeleri için yeterlidir." (1968:39)

Aynı vurguyu Sahlins'de yapıyor;

> "... avcı ve derleyiciler, bizden daha az çalışırlar ve sürekli bir çaba harcamazlar, yiyecek eldesi kesintilidir, bol boş zaman bırakır ve bunlarda kişi başına bir yılda gün boyunca diğer toplumsal koşullarda olmayan kadar uyuma zamanı vardır." "Bushman rakamları şunu gösterir; bir kişinin avcılıkta ve derlyicilikteki emeği dört ya da beş kişiyi destekler. Bu değerlere bakıldığında, Bushmanların yiyecek devşiriciliği II. Dünya Savaşına kadar ki Fransız çifçiliğinden daha verimlidir." (1978: 14, 21)

Toplam emek üretkenliğinin doğal ya da teknik nedenlerle yüksek olduğu koşullarda, kadın ve erkeklerin ortalama çalışma zamanı düşer. Bu düşme, kendini iki biçimde gösterir. İlkin, her bir yetişkin kadın ve erkeğin günlük çalışma süresi azalır, ikincisi, toplum için üretmeye daha geç yaşta başlama ve daha erken yaşta ayrılma olanaklı olur. Uzun bir emeklilik dönemi sanatla uğraşmak ve uzmanlaşmak için yeterli zaman tanır. Yanısıra, sanatın hemen üretime girişmek zorunda kalmayan gençlere aktarılmasının olanağını da yaratır. M.Ö. 15'inci binyılda başlayan buzul çekilmesine dek et kaynağının büyük bir kısmını Yakındoğu'da sığır, Avrupa'da ren geyiği oluşturuyordu. Gerek sığır gerekse ren geyiği sürüler halinde yaşarlar, bu avcılıkta elbirliğini zorunlu kılar. Komünal sürü avı, günümüze kalabilmiş günde birkaç saatten öte çalışmak zorunda olmayan bireysel avcılara göre bile, daha yüksek emek üretkenli

olabilir. Dolayısıyla Picasso'nun resimlerinde kendini gördüğü bu ressamların, başkalarının artı-ürününe ayrıcalıklı olarak gereksinme duymaksızın, kendi geçimlerini sağlamak için üretmek yanında resim, kabartma, kazı yapmak için epey serbest zamanları olmuş olmalıdır. Ayrıca güncel avcı-derleyicilerde toplumun özel olarak baktığı büyücü, ya da sanatçı yok.

Yukarı Paleolitikte tüm Avrupa'nın her tarafında sıkça rastlanan kadın heykelciklerinin, duvar oyma, kabartma ve resimlerinin yok olması, son buzul çağının ertesinde ortaya çıkan değişikliklerle ilgilidir. Isı yükselmesinin ardından çam, kayın gibi meyvesiz ağaçlar yaygınlaşmasıyla, hayvan otlaklarının yerini ormanlar almış. Bu rengeyiği, at, bizon gibi sürü hayvanlarının beslenme alanlarının oldukça daralmasına, bunun sonucunda kuzeye sürüklenmelerine yol açmış. Et gibi besin ve deri, kemik, sinir, yağ gibi ham madde kaynaklarının azalması, tundra, step ve Alp coğrafyasında ren geyiği sürülerinin peşinde avlana gelmiş olan, Geç Buzul Yukarı Paleolitik toplumların üretim koşullarında köklü bir değişikliğe ortam hazırlamış. Sürü avının bırakılıp, yaban domuzu, karaca gibi dağınık yaşayan bireysel hayvan avına yönelmek zorunda kalmışlar. Yayın icatının buzul çağının sonuna denk düşmesi (14 byö) bu bakımdan dikkat çekicidir. Elbirliğine dayalı sürü avının yerini az gelişmiş üretim araçlarıyla bireysel avın geçmesi serbest-zamanı oldukça düşürmüş anlaşılan. Tüm Mezolitik (Epipaleolitik) toplumlarda görülen sanat yapıtlarına harcanan zamanın azalması bunun bir göstergesi olarak anlaşılabilir. Derleyiciliğin emek üretkenliğinin çok yüksek olmasına izin veren coğrafya koşulları nedeniyle, Batı Avrupa benzeri kadın heykelcik ve mağara sanatını yeniden canlandıran, ilk öğütme taşını bulan Anadolu kadınları olmuştur.

Sonuç olarak, cinslerin farklı emek alanlarınındaki konumlanışını basitçe ürünün yararlılığı değil, aynı yararlılıktaki ürünü elde etmek için harcanan emek miktarı belirler. Hem avcılığın hem derleyiciliğin yapıldığı bütün toplumsal koşullarda, çalışma kapasitesi fiili çalışma zamanından oldukça yüksektir. Emeğin cinsiyet farklılığına dayalı olarak farklı emek alanlarına bölünmesi dolaysızca göreli bir bolluğun göstergesidir.

Kutup bölgelerine kadar yayılabilmek ancak gelişmiş üretim

araçlarına sahip toplumların üstesinden gelebilecekleri bir başarıdır. Eskimoların gösterdikleri gibi, emek üretkenliğindeki gelişme asıl olarak avcılıkta gerçekleşir. Tarıma geçene dek ağırlıkla kadının ter döktüğü emek alanında teknik gelişme avcılığa kıyasla daha düşük ivmeli bir gelişme gösteriyor. Fakat avcılığın erişebildiği bir üst sınır bulunuyor. Avcı-derleyiciler tarımın icatı olmaksızın adeta karakteristik üretim ilişkilerini sonsuza dek sürdürecek kapalı bir sistem gibi görünürler.

3

Göçebelik ve Oba Örgütlenmesi

Çalışan öznenin doğal bir birey, doğal bir oluş olması gibi, emeğinin ilk nesnel koşulu onun inorganik bedeni olarak, doğa olarak, yeryüzü olarak ortaya çıkar. Kendisi yalnızca organik bir beden değil, aynı zamanda özne olarak inorganik doğadır

Marx

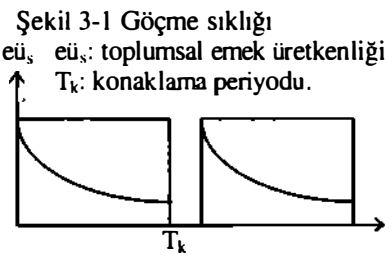
3.1 Göçebelik

Derleyici-avcı (devşirici) toplumların verili emek bölümü koşullarında, genel olarak bol serbest zamana sahip olmaları yanında en önemli özellikleri göçebeliktir. Yiyeceğin görece homojen bir dağılım gösterdiği ormanlık arazide yaşayan Aché ve San devşiricileri kamp yerleşimlerini çok sık değiştirirler. Aché toplumu kısa mesafelerle yılda ortalama 50 kez yer değiştirir. Öte yandan Dobe !Kungları ortalama yılda 5 kez yer değiştirir ama göç noktaları arasındaki mesafe uzundur (Binford 1980). Eskimolar ya da Kuzeybatı Kanada'da yaşayan Dogribler kamp yerinden uzun mesafeler açılırlar. Dogrib avcıları kanolarıyla karibu avlamak için kimi zaman 300 km açılabiliyorlar. Avcılar av bölgesinde birkaç hafta kalabiliyor. Yeterince avlandıktan sonra eti kurutup, taşınmaya hazır hale getiriyorlar. Kamp yerinin göçme sıklığı avlanma derlenme seferlerinin uzunluğu ile ters orantılıdır. Fakat gerçek anlamda yerleşiklik ancak, ya toprağı emek aleti olarak kullanan tarımcı toplulumlar ya da mevsimsel değişmelere rağmen, aynı arazi üzerinde her mevsime özgü ve geçimi yeterince sağlayacak kadar bol yiyecek sunan doğa koşullarında bulunan toplumlar için olanaklıdır. Örneğin, Nootka ve Kwakiutl gibi Kuzey Amerika'nın Kuzeybatı

kıyısı devşirici halkları, elverişli coğrafya koşullarının izin vermesiyle yerleşikliğe yakın bir toplumsal örgütlenme yaratmışlardır. Nadası bilmeyen tarımcı toplumlar toprağın hızla tuzlanması, mineral bileşiminin zayıflaması nedeniyle belli periodlarla başka ekim alanları bulmak için göçerler. Bunun yanında göçebe çoban toplumlar, hayvanlarıyla birlikte, bu kez kendilerinin değil ama hayvanlarının doğal bitki örtüsüne bağımlılığı nedeniyle göçebe yaşam yordamı sürdürürler. Bu çeşitliliğe rağmen, devşiricilerin karakteristik yaşama biçimini göçebelik olarak tanımlamak, oturgan devşiricileri dönüşüme uğramış ve evrimleşmiş toplumlar olarak ele almak gerekir.

3.1.1 Taşınma

Göçebe devşiriciler belli bir kamp yerinde birkaç haftadan fazla kalmadan taşınıyorlar. Bu süre aynı noktada birkaç günden fazla kalmayacak kadar azalabiliyor. Göçebeliği açıklamak için nüfus artışı, mevsim değişiklikleri, topografya farklılıkları, önceden kestirilemez iklim ve ortam değişiklikleri, hayvanların hareketleri, toplumlar arası çatışmalar vb. birçok neden gösterilebilir. Göçebeliğin temel belirleyeni sabit nüfus koşulunda, arazi üzerindeki yararlanılabilir bitki ve hayvan örtüsünün artan oranlı tüketilmesine koşut olarak yiyeceğe ve suya ulaşmak, üretmek ve taşımak için harcanması zorunlu olan emek miktarının giderek artmasıdır (Şekil 3-1). Giderek daha fazla yerleşme yerinden uzaklaşmak zorunda kaldıkça, aynı miktar ürünü elde etmek için kişi başına harcanması gereken emek miktarı artar. Kritik bir değere ulaştıktan sonra obanın yerleşim yerini değiştirme zorunluluğu doğar. Devşirici Mbutiler, avlanma mevsimi geçince, gelgeç tarım yapan Bantu'lara yakınlaşır ve onlarla tahıl karşılığında, et verirler. "Takas en kaba biçimiyle bile emeği töz önvarsayar" (Marx 1981 [1857-58]:205). Takasın emek miktarına dayalı olduğunun güzel örneklerinden birisidir bu. Avlanmak için gerekli

Şekil 3-1 Göçme sıklığı

olan emek miktarı, eski duruma göre yükselmiştir. Elde ettikleri et kendi geçimlerine yetmez, ama et karşılığında aldıkları tahıl yeter. Geçimlerini sağlayacak kadar bir miktar tahıl ürünü elde etmek için Bantular'la değişirler. Değişimde kalori, ya da protein değil emek miktarı asli işlev görebildiğinden, Mbutiler takas sonucu elde ettikleri yiyecek toplamıyla kendi geçimlerini sağlayabilirler (Tanno 1976:101-105).

Çalışma zamanın ulaşabileceği maksimum yükseklik, geribeslemeyle nüfus üzerinde belirleyici olur. Nüfus artışı yakında bulunan kaynakların daha çabuk tüketilmesine yol açarak çalışma zamanının artmasına, başka bir anlatımla toplumsal emek üretkenliğinin düşmesine ve yanısıra göçme sıklığının yükselmesine neden olur. Ulaşılabilen maksimum çalışma miktarı ve olanaklı taşınma sıklığı ancak belli nüfusu kaldırabilir. Bu sınırın aşılması halinde toplum bölünürek nüfusun bir kısmı başka bir arazi parçasına göç eder. Kadınların derleme yapabilmek için harcamaları gereken emek miktarı çocuk sayısıyla yakından ilişkilidir; çocuk sayısının artışı, derleme için ayırılan zamandan kısmak demektir, aynı zamanda kadının taşıma yükünün artması demektir[1]. Bir toplum bir yıl içinde, belli bir sıklıkta göç edebilir. Bu sıklık, mevsim ve iklim değişmeleriyle belirlenir, ve taşınacak malzemenin miktarı ve taşınan insan sayısıyla doğru orantılıdır. Az sayıda insan, az sayıda malzemeyle maksimum sıklıkta yer değiştirebilir. Sık taşınma gereği karşısında yaşlı, çocuk ve gebelerin taşınmasındaki zorluğa karşı, Eskimolar bot ve köpeklerin çektikleri kızaklarla, sıcak iklimde yaşayanlar az giyisi ve çabuk kurulabilen konutlarla önlem almaya

[1] !Kung kadınının taşınma sırasında ağırlığı 5-10 kg arasında değişen yiyecek, su, kişisel eşyalar, havan eli, dibek gibi geçim araçları, pişirme gereçleri yanında en önemli yükü çocuklarıdır: "Bir çocuk yaşamının ilk 2 yılında anası tarafından 2400 km taşınır; üçüncü yılda bu 1800 km'ye düşer; dördüncü yılda ise 1200 km'ye. Dört yıllık bağımlılık döneminde, !Kung annesi çocuğunu yaklaşık 7800 km taşımış olur. ... 10 yıllık periyodda ortalama kadın üç çocuk büütür ve günlük ortalama yükü 9.2 kg dır. Yükü yeni doğmuş bebeği taşırken en düşük (günde 6 kg) ve 3 yaşındaki çocuğu taşırken (günde 12.4 kg artı aynı süredeki gebelik yükü) en yüksektir." (Lee 1990 [1979]:312,314)

çalışırlar. Nüfusun artışı hem taşınmayı zorlaştırır, hem de verili kaynakların daha büyük bir kısmını tüketmeye zorlayacağından göç etmeyi ivedileştirir. Nüfusun artmasına karşın, göç sıklığı sabit tutulacak olursa, kişi başına düşen çalışma zamanı yükselir, bunun sınırı insanın çalışma kapasitesi ile belirlenir. Çalışma zamanı sabit tutulacak olursa bu kez göç sıklığı artmalıdır, bunun sınırını doğa belirler.

Derleyici-avcı toplumların yaklaşık olarak 30-40 kişiden oluştuğu konusunda genel olarak anlaşılmıştır. Çalışma sürelerinin kısalığı veri alındığında, bu sayı kuşkusuz etkin bir doğum denetimiyle olanaklıdır[2]. Üretim araçlarının verili ve sınırlı gelişmişlik düzeyinde, taşınmanın hızlanması ve sıklığı, ve düşük ve sabit nüfus toplumsal emek üretkenliğini yükseltmenin bir yoludur. Doğurganlık hem biyolojik hem de kültürel olarak denetlenir. Kadınlar düşükle, doğduktan sonra ölümünü sağlayarak vb. doğum sıklığını belirlerler; gebelik sonrasında ve kimi dönemlerde dönemlerde cinsel ilişkilerin yasaklanması nüfusu kültürel etkenlerle denetler. Doğum denetiminde yol açan en önemli toplumsal olgu emzirmedir. Devşiricilerde emzirme dönemi yıllarca sürer. Uzun süreli emzirme, hem süt salgılanmasını uyarır hem de, hormon çevrimini susturarak yumurtlamayı engeller. Kanamanın ve yumurtlamanın durması, düşük, cinsel perhiz doğumun ortalama olarak 4 ya da 5 yıllık arayla gerçekleşmesini sağlar[3]. Buradaki doğum

[2] Ani salınımlara savrulmayan görece sabit ortalama nüfus büyüklüğünün olağan koşullarca değil, yazın suyun, kışın barınağın ve kalorinin zor bulunması gibi uç koşullarca belirlenmesi Liebig yasası diye geçer.

[3] Marshall, !Kungların nüfüslarını bebek ölümleriyle sınırladıklarını yazmış, (1967:18) fakat Lee'nin gözlemlerine göre asıl mekanizma uzun süreli emzirme ve meme uçlarınının süt salgılamaya izin verecek derecede 6-7 yaşına dek çocukları tarafından uyarılmasıdır (1990 [1979]:326). Nitekim ağırlıkla tek eşli aile kuran !Kunglardan farklı olarak, çok karılı aile kuran Avustralya'lı toplumlarda kadınlar derlemeye çocuklarıyla birlikte gitmeyip kamp yerine bırakıyorlar, bununla korrelasyon içinde nüfusun bebek ölümüyle denetlenmesi bu toplumlarda daha sık görülüyor. Yanısıra, tarıma ve hayvancılığa geçişle birlikte ana sütüne alternatif nişastalı ve sütlü besinlerin sağlanabilmesinin nüfus artışının göçebe

denetimi, eskimolardan farklı olarak, doğrudan toplam toplumsal emek miktarının belirlenmesine yöneliktir. Oysa Eskimoların sorunu, belli bir emek alanına dağıtılacak emek miktarını belirlemekti. Bilinen tüm toplumlarda doğum kapasitesi, doğum oranından yüksektir. Nüfus toplumsal duruma dışsal bir girdi değil, toplumsal durumun belirtilerinden biridir[4].

3.1.2 Saçılma ve Salkımlanma

Göçebe devşiriciler *saçılıp* ve *salkımlanarak* göçerler. Bu devimin formu, yiyecek kaynağını kendisi üretemeyen toplumların ayırtedici özelliğidir. Saçılma ve salkımlanma sadece farklı toplumların birbirlerinden uzaklaşması ve yeniden kümelenmesi olarak anlaşılmamalıdır. Bu özellik, tek bir toplum için de geçerlidir. Akrabalık ilişkileriyle bağlı bir toplum içerisindeki birimler, aileler, mevsim ve iklim değişikliklerinin elverişsizliğine, hayvanların hareketlilik ve bitki örtüsünün dağınıklık düzeyine bağlı olarak farklı arazi parçalarında avlanmak ve derlemek zorunda kalarak birbirlerinden koparlar. Elverişli koşullarda, su ve yiyeceğin belli bir bölgede yoğunlaştığı durumlarda birbirlerine yaklaşır, salkımlanırlar.

Göçebe devşirici toplumlar, tanımlı bir arazi üzerinde, tıpkı göçebe çoban toplumlar gibi, ufku kendileri için bilinebilir ama sınırları belirlenmemiş bir arazi üzerinde dolaşırlar. Günümüzün devşiricileri belirli arazi alanı içerisinde sıkışmışlardır. Oysa tarihsel avcı ve derleyiciler bin yıllar boyunca farkında olmadan, buzul çağları gibi dev doğa olaylarının etkisiyle dolana dolana kıtalar aşabilmişlerdir. Genel olarak şu söylenebilir ki, Avusturalya dışında yaşayan devşiriciler asıl olarak, tarımın ve hayvan yetiştiriciliğinin olanaklı olmadığı ya da hiç değilse, iklim koşulları nedeniyle

---

toplumlara kıyasla daha hızlı artışının yolunu hazırladığı söylenebilir.

[4] "Her tarihsel üretim yordamının, yalnızca kendi sınırları içersinde tarihsel bakımdan geçerli kendi özel nüfus yasası vardır. Soyut bir nüfus yasası, ancak ve o da insan onlara müdahale etmediği sürece, bitkiler ve hayvanlar için vardır." (Marx 1965 [1887] (1867): 649)

verimli olmadığı alanlara yerleşmişlerdir. Çöl, tropik, ılıman iklim kuşaklarını üzerinde bulunduran ve hiçbir bölgesinde tarıma geçilmemiş Avusturalya kıtası için bu söylenemez, bu nedenle Berndt'in Avusturalya kıtasında yaşayan Walmadieri and Guagadja hakkında anlattıkları daha anlamlı bir canlandırmayı sağlayabilir.

> "İnsanlar özgül bir araziyi kendi ülkeleri olarak tanırlar, bunu arazinin sınırlarını kesin hatlarla belirleyerek değil kuyubaşları, tepeler, tepecikler gibi yerel alanları belleyerek yaparlar. ... Fakat kendilerini bu yerel gurup alanları ile sınırlamazlar, aynı şekilde diğer birimlerin kendilerine ait diye iddia ettikleri arazi üzerinde dolaşırlar. ... İyi mevsimlere çok uzağa açılmak zorunda değildirler: mevsim değiştiğinde kurak dönem uzarsa, ekonomik zorluk onları kendi yerlerinden önemli ölçüde büyük uzaklıklara, kendi lehçelerinin geçerli olduğu toprağın dışına gitmeye zorlar." (Berndt 1972:183)

Göçebe devşirici toplumlar genellikle küçük aileler biçiminde örgütlenirler. Birkaç kuşağın birarada yaşadığı geniş aile tipine ender rastlanır. Bunun nedeni, emek sürecinin bireyselleşmesine ek olarak, sürekli bir saçılma ve salkımlanma zorunluluğudur. Saçılmanın olabilecek en küçük birime kadar inecek ve salkımlanmanın olabilecek en fazla topluluğu bir arada tutacak bir esneklikle yapılabilmesi, toplumsal emek üretkenliği yönünden maksimum etkinliğe ulaştırır. Gurubun büyüklüğünü belirleyen iki etkenden biri, kaynakların sınırlı sayıda olması ve sınırlı sayıdaki kaynaktan büyük sayıda insanın yararlanmak zorunda kalmasıdır. Ötekiyse, doğal felaketlerden kollektif emekle kurtulabilmenin olanaksızlığı durumunda dağılarak, bireylerin kurtulma şansının arttırılmasıdır. Salkımlanma döneminde birliktelik geniş aile biçimini sergilerken, saçılma döneminde yeniden birim ailere dönülür.

Gerek göçebe çoban gerekse tarımcı toplumlarda, artı-emeğin, zorunlu emeğe oranı devşirici toplumlardan daha yüksek değildir. Buna karşın özellikle tarımsal üretim, daha büyük nüfusları barındıran toplumsal örgütlenmelerin yaratılmasına olanak tanır. Tarımsal üretimle birlikte ortaya çıkan iki temel olgu vardır; doğanın denetim altına alınması yoluyla, göçebelik azalır giderek tümden kalkar. Yeni toprakların ekime açılmasıyla, artan nüfusun yol açacağı bölünerek dağılma azalır, böylece ve aynı yöredeki nüfus

yoğunlaşması artar. İkincisi ürünün depolanması yoluyla mevsim değişmelerinden etkilenme derecesi düşürülür. Bu artı-emek-zamanın artı-ürüne dönüştürmenin ve geridağıtım (redistribution) ilişkisinin önkoşulunu yaratır. Oysa göçebe devşiriciler sık taşınma ve üleşime dayalı örgütlenmeleri nedeniyle, birkaç günlük idare edebilecek kadar dışında bir depolamayı gereksiz bulurlar. Bu da yiyecek elde etmek için yıl boyu çabalamayı ve geribeslemeyle farklı mevsimlerde yararlanabilinecek ürünlerin bulunduğu bölgelere göçü getirir. Dolayısıyla devşirici toplumlarda göçebelik, emek üretkenliğini verili kabul edersek, toplumsal gereksinmeyi sınırlandıran temel unsur olarak belirir.

3.1.3 Coğrafya Üretim Kuvvetidir

İnsanın kendisi doğadır, ilk üretim aletleri insanın kol ve elleridir; üretilen alet bedenin yerine geçer, bedenin inorganik uzantısı olur.

> ". Bu kendi ürettiği değil, hazır bulduğu bir koşuldur; ondan önceldir ve kendisinden ayrı bir doğal varoluşu vardır." (Marx 1981 [1857-58]:101)

Benzerlikle, üretim araçlarındaki her değişme, toplum bakımından içinde yaşadığı doğanın değişmesi gibidir. Bu bakımdan coğrafya koşullarının değişmesinin yaratacağı etkiler pekala üretim araçlarının değişmesinin yaratacağı etkilere benzetilebilir. Teknik düzey sabit tutulursa, sırf içinde bulundukları coğrafya koşulları nedeniyle toplumlar arasında farklılıklar oluşur. Öte yanda doğa koşulları sabit tutulursa, yani aynı coğrafya koşulları altında yaşayan toplumlar birbirlerinden farklı teknik gelişme düzeyleri ve örgütlenme biçimleriyle farklılaşırlar. Farklı coğrafya koşullarının farklı örgütlenmeleri koşulladığını göstermek, üretim araçlarına bağlı olarak toplumsal örgütlenmenin değiştiğini göstermek için yeterlidir. Başka bir anlatımla, coğrafya koşullarının özgül örgütlenme biçimlerine tekabül ettiği açıklıkla gösterilebilirse, bu üretim kuvvetlerine bağlı olarak toplumsal örgütlenme biçimlerinin değiştiği hipotezini destekleyen yeterli koşulu sağlar.

Coğrafya koşullarındaki değişmeler karşısında toplumsal yapıdaki farklılaşmanın çarpıcı örneklerinden birini buzul çağlarının

etkileri veriyor. Son buzul çağının ardından gelen ısınmayla birlikte Avrupa'da ormanlar hayvan otlaklarının yerini alır. Rengeyiği, at, bizon gibi sürü hayvanları kuzeye sürüklenirler. Bu hayvanların yaşama alanlarının oldukça daralması et gibi besin ve deri, kemik, sinir, yağ gibi ham madde kaynaklarında azalmaya yol açar. Tundra, step ve Alp fauna ve florasında rengeyiği sürülerinin peşinde avlanagelmiş olan Geç Buzul Yukarı Paleolitik toplumları, bu köklü değişikliğin sonucu olarak sürü avını bırakıp, yabandomuzu, karaca gibi dağınık yaşayan bireysel hayvan avına yönelmek zorunda kalırlar. Yeni avlanma yöntemi geliştirirler; kadın erkek çocuk herkesin katıldığı kollektif avlanma sürecinin yerini bireysel uzman avcılık alır. Mızrak yaygın kullanılmasına karşın, ok ucu ilk kez, Nutuf yerleşim alanı içerisindeki Nahal Oren'de 13 byö bulunuyor. Ok ucunun bu denli geç bulunması, bütünüyle, avlanma biçiminden kaynaklanıyor. Kazıdan çıkartılan hayvan kemiklerin yarısından çoğu, sürü halinde yaşayan ceylana aittir. Ok, bireysel av aletidir. Örneğin, yerleşim yerinin çevresi dev hendek ve duvarlarla çevrilmiş bulunan çanak-çömleksiz Ceriko'da bile ok ucuna çok seyrek rastlanmıştır.

Tarım ancak, tarıma elverişli bitki ve hayvan örtüsünün varlığıyla mümkündür. Tarıma ilk kez Yakın Doğu'da geçilmiştir. Tüm Avrupa ve Rusya'da, ne ilk kez Yakın Doğu'da evcilleştirilen besi hayvanları koyun, keçi ve domuz, ve ne de emmer buğdayı ve arpa bulunmuyordu. Avrupa ve Asya'da tarıma geçişin olanaksız olması için bu yeterlidir[5]. Avrupa, Asya ve Afrika'nın mezolitik toplumları balıkçılık, avcılık ve derleyicilik yaparlarken Yakın Doğu'nun

[5]"Suriye Çölü'nün kuzeyindeki sulak bölge, Anadolu ve İran yaylaları, koyun, keçi, sığır ve domuzun doğal yaşama alanlarıydı. Ayrıca, buğday ve arpanın ataları orta yükseltide yetişen, deniz yüzeyinden 600-800 m yükseklikleri seven bitkilerdir. En eski iki buğday türüden biri olan Einkorn Balkanlar'dan İran'ın batısına kadar olan yörede yaygındır. Emmer buğdayının yabanıl türüyse, Kuzey Mezopotamya, Doğu Türkiye ve İran'da görüldüğü gibi, Güney Suriye, Filistin ve Ürdün'de yetişmektedir. Arpanın dağılımıysa, yine Anadolu'dan Afganistan'a dek uzanır. Ne bu yenen bitkiler, ne de koyun ve keçi Mısır'da görülmez." (Mellaart 1988 [1971]:9-10.)

mezolitik kültürleri, tarımsal üretime giden yola girebildiler. 14 byö Kebaran ve Zarzian toplumlarının geçim olanakları, derledikleri ürünler arasında bir miktar buğday ve arpa bulunması dışında, Avrupa ve Asyalı çağdaşlarıyla hemen hemen aynıydılar. Yakın Doğu'nun mezolitik kültürlerinin ayırt edici özelliği buğday ve arpayı içeren zengin bir flora ve koyun, keçi, eşek gibi hayvanların bulunduğu zengin bir fauna içerisinde yer almalarıdır. Köy biçiminde örgütlenmiş bilinen en eski yerleşim yeri, Filistin'in Hule Gölü yakınındaki, Eynan'dır (Ein Mallaha). Eynan'ın temsil ettiği çok sayıdaki diğer köyler, aralarında pek çok farklılık göstermelerine karşın temel karakteristikleri bakımından aynıdırlar ve bu nedenle genel olarak Natuf kültürü başlığı altında irdelenirler. Natufluların yaklaşık 12-10 byö arasındaki dönemi temsil ettiği çıkarsanıyor. Bu aralıkta, iklimin giderek ılıklaşmasının sonucu olarak ormanların yayılmasının yanısıra, ceylan gibi sürü hayvanlarının yaşamasına izin veren düzlüklerde yerleşmek olanaklı olmuştur. Havaların ısınmasıyla birlikte Elbirliğini gerektiren sürü avının burada yeniden ortaya çıktığını görüyoruz. Ürdün'ün Rift Vadi'sindeki Hule gölünün kıyısında kurulu bulunan Eynan'da (11-9 byö tahmin ediliyor) yaşayan toplum geçim kaynaklarına bir yenisi eklemiştir; yörede iki cinsinin birden bulunduğu buğday ve arpa. Dönemin ayırt edici üretim aracı, yoğurma taşı, havan, havan eli, biçme bıçakları ve içleri kille sıvanmış depolama çukurlarıdır. Depolama çukurları, topluluğun kendi geleceğini kendi ellerine alma çabasını somut olarak ifade eder. Her konutun içinde ya da yakınında bulunan depolama çukurları, binlerce yıl boyunca önce büyük tahıl ambarlarına ardından tapınak ambarlarına dönüşecektir. Hayvan evcilleştirme de aynı çabanın sonucudur. Hayvan da bir cins besin deposudur. Hem depolama çukuru, hem de evcil hayvan, harcanmış emeğin gelecekte kullanılmak üzere stoklanmasıdır. İlk evcilleştirilen hayvan köpektir; Avusturalyalı devşirici Tiwi kadınları avlanmak için köpeği kullanırlar. Avusturalya'da koyun, keçi, inek gibi sütünden ya da etinden yararlanılacak doğal besin deposu gibi kullanılacak hayvanlar yok, ama yanısıra, devşiriciliğe dayalı üretim koşullarının böyle bir depoya gereksinmesi de yok. Yiyeceğin stoklanması, bitki ve hayvan evcilleştirmenin temelini oluştu-

rur. Hayvanların mı yoksa bitkilerin mi önce evcilleştirilmiş olduğu sorusu ancak bu çerçevede ele alınabilir. Her birinin diğeri olmaksızın olanaklı olabildiğini biliyoruz. Göçebe çoban toplumlar tarımı bilmeksizin ya da uygulamaksızın hayvan beslerlerdi, tersine, Maya halkı, hayvan beslemeksizin mısırı ekip biçerdi. Tarihsel bir öncellik ikisinden birine verilemez. Morgan'ın ileri sürdüğü gibi evcilleştirilmiş hayvanların beslenme gereksinmesi tarıma ortam hazırlayabileceği gibi, yerleşik tarıma dayalı yaşam biçimi de hayvan evcilleştirilebilmenin ön koşulunu sağlayabilir. Bununla birlikte şu iyi bilinen bir gerçek ki, hayvan besiciliğinin ilk kez gerçekleştirildiği Yakın Doğu'da, hayvan beslemenin koşullarını sağlayacak düzeyde tahıl elde edilebilyordu.

İlk kentlerin hep nehir deltalarında kurulması başka bir örnek oluyor. Üretim koşullarına belli kısıtlar koyan coğrafya, değişmez bir etken olarak kalmaz; tersine, insan faaliyetinin sonucu olarak o da değişir. Japonya'da yetişen princin, Amerika'da yetişen patatesin, domatesin dünyanın her tarafında yetiştirilmeye başlaması bir bakıma doğayı yeniden kurmaktır, ama, doğanın dönüştürülme süreci, doğa yasalarının değil, doğanın koyduğu kısıtların dönüştürülmesidir. Ağaçların istenilen özellikte meyve vermesi için aşılanması, su yollarının değiştirilmesi, hayvanların iğdiş edilerek kolay evcilleşitirilebilir hale getirilmesi, evcilleştirmeye yatkın hayvan ırklarının ve bitkilerin seçilerek mutasyona ortam hazırlanması, gen teknolojisinin geliştirilmesi, tıpkı ateşle soğuğa karşı koymak, kızak, kano, helikopter yapmak gibi, doğanın koyduğu kısıtların, doğa yasalarını açığa çıkarılarak aşılmasıdır.

Tikel bir toplumun gelişme sürecinde doğa sabit bir değişkendir; coğrafya aktif değil edilgin bir öğedir. "Doğa insana kendini geliştirme zorunluluğu yüklemez" (Marx 1965 [1887]:513). Doğa sadece size oynayacağınız kartları sunar bunu nasıl oynayacağınıza, oynayıp oynamayacağınıza etki edemez. Doğa kendi başına bir üretim kuvveti olarak işlev görmez, ancak belli üretim ilişkileri içerisinde örgütlenmiş insanın toplumsal eylemi içerisinde özgül bir işlev kazanabilirse üretim kuvveti olur. İnsanın bütün tarihi boyunca bir korunağa, konuta gereksinmesi olmuştur. Bunun taştan mı, kerpiçten mi, kamıştan mı, yoksa tahtadan mı yapılacağı, mağaranın

ya da mamut gibi hayvanların geniş derileriyle üstü örtülmüş çukurların bu iş için kullanılıp kullanılamayacağı bir yandan coğrafya koşullarına bağlıdır, öte yandan bunlardan birkaçının aynı anda olanak olarak bulunduğu coğrafya koşullarında üretim araçlarının gelişme düzeyine ve toplumun özgül gereksinmelerine bağlıdır. Buğday öğütmek bilinmiyorsa, buğdayın bol yetiştiği coğrafya üretim kuvveti olarak işlevini görmez. Demir işleme icat edilmedikçe yöredeki demir yatakları toplumu dönüştürücü rol oynayamaz. Marx'ın dipnotunu anımsatmadan geçemiyorum; "Tutulmamış bir balığın balıkçılık endüstrisinde üretim aracı olduğunu ileri sürmek paradox gibi görünür. Fakat şimdiye dek kimse, içinde balık bulunmayan sularda balık tutma sanatını keşfetmedi" (Marx 1965 [1887]:181). Toplumun varolması için doğa zorunludur, fakat doğa toplumdan bağımsız olarak vardır; doğanın varolması için toplum zorunlu değildir. Bu yüzden doğa toplumun nedeni gibi görünür. Öte yandan toplum, insan doğayı dönüştürme yoluyla kendi maddi yaşama koşullarını ürettiğinden kendini içinde bulduğu doğanın nedeni gibi görünür. Toplum, doğal bireylerden oluşmasına karşın doğanın ürünü değil, insanların birbirleriyle girdikleri maddi ilişkilerin ve bu ilişkiler yoluyla doğayı dönüştürme sürecinin ürünüdür. Doğanın dönüştürülmesinde kaydedilen her aşama emek gücünün niteliklerinin ve emek aletlerinin geliştirilmesinin sonucu olduğundan, toplum doğayı dönüştürürken aynı zamanda kendisini de dönüşmeye uğratır. İnsan alet geliştirerek, kendi emeğini örgütleyerek, kendini içinde bulduğu doğa koşullarını değiştirerek kendini değiştirir.

Oldukça ilkel araçlarına karşın -50°C soğuktan 40°C sıcağa, sık ormanlık araziden çöle kadar çok çeşitli araç gerçek ve yaşam biçimi kurarak geniş bir yayılım göstermek, doğa karşısında edilgin kalınmadığını yeterince açıklıkla gösterir. Kuzey kutbunda Eskimolar, Afrika'nın tropik ormanlarında Mbutiler, Amerika'nın Kuzeybatı Kıyı halkları hepsi avcı-derleyi oldukları halde birbirinden farklı toplumsal örgütlenmeler geliştirebilmişleridir. Göçebe devşirici toplumlar farklı iklim koşullarına karşın benzer üretim ilişkilerine sahipler. Üleşme, armağanlaşma ve eşleşme göçebe devşirici toplumların üretim ilişkilerinin temel karakteristiğidir. Yanısıra aile

temelinde kurulan akrabalık ilişkilerine dayalı yapılanmaları ve bu ilişkilerin sonraki toplumsal örgütlenmelere görece olarak zayıf oluşu bu toplumların tipik özellikleridir. Tüm bu özelliklerini çok farklı coğrafya koşullarında sürdürürler.

Tablo 3-1'de görülebileceği gibi, devşirici toplumların büyük çoğunluğu, geçimlerini balıkçılığa ek olarak, her iki alandan da sağlamaktadırlar. Geçimini büyük ölçüde avcılıkla sağlayan toplumlar azınlıktadır ve bunlar kuzey enlemlerine doğru ortaya çıkmaktadırlar. 40 ve 60'ın meridyenler arasında balıkçılık öndedir. Tropik, tropik altı ve ılık iklimlerde ise derleyicilik, temel geçim biçimidir. Bununla birlikte tüm toplumlar tüm enlemlerde geçimlerinin belli bir kısmını mutlaka avcılıkla sağlamaktadırlar.

Toplumlar arasıdaki farklılaşmayı yaratan dolaysızca doğa değil, verili doğal kısıt ve olanaklarını değerlendiren insanın kendisidir. Bu yüzden aynı doğa koşullarında birbirinden farklı örgütlenmeler gözleyebiliyoruz. Toplumlar, yaşama ilişkilerinde önemli değişikliklere uğramalarına rağmen, üretim ilişkilerini değiştirmeden verili coğrafya koşullarına uyarlanabilirler.

> "(Çeyen, Kiova, Komançi) kabilelerinin her biri Ova'nın çevre bölgelerinden gelmişlerdir. Her biri yeni yurtlarına farklı dil ve kültürel gelenek taşıdırlar. Ova'nın yaşam mayasının bu olmasına karşın, kabileler arası etkileşim öyle büyüktü ki, tüm göçebe Ova kabileleri giyim, konut, savaş din gibi genel özellikleri geçim biçimleri ayrıntılara varana kadar, çok benzer yaşama biçimileri geliştirdiler."(Hoebel 1954:128)

Öte yandan bu aynı kabileler, ata binip tüfek omuzlamalarına rağmen devşirici kalmışlar, karakteristik değişim ve bölüşme ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bir yandan farklı coğrafya koşullarında, kendi aynılıklarını, aynı üretim ilişkisini sürdürmekteydiler, öte yandan aynı coğrafya koşullarına sürüklendiklerinde aralarındaki farklılıkların birçoğu erimiş birbirlerine daha fazla benzer hale gelmişlerdir.

Verili toplumsal anda coğrafya ve teknik, ancak neyin yapılamayacağını belirler. Yapılabilecekler içerisinde neyin yapılacağını belirleyen, belli toplumsal ilişkiler içerisinde düşünen, tasarlayan ve uygulayan insanın kendisidir. Tıpkı, gırtlak, dil, damak gibi konuşma organlarının yapısı belli ve sabitken, bunları öngerektiren

dilin çeşitli ve değişken oluşu gibi, aynı doğa koşullarında ve dolayısıyla, *aynı üretim kuvvetleriyle* birden fazla ama *sonlu sayıda üretim ilişkisi* olanaklıdır (Şekil 3-2). Doğa, insan bakımından uzam içerisinde eşitsiz olarak dağılmış bir olanaklar deposudur. İnsan bu olanaklar deposunu özgül ilişkileri içerisinde dönüştürürken, üretim kuvvetlerini geliştirerek zaman boyunca yeni olanaklar yaratır. Coğrafya koşulları bir yandan emek sürecinin girdisi olarak toplumu belirler, öte yandan, insan karşı karşıya kaldığı alternatif olanaklar arasında seçim yaparak toplumsal varoluşunu kurar.

Göçebelik birikim yapma olanaklarını sınırlar. Devşirici toplumlar devingen, birikim yapmayan, bol serbest zamanları olan toplumlardır. Doğa, doğal bir depodur. Bununla beraber, Eskimolarda olduğu gibi ürünsüz mevsimlerin kural olduğu coğrafya koşullarında, kamp yerinin yerleşiklik derecesine ve mevsim değişikliklerinin kaynaklarda keskin farklılaşmalar yarattığı coğrafya koşullarında depolamak önemlidir. Eskimolar, eti soğukta uzun süre koruyabilirler, kabuklu mevyveler, nemden ve kemirgenlerden korunabilirse uzun süre saklanabilirler. Öte yandan sıcak iklimde yaşayan göçebe devşiriciler, et kurutmayı bilseler bile, bu yola başvurmazlar, av kamp yerine

Tablo 3-1 Derleyici-avcıların enlemlere göre birincil geçim kaynağı[6]

Halklar	A	D	B	Top
60° den yukarı	2	-	6	8
50°-59°	9	-	1	10
40°-49°	5	4	3	12
30°-39°	-	9	-	9
20°-29°	1	7	-	8
10°-19°	1	5	-	6
0°-9°	-	4	1	5
Tüm Dünya	18	29	11	58

A:Kara ve deniz memelilerinin avlanması
B:Herhangi bir teknikle balık avı.
D:Yaban bitkilerin, küçük kara ve kabuklu deniz canlılarının derlenmesi

[6]Kaynak: Murdock, G. P. "Ethnographic Atlas". Atlastan yararlanarak yerinde düzeltmelerle R. Lee tarafından hazırlanmış. Kabuklu canlılar derleyicilik sınıfına, deniz memelilerinin tutulması avcılık sınıfına sokulmuş. (1968:43)

getirildikten hemen sonra bölüşülüp tüketilir. Yiyecek kaynaklarının görece homojen dağılımı depolamayı gereksizleştirir. Depolama gereksinmesi coğrafya koşullarına bağlı olarak değişkenlik gösterir; sıcaklık arttıkça bahar mevsiminin süresi uzar, buna bağlı olarak depolama gereksinmesi düşer, tersine sıcaklık düştükçe zorunluluk halini alır. Dolayısıyla karşımıza bellirli bir dönemi alırsak iki kamp biçimi çıkar. İlki, akrabaların yeniden biraraya gelmeleriyle, ikincisi, aynı kampı, akraba olan ya da olmayanların birlikte paylaşmalarıyla kurulur. Bu iki biçim, toplumların ve ailelerin aynı dinamikler nedeniyle saçılmasından ötürü her ikisini aynı şeklide etkilenmesinin sonucudur. Yine de genel bir eğilim olarak, akraba olanlar birlikte kümelenirler.

3.2 Oba

Kendi aralarında evlenmeyen, birbirlerine kardeşlik ve dünürlük bağlarıyla bağlanmış, elde ettikleri tüm ürünü sonuçta bölüşen belli bir bölgeyi mekan edinmiş az çok kararlı bir yapı olarak karşımıza çıkan toplumsal örgütlenmeye oba diyebiliriz[7]. Oba, belli bir arazi parçası üzerinde yaşayan, avlanan ve derlenen aileler ve bireylerden oluşan ancak, komposizyonu sürekli değişen bir toplumsal oluşumdur. Her oba, kardeşler kümesi temelinde yapılanır ve genelde egzogamiktir.

> "(!Kung Sanlarda) On iki kamp üzerinde yapılan inceleme kamp çekirdeğini dört durumda kız ve erkek kardeşin, iki durumda iki kız kardeş ve bir erkek kardeşin ve bir durumdaysa iki erkek kardeşin oluşturduğunu göstermiştir. Ek olarak, dört kampın çekirdeği iki kızkardeşten, ve biri iki erkek kardeşten oluşmaktadır."

[7]Oba (band) terimini Radcliffe-Brown'un "horde" terimi önceliyor. Radcliffe-Brown horde terimini göreli olarak kalıcı ve babasoygelimini tanımlamak için kullanıyordu. Sonradan Elkin, Berndt, Hiatt gibi pek çok araştırmacı avcı-derleyicilerin bu özellikleri taşımadığını göstermiştir. Gerek İngilizcede "band" terimi gerekse Türkçedeki "oba" terimi tam olarak ifade etmese de, oba kavramı oldukça esnek bir yerleşim örüntüsünü ve devingen bir üye kombinasyonunu dile getirebildiği için burada da kullanılmasının uygun olacağını düşündüm.

(Lee 1972:355)

Kendi içlerinde, ve birbirleriyle ilişkileri yeterli sıklıkta olması halinde, toplum yerleşik toplumlara benzer bir süreklilik oluşturacaktır. Her ne kadar oturganlaşma toplumlar arası kalıcı ve sürekli ilişkilerin gelişmesinin önkoşulu gibi görünüyorsa da, devşiriciler de bu nitelikte ilişkiler kurabilirler. Oturganlaşma ile belli bir arazi üzerinde dolanıp durma arasındaki farkı, fizikteki devinimsiz olan nesne ile durgundurumda devinen nesne arasındaki farkla benzetebiliriz. Bu bakımdan oba örgütlenmesi, kamp yerinin birkaç hafta bir değişmesine, oba üyelerinin zamanlarının önemli bir kısmını başka obalarda geçirmelerine ve aynı obayı akraba olmayan ailelerin oluşturmalarına rağmen, oba işlevsel bir örgütlenmedir; kendi içerisinde oturgan devşiricilerde görülen soygelimsel örgütlenmeden, Avusturalyalıların karakteristik kesim sistemlerinin oluşmasına kadar çeşitli toplumsal örgütlenme biçimlerinin çekirdeğini barındırır. Bireyler o an farklı mekanlarda bulunmasına karşın, yiyecek ve su kaynaklarında salkımlanma üzerine kurulu göçebelik nedeniyle sıkça buluştuklarından akrabalık ilişkileri canlılığını korur. Bu tür bir göçebelik, egzogamiyi olanaklı ve sürekli kılar. Evlilik yoluyla kurulan dostluk, akrabalık ilişkisi biçiminde yiyecek ya da su kaynaklarının bol bulunduğu yerlerde barışçıl salkımlanmanın önkoşulunu yaratır. Bunun tersi de doğrudur, aynı arazi üzerindeki kaynakları paylaşma gerekliliği üzerine kurulu barışçıl ilişkiler evlilikler yoluyla pekiştirilir.

Saçılma ve salkımlanma formunda süregiden göçebelik, toplumu, anababa ve çocuklardan oluşan dar oluşumlar temelinde örgütlenmeye zorlar. Ama aynı zamanda evlilik sonrası yerleşim yerinin çoğu göçebe devşirici toplumda görüldüğü gibi iki yanlı olmasının, ya da akraba başka bir obayı tercih edebilmelerinin olanağını da yaratır. Sıkça biraraya toplanma üyelik normlarını esnek kılar, toplumlar kendilerini birbirlerine açık tutarlar; keza, birikim yapma olanaklarını kısıtlayarak, bireysel eşitsizlikleri en aza indirir. Beyin ortaya çıkması engellenir. Önderliğin ve tüm obayı kuşatan dağıtım ilişkilerinin ve toplumsal bir planlamanın olmayışı topluluğun tümünü kuşatan toplumsal elbirliğinin, yani üretim ve tüketim arasında merkezi bir dolayımın olmaması demektir. Bu toplumlarda

kollektivite kaçınılmazca, emek sürecinin niteliğinin damgasını belirginlikle taşır. Karakteristik olarak iki elbirliği biçimi tanımlayabiliriz. İlki, cinssel emek bölümünün aile biçiminde kurumlaşması yoluyla ortaya çıkan ailesel elbirliği, ikincisi, doğrudan emek sürecinde yapılan elbirliği. Birincisi, farklı emek türlerinin ürünlerinin aynı birim içerisinde üleşilmesini sağlamak yanında, kardeşler arasında elbirliğini de olanaklı kılar. Bu haliyle en kalıcı örgütlenmeyi oluşturur. Ne denli başka toplumlara açık bir yapı arzederse etsin, üyelik koşulları ne denli esnek olursa olsun, hemen her durumda oba dünürler ve kardeşler birliğidir. Topluluk gerçek anlamda toplumsal bir örgütlenme niteliğini ancak akrabalık ilişkileri çerçevesinde gerçekleştirebilir. Bununla birlikte her elbirliği gurubunun kardeşler gurubu olmadığı da belirtilmelidir. Oba içerisinde doğmuş olmak da kuvvetli bir üyelik gerekçesidir.

Ne tüm kamp yerleri, oba karakteri gösterir, ne de obayı oluşturan aileler her zaman diğerleriyle aynı kamp yerinde buluşurlar. Bununla birlikte genel olarak devşirici toplumların oba biçiminde örgütlendiklerini varsayabiliriz. Aynı dili konuşan ve belli bir kara üzerinde yaşayan pek çok oba bulunabilir. Bu obaların ne birbirleriyle akrabalık ilişkileriyle bağlanmış olması ne de avlanmak ya da derlenmek için bir elbirliği geliştirmiş olmaları gerekmez. Bir oba, akraba olmayan aileleri barındırdığı ölçüde endogamik bir evlenme ilişkisi yürütür. Bunların dışında obalar arası, ya da farklı obalar içerisindeki aileler arası, ya da aynı oba içerisindeki aileler arasında elbirliği nedeniyle ortaya çıkan birkaç haftayı geçmeyen birliktelikler vardır. Bu tür birlikte yaşam doğrudan avlanma ya da derlenme sürecinin gereklerinden kaynaklanır. Bunlar, mevsimlik doğal kaynağı elde etmek için belli bir yerde, ya da, diyelim, hayvan sürüsünün izlediği rotada bir araya gelen insanların kurdukları birlikteliklerdir. Emek sürecinin niteliği elbirliği ve üleşme koşullarını, birliktelik süresini ve birlikte davranan gurubun büyüklüğünü ve erkek ya da kadın üye komposizyonunu belirler. Birlikteliğin kurulmasında akrabalık birincil öneme sahip olsa da, en az onun kadar beceri ve işe yatkınlık, dostluk ilişkileri de belirleyicidir. Silberbauer, G/wi devşiricilerini bu bakımdan şöyle betimliyor;

"Üyelik için ayrıcalıklı biçimsel nitelikler yoktur, fakat evlilik ya

da yakın akrabalık gibi halihazırdaki üyelerde bulunan nitelikler, ya da obada doğmuş olmak, mutlak üyelik iddası için kuvvetli bir temelidir." "G/wi obaları kararlı olarak görülebilir, fakat açıktırlar, arzu eden ayrılabilir ve kabul edilmeleri halinde dışarıdan kişiler katılabilir. Topluluğun büyüklüğü açık ki sınırlıdır, ... topluluk dışa açıktır ama sonludur." (Silberbauer 1989:26)

Oba kavramı, burada çizildiği haliyle bile muğlak bir görünüş sunuyor. Bunun en önemli nedeni, bu kavramının son derece zengin bir çeşitlilik gösteren devşiricilerin toplumsal örgütlenme biçimlerinin oldukça genel bir özelliğini sergilemesidir. Oba kavramı ile ifade edilmeye çalışılan toplumsal örgütlenmenin aldığı özgül biçim, bu topumların her birinin tekil olarak incelenmesiyle açığa çıkarılabilir. İleride işleneceği gibi aynı sorun aile kavramı için de geçerlidir. Oba karşımıza ya bir elbirliği gurubu, ya akraba aileler gurubu, hatta tek bir aile olarak, ya da ikisini birden kuşatan çeşitli işlevler üzerinde kurulmuş bir formasyon olarak olarak çıkabilir. Benzeri bulanıklıkların tutsağı olmamak, devşiriciliği, ne bulunduğu coğrafyayla, ne adını aldığı teknik gelişme düzeyiyle, ne de salt aile, ya da oba gibi toplumsal örgütlenme biçimleri ile nitelemekle yetinmeyip üretim ilişkilerinin çözümlenmesiyle olanaklıdır.

4

Bölüşüm ve Armağan

Armağan köleleştirir, kamçı köpekleştirir.
Eskimo sözü

4.1 Üretim Yordamı

Üretim kavramı ilkin, tüm çağlara özgü ortak özellikleri bakımından en soyut olarak emek sürecini ifade eder. İkinci olarak, her üretim tikel bir üretimdir; avcılık, derleyicilik gibi somut emek türü, tikel bir emek dalıdır. Başlangıçta, fizyolojik nitelikler belli işlere uygun kılar, emek bölümü cinssel bir karakter taşır. Zamanla, tersine, emek alanları çeşitlendikçe fizyolojik benzerlik temelinde bir bölünme ortaya çıkar, işin kendisi belirginleşir. Her birey fizyolojik özelliklerinden bağımsız olarak çok sayıda işi yapabilir olduğundan, toplumsal emeğin farklı emek alanlarına bölünüşü daha yalın olarak gözlenebilir; emek bölümü teknik bir niteliğe bürünür. Teknik emek bölümü -farklı emek alanlarında uzmanlaşma- ve üretim kuvvetlerinin gelişmesi birbirlerini karşılıklı olarak belirlemelerine karşın, cinssel emek bölümü, cinsler arasındaki fizyolojik fark doğal olarak sabit olduğundan, teknik gelişme karşısında tek yönlü olarak belirlenir. Teknik emek bölümü geliştikçe toplumsal emek bölümünün cinsiyete bağlı karakteri giderek zayıflar.

Üçüncüsü, üretim her emek alanının üretiminin başka bir emek alanının tüketimi olduğu, emek dallarıyla örülmüş toplumsal bütü-

nün yenidenüretim sürecidir. *Üretim yordamı* kavramı üçüncü bağlama denk düşer.

4.1.1 Üretim Kuvvetleri

"Üretim kuvvetleri" marxist düşünce akımlarının problemli kavramlarından biridir. Emek süreci, insanın kendi biyolojik varlığının insan özelliklerini emek aletleriyle birleştirip doğa üzerinde işlemde bulunarak, gereksinmeleri doğrultusunda doğayı dönüştürdüğü, ve bu sayede kendi toplumsal varoluş koşullarını da farklılaştırdığı, doğayla insan arasındaki süreçtir. Üretim kuvvetlerinin, basitçe üretim aletlerine indirgenmesi, emek sürecinin, özgül toplumsal ilişkiler içerisindeki insanın üretimi olduğunu gözardı eder, dolayısıyla kaba materyalist bir tarih anlayışının geliştirilmesinin önünü açar. Üretim kuvvetleri emek sürecinin öğeleridir ama her emek süreci toplumsal üretim süreci içerisinde varolur. Emek sürecinin öğelerini şöyle sıralayabiliriz (Marx 1965 [1887]:178):
1. İşi yapan açısından işin nesnesi ("işin öznesi"): emek sürecinin, üzerinde işlem uygulanarak dönüşüme uğratılan girdisi, yardımcı malzemeler, hammaddeler- insanın üzerinde yaşadığı yeryüzü, coğrafya koşulları.
2. Teknik, "iş aletleri", emeğin örgütlenme biçimleri: Aynı emek aletleri kullanılarak, aynı ürünü elde etmenin birden çok yolu olabilir; teknik aynı üretim araçlarıyla optimum üretkenliği elde etmek üzere, emek aletlerinin ve emek gücünün koordinasyononu ifade eder. Her emek süreci belli bir çalışma süresinde, belli bir emek yeğinliğiyle gerçekleştirilir, şu ya da bu düzeyde uzmanlaşmayı içerir. Yanısıra her emek süreci belli bir elbirliği biçimiyle ve belli emek bölümü (cinssel emek bölümü, kafa-kol emek bölümü, teknik emek bölümü) içerisinde tanımlanır.

Yeryüzü, hem emek aletidir, hem de emek sürecinin girdisidir. Tarımcı toplumlar, tahıl üretmek için toprağı emek aleti olarak kullanırlar. Ekim için toprak üretilen bir şeydir. Kendinde araziyi sulamak, gübrelemek, sürmek toprağı tahıl üretiminin aleti haline getirir. Öte yandan, yeryüzü, emek sürecinin girdisidir; devşirici toplumlarda, toprağın üzerinde bulunan bitki ve hayvanlar emek sürecinin nesnesini oluşturur. Aynı coğrafya koşulları, emek sürecinin

bu iki öğesinin ikisinden birine ya da ikisine birden dahil olabilir. "Dış fiziksel koşullar iki büyük ekonomik sınıfa ayrılır, (1) geçim araçları biçiminde Doğal zenginlik, örneğin verimli topraklar, balık dolu sular, vb. ve (2), emek araçlarındaki zenginlik, şelaleler, taşımacılık yapılabilen nehirler, odun, metal, kömür, vb. Uygarlığın başlangıcında birincisi, ileri aşamalardaysa ikincisi başattır." (Marx 1965 [1887]: 512)

3. "İnsanın kişisel faaliyeti, işin kendisi": Tasarım. Soyut düşünen, tasarlayan, problem çözen, karar veren, anlayan, yaratıcı insan, belli bir tasarım doğrultusunda *ne* üreteceğine, *ne miktarda, ne zaman, hangi araçlarla, nasıl* üreteceğine ve *kimin için* üreteceğine karar verir. Çevresinde olup bitenleri anlayabilir, neden sonuç içerisinde kavrayabilir, kısaca bilebilir. Rasyoneldir, davranışlarını düşünerek yapar ve sonuçlarını gözleyip değerlendirebilir, sonraki davranışları için hipotezler geliştirebilir. Kendi değer yargılarını ve kendisine sunulan değer yargılarını eleştirebilir.

Her emek süreci önceden insan zihinde tasarlanmış, amaçlı faaliyettir. Burada *amaç*, sadece belirli bir yararlılıkla sınırlıdır; yararlılığının nereden geldiğine, yararlı nesnenin kimin için üretildiğine ilgisizdir.

4. İnsanın öznel etkinliği, duygusallığı; Amaçlı, kendi anlamını kendisi koyabilen, duygulu insan. *Amaç*, bu kez deminkinin tersine emek sürecine ilgisizdir, doğrudan emek sürecinin dışından gelir. Her emek süreci ister dolaylı ister doğrudan başkası için üretimdir. İş toplumca tanımlı bir *amaç* doğrultusunda yapılır. Bu yanıyla amaç, basitçe üretilecek olan nesnenin yararlılığıyla ya da işleviyle değil, *kimin için* üretildiği ile belirlenir. Bu anlamda bireysel meta üreticisi ya da işçi amaçsızdır. Tanımsız bir topluma üretir, toplum onun amacı değildir; üretiminin amacı basitçe, kendi bireysel varoluş koşullarına indirgenmiştir, böylelikle sadece kendi emek ürününe değil, dolayısıyla, tüm topluma yabancılaşmıştır.

> "P—M—P dolaşımının nesnel ya da ana kaynağı olan değerin genişlemesi, kapitalistin öznel amacı haline gelir; gitgide daha fazla soyut servete sahip olma faaliyetlerinin tek dürtüsü haline geldikçe, kapitalist, irade ve bilinçle donatılmış, kişileşmiş sermaye olarak işlev görür. Bu yüzden, kullanım değerlerine asla

kapitalistin gerçek amacıymış gibi bakılmamalıdır; tek bir elde-giştirmedeki kara da öyle. Onun tek amacı, dinmez, bitip tükenmez kar etme sürecidir."[1] (Marx 1965 [1887] (1867):152)

Bunu Trobriand bahçe emekçisinin amacıyla karşılaştırın:

"Yerliler bahçe tarımı yaparken fiilen gerekli olandan çok daha fazla üretirler, ve herhangi bir yıl ortalaması yiyebileceklerinden belki iki misli fazladır. ... (bu fazla) eskiden öylece çürümeye bırakılırmış. Ve yine bu fazlayı üretmek için kesinlikle zorunlu olan çalışmadan daha fazla çalışırlar. Estetik amaçlarla, bahçeyi derli toplu, temiz, süprüntüden arınmış tutmak için çok fazla çaba harcanır. ... İyi bir bahçe emekçisi sürdüğü bahçenin genişliği ve harcadığı çabadan dolayı doğrudan prestij edinir. ... çalışmasının hemen tüm meyvesi ve ek çabayla elde ettiği fazla, kendine değil, kayınakrabalarına gider. ... Kendi isteklerini tatmin etmek için güdülenmemiştir, tersine, son derece karmaşık geleneksel kuvvetlerle, görev ve yükümlülüklerle, büyü inançlarıyla, toplumsal tutkularla yönlenir." (Malinowski 1966 [1922]:61)

Her tikel emek süreci üretim ilişkileri yoluyla toplumsal üretim sürecini oluşturur. Doğayı dönüştürme süreci, üretim, belli toplumsal ilişkiler içerisinde gerçekleşir. Doğa ve insan ilişkisi ancak doğa ve toplum ilişkisi olabilir. İnsanın toplum içerisindeki en yalıtık hali bile şu ya da bu düzeyde belli bir kurumsallıkla tanımlıdır. *Bi-*

[1]Parsons, "Marxist analizde, kapitalist ya da burjuva sınıfı tuhaf, robot benzeri insanlardır. Kar güdüsüyle tanımlı çıkarları peşinde saf bir akılsallıkla kurulmuş gibi görünürler" (Parsons 1979 [1951]:436) dedikten sonra, Weber'in görüşünün markxistleri nasıl çuvallattığını sergilemeye girişir. Weber'in görüşüne göre kapitalistlerle burjuvalar aynı gemidelerdir. Hangi sınıf statüsünde bulunurlarsa bulunsunlar bireyler kendilerini çalışmaya vermişlerdir. Parsons, Weber'e katılarak, çalışma bütün toplumun ortak davranış biçimi olduğundan, "insanlığın kaderi sömürülen proletaryanın tekelinde değil toplumun tüm üyelerine genelleşmiştir." der. Uslamlamanın çarpıklığı bir yana, tam da açıklanması gereken kapitalistlerin robot benzeri o tuhaf davranışlarıdır; kuşkusuz, yanısıra, kapitalist toplumların bireylerini saran puriten çalışma ahlakı, ya da yük hayvanlığıdır. Birey, nasıl toplumun kendi bilincinde olmayan alalede oluşturucu nesnesi gibi davranır hale geliyor? Başka bir anlatımla, nasıl tama yakın bir belirlenmişlik kazanıyor?

rey kavramı, sıfır ya da sonsuz gibi, analitik bir kavramdır. Bir yanıyla toplumdan, içinde bulunulan bağlamdan (gurup, kurum, sınıf, ulus vb.) bağımsız davranabilme yeteneğini ifade eder[2]. Öteki yanıyla birey bireyselliğini toplumsallığıyla kazanır. Ben, kurumlar yoluyla kurumlar içerisinde kurulur, ama *aynı zamanda* kurumlardan bağımsız davranabilme yeteneğini edinir. İnsan teki özgürlüğü ölçüsünde kendi bilincine varır, e.d. kendi bilincine varmışlığı özgürlüğünün ifadesidir. İnsanın amaçlı her davranışı duyguludur, davranış her zaman duygusal bir itilimle öncelenir. Düşünebilirlik ve *duygulanabilirlik* kendi bilincinde olmanın zorunlu koşullarıdır. İnsan kendi bilincinde olmanın gereği olarak amaç güder. Yanısıra içgüdüseldir. İçgüdüsel her davranış belli duygu formlarıyla özgül davranış örüntüleri yoluyla ifade edilir ve gerçekleştirilir.

Tasarımlayan, rasyonel insan ile anlamlayan, duygulu insan, insanın iki yanı. İlki basitçe üretim kuvvetlerinin öğesiyken, ikincisi, ancak üretim ilişkileri içerisinde tanımlanabilir. İnsanın tasarlayabilirliği ve anlamlayan, amaçlayan olarak duygulanabilirliği tüm üretim yordamlarından soyutlanabilir. Bununla birlikte, tasarımın neliği dolaysızca emek süreci incelenerek ortaya konulabilirken, amacın neliği, ancak verili üretim ilişkilerinin incelenmesiyle konulabilir. Emek süreci bütün üretim yordamlarından soyutlanabilir, fakat, amacını içinde bulunduğu üretim ilişkilerinden alır. Amaç, eylemin güdüsünü, duygusunu, arzusunu verir. İnsanın kollektif, kurum kurucu, kurumsal yanını, olanca açıklığıyla duygulu yanı ortaya koyar. Amaç, gereksinme olarak olarak, toplumun yönetsel -sınıflı, tabakalı, kurlu, sınıfsız- koşulları ve kendisini gelenek ve görenek olarak gösteren ideolojik oluşumlar altında arzu formunda dile getirilir.

---

[2] "... geceleyin tek başına köyün görüş ve duyuş mesafesinin dışına çıkmak için bir yerliyi hiçbir normal teşvik, hatta yüklü miktarda tütün bile harekete geçiremez. Ama bunda da varyasyonlar vardı; kimi erkek ve gençler alacakaranlığa dalma risikine bile hazır değildiler, kimileriyse bir paket tütün için gece kısa bir yol gitmeye razı oluyorlardı" (Malinowski 1990 [1925]:240). Bireyin davranışı bu çerçevede belirsizdir. «Kendi ölümünü göze alan kralı öldürür.».

Emek sürecinin girdileri ve emek aletleri birlikte üretim araçlarını oluşturur. Emek sürecinin öğeleriyse, bir bütün olarak *üretim kuvvetleri* dir. İki anlamda; biri bu öğeler insanların maddi yaşamlarının yenidenüretiminin dolaysız araçlarıdır. Diğeri, bunların farklılaşması, gereksinmelerin çeşitlenmesi ve çoğalmasını ve bu gereksinme nesnelerinin üretilmesinde emek üretkenliğinin artmasını (ya da azalmasını), dolayısıyla, toplumun yenidenüretim koşullarının farklılaşmasını hazırlar. Rasyonellik ve bilebilirlik bakımından insan dolaysızca üretim kuvvetidir. Anlamverebilirlik, duygulanabilirlik ve amaçlılık bakımındansa dolayımla üretim kuvvetidir, bu dolayım verili toplumsal ilişkilerin tümüdür. İnsan kendi yarattığı tanrıya tapıyorsa, kendi anlamını kendisi koyuyor demektir. İnsanın anlamverebilirliği, kendi kendisini gerçeklik yerine koyabilmesi, kendisini fetişleştirebilmesi böylece kendi davranışının yasallığının bizzat kendisi tarafından koyulabilmesi demektir. Bunu olanaklı kılan tek şey, bireyin tarihsel bir toplumsallık içerisinde tanımlı olmasıdır[3]. Tarih, adeta, verili toplumsallık içerisinde insanın üretilme ilişkileri yoluyla tikel bireyde cisimleşir. İnsanlar kendilerini doğar doğmaz, önceden belirli belli üretim ilişkileri içinde bulurlar, tıpkı konuştukları dili kendilerinin seçememeleri gibi içinde bulundukları toplumsal formasyonu da seçemezler. Yeni kuşak, sadece üretim ilişkilerini devralmakla kalmaz aynı zamanda, önceki kuşağın düşünüş, duygulanış ve davranış örüntülerini de devralır. Ama bu devralış babanın bıraktığı maddi miras gibi olmakla kalmaz, asıl olarak ananın evlatlarını büyütmesi gibidir; her kuşak bizzat önceki kuşak tarafından üretilir. Önceki kuşaklarca kendilerine devredilen yaşayan kuşak tarafından kendine bu nedenle dışsal görünür. İnsan, kendi bilincinde olamadan üretilmiş bir varlık olarak, kendi anlamını kendisi koyar. Koyduğu anlamın kendisi dışında konulmuş görünmesinin sorumlusu kendi üretilmişliğidir. Kendi

[3] "Tarih, o gerçek insanın: belirli geçmişinden kalma ***gelenek-göreneklerle***, içinde yaşadığı belirli ***coğrafya*** ve iklim şartlarına göre, belirli bir ***tekniğe*** ve metoda dayanarak yaptığı yaşama güreşinde, gene belirli bir seviyiye ulaşmış ***kollektif aksiyon***undan doğar ve gelişir. Tarihte her şeye can veren bu kollektif aksiyondur." (Kıvılcımlı 1976:19)

bilincinde olamadan üretilmiş bir varlık olarak birey, günün birinde kozasından henüz çıkmış kelebek denli kendini yadırgamaksızın, "Ben, benim!" der; sadece tarihselliği değil, toplumsallığı da ona dışsal görünür.

İdeolojik normlar, emek sürecini kesintiye uğratabilir, verimsiz alanlara sürükleyebilir, ya da atılım yaptırabilir. Firth, "Tikopya'da akrabalık yükümlülüklerine ve ölen bir akrabanın cenaze töreni kurallarına verilen önemin büyüklüğünü anlamaksızın, kano, ağ yapımı gibi üretim araçlarının terk edilmesini, balık avı daha fazla ürün vermesine rağmen vazgeçilerek tarıma yönelinmesini kimse açıklayamaz" (1965:35) derken, yerindelikle buna işaret etmiş olur. Tarihsel bir varlık olarak insan kendi verdiği anlamı gerçek yerine koyup, üretim ilişkilerini buna uygun örgütlemeye çalıştığı sürece anlam ya da amaç maddi bir kuvvet gibi iş görür. Godelier, Zaire'nin ekvator ormanlarında yaşıyan göçebe devşirici Mbutiler'in inançlarıyla ilgili şöyle yazar; "Burada dinsel faaliyet, bölüşülecek av miktarında artışa yol açan üretim sürecinin yeğinleştirilmesi, yani, fazla çalışma demektir. Her kişi daha fazla alır ve sonuç, akşam yemeğini şölene ve sıradan yaşamı dansla ve bir ağızdan söylenen şarkılarla biten kutlamaya dönüştüren beklenmedik miktarda yiyecek tüketimidir." Sonuçta bu yolla elbirliğinin ve armağanlaşmanın kuvvetlendiğine ve yüceltildiğine, gurup üyeleri arasındaki gerilimin neredeyse ortadan kaldırıldığına dikkat çekerek, "Dinsel faaliyet bu yüzden üretim yordamı ve diğer toplumsal ilişkilerce belirlenen çelişkileri de içinde barındıraran gerçek *emek*tir" der (1977:60). Bir yandan insanların iradeleri dışında kaynağını hiçbir şekilde toplumdan almayan, insanların kaçınılmazca uymak zorunda olduğu yasalar, öte yanda gene insanların uymak zorunda olduğu fakat, bu kez kendilerinin yarattığı yasalar var. İnsan kendi koyduğu yasalara, doğa yasaları gibi uyduğu sürece, bu yasalar, dış kuvvet gibi işgörürür. Dilthey, Gadamer and Ricoeur gibi düşünürlerce temsil edilen *yorumculuk*, insanın tarihsel süreç içerisinde doğa yasalarıyla kendi koyduğu yasaların ayrımına varamaz görünmesi, daha doğrusu toplumun evrilişinde her ikisinin birlikte etkide bulunması gözleminden yola çıkararak ikisini bir kefeye koyup tarihi, amaçları, inançları, norm ve kuralları kendinden menkul insanların

yaptıkları bir süreç olarak düşünür. Oysa Marx, inançların, norm ve tasarımların kendiliklerinden menkul olmadıklarını, maddi yaşamlarını yenidenüretirken insanların birbirleriyle girdikleri ilişkiler içerisinde kendi üretken eylemliklerinin ürünü olduğunu savunur.

> "M. Proudhon'un anlamadığı, insanların yeteneklerine göre, gömleği ve kumaşı ürettikleri gibi toplumsal ilişkileri de üretmeleridir. Ve M. Proudhon'un anlamakta daha zorlandığı, insanların maddi üretkenliklerine uygun olarak toplumsal ilişkileri ürettikleri gibi, *fikirleri, kategorileri* de, yani, aynı toplumsal ilişkilerin soyut ideal ifadelerini de üretmeleridir. Dolayısıyla bu kategoriler ancak bu ilişkiler kalıcı olduğu sürece kalıcıdır. M.Proudhon, için tersine, birincil nedenler soyutlamalar ve kategorilerdir. Ona göre tarihi yapan insanlar değil, bunlardır." (Marx 1983 [1846]:13)

Marx'ın Almancada kullandığı *produktivkräfte* terimi Türkçeye ve diğer dillere kimi kez "üretici güçler", kimi kez "üretici kuvvetler" diye çevriliyor. İlkin, kuvvet ve güç kavramlarının fizikte farklı anlamları var ve bunu toplum bilime yaymak olanaklı. Güç, belli bir kuvvet uygulayarak birim zamanda yapılan iş miktarını anlatıyor. Kuvvetse zamandan ve yapılan işten bağımsız bir kavram. Kuvvetin bulunması iş yapılmasını gerektirmez, yapıldığındaysa bunun ne kadar sürede yapıldığına ilgisizdir. Üretim aletini emeğin çok çeşitli örgütlenme biçimlerinde kullanabilirsiniz, aynı alet farklı becerilerdeki insanlar tarafından kullanılabilir ya da kullanılmayadabilir. Bu bakımdan alet, üretim kuvveti olarak nitelendirilmelidir. Aynı beceriye sahip insanın köle olarak, işçi olarak ya da sosyalist toplumda emekçi olarak üretkenlikleri farklıdır. Aynı mühendislik bilgisi, hiyerarşik bir iş örgütlenmesinde farklı, takım çalışmasında farklı gelişkinlikte projeler üretilmesine olanak tanır. Kapitalist bir tekel, doğal kaynakların savurganca tüketilmesini engelleyecek teknik buluşu, kendi kar oranını düşüreceği gerekçesiyle sümen altı edebilir. Hurafeler yığını da olsalar, bir takım değer yargılarına kararlılıkla bağlı inançlı insanların şevkle çalışmasıyla, zoraki çalışan insanların çalışma hızları ve başarı düzeyleri farklı olur. Kısaca emek sürecini oluşturan öğelerin her biri hem emek sürecinden hem de emek sürecinin oluşturucu unsuru olduğu

toplumsal üretim sürecinden soyutlanabilir. Her bir öğe farklı toplumsal oluşumlarda farklı katkıda bulunurlar. Hatta işlevleri bile farklılaşabilir. Üretim ilişkilerinin önüne engel olarak çıkabilmesi de bu nedenle olanaklıdır. Oysa güç kavramı, doğrudan kuvveti uygulayan insanın kapasitesiyle ilgilidir ve bu kapasite dolaysızca emek sürecinin öğelerinden gelmez. Bu kapasiteyi betimlemek için kullanılan "emek gücü" verili üretim ilişkileri içerisinde tanımlıdır aynı potansiyel enerjiye sahip olan iki emekçinin farklı emek süreçlerinde ve farklı üretim yordamlarında bunu işe dönüştürme hızları farklıdır. Bundan ötürü, "üretim kuvveti" terimi "üretim gücü" terimine tercih edilmelidir.

4.1.2 Üretim İlişkileri

Ürünlerin dağıtılma ilişkilerine öncelik vermek burjuva iktisadının karakteristik tutumudur. Toplumsal üretim süreci, tüm toplumsal formasyonlardaki ortak özellikleriyle tanımlanarak emek sürecine indirgenir. Üretim ebedi yasalarla tarihten bağımsız hale getirilip açıklayıcılık konumundan uzaklaştırıldıktan sonra toplumların gerek dönüşüm, gerekse kendini yenidenüretme olanakları ürünlerin dağıtılma ilişkileri temelinde ele alınır. Böylece aynı zamanda kapitalist ilişkilerinin değiştirilmez, ezeli ve ebedi yasalara dayalı olduğu fikrini benimsetme fırsatı doğmuş olur. K. Polanyi, eldeğiştirme (transaction) yordamları başlığı altında toplumsal evrimi geriverimlilik (reciprocity), geridağıtım (redistribution) ve piyasa değişimi olmak üzere aşamalandırırken, dağıtım ve değişim ilişkilerini üretim ilişkilerine öncelemenin tipik örneğini veriyor. Benzerlikle Lévi-Strauss, bir geridağıtım formu olan *potlaç*ın ardında yatan armağanlaşma ilişkisinin, Mauss tarafından gösterildiği gibi[4], çeşitli üretim yordamlarında gözlenebilirliğinden yola çıkarak, toplumsal olguların üretim yordamları temelinde çözümlenmesine ısrar etmenin beyhude bir çaba olduğunu ileri sürer (1967:336).

[4] "Vermek için vermek Trobriand sosyolojisinin en önemli özelliğidir, ve, bu genel ve temel doğadan ötürü, tüm ilkel toplumların evrensel özelliği olduğu kabul edilebilir." (Malinowski 1922:175)

Engels 8 Aralık 1882'de Marx'a yolladığı mektupta tarımı bilmeyen devşirici Amerikan Kızılderilerileriyle tarıma geçmekte olan göçebe çoban Alman Tacitus'larını karşılaştırıp, aralarındaki büyük benzerliklerden hareketle, "üretim tipi" farklılıklarının tayin edici olmadığını yazıyor. Lévi-Strauss kendisini Engels'in bu yorumuyla destekliyor. İkinci olarak, *Ailenin, Özel Mülkiyetin Kökeni*'n'de Engels, Morgan'ın *Eski Toplum*'da sunduğu kadarıyla da olsa, ilk toplumları üretim ilişkileri bakımından çözümlemeye tabi tutmaz, Morgan'ın iyi bir özetini yapmayı yeğler. Bu da bir başka dayanak olur. Bununla birlikte Lévi-Strauss *Yaban Düşünce*'de; "İdeolojik dönüşümlerin toplumsal dönüşümler doğurduğunu esinlemek usumudan bile geçmiyor ... mağaranın dibinden geçen gölgeleri inceliyoruz yalnızca, onlara gerçek görüntüsü veren tek şeyin kendilerine yönettiğimiz dikkat olduğunu da unutmuyoruz" (1994 [1962]:147) diye yazmaktan geri kalmamış. Marx'ın altyapı, üstyapı metaforunu benimseyerek üstyapının verili mitsel, büyüsel, totemsel, dinsel kurgular içerisinde açıklıkla gözlenebilir olmadığını, görünürün ardındaki *düzeni* bulmaya girişir. Lévi-Strauss kendisinin marxist olduğunu iddia ederken üçüncü ve son gerekçesi budur. Ne ki bu düzen toplumsal ilişkilerden kaynaklanmadığından, geriye ancak zihninsel olguların kendi özgül yapısı uyarınca düzenlediği söylenebilir. Lévi-Strauss'da bu çerçevede Prag dil okulundan aldığı "ikili karşıtlıklar"ın "yaban" ya da "modern" zihnin de bir yetisi olduğunu savunur. İdealist değildir, bu ikili karşıtlıkların doğanın da bir özelliği olduğunu vurgular, fakat ne zaman, totemcilik, kast, akrabalık, mit gibi toplumsal bir olguyu ele alsa burada inceleme altında tuttuğu toplumsal ilişkiler değil, zihinsel bir ürün olarak toplumsal ilişkilerden bağımsız kendine özgü yapılarıdır.

Gerek Polanyi gerekse Lévi Strauss, dağıtımın "ekonomik olmayan" ideolojik kurallar, ya da örneğin akrabalık ilişkileriyle uyumlu kurallarla yapıldığı toplumlarda, üretim ilişkilerine dayalı bir çözümlemenin geçersiz olduğuna inanırlar. Dağıtım ilişkilerinin analizine giriş noktası, üretim ilişkileri saf dışı bırakıldığından, kolayca, Marx'ın deyişiyle "bilinç formları"na kaydırılır. Ne zaman ortada bulanıklık varsa ve üretim ilişkilerinden yana saf tutulmuyorsa, marxistler "üretim ilişkileri" ya da "üretim yordamı"

kavramları yerine son derece bulanık ve sevimsiz "ekonomi" kavramını kullanıveriyorlar. Ekonomi terimiyle, birtakım üretim ajanlarının kullanım değerleri ürettikleri ve bu kullanım değerlerininin gereksinme sahiplerine bir yolla ama çoğunlukla, Marx'ın sıkça yaptığı gibi metalar olarak değer ilişkileri yoluyla ulaştıran, insanların birbiriyle ilişkilerinden bağımsız bir makine ima ediliyor[5]. Bu anlamda olsa olsa —ki o bile değil— ancak kapitalist toplum "ekonomi" kavramıyla betimlenebilir. Marx, ekonomi terimini genel olarak üretim ilişkilerini, özel olaraksa değişim ilişkilerini betimlemek için kullanıyor. Bu belirsizlik açıkça suistimale uğruyor. Üretim ilişkileri, değer ilişkileriyle belli edilmeden eş anlamlı kullanılarak, kapitalizm öncesi toplumların çözümlenmesi üretim ilişkilerinden bağımsız olarak incelemenin yolu açılmış oluyor. Ne zaman emeğin üretim araçlarıyla birleştirilme sorunuyla karşılaşılsa bunların özel sahipliğini ya da zilyetliğini görmedikçe, ne zaman eldeğiştirme sorununu ele alsalar, değişim için üreten ajanlar görmedikçe insan bilincinin belirlenimsiz iradesiyle açıklamaya koyuluyorlar. Kısaca güncel olana, yani değer ilişkilerine uymayan her yerde, üretim makinesi anlamında ekonomi kavramı öne çıkarılıp bu toplumlar "böyle değil" deniliyor. Bu terimi kullanmak bir gereklilikse, kullanıldığı her yerde özgül bir toplumsal formasyon içerisindeki üretim, dağıtım ve değişim, ve tüketim sürecinin birliğini ifade etmelidir; kendilerini üretirken ve yenidenüretirken insanların birbiriyle girdikleri maddi ilişkileri ifade etmelidir. Ama bunun için 'üretim ilişkileri', 'ekonomi' terimine göre daha kulla-

[5] 'Politik ekonomi' terimi ilk olarak Fransız A. de Monchétien'in 1615 yılında devletin iktisadi yönetim üzerine yazdığı bir kitapta kullanmış. Terim Ingiltere'de J. Stuart tarafından 1769 yılında kullanılmaya başlanmış. A. Marshall'ın 'Principles of Economics' (1890) adlı çalışması ile birlikte 'ekonomi', burjuva iktisadında yerleşik bir terim oldu. 'Politik ekonomi' terimiyse, klasik iktisadı ve Marxist iktisadı ifade etmeye başladı. Ekonomi kavramının içeriği doğuşundan beri iş ve iş dışı ayrımına dayalı, işin emekçi bakımından zorunluluk olduğu, iş sürecindeyse hiyerarşik ilişkilere tabii olduğu, değişim sürecinde insanların birbirleriyle metalar yoluyla ilişki kurabildikleri üretim makinası oldu.

nışlıdır. Althusser, Freud'dan "üstbelirleme" kavramını alıp, ekonominin sonul olarak belirleyici olduğu rütüşuyla[6] marxistliğini korumaya çalışırken, Godelier benzer kaygıyla "akrabalık ilişkilerinin hem üst yapı, hem alt yapı" olduğu iddiasını getirir. Dağıtım ilişkileri kavramı bu çalışmalarda son derece bulanık ele alınır ve vurgu çoğu kez toplam ürünün bireysel tüketimine yapılır. Bununla yetinildiğinde en fazla dikkat çeken gerek devşirici toplumlarda gerekse kurlu ya da tabakalı toplumlarda yaygın armağanlaşma ve geridağıtım geleneğidir, ya da başlık hizmeti, başlık malıdır.

Dağıtım kavramı iki bağlamda incelenebilir. i. toplam ürünün bireylere, herkese şu kadar et, şu kadar ceviz, şu kadar ok vb. *bölüştürmesi*. Avcı-derleyici toplumlarda, dolaysız bölüşmeye konu olan temel nesne yiyecektir, dolayısıyla, dağıtım adına ilk dikkat çeken erkeğin emek ürününün, av etinin oba düzeyinde genel bir dağıtımla bölüşülmesidir. Kadının emek ürünün bölüşülme biçimlerini, fiilen böyle bir bölüşme olmadığından, ayrıca inceleme altına almayı kimseler aklına getirmez. Oysa kadının emek ürünü eşleşme dolayımıyla bölüşülür. Bu nedenle doğrudan aile ilişkileri çerçevesinde incelenmelidir. Oturgan devşiricilerde bey armağan yoluyla ve karılarının artı-emeğiyle kendisinde toplanan zenginliği şölenler düzenleyerek geri dağıtır. ii. Derleyicilikteki kadın sayısı şu kadar, avcılıktaki erkek sayısı bu kadar gibi, toplam toplumsal emeğin ve üretim araçlarının, toplumun çeşitli gereksinmelerini karşılayan farklı emek dallarına *tahsisi* bağlamında incelenebilir. Dağıtım, ürünlerin dağıtımı olmadan önce, üretim aletlerinin ve toplum üyelerinin farklı emek alanları arasında uygun oranlarda dağıtımıdır. Avcı-derleyici toplumlarda, toplumsal emeğin avcılık ve derleyicilik alanlarına belli oranlarda bölünmesi *eşleşme* yoluyla sağlanır.

Bu dağıtım herhangi bir üretimin başlayabilmesi için emek gücünün ve üretim araçlarının bir araya getirilmesine tekabül eder. Farklı üretim yordamlarını birbirinden ayıran işte bu birleştirilme ya da dağıtılma yordamıdır (Marx 1978 [1884]:120).

"Tüketim araçlarının herhangi bir dağıtımı sadece üretim koşullarının dağıtımının sonucudur. Üretim araçlarının dağıtımıysa,

[6]Ama bu sonun asla gelmeyeceğini belirtmekten geri kalmaksızın

üretim yordamının özelliğidir. Örneğin, kapitalist üretim yordamı, üretimin maddi koşulları sermaye ve toprak biçiminde işçi olmayanların elinde bulunmasına karşın, kitlelerin sadece kendi emek güçlerinin, kişisel üretim koşullarının sahibi olması olgusuna dayalıdır. Üretim faktörleri böyle dağıtılırsa, tüketim araçlarının şimdiki dağıtımı kendiliğinden ortaya çıkar. Eğer üretimin maddi koşulları işçilerin elbirliği mülkiyeti olsaydı, benzerlikle bunun sonucu olan tüketim araçlarının dağıtımı da şimdikinden farklı olurdu." (Marx 1970 [1875]:321)

Benzerlikle, değişim kavramı da iki bakımdan incelenebilir. i. Bireylerin dağıtım sonucunda kendi paylarına düşeni, başka ürünlerle bireysel tüketim için değişimi. Göçebe devşirici toplumlar bölüşmeden kendilerine düşen payı armağan olarak komşularına ya da diğer akrabalarına verirler. Oturgan devşiriciler, armağan görünümünde beye verirler. ii. Aynı emek sürecinin farklı bölümleri arasında ya da nihai ürün üretilinceye dek, farklı emek dallarında yer alan üretim birimleri arasındaki değişim bağlamında ele alınabilir. Avcılık ve derleyicilik olarak cinssel karakterde bölünmüş toplumda emek sürecininin temel girdisi geçim aracıdır. Geçim araçları aile içerisinde *üleşilir*.

"Toplumsal emeğin belirli oranlarda bu *bölünme zorunluluğunun* toplumsal üretimin hiçbir *özgül biçimi* tarafından yadsınmayacağı, ancak onun *görünüş yordamını* değiştireceği kendiliğinden apaçıktır. Doğal yasalar asla yadsınamazlar. Ancak bu yasaların tarihsel olarak farklı durumlarda uygulandığı *biçim* değiştirilebilir. Ve emeğin bu orantılı bölünmesinin kendisini zorunlu kıldığı toplumsal bir durumda aldığı biçim, toplumsal emeğin bağlantılanmasının kendisini bireysel emek ürünlerinin *özel değişimi* olarak dayattığı biçim, kesinlikle, bu ürünlerin *değişim değeridir*[7]" (Marx 1983 [1868]:153)

[7] Kapitalist toplumda *değer ilişkileri* sadece emekgücünün ve üretim araçlarının uygun oranlarda dağıtımını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bireysel tüketime giden ürünlerin dağıtımını sağlar. Bununla birlikte kapitalist devlet ormanlar, akarsular, deniz, maden yatakları vb. özel olmayan mülkiyetin yöneticisi ya da sahibidir. Devlet sahiplendiği bu mülkiyeti değer ilişkilerinin dışına çıkıp, örneğin toprak reformu yaparak, doğal kaynakları yatırım öncelikli alanlardaki kapitalistlere dağıtarak vb.

Bu biçim derleyici toplumlarda *armağan*dır; her eldeğiştirme ilişkisi armağan formundadır.

"Kendi varoluşlarının toplumsal üretiminde, insanlar kaçınılmaz olarak kendi iradelerinden bağımsız olan belli ilişkiler içine, yani üretimlerinin maddi kuvvetlerinin gelişmesindeki verili aşamaya uygun üretim ilişkileri içine girerler" (Marx 1977 [1859]:20). Üretim ilişkileri, üretim kuvvetlerinin belli bir gelişme düzeyine denk düşen[8] tarihsel gelişmenin belli bir aşamasındaki insanların kendilerini üretmek ve yenidenüretmek amacıyla birbirleriyle girdikleri *özgül* toplumsal ilişkilerdir. Üretim ilişkileri, üretim araçlarıyla emeğin özgül birleştirilme yordamı ve artı-emeğe elkoyma yordamı[9] ve üretken insanın üretimi ve yenidenüretimi için cinslerin birleşme yordamının birliğidir. Emeğin ve üretim araçlarının özgül birleştirilme ve artı-emeğin mülkedinme yordamı, aynı toplumun verili anında ayrı ilişkilere tekabül etmekle birlikte aynı madalyonun iki yüzü gibidir. Her üretim ilişkisine, bireysel emeği toplumsal emeğe dönüştüren, bireyin emeğini toplumun toplam emeğin bir kısmı haline gelmesini sağlayan özgül ilişkiler tekabül eder. Artı-ürün toplumsal hizmetlere, yatırımlara ve bireylere tahsis edilir. Toplam emeğin ve üretim araçlarının toplumun çeşitli gereksinmelerini karşılayan farklı üretim dallarına dağıtıldığı verili dağıtım koşullarında, tikel emeğin toplumsallaşabilmesinin ilk koşulu toplum için yararlı olan bir ürünün üretmiş olmasıdır, ikinci koşuluysa üretilen bu yararlı nesnenin gereksinme sahibine ulaşmak üzere eldeğiştirilebilmesidir. Bunların temelinde her toplum özgül *bölü-*

üretim araçlarının dağıtımını üstlenir.

[8] "Farklı ekonomik dönemleri birbirinden, ne yapıldığı değil, nasıl ve hangi aletlerle yapıldığı ayırır." (Marx 1965 [1887]:180)

[9] "İşçiler ve üretim araçları her toplumsal üretim biçiminin öğeleridir. ... Herhangi bir üretimin başlayabilmesi için, birleştirilmeleri gerekir. Toplumsal yapının çeşitli dönemlerini birbirinden ayıran bu birleştirmenin gerçekleştirildiği tikel biçim ve yordamdır" (Marx 1978 [1884]:120). "Toplumun çeşitli ekonomik biçimleri arasındaki asıl farklılık, ... sadece, artı-emeğin fiili üreticiden, emekçiden sökülüp alınma yordamlarındaki farklılıktır." (Marx 1965 [1887]:217)

şüm, değişim ve eşleşme[10] ilişkileri geliştirmek zorundadır. Emek süreci üretim malzemeleriyle, tasarlayabilir ve duygulanabilir emeğin birliğidir. *Üretim yordamı*, üretim kuvvetlerinin ve üretim ilişkilerinin diyalektik birliğidir[11].

[10]Kapitalist egemen sınıf bakımından, kadın, birbiriyle çelişen iki zorunluluğa konu olur; ilki, artı-emeğine el koymak, bunun için geniş kadın kitlerini emek güçlerini meta olarak satmak üzere emek pazarına sürüklemek; ikincisi, gereksinilen emek gücünü üretmek ve erkek işçilerin yenidenüretimini gerçekleştirmek üzere eve itmek. Çözüm artı değere el koyma ve artı değerin gerçekleştirme koşullarına bağlıdır. İlkin, kapitalist toplumda işçi, köle ve serften farklı olarak kendi emek gücünün sahibidir, dolayısıyla kendi doğurduğu çocuğun da sahibidir. Bu yüzden özel ya da devlet işletmeleri yoluyla emek gücü üretimi kapitalist üretim ilişkilerine terstir; bebek, kendi emek gücünün sahibi olan kadının olduğu sürece emekçinin yenidenüretimi değer ilişkisine giremez. Dolayısıyla emek gücünü üreten özgül toplumsal kurum olarak aile kapitalist üretim yordamının asli bir yanıdır. İkincisi, değişime girmeyen emeğin toplumsallaşabilmesi. toplam toplumsal emeğin bir parçası olabilmesi, ancak belli bir dolayımla olanaklıdır, ev kadını için bu dolayım erkeğin zorudur, ya da daha yumuşak ifadeyle, erkeğin keyfi davranışına dayalı ev yönetimidir. Üçüncüsü, isterse karının da kocanın da işçi olduğu bir aile olsun, aile emek gücünün üretimini üstlenmiş olmasına karşın bunu diğer meta üreticileri gibi satmak için yapmaz. Çocuk ailesi için kurban bayramında satmak üzere kente getiren köylünün koyunu gibi değildir. Son olarak, kadın ve erkek medeni hukuk uyarınca belirlenen bir sözleşmeyle aileyi kurmalarına karşın gerek cinsel haz verebilme yeteneklerini, gerek aile içerisinde ürettikleri zenginliği, gerekse ücretleri karşılığında satın aldıkları zenginliği birbirlerine satmazlar, yani, birbirleriyle ilişkileri kişisel ve dolaysızdır. Godelier, "Kapitalist üretim yordamında, üretim süreci aile, kilise, partiler ya da radikal topluluklardan ayrı toplumsal birimlerde, 'firmalarda' yapılır" (1988:138) yazarken aklında sadece emek gücü dışındaki metaların üretimi bulunuyor. Bir meta olarak emek gücünün üretimini sorgulamıyor.

[11]Hindess ve Hirst, Godelier'in (1977:18) tanımına benzerlikle şöyle tanımlamışlar; "Bir üretim yordamı, üretim ilişkileri başat olmak üzere, üretim ilişkileriyle üretim kuvvetlerinin eklemlenmiş birleştirilmesidir" (Hindess & Hirst 1975:10). Diyalektik yerine yenilik olarak sunulan

Üretim kuvvetlerinin belli gelişme düzeyinde, toplumun kendisini aynen yenidenürettiğini varsaydığımız belli bir anda değişim, dağıtım ve eşleşme ilişkileri üretim ilişkilerini, üretim ilişkileri değişim ve dağıtım ve eşleşme ilişkilerini verir. Her ne kadar bu ikisi organik bir bütün oluşturuyor, gelişme süreci içerisinde birbirlerini belirliyorlarsa da, evrimleşme üretim ilişkilerindeki değişme ile olanaklıdır. Üretim ilişkilerindeki değişme zorunlulukla dağıtım ve değişim ilişkilerinde değişmeye yol açar. Marx emeğin ve üretim araçlarının birleştirme yordamındaki farklılaşmasına, üretim kuvvetlerinin farklılaşması yanısıra iki neden daha saymış; ihtilaller ve fetihler.

> "Galip bir halk toprağı galipler arasında bölüştürür, dolayısıyla belli bir dağıtımı ve toprak mülkiyetini dayatır, ve dolayısıyla üretimi belirler. Ya da zapt edilen halkı köleleştirir ve köle emeğini üretimin temeli yapar. Ya da halk devrimle ayaklanır ve büyük toprak mülkiyetini (estate) küçük parçalara böler, ve böylece, bu yeni dağıtımla, üretime yeni bir karakter verir. Ya da bir yasalar sistemi kimi ailelere kalıcı bir toprak mülkiyeti tanır, ya da emeği kalıtsal ayrıcalık olarak dağıtır ve dolayısıyla belli kastlar içerisine hapseder. Tüm bu durumlarda, dağıtımı belirleyen, yapılandıran üretim değil de, tersine üretim dağıtımla belirleni-

---

eklemlenme terimi Althusser'in başlattığı, Marx'ı Spinozalaştırma operasyonunun sonucudur. Böylece formel mantığın düşünce kalıplarına geri dönülür. Kant'dan beri açıklıkla ortaya konduğu, Hegel'in çözmeye çalıştığı tüm epistomoljinin bilgi-dünya, ya da özne-nesne, Descartes ve Leibniz rasyonalizmi-Locke Bacon empirisizmi vb. zıtlıklarından birini kendi bilgi teorisinin kurucusu yaptığını ileri sürerek, Kant tarafından ünlü "saf aklın antinomileri"yle, açıklıkla konulan, Hegel tarafından "zıtların birliği" ya da özdeşlikle farklılığın birliği" ile çözümlenmeye çalışılan epistemolojinin bu daireselleğini yeniden keşfedip relativizme varırlar. Lenin'nin yaşadığı dönemde de hakimiyetini sürdüren 19. yüzyıl dualizmi, günümüzde her ikisini de reddeden, en çarpıcı anlatımını "ne olsa gider" sloganında bulan relativizme yerini bırakmıştır. Lenin Pelahanov'un bile bundan söz etmediğinden yakınarak, "Diyalektik Maksizmin (ve Hegel'in) bilgi teorisidir." derken, relativizmin önünün Hegel'in diyalektiği ile kapatılmış olduğunu vurgulamak gayretindeydi. (Lenin 1976 [1915]:360).

yormuş gibi görünür ve bunların hepsi tarihseldir." (Marx 1981 [1857-58]:96)

Birkaç sayfa ötede, fetihin üretim ilişkileri üzerindeki etkisini incelemeye başlıyor. Fetih öncesi her toplum belli yordamı altında örgütlenmiştir, fetih olgusunun ardından üretim ilişkileri üzerinde üç tür farklılaşma olanaklıdır. (i) Fetheden kendini kabul ettirir, (ii) iki toplumun üretim ilişkilerinin kaynaşmasıyla yeni bir sentez doğar, (iii) fethedilen halk olduğu gibi bırakıp haraca bağlanır. Marx *dışsal* fetihin yanısıra, *içsel* ihtilallere de dönüştürücü bir rol yükler. Sovyetler ihtilaliyle birlikte feodallerin ve kapitalistlerin elindeki üretim araçlarının devletleştirilmesi bunun yakın tarihten örneğidir. Sonuçta ortaya çıkan emeğin ve üretim araçlarının yeni birleştirme yordamı kendilerine özgü değişim ve dağıtım yordamlarına yol açar. Üretim araçları ve geçim araçları kendiliklerinden sermaye değildir. "Bir zenci bir zencidir. Yalnızca belirli koşullar altında zenci bir köle olur. Pamuk örme makinesi pamuk örmek için kullanılan bir makinedir. Yalnızca belirli koşullar altında bu makine sermaye olur" (Marx 1970 [1847]:28). Makinenin sermaye biçimine bürünmesinin önkoşulu paranın sermaye belirlenimini edinmesidir. İlkin değer ilişkilerinin tüm toplumu kuşatacak denli gelişmiş olması gerekir. İkincisi, para değer ölçüsü olarak, dolaşım aracı olarak, birikim aracı olarak işlevini yerine getirecek yetkinliğe ulaşmış olmalıdır. Üçüncüsü, tüccar ve tefecinin elinde üretime yatırılacak bir birikimin oluşması gereklidir. Birikmiş zenginliğin hangi form altında olursa olsun serbest değişime girebilmesi sağlanmış olmalıdır. Son olarak toplumda yeterince geniş üretim araçlarından koparılmış emek gücü kitlesi oluşmuş olmalıdır. Ancak bu koşullar altında para sermayeye dönüşür. İlkel birikim denilen süreç bir yandan lonca örgütünün dağıtılması, serfliğin çözülmesi, köylülerin topraklarından zorla sürüp atılmasıyla üretim araçlarından koparılmış geniş bir emekçi kitlesinin yaratılması, öte yandan, üreticinin kapitalistleşmesiyle (Marx 1981 [1864-65]:452), tefeci ve tüccar sermaye birikiminin üretime kaydırılmasıyla sanayi kapitalistlerinin doğuşu, ve bu yeni doğan sınıfla eski toprak sahibi sınıfın iç savaşlarıyla ilerleyen bir süreçtir. Emek ve üretim araçları hangi yolla birleştirilirse birleştirilsin, tamamlanmış bir süreçte inceleme

yöntemi bu birleştirilme yordamının analizinden başlamalıdır. Tarımın makineleşmesiyle birlikte tarımsal nüfusun topraklarından kovulması ve tarımda yeni üretim ilişkilerin kurulması makineyi değil, kapitalist üretim ilişkilerinin manüfaktür döneminde buna izin verecek denli gelişmiş olmasını öngerektirir. Bu koşullar sermayenin doğuşunun özgül tarihsel koşulları olmakla birlikte, sermaye kendi sürekli varoluşunun ön koşullarını bizzat kendi eyleminin sonucu olarak üretir. Kendini yenidenüreten bir toplumsal sistemde tarihsel önkoşullar aynı zamanda sistemin yenidenüretim koşullarıdır. Sistem kendini yenidenüretirken her çevrimde bunları üretir[12]. Bizim konumuz bağlamında bölüşmeci üretim ilişkilerini önceleyen süreç emek bölümünün cinssel karakterde oluşması ve ailenin kurulmasıdır. Emek bölümü temelinde özgül üretim ilişkileri kurulur kurulmaz, toplum kendini yenidenüretirken cinssel emek bölümününü de üretir.

Sadece genel olarak meta üretimine dayalı toplumlarda, özel olarak kapitalist toplumda bireyler birbirleriyle ürünleri dolayımıyla ilişkiye girerler, bireylerin emekleri metaların değişimi yoluyla toplumsal emeğin bir parçası olur. Üreticiler ürünlerini değişme anına dek birbirlerinden yalıtıktır; üretim araçlarının ve ürünlerin özel sahipleridir. Özgür üreticiler olarak gönüllüklükle bir araya gelip, neyin, ne kadar, nasıl ve kimin için üretileceğine geliştirdikleri özgül kurum ve araçlarla ortaklaşa karar vermezler. Dolayısıyla, kendi emeklerinin toplumsal niteliği gizlenir, kendi bireysel emekleri onlara, toplam toplumsal emeğin bir kısmı olarak görünmez. Meta üretiminde zenginlik, emeğin ürünü olarak değil mülkün ürünü olarak; mülkiyet insanlar arası bir ilişki olarak değil,

[12] "Unutulmamalıdır ki her yeni üretim kuvveti ve üretim ilişkisi ne gökyüzünden birden iner, ne kendini ortaya koyan Fikirden (self-positing Idea; ifade Hegel'e ait bn.) ne de *hiçlikten* doğar; varolan üretim ve miras kalan, geleneksel mülkiyet ilişkileri içerisinden ve onlara zıt olarak gelişir. ... Her organik sistemde olduğu gibi, tamamlanmış bir burjuva sisteminde her ekonomik ilişki burjuva ekonomik biçimi altında bir başkasını öngerektirir, ve ortaya konulan aynı zamanda önkoşuldur." (Marx 1981 [1857-58]:278)

nesneyle insan arasındaki bir ilişki olarak görünür; üretim ilişkileri, şeyler arası ilişkiler olarak görünür. Bunun tam tersine devşirici toplumlarda üretim ilişkileri dolaysızca insanlar arası ilişkilerdir ve bu ilişkilerin özgül biçimi eşleşmedir.

> "Belirli bir tarihsel dönemde ve belirli bir ülkedeki insanların içinde yaşadıkları toplumsal kurumlar iki tür üretimle koşullanır: bir yandan emeğin, öte yandan, ailenin gelişme aşamasıyla." (Engels 1970 [1884]:448-449)

Engels'in tüm yaptıkları bir yana, sadece bu tezi tarihsel materyalizme kazandırmasıyla çok iş yapmış sayılır. *Ailenin Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni*'ni Almancadan Fransızcaya çevirdikten sonra kitabın editörleri dip not ekleyerek bu görüşün yanlış olduğuna karar verme hakkını kendilerinde görmüşlerdir. Bu dipnot aynı aymazlıkla Türkçe çevirilere de olduğu gibi aktarıldı. Oysa bu görüş Marx ve Enges'in daha ilk çalışmalarında ortaya konmuştu;

> "Başından beri tarihsel gelişmeye katılan üçüncü koşul şudur; kendi yaşamlarını her gün yeniden yapan insanlar, öteki insanları da yapmaya başlarlar, kendi türlerini üretirler: kadınlar ve erkekler, anababa ve çocuklar arası ilişki, aile." (Marx & Engels 1976 [1845]:28)

Üstelik bununla da yetinmeyip bugün antropologların çoğunluğunca kabul edilebilecek bir uyarıda bulunmuşlardı; "Aile, başından beri toplumsal bir ilişkidir, ve artan gereksinmeler yeni toplumsal ilişkileri ve artan nüfus yeni gereksinmeleri yarattıkça bunlara tabi olur; 'Almanaya'da gelenek olduğu gibi aile kavramına' göre değil varolan deneysel verilere göre işlenmeli ve çözümlenmelidir" (28). Akıl almaz çeşitliliğine rağmen, aileye ilişkin iki öğe evrenseldir; ***bilinen*** her toplumda eşleşme vardır ve bilinen her toplum üretken insanın üretimin özgül bir kurum içerisinde yapar.

Godelier, "Akrabalık ilişkileri, hangi biçimi alırsa alsın, basitçe ekonomik ilişkilere indirgenemez ya da sadece bu ilişkilerden çıkarılamaz" (Godelier 1972 [1966]:x). diye ifade ettiği görüşünü sonraki çalışmalarında daha derinlemesine işlemiş. Ekonomi terimiyle üretim ilişkilerini kastettiğini sıklıkla ifade etmekle birlikte, akrabalık ilişkilerinin basitçe ekonomi dışı sayılamayacağını ileri sürüyor; akrabalık ilişkilerinin ana "işlevinin" "doğa üzerinde işleyerek varoluşun maddi koşullarını yeniden üretmekten" farklı olarak

"insanı *toplumsal olarak* üzerinde işleyerek yeniden üretmek" olduğunu vurguluyor (1988:22). Avustralya'lı derleyici-avcıları örneklendirerek, bu toplumlarda akrabalık ilişkilerinin kadın değişimi ve evlilik yoluyla zenginliğin ve gücün dağılımı işlevini gördüğünü belirtiyor (138). Bununla birlikte üretim ilişkisi olarak akrabalığın, bu niteliğini soyut örgütleyici ilkeler koyma ötesinde nereden ve nasıl aldığını yeterince incelemiyor. Dolayısıyla onun cephesinde, nesnelerin üretiminin, bölüşümünün ve tahsisinin, arazinin ve üzerindeki hazır doğal zenginliğin mülk edilme biçimlerinin artık akrabalık ilişkileri temelinde dolaysızca gerçekleşmediği toplumlar söz konusu olunca, akrabalık ilişkileri önemini yitiriyor. Kuşsuz bu toplumlarda akrabalık ilişkileri eski yaykın ve katı karakterinden çok şey kaybetmiştir. Ama insanın üretiminin gerçekleştirilmesindeki ve cinslerin birbirleriyle bölüşümünün sağlamasındaki işlevi sürmektedir. İşte bu işlevinden dolayı aile ilişkisi bugün de üretim ilişkisidir.

Marxistlerin aile konusunda kafaları alabildiğine karışık olagelmiştir. G. Lindsey bu konudaki tuhaflık örneklerinden sadece birini oluşturuyor:

> "Aile toplumun sınıflara bölünmesinin ürünüdür, fakat ailenin özgül biçimi, içinde varolduğu sınıflı toplumun tipine -özgül üretim yordamına- bağlıdır." "Aile Marx'a göre, toplum değiştikçe değişen toplumun devasa üst yapısının parçasıdır." (Lindsey 1986:15, 67)

Genel olarak ailenin değil, modern ailenin kökeni devletin başlangıcına dek uzanır. "Modern aile, başlangıcından beri daha sonra geniş ölçekte toplum ve bu topluma ait devlet içinde ortaya çıkacak tüm antagonizmalarla minyatür olarak bağlantılı olduğundan, sadece köleliği (servitus) değil, serfliği de içinde taşır." "Modern bireysel aile kadının açık ya da gizli eviçi köleliğine dayalıdır" (Engels 1970 [1884]:489, 501). Bu yaklaşımın Marx ve Engels'inkine tümden ters olduğu açık olmalı. Marx ve Engels, kapitalizmin gelişmesi ile birlikte işçi sınıfı içerisinde ailenin fiilen ortadan kalkmakta olduğunu düşündüler (Marx 1965 [1887]:500). Bu öngörüyü onlara yaptıran temel iki olgu şunlardır; ilkin, işçi sınıfının çok sert bir mülksüzleşme süreci yaşaması, ikincisi, kadın ve ço-

cukların kitlesel olarak sanayiye çekilmesi. Bu öngörünün yanlış çıkmasına rağmen kapitalizmin tarihi içerisinde ailenin ciddi değişikliğe uğradığı eski kararlı yapısından çok şey yitirdiği açıktır. Her ikisi de bu konudaki görüşleri karşıt fikirlere dalgalanmasına karşın, ailenin, tarihsel evrim içinde irdelenmesi gerektiğini ve sınıflı toplumlarla sınırlanamayacağını yeterince açık olarak ve sıklıkla vurgulamışlardır.

Üretim ilişkileri kavramına yönelik yöntemsel soğukluğu Lévi-Staruss'u doğrudan aileye ve eşleşmeye değil, evlilik biçimlerine yöneltir. Alabildiğine çeşitlilikle karşılaşınca, "sadece kadın değişiminin yapıldığı", "bütün evliliklerin baba yerli olduğu gibi", olgularla yeterince desteklenmeyen evrensel genellemeler yapmaya sürüklenir. Ortaya ne işe yarayacağı belirsiz bir düşünce deneyi çıkar. Oysa eşleşme sadece yiyeceğin bölüşülmesine değil, aynı zamanda cinssel gereksinme nesnesinin bölüşülmesine ve en önemlisi emeğin ve arazinin dağıtılma yordamına tekabül eder. Dağıtımın hemen ardından girilen bireysel tüketim süreci, aynı zamanda insanın kendisinin üretim ve yenidenüretimi için kadın ve erkeğin birleştirildiği emek sürecidir. Bu nedenle analizin çözüme kavuşturacağı alan burasıdır. Fakat burası insest, evlilik biçimleri, evlilik sonrası yerleşim biçimleri, aile biçimleri, akrabalık biçimleri gibi grift ve karmaşık ilişkiler alanıdır. Tüm bu ilişkiler başlangıçlarını, sadece düşüncede değil, tarihsel süreçte de bölüşme ilişkisinde bulurlar. Derleyici-avcı toplumlarda en soyut ve aynı zamanda en basit başlangıç noktası av etinin bölüşülmesidir. Giderek armağanlaşma, eşleşme ve akrabalık ilişkileri, genel olarak üretim ilişkileri incelenmelidir.

4.2 Av ürünün bölüşülmesi

Tarihsel gelişim, komünal avdan orta büyüklükte hayvanların avlanmasına doğru olmuştur. Ok, mızrak atıcı, bumerang gibi çevik hayvanlara etki edebilen araçları, ikincisi kadını daha etkin olarak derleyiciliğe yönelten torba, sepet gibi taşıma araçlarınının bulunuşu komünal avlanma biçiminin terk edilmesini olanaklı kılar. Üretim aletlerinin gelişmişliği yanında, büyük sürü avının ya da çok iri hayvan avının riskli oluşu, hayvanların kolaylıkla öldürülememesi,

yüksek bir organizasyon gerektirmesi, taşınmasının zor oluşu gibi nedenler av araçlarının gelişme yönünü, orta boy hayvanların avında uzmanlaşmaya yönlendirir. Av araçlarındaki mükemmelleşme, kullanımındaki kolaylaşma avlanma sürecine giderek bireysel bir karakter kazandırır. Avlanan hayvanların küçülmesi, avcının kamp yerinden uzaklaşma sınırını daraltır. Buna koşut olarak emek bölümü derinleşir. Komünal avdan bireysel ava doğru gelişmenin en önemli sonucu kadının avlanma sürecinin dışında kalması olmuştur. Erkek ve kadın tek başlarına kendi geçimlerinin bir kısmını sağlayabilen ama kendilerine yetemeyen yarım bireyler haline gelirler. Sürekli oturganlaşma eğilimi barındıran topluluk içinde, iki cins ancak birlikte çok yönlü gereksinmeleri karşılayabilir. Asıl olarak derleyicilik yapan çocuklu-insan ve asıl olarak avcılık yapan erkek, emek süreçlerinin bireyselleşmesi ölçüsünde, *birim aileyi* kurarlar[13]. Kadın çocuklu-insan olduğundan, bildiğimiz tüm devşirici toplumlarda olduğu gibi evlilik çocuklu kadınla yapılabilir. Toplum, çocuklu-insanla erkekten oluşan birimler arasında, dünürlük ilişkileriyle gevşek olarak örülmüş bir bütün olarak görünür. Emek ürününün bölüşülme biçimini, cinslerin içinde bulundukları emek sürecinin niteliği koşullandırır. Kadın ve erkeğin emek sürecindeki nitel farklılık kendisini kadının emek ürününün başat olarak aile içinde, erkeğin emek ürününün başat olarak aileler arasında bölüşülmesinin koşullarını yaratır. Bu, gelenek olarak bile olsa, tarımcı toplumlar için de geçerlidir. "Bitkisel ürün bu insanlar (Bantu) arasında bireysel olarak sahiplenilirken, ve her kulübe bu bakımdan kendi kendisini geçindirirken, etsel besin katı akrabalık kurallarına uygun olarak daha geniş bir çevrede bölünür" (Richards 1964:79). Bu durum, eşleşme olanaklarının *öncelikle* erkekler arasında bir sorun olarak ortaya çıkmasına yol açar.

Elbirliği ve birimler arası dayanışma, emek sürecinin bireyselleşme derecesine bağlı olmakla birlikte, av genel olarak, az sayıda da olsa, birden fazla erkeğin elbirliğini gerektirir. Avlanma süreci

[13]Çekirdek aile teriminin günümüzün özel mülkiyete dayalı aile yapısını çağrıştırması nedeniyle, yerine birim aile terimini kullanmayı uygun buldum.

her zaman riskli ve kesintili olmasına karşın riskin azaltılması onu belli hayvan türleri üzerinde odaklaşmaya iter. Küçük hayvanların - yeterli miktarda- avlanamama riski, orta boy hayvanların avlanamama riskine göre daha büyüktür. Aynı miktar eti elde etmek için bir geyik avlamak, otuz tane tavşan avlamaya göre daha verimlidir. Birden fazla insandan oluşan takımın ava çıkması, avlanma şansını arttırır, av sürecinde iş dağıtımını olanaklı kılar, haberleşme yoluyla iz sürmek kolaylaşır ve çok kez avın birlikte taşınması gerekli olur. Son olarak avlanma günübirlik yapılamaz, risklidir; en becerili avcı bile eli boş dönebilir. Bundan ötürü avcılar her seferde kendi bireysel gereksinmelerinin üstünde bir avla dönmeyi hedeflerler. Takımın gereksinmesinin üstünde avlanan elbirliği gurubu avladıklarını kamp yerine taşıyıp burada ava katılmayanlarla bölüşürler.

Kadının emek sürecine bakacak olursak benzer özelliklerin onlar için de geçerli olduğunu görürürüz, fakat derleyicilik, daha zayıf bir elbirliği gerektirir. Derlenecek ürünlerin seçimi, nerede derleneceği vb. deneyimli kişilerin önderliğini gerektireceği doğrudur, ne ki bu özel bir örgütlenme gerektirmeksizin de yapılabilir. Kadınlar derlemeye takım halinde giderler. Takım olarak gitmek, aralarında farklı yiyecek maddelerinin derlenmesi biçiminde bir iş dağıtımına olanak tanıdığı gibi, yırtıcı hayvanların olası saldırılarından korunmayı da kolaylaştırır. Yanısıra, çoğu yetişkin kadın sürekli sütlü olabildiğinden çocuklar birden fazla kişi tarafından emzirilebilirler ve bakılırlar. Bunlara rağmen derleme çoğu durumda, avlanmaya kıyasla bireysel bir edim olarak görünür. İkinci olarak kadının asıl özne olduğu emek sürecinde derlenecek miktarı belirlemek çoğu kez olanaklıdır, ve gereksinme üstünde derleme yapılması gerekmez. Gereksinmenin üstünde derlememe olanağı ve gelişkin bir elbirliğini gerektirmeyişi derleyicinin emek sürecinin iki ayırtedici özniteliğidir.

Av ürünün bölüşülmesinde karakteristik olarak ilk gözlenen olgu, her av etinin bölüşmeye konu olmadığıdır. Dağıtımın kimler arasında ve nasıl yapılacağı hayvanın nitelikleriyle ile yakından bağlantılıdır.

"10 pounddan hafif olan hayvanlar... kesilir, pişirilir ve doğrudan avcının ailesince tüketilir." ... 20-40 pound ağırlığındaki hayvan-

lar avcının ailesi tarafından kesilir, pişirilir, pişirilen yemek bütün kampta dağıtılır. ... 100-400 paund ve bundan ağır olan hayvanlar kesilir ve üç parçaya bölünür; beşte biri ailede kalır, beşte biri şerit biçiminde kesilip kurutmaya ayrılır. Kalan kısmı konuklara ve daha uzak hanelere dağıtıma gider. Her aile kendi payını aile ocağında pişirir. Bundan sonraki günlerde komşu kamplarda et olduğu haberi yayılınca, taze et yemek için konuklar gelip beş ya da altı şeriti götürmek üzere alırlar." (Lee 1972:348)

Bu tür farklılığı en çarpıcı olarak av ve derleme sürecinde görüyoruz. Kadının emek süreci kimi toplumlarda avlanmayı içerse bile bu, bilinen toplumların tümünde komünal av dışında küçük hayvanlara yönelik olduğundan genel olarak bölüşülmez.

Avın nitelikleri sadece bölüşülme biçimini değil, emek sürecinin örgütlenme biçimini de belirler; ağır ve kuvvetli hayvanların avı elbirliğini gerektirir. Elbirliği gurubunun büyüklüğü avlanma koşullarına bağlıdır. Başka bir örnek, Tanzanya'da yaşayan Hadzalılardan verilebilir. Woodburn'un bildirdiğine göre Hadza'da avcılar, büyük hayvanları çoğu kez avlamıyorlar, dolayısıyla avlanma süreci elbirliğini pek gerektirmiyor.

"Erkekler de kadınlar gibi yiyeceği elde ettikleri yerde açlıklarını giderirler. Erkek kendi kararıyla öldürdüğü küçük hayvanı ateş yakar, pişirir ve yer, ve ancak doyduktan sonra kalan eti kamp yerine getirir, ... Erkekler ve kadınlar yiyecek elde etmek bakımından birbirlerinden alışılmadık derecede bağımsızdırlar." (Woodburn 1968a:51)

Daha önce belirtildiği gibi, özünde oba kardeşler birliği olma eğilimindedir. Ne ki bu, avda elbirliği yapan kimselerin her durumda kardeş olacakları anlamına gelmez. Salkımlanma dönemi kardeşlerin elbirliğini başat kılarken, saçılma dönemi zorlaştırır. Kardeşler arasında yapılan paylaşmayla, kardeş ve akraba olmayanlar arasındaki paylaşma yolu farklı mıdır? Ava katılanların katkılarının farklı olması, avın kolaylıkla eşit olarak bölüştürmeye izin vermemesi, yani homojen bir yapıya sahip olmaması ve son olarak dağıtımın ava katılmayanlar arasında da yapılıyor olması bu soruya önem kazandırıyor. İlkin av onların ortak çabalarının ürünüdür, ama, içlerinden birisi dağıtım işini onların temsilcisi olarak yürüt-

mek durumundadır. Kısaca dağıtım işi kurallara bağlanmalıdır. Emek sürecinin şu ya da bu ölçüde elbirliği ile ve gönüllü olarak yapıldığı, nüfusun az ve yüzyüze ilişkilerin başat olduğu toplumsal koşullarda çalışma takımına katılanların çalışması ve emek ürününün bölüşümü adeta kendiliğinden uyumlanır.

Avlanma sürecini ardısıra arama ve bulma, iz sürme, peşine düşme, avlama -yaralama ya da öldürme-, taşıma (taşımak için ya hayvan kamp yerine olduğu gibi getirilir, ya da kesilip parçalarına ayrılarak öyle taşınır) aşamalarına ayrıştırabiliriz. Bu aşamalardan hangisinin emek sürecini karakterize ettiği, coğrafya koşullarının ve avın niteliğine bağlıdır. Fok balığını avlamak için Eskimolar, buz üzerinde açtıkları delikte saatlerce beklemek zorundadırlar, avı bulmak onlar için en önemli aşamayı oluşturur. İri bir geyiği ya da kanguruyu avlamak, yaralanan hayvanın peşine düşmeyi ve öldükten sonra uzun bir mesafe taşımak zorunda kalmak nedeniyle bu aşamaları öne çıkarır. Emek araçlarının niteliğine bağlı olarak dağıtım başka bir bakımdan daha etkilenir. Dağıtımı yapan kişinin saptanması, emek sürecinin kritik aşamasında bireylerin oynadığı rolle ilişilidir. Avı saptamanın önde olduğu bir emek sürecinde dağıtımı yapan, avı ilk gören, ya da avı haber veren kişi olur. Avın ve emek aletlerinin bol olduğu koşullarda avı vuran dağıtımcı olur. İsabet ettirilmesi güç ve raslantısal görünen hayvanların avlanması söz konusu olduğunda bu kez avcılar değil de emek aletini yapan kişi dağıtımcı seçilir. İster okun sahibi olarak, ister avı ilk gören kişi olarak, ister ilk dokunan olarak her nasıl olursa olsun dağıtımda rol oynayacak kimse emek sürecine katılmış kimsedir. Bir kez dağıtımcı belirlenince, Eskimolarda olduğu gibi, avcılar kendi aralarında kurallar belirleyebilirler;

> "İki kişi bir hayvanı öldürürlerse, biri ön parçayı, diğeri arka parçayı alır. Arka parçayı alan ön parçayı alan caribouya ilk ulaşandır. Eğer üç avcı birlikteyse, diğer her biri arka parçayı paylaşırlar; fakat avcı sayısı daha fazlaysa bölüşme olmaz. Avcılar akşam dönüşte kampta bulunanlara eti sunmakla yükümlüdürler." (Birket-Smith 1929:262)

Ağla avlanan Mbuti Pigmelerinde ağı ödünç olmak yaygındır. Ağı ödünç veren avın bir bacağını alır. Sabah ateşini yakan başını alır

vb. Av obalar arasında dağıtılır. Görüldüğü gibi emek sürecine katılmayanlar da bölüşüme katılır ve pay alırlar. Emek süreci dağıtımın biçimini, dağıtıma giren nesnelerin niteliğini belirlemekle birlikte, kimler arasında yapılacağını ve nasıl paylaşılacağını belirlemez.

4.2.1 Toplumsal Mülkiyet ve Kişisel Mülkiyet

Dağıtmak aynı zamanda vermektir. Dağıtımı yapan verme hakkını, ilkin elbirliği takımının üyesi olmaktan, emek sürecine doğrudan katılmış olmaktan edinir. Bu bakımdan veren, önce elbirliği gurubunun kendisidir. Ancak sahip olunan şey verilebilir. Bir verme söz konusu olduğuna göre, sahipliğin, toplumca tanınıyor olması gerekir; yani, bir mülkiyet biçiminin tanımlanması gerekir. Mülkiyet, bireyin kendi gereksinmelerini gideren nesneyle insan arasındaki ilişkiyi değil, belli gereksinmeleri gideren şeyleri konu edinen insanlar arasındaki hak ve yükümlülük ilişkisini ifade eder. Birey "kendi dilini, insan topluluğunun doğal bir üyesi olarak benimser. Bireyin ürünü olarak dil olanaksızdır. Aynısı mülkiyet için de geçerlidir" (Marx 1981 [1857-58]:490). Mülkiyet, emekçinin üretim ve yenidenüretimi gerçekleştirirken başka insanlarla girdiği ilişkiler içerisinde, emeğinin doğal ya da üretilmiş nesnel koşullarını ve emeğinin ürününü kendi iradesinin tasarrufu altına sokabilme hakkının toplumca tanınmasıdır. Okun mülkiyetinden söz edildiğinde, okla avcı arasındaki ilişki değil, avcının kullandığı okla ilgili olarak başka bir avcıyla olan hak ilişkisi dile getirilir. Hak ve yükümlülüklerden söz eden her kimse bunu, kaçınılmaz olarak mülkiyet ilişkileri içerisinde yapar. Marx, *Politik Ekonominin Eleştirisine Katkı*'da, üretim ilişkilerin, insanların maddi yaşamlarının yenidenüretiminde birbirleriyle girdikleri ilişkileri olduğunu anlatırken, araya mülkiyet ilişkilerin üretim ilişkilerinin hukuki ifadesi olduğunu yerleştirir. Mülkiyet, insanın nesneyle olan ilişkisini değil, nesne üzerinde diğer insanlarla olan ilişkisini ifade eder. Özel mülkiyetle birlikte bu tersine döner; mülkiyet sözcüğü artık hukuksal bir kavram olarak, insanın nesneyle ilişkisini anlatmak için kullanılır. Kuşkusuz burada da mülkiyet gene insanlar arası ilişkiyi betimliyor ama insanlar arası ilişki devlet dolayımlı oldu-

ğundan, hukuksal ifadesi insanla nesne arasındaki ilişki biçimine bürünüyor. Bu bakımdan devşirici toplumlarda mülkiyet ilişkileri üleşimci, bölüşmeci ve geriverimci ilişkilerin dolaysız ifadesidir. Sınıflı toplumda mülkiyet ilişkileri üretim ilişkilerinin hukuki (toplum üstü bir iradenin dayattığı hukuk) ifadesi olurken, burada, üretim ilişkilerinin bir tezahürü olarak mülkiyet ilişkileri, akrabalık terimleriyle temsil edilen anlamların içeriğini oluşturmaktadır.

Nesnenin üretildiği emek süreci ve nesnenin yararlığı mülkiyetin sadece önkoşullarıdır, kendisi değildir. "Üretim, özgül bir toplum biçimi yoluyla, bu toplum biçimi içerisindeki birey tarafından doğanın temellük edilmesidir. Bu anlamda mülkiyetin (temellük etmenin) üretimin koşulu olduğunu söylemek totolojidir" (Marx 1981 [1857-58]:87). Mülkiyet yararlı bir nesneden yararlanma hakkı üzerinde insanların birbirleriyle girdikleri ilişkilerdir. Yararlılığı tek başına yeterli değildir, herhangi bir mülkiyet tanımı yapabilmek için aynı zamanda, aynı yararlılık nesnesinden yararlanmak üzere birden fazla insanın talepte bulunması gerekir; bu da bölüşüm sorunu demektir. Öyleyse bölüşüm gereği olmadan mülkiyetten söz etmek anlamsızdır, bölüşüme konu olmadıkça havanın, suyun, toprağın vb. mülkiyetinden söz edilemez. Bölüşüme konu olan yararlılık nesnesi emek ürünü oldukça, emeğin gerçekleştiriliş biçimi, sadece üretim araçlarının zilyetlik biçimini belirler. Devşirici toplumlarda emeğin, bireysel, hane içi ya da haneler arası elbirliğiyle yürütülüyor olması belirleyici bir önem taşımaz. Ayırt edici olan, toplumun toplam emek ürünlerinin kollektif olarak ve gereksinmeye göre bölüşülüyor olmasıdır.

Mülkiyet asıl olarak verme-alma ilişkisi içerisinde doğar, yararlanma sürecinde fiilileşir. Avcıların verdiği bir kez kabul edilirse, bu, ilk bakışta beraberinde verilenin sahibi olduklarını gösterir. İlkin, verdikleri, çaba harcamaksızın elde edilebilecek bir şey değil, kendi emeklerinin ürünüdür, ikincisi, ödünç almamışlardır, çalmamışlardır, sonuncusu diğer üyeler onların emek ürünlerini gereksinirler. Sahibi avcıdır diye tanınan nesne dağıtım sürecinde başka ele geçer, bu da bir alma yani sahiplenmedir. Bölüşme sırasında ürün eldeğiştirdiği zaman, sahip de değiştirmiş olur. Bu kez, alanın sahipliğinin tanınması zorunludur. Ne ki, takas ya da meta değişi-

minin tersine elden çıkaran, karşılığında verdiğinden farklı bir kullanım değeri edinmez; tek yanlı bir vermedir. Alan kişi emek sürecine kendisi katılmadığı ve aldığına karşılık vermediği halde kendisine devredilen ürünü sahiplenmiştir. Az sonra gidip kendi ailesiyle birlikte bunu tüketecektir. Ve bu sahiplenme zor ya da hırsızlık yoluyla değil gönüllü vermeyle mümkün olmuştur. Görüldüğü gibi, ne emek sürecine katılmışlık ne de bizzat dağıtımı yapan kişi olmak ne de emek ürününden yararlanmak, sahiplenmek bakımından önem taşımıyor. Dağıtımı yapan emek sürecine katılanlardan biri olmasına karşın, dağıtım sırasında avcı kendi emeğinin ürününün sahibi değil, paylaşmadan pay alan sıradan bir kimse durumundadır.

> "!Kung Busmenleri arasında, avı öldüren avcı-değil, ava isabet eden oku yapan kimse avın sahibi olarak kabul edilir. Oku yapan kişi, avda bulunmamış olabilir; ok armağan olarak verilmiş olabilir." (Fried 1967:65-66)

Komşu ve akraba obaların avcıları oklarını birbirlerine verirler, kimin oku hayvanı öldürdüyse emek sürecine katılmadığı halde avdan yararlanma hakkı onundur. Bu bir tür *kurra çekmek* gibidir. Ortada herkese eşit olarak yetecek ürün olmadığından şans kime vurursa öncelikli yararlanma hakkını o elde etmektedir. Öyleyse, ne dağıtan ne de dağıtılandan yararlanan, eldeğiştirmenin öncesinde ya da sonrasında özel bir sahiplik edinmezler. Ürün, emek sürecinden, dağıtım sürecinden ve tüketim sürecinden bağımsız olarak önceden toplumca mülk edinilmiştir; başka bir anlatımla av *toplumsal mülktür*. Avcılar, kendilerinin olan bir şeyi değil, toplumun olan bir şeyi devretmişlerdir. Ürünün kendi ellerinde bulunduğu süre boyunca sadece tüm toplumun sahipliğini temsil etmektedirler. Öte yandan yararlanma sürecinde belli bir anda yararlanabilme olanakları eşitsiz olmasına karşın, zaman boyunca herkes eş yararlanma olanağına sahiptir.

Peki küçük hayvanların bölüşülmemesini nasıl açıklamalı? İlkin, yukarıda anlatıldığı gibi avcıların asıl hedefi büyük hayvanları avlamaktır. İkinci olarak bu durum, göçebe devşiricilerin yaşam biçiminin sonucudur. Bu toplumlar, zor dönemlerde tek aileye kadar saçılırlar. Bu tutum yaşamda kalma mücadelesinin kendiliğinden geliştirdiği bir taktik gibidir. Kıtlık, kuraklık, sel vb.

gibi felaketlerde, saçılmak, hiç değilse bazılarının yaşama şansını yükseltir. Bu saçılma nedeniyle av etinin akraba gurupları arasında bölüşülmesi yaşamlarının her döneminde mümkün değildir. Üretilen her ürünün kayıtsız şartsız törensel bir paylaşımına izin verecek maddi koşullar yoktur. Üçüncüsü, hem kadınların hem erkeklerin, ne kadar yiyecek devşirebilecekleri önceden kesinlikle belirlenemez Devşirmeye çıkanlar, yiyecek bulma olasılığını yükseltmek için, olabildiğince değişik yönlere yayılmaya özen gösterirler. Son olarak, derleme ya da avlama sürecinde bireyler ya da takımlar arasında ortaya çıkan eşitsizlik özel bir paylaşma törenine gerek duyulmaksızın fazlası olanların az olanlara vermesiyle giderilir. Balıkçı, Netsilik Eskimolarını şöyle anlatır:

> "Şanssız bir avcının her zaman günlük avdan bir parça alma hakkı, yoldaşları tarafından güvenceye alınmıştır. ... Kamp üyeleri birlikte bölüşür ve birlikte açlık çekerler."(Balıkcı 1968:80)

Benzerlikle Andamanlılar "tembel ve yardıma muhtaç kimselere de yiyecek verirler."

Toplumsal mülkiyet, geçim ve üretim araçlarının üretilme koşullarının toplumun tüm bireylerince tasarruf edildiği ve emek ürünlerinin tüm toplum üyelerine gereksinmelerine göre bölüştürüldüğü toplumsal ilişkiyi ifade eder. Devşiricilerdeki mülkiyet biçimi toplumsal mülkiyettir, bireyin yarattığı tüm zenginlik kendi geçim ve refah koşullarını sağlamak üzere kendisine geri döner. «Açlık ve bolluk paylaşılır» bu mülkiyet biçiminin ayırtedici maksimidir. Tüm doğal kaynaklar serbesttir ya da ortaktır (Hoebel 1968). Üretilen her şey herkesindir, kampta bulunan herkesin getirilen etten sorgusuzca alma hakkı vardır. Üretilen ürüne tüm toplumun ortak olarak elkoyması, zaman zaman çok küçük birimlere dek saçılınmasına karşın, toplumun tüm üyelerinin elbirliğinden kaynaklanır. Av etinin emek sürecine katılmayanlar arasında da bölüştürülmesi, bir eldeğiştirme ilişkisi değil, toplumca mülkedinme ilişkisidir. Belli büyüklükteki hayvanlar *toplumsal mülkiyet*in konusuyken, daha küçük olanlar *kişisel mülkiyet* kapsamına girer.

Devşirci toplumlarda birey önce kendi üretici emeğinin kişisel sahibidir. Sonra, emek gücünün üretken kılmasını sağlayan emek aletinin kişisel sahibidir. Akrabalık ilişkileriyle bütünlenen toplum

içinde üretilen her şeyin ortağıdır. Silah, bıçak, ok, giyisi, süs eşyaları, vb., gibi kişisel araç gereç özel mülkiyet değildir. Bunlar sadece birey tarafından kullanılıyor olsa bile, herkesin kolaylıkla edinebileceği özelliktedirler. Gerekli olduğu zaman ödünç verilebilirler, ancak ödünç alınan şeyin kolaylıkla elde edilebilmesinden ötürü, bireysel kullanıma özgü bu eşyalar toplumsal mülkiyetin konusu olmazlar; basitçe, bedenin inorganik uzantısı durumundadırlar. Köle ise bunun tam zıttı olarak, üretim aracının organik uzantısıdır. Üretim aletleri ve süs eşyaları öylesine insanla iç içe geçmiştir ki, onbinlerce yıldır taşıyanla[14] birlikte gömülürler. Balıkçılık da yapan devşirici Andamanlı için kano bireysel avlanma aracıdır. Kano birkaç kişi tarafından inşa edilir ama tek kişinin kullanımına girer. Kanonun inşası tamamlandıktan sonra bu kişi kanoyu dilediği gibi kullanır, isterse başkasına verir, yapımda yardımcı olanların buna karışma, pay iddia etme hakları yoktur (Radcliffe-Brown 1964 [1932]:42). Tikel bir birey tarafından kullanılıyor olmak dışında bir anlam taşımamasından ötürü, bu mülkiyet biçimi sadece *kişisel mülkiyettir*. Eskimolarda her bireyin kendi şarkısı vardır. Üretim aletleri, tıpkı bilginin zihnin bir parçası olması gibi bedenin bir parçasıdır. Bilginin bireysel olarak sahip çıkılmayıp herkese aktarılması gibi, av aracının bedenin inorganik uzantısı olması onun başkasına verilmesini engellemez. Aynısı bireyin kendi emek gücünü tasarruf etme biçimi bakımından da geçerlidir. Birey serbest zamanını kişisel olarak, ya da kuttören, dans gibi ortak faaliyetlerde kollektif olarak tasarruf edebilir; dolaysızca artı-ürün olarak tasarruf etmez.

> "Beyaz balina gibi büyük hayvanlar hakiki ortak mülkiyettir, herkesin ne gereksiniyorsa alma hakkı vardır; bu düzen kıtlık sırasında tüm yiyecekler için geçerlidir. Giyisi, kayak, kızak, av aletleri vb., kişisel mülkiyettir. Eskimolarla ilişkiye giren herkes bu kuralın ne denli yakından gözlendiğini bilir. ... Karibu ve salmon

[14] Ölülere özen gösterilmeye 50 000 yıl öncesinden başlandığı biliniyor. "Bedenlerinin ilkelliğine karşın, Neanderthaller manevi bir kültüre de gereksinme duydular. ... Genellikle ceset ile birlikte mezara et parçaları ve araç gereçler de gömülürdü." (Childe 1985:30)

balığı depolarının çiti, komünal ev gibi bir kaç ailenin yararına kullanılan şeyler tümüyle topluma aittir. Aslında durum şudur: kişisel zilyetlikler mülkiyetin fiili kullanımı tarafından koşullanır; fok tuzağını kullanmayan biri başka birinin onu kurmasına izin vermek zorundadır." (Birket-Smith 1959:146)

Başkasına verilebilen her şey ilk bakışta, üzerinde belli bir hak iddia edilen şeydir. Bu hak, şeyin kendisinden, onun fiziksel niteliklerinden, yararlılığından kaynaklanmaz; bu hak kişinin üretim aracından ya da üründen belli bir yararlanma biçiminin toplumca tanınmasıdır. Verme hakkını tanımak, aynı zamanda örtük olarak vermeme hakkının tanınması demektir. Devşirici toplumlarda vermek ne bir hak, ne bir zorunluluktur, basitçe toplumsal ilişkilerin özgecil yapısını ifade eden bireyin duygu dünyasında içselleşmiş bireysel yükümlülüktür. Özel mülkiyet ancak aynı nesnenin kullanımının belli bireylere özgü kılınması anlamına geldiğinden, daha doğrusu, bazılarının sahip olup bazılarının olmadığı koşullarda özel mülkiyet anlamlı bir kategori olduğundan, bu eşyalar özel mülkiyetin konusu da değildirler. Özel mülkiyet asıl olarak, *vermeme*, emeğin canlı ya da maddeleşmiş biçimini kendi emri altında tutma hakkının tanınmasıdır. Özel mülkiyet, emek ürününün ve emek araçlarının eşitsiz dağılımını öngerektirir ve bundan ötürü, ancak üretim araçlarına ve emek ürününe ya da emeğin doğrudan kendisine, ya egemen bir zor dolayımıyla ya da doğrudan bireysel zora dayanarak mümkün olabilir. Kişisel mülkiyet toplumsal mülkiyetin karşıtı olarak ancak eşitlikçi toplumsal ilişkilere birlik oluştururken, özel mülkiyet, devlet mülkiyetiyle karşıtlaşarak sınıflı toplumlarda birlik kurar.

4.3 Geriverimli İlişkiler[15]: Armağan

Emek sürecine katılmayanların dağıtması, ürünün dağıtana bir bakıma armağan edilmesidir. Emek sürecine katılmayanların pay

[15] İngilizce karşılığı *reciprocity*. Bu terim özgül bir ilişkiyi dile getirmek için kullanıldığından, bu özgül ilişkiyi doğrudan ifade edebilmek için yeni bir terim uydurma gereği duydum.

alması, payları onlara armağan edilmiş gibi görünür. Göçebe devşirici Hadza'lılardan bir örnek;

> "Kampta et yaygınlıkla dağıtılır ve hızla tüketilir. Et kim isterse onunla bölüşülmelidir. Özellikle gebe kadının, et kimde olursa olsun yeme hakkı vardır. (Woodburn 1968:53)

Eldeğiştiren şeye armağan görünümü kazandıran, başka bir anlatımla armağanlaşma ilişkisinin zeminini kuran, bölüşmenin elbirliği gurubunun dışına taşmasıdır.

Verilen, armağan biçimini en yalın olarak, bireysel emek ürününün ya da ailenin kendi emek ürününün başkasına verilmesinden edinir. Andaman halkının sık alıntılanan armağanlaşma davranışı tipiktir.

> "Birbirlerini uzun zamandır görmeyen iki arkadaş karşılaştıkları zaman, ilk yaptıkları şeylerden biri birbirlerine armağanlar sunmaktır. Günlük sıradan yaşamda bile sürekli bir armağan alıp verme vardır. Genç bir erkek ya da kadın yaşlı birisine karşılık beklemeksizin bir şeyler verirler, fakat eşitler arasında armağan veren kişi her zaman eşit değerde (buradaki değer kavramının elbetteki meta üretimine özgü olarak kullanılan "değer" kavramıyla bir bağlantısı yok bn.) bir şeyle değişmek ister. Her konuk yanında birçok eşyayla gelir ve konuk kaldığı gurubun üyelerine dağıtır. Konuk gitme zamanı geldiği zaman, evsahibinin verdiği armağanlarla yüklüdür... Bir kişi başka birisinden kendisine, sahip olduğu herhangi bir şeyi vermesini isterse, o da hemen yapar. Bu iki kişi eşitse geri verilen de eşit olmalıdır. Yaşlı evli adamla, bekar ya da evli genç adam arasında olduğu gibi, genç olan bu tür bir istekte bulunamaz, ve yaşlı kişi genç olandan bir şey isterse, genç olan karşılık beklemeden verir." "Yiyeceği olan herkesin, olmayana vermesi beklenir. Yaşlı evli bir erkek kendi ailesi için yeterli olanı ayırdıktan sonra geri kalanı arkadaşlarına vermelidir." (Radcliffe-Brown 1964:42,43)

Armağan, rastlantıyla ya da istikrarsız, zaman zaman elde edilen artı-ürünün başka bir gereksinme nesnesi karşılığında değiştirilmesi değildir; eldeki fazlayı karşılık beklemeksizin, dilenciye verir gibi vermek de değildir. Armağan, dolaysızca vermek için, başkasının bilinen ya da kestirilen gereksinmesini gidermek için *üretilen artı-üründür*. Geçim ve üretim araçlarının üretimindeki, ev işi ve çocuk

bakımındaki elbirliği ve dayanışmaya koşut olarak her tür ürün bu armağanlaşma ilişkisine girer, insanlar armağan vermek için üretirler. Wiessner'in !Kung Sanlar hakkında verdiği bilgiye göre armağan üretmek için harcanan emek miktarı da hesaba katılırsa çalışma süresi haftada 14 saatten 40 saate çıkıyor (Wiessner 1989:79). Wiesner bu çalışmanın ağır bir tempoda ilerlediğini, bir yandan sohbet edilip, şarkılar söylenip aynı zamanda çalışıldığını anlatıyor. Bu bakımdan armağan üretimi serbest zamanın artı-emeğe dönüşmesidir, ama sınıflı toplumlara göre önemli bir farkla, burada insanlar çalışma sürecinin kendisini bir oyuna, eğlenceye zevke dönüştürmektedir. Değişim için üretimin zorunlu, baskılı, disiplinli, sürekli çalışma biçiminin tersine, armağan için üretimin gönüllü, neşeli, şarkılı türkülü, kesintili olması son derece dikkat çekicidir.

Yiyecek kaynağının kendisinin üretilememesi, yani toprağın emek aleti olmaması, göçebe yaşam biçimi, avcılık ve derleyicilikle sınırlı emek bölümü, doğanın istikrarsızlığı, yiyecek aramak için gurubun sık sık dağılması, bol yiyecek kaynağı bulunduğunda ya da besin ve su kaynaklarının dar bir arazi parçasında yoğunlaştığı mevsimlerde bir araya gelmeleri geriverimli ilişkinin maddi temelini yaratır. Genel olarak birim ailelerden ve geniş ailelelerden oluşan obanın sayısı hep aynı değildir. Yılın değişik mevsimlerinde değişebildiği gibi, nüfus artışıyla bölünmeye uğrar. Bu koşullar altında bireysel emek iki biçimde toplumsallaşır görünür: ilki, elbirliğine dayalı emek sürecinin ürünün haneler arasında yaş cinsiyet ve tabuya göre bölüşülmesi, ikincisi, armağanlaşma yoluyla haneler arasında bölüşülmesi. İlkinde, haneler aynı emek sürecine Elbirliği ile katılmaktadırlar ve katılmayanlarla birlikte ürünü bölüşürler. Bölüşüm eşitlikçi bir biçimde yapılır. İkincisinde hanelerin emek süreçleri, yalıtıktır toplum içinde toplam ürün, armağanlaşma yoluyla zaman boyunca eşitlikçi olarak dağılır. Armağanın zemini, emek bölümü değil, birbirlerinin gereksinmesini yakından izleyebilen farklı birimler halinde örgütlenmiş toplumda, birimlerin birbirleriyle kurdukları elbirliğidir. Basitçe bir eldeğiştirme olmayıp, böyle özgül bir toplumsal ilişkinin dile getirilmesinde yetersiz

kaldığından, bu ilişkilere armağanlaşma yerine geriverimli ilişkiler denilmesi uygundur.

Geriverimlilik bir eldeğiştirme yordamıdır, ama *değişim değildir*[16]. Diğer tüm eldeğiştirme biçimlerinden farklı olarak, armağanlaşanlar birbirlerinin karşısına farklı emek alanlarında bulunan üreticiler olarak çıkmazlar. Herhangi birim herhangi bir ürünün üretiminde uzmanlaşmamıştır, her birim kendilerine yeterlidir ve bölüşenlerin aynı emek sürecinde elbirliği yapıp yapmamaları belirleyici değildir. Elverişli koşullarda bulunan, diğerlerine verir. Kendisi başka bir zaman zor duruma düşerse, bu kez ona verilir. Doğa denetlenemediği sürece, grupların, ailelerin ya da toplumların birbirlerine ne zaman ve ne konuda gereksinecekleri belirsizdir. Eğer açık bir gereksinme yoksa bu kez, eşit dağılım gözetilir, kimde azsa ona verilir. Vermede eşitlik de belirleyici değildir, kişi kendi gereksinmesinden fazlasına sahip oldukça karşısındakinin isteğini geri çevirmez. İsteyenin, daha önce kendisine verildi diye yeniden istemesi engellenmez. Önceden alınmış olanlara bir karşılık verilmemiş olsa bile, karşı tarafın verebilme gücü olduğu sürece yeniden istemek olanaklıdır. Takasta olduğu gibi farklı çıkar grupları karşı karşıya gelip pazarlık etmezler, taraflar en az verip en fazla almaya uğraşmazlar. Gereksinme anında isteyip almak, karşılığının verilme süresini belirsiz kılar. Veren, asıl olarak kendisi gereksinme duyduğunda isteyeceğinden, karşılık beklentisini zamanla sınırlandırmaz. Verme başkasının duyduğu gereksinmeye dayalı olduğundan, armağana armağanla karşılık veren çoğu kez aldığı ile aynı tür malı geri verir. Gereksinmeler zaman boyunca nicel olarak farklılaşabildiğinden neyin ne miktarda geriverileceği belirsizdir, aynı nitelikler farklı zamanlarda eldeğiştirirler. Geriverimli ilişkiyi kökeninde bölüşme yapan bu son özelliktir. Farklı avcı takımları farklı zamanlarda o seferde ava katılmamış diğer ailelerle

[16] "'Değişim', ve 'satış' sözcüleri Kwakiutl dilinde yok görünüyor. Boas'ın sözlüğünde sadece bakırın satışına yönleten bir satış sözcüğü buldum; fakat burada teklif edilenin fiyatla ilgisi yoktu—bir tür cömertlik denkleşmesiydi. *l'ay*, sözcüğü altında bulduğum değişim, metinde *Kwa*, sadece isim değişimine yönletiyordu." (Mauss 1954:102)

bölüşürler. Başka bir anlatımla, avlananlar ava katılmamış olanlara emek ürünlerini armağan ederler. Özünde armağanlaşma bölüşmedir, ama geriverimli ilişkiler bölüşmeci ilişkilerden nitel bir dönüşümdür. Armağanlaşma tek ürünü aşar, üretilen hemen her ürünü kapsayarak farklı emek ürünlerinin karşılıklı armağan edilmesini olanaklar. Ona yanıltıcı değişim görüntüsü veren de budur. Böylece, geriverimli ilişkilerle birlikte av etinin bölüşülmesinde görülen cinssel ayrım kalkar her iki cinsin emek ürünü de armağan edilebilir. Geriverimli ilişkilerle hanelerin ve obaların birbirleriyle ilişkileri emek sürecinin koyduğu zaman ve uzam sınırı aşar, süreklileşir ve kalıcılaşır. Zorunlu gereksinmeleri karşılamak için elbirliği takımının avladıklarını ava katılmayanlara dağıtmalarından farklı olarak, armağan için üretim yapılır.

İsteme edimi gerçekleşmese bile, elde bulunanın başkaları tarafından gereksiniliyor olduğunun bilinmesi vermek için yeterli nedendir. Bilinmediği durumda istenilir istenilmez verilir. Devşirici toplumların armağanını basit armağandan ayırteden fark budur: Basit armağan, gereksinme olsun olmasın bir verme edimidir, dostluğu tazeleme ya da ifade etme biçimidir ve düzenli değildir. Oysa bu toplumlarda ilişkiler uzun erimde karşılığın verileceğinin bilinmesi olgusuna dayanır ve dolayısıyla uzun süre, belki ömürleri boyunca birlikte yaşayan karşılıklı olarak birbirlerinin gereksinmelerini iyi bilen insanlara özgü *düzenli* bir ilişki biçimidir. Tüm bunlar, verilen ürünün üretilmesi için harcanan *emek miktarından*, karşılığın *ne zaman* verileceğinden, verilenin o sırada gereksinilip gereksinilmediğinden, yani verilenin *neliğinden* ve aynı nitelikteki verilen ile alınan arasındaki *orandan* görece bağımsızlaşan özgül bir eldeğiştirme ilişkisini kurar (Sahlins 1974:194). Alma anıyla ve karşılık olarak verme anı arasında geçen zaman önceden belirlenmez, aynı nitelikler aynı miktarlarda alınıp verilebilir ve farklı emek miktarına malolmuş olmaları önem taşımaz, karşısındakinin gereksinmesi olmasa da gönlünden kopup verebilir.

Armağanı kabul etmek aynı zamanda vermeyi kabul etmektir. Kendi emeğinin ürününü, gereksinmesi olsun olmasın, başka birisine veren kimse karşısındakini, aldığını geriverme yükümlülüğünde bırakır. Ama bu "borç" değildir. Karşılığın verilmemesi halinde

hırsızlık, zina, yaralama vb. vakalarında yapıldığı gibi topluluğa şikayet edilip bir tür mahkeme kurulması istenmez. Olan sadece armağanlaşanların dostluk ilişkilerinin zedelenmesidir. Verilene bir karşılık beklemek demek, verilen kişinin toplumsal bağlılığını istemek, bu dolayımla verili toplumsal ilişkilerin kabülünü istemek demektir. Kişi, alırken de verirken de, önce içinde yaşadığı toplumsal ilişkileri kabul etmiş olur. Vermeyi reddetmek olduğu kadar, almayı reddetmek de, toplumsal ilişkilerin kendisini açığa vurduğu biçimi, akrabalık ilişkilerini reddetmek anlamına gelir. Verilen kişi, veren kişinin kendisini bağladığı kişidir. Bu özelliğiyle ne verilen bir armağan niteliğindedir, ne de alan kişinin minnettarlık göstermesi gerekir. Alan tarafından bakılacak olursa bu çoğu kez önceden verdiğine karşılıktır. Bu yüzden aldığı bir hak gibidir, verenin vermesi ise gönüllü yükümlülük olarak görünür.

> "Elindekini vermek katı bir alışkanlıktır, veren kişi ne bir memnuniyet belirtisi gösterilmesini umar, ne de, kendisine verildiği zaman öyle yapması gerektiğini düşünür; şu basit nedenle ki, vermek ve almak günlük yaşamın alışılagelmiş bir parçasıdır." (Spencer 1927:37)

Karşılık beklentisine rağmen karşılığın belirsizlikle yüklü olması nedeniyle, veren, toplumun sürekliliğini tek başına üstlenen konuma yükselir, karşılık almadığı sürece belli bir toplumsal prestij edinir. Vermek değil karşılık görmemek yücelticidir. Bu bakımdan almayı reddetmek, prestij kazandırmayı, başka bir anlatımla karşısındakini onurlandırmayı reddetmek anlamına geliyor. Ne alan acizdir, ne veren yücedir. Ne veren tefeci gibi karşılığının ne zaman, ne miktarda ve ne nitelikte alacağı üzerinde hesap yapar, ne de alan minnet ya da borçluluk duyar. Veren verileceğinden, güneşin yarın doğacağından emin olmak gibi emindir. Ama armağanlaşma meta üretiminde olduğu gibi soluk, tekdüze, heyecansız değildir. Verilen bundan ötürü yüceltildiğini duyumsar, veren sevinildiğinden sevinç duyar.

Armağanlaşma, özel değişim ve takastan kökten farklı bir eldeğiştirme yordamıdır. Genel olarak ekonomistler ve antropologlar, armağanlaşmayı günümüz merkezci bir yaklaşımla, değişme formu olarak mütaala ediyorlar. Sahlins, "İlkel değişimin karakteristik

olgusu oranların belirsizliğidir." yazarak örnek oluşturuyor. Buna onları iten, armağanı, meta üretimi ya da takasla karşılaştırarak kavramaya çalışmalarıdır. Bu toplumların kendi iç ilişkilerini çözümleyip buradan armağan kategorisine ulaşarak analiz etmek genellikle izlenen bir yol değildir. Armağanlaşmacı ilişkiler asıl olarak üleşmeci ilişkilerden başlayarak çözümlenmelidir. Öncelikle, birbirlerine armağan verenler, ne özel değişimde ne de takasta olduğu gibi, karşıt çıkarlarla konumlanmıyorlar. Takasta elinde artı-ürün bulunan, *kendi dolaysız gereksinmesini* gidermek için değişime girer, oysa armağanlaşmada *verilecek kişinin gereksinmesi*ni bilmek önemlidir. Meta üretimi değişim için üretim olup, üretici bakımından satış öncesinde özel bir şahıs tanımlı değilken, burada insanlar sevdiklerine, kendileri için özel olan kimselere, akrabalara, bağlaşıklara verirler, verecekleri kişilerin toplumsal kimliğine çok yakından ilgilidirler. Oysa saf haliyle meta üretiminde değişime giren üreticiler birbirlerine kayıtsızdır. Bağımsız özel mülk sahipleri olarak bireyler, birbirinden yalıtıktır ve birbirleri karşısında hasım ya da rakip olarak konumlanırlar, alıcı ve satıcı olarak, metaların basit taşıyıcıları olarak duygusuzca ilişkiye girerler. Silah tüccarı ne müşterisinin dostudur ne de müşterinin düşmanının düşmanıdır[17]. Marx, J. Mill'i eleştirirken şöyle yazar: "Değişime giren insanlar arasındaki eldeğiştirme (mediating) süreci toplumsal ya da insanal bir süreç değildir, insan ilişkisi değildir; o özel mülkiyetin özel mülkiyetle girdiği soyut ilişkidir ... Değişime giren insanlar birbir-

[17] A. Şenel avcı-derleyici toplumların kendi başına buyruk birimler olduklarını dolayısıyla "Öteki avcı ve toplayıcı takımlarıyla bir ekonomik ilişkileri, bir maldeğişimi ilişkisi söz konusu" olmadığını yazdıktan sonra ekliyor; "Bu yüzden takımlar arasında barışçı ilişkiler yoktur" (1985:61). Böylece insest yasağının doğuşuna çözüm getirilmiş oluyor; bu toplumlar arasında "düzenli ve barışçı bir gelin güvey alışverişinin koşulları bulunamaz" (1985:62). Mal değişimi yoksa hangi ilişki var? Herhangi bir ilişki yoksa barışı varsaymak kadar savaşı varsaymak da saçmadır. Eğer burada "maldeğişimi" dediği meta üretimiyse, ki gerçekten bu toplumlarda olmayan budur, 'ya meta üretimi ya savaş' diyecek kadar piyasa aşığı olmak gerekir, yok öteki türlüyse, onca antropolojik veriye rağmen böyle düşünebilmek rehaveti gösterir.

leriyle insanlar olarak ilişkiye girmedikleri için, *şey* insana ait olma, kişisel mülkiyet olma anlamını yitir" (Marx 1975 [1844b]:213). *Artı Değer Teorileri*'ndeyse şunları okuyoruz; "emeğin kendisini çarpıtılmış biçimde şeylerin 'niteliği' gibi görünmesi özel değişime dayalı emeğin karakteristiğidir; toplumsal ilişkiler şeyler arasında (ürünler, kullanım değerleri, metalar arasında) görünürler" (1972 [1861-63], III:130). Oysa geriverimli ilişkiler dolaysızca insanlar arasındaki ilişkilerdir; bireyler, alacakları karşılığın neliğinden, niceliğinden ve geri alma zamanından öncelikle, kime verecekleri konusunda seçicidirler.

4.3.1 Bölüşme ve Armağanlaşmada Akrabalık İlişkilerinin önemi

Bölüşmenin olduğu gibi onun daha gelişmiş biçimi armağanlaşmanın ortak karakteristik özelliği ağırlıkla akrabalar arası ilişki olmasıdır. İnsest tabusuna dayanarak ailenin doğmasıyla birlikte dört temel ilişki biçimi oluşur. İlkin karı-koca ilişkisi doğar. Aile sadece yenidenüretimi değil, aynı zamanda insanın üretimini üstlenir, buna bağlı olarak kuşaklar arası ilişkiler, anababa-çocuk ilişkileri ortaya çıkar. Üçüncüsü, dış evlilik yoluyla dünürlük ilişkileri doğar. Son olarak, kardeşler arası ilişkiler doğar. Sonuncusu, toplumu hareket halinde değil de, belli bir anda tasavvur edersek, toplumun kurucu birimi gibi görünür. Aileler ya da obalar dünürlük ilişkileriyle bağlanır. Toplum kendisini dünürlük ilişkileriyle bağlanmış akrabalar ilişkisi olarak açığa vurur. Bütün bu ilişkiler örüntüsü içerisinde birey, diğer bireyler karşısında birden fazla statü edinir; bölüşme ve armağanlaşma bu statüye göre yapıldığından, değişim ve dağıtım ilişkileri akrabalık ilişkilerince belirleniyormuş gibi, dağıtım öncesinde dağıtımın nasıl yapılacağına karar verdiren akrabalık ilişkileriymiş gibi görünür. Geniş bir antropoloji yazınını akrabalık ilişkileri üzerine odaklaşmasına yol açan nedenlerden birisi budur. Kimi marxist antropologları akrabalık ilişkilerini üretim ilişkileri olarak tanımaya götüren de budur. Oysa son derece karmaşık akrabalık ilişkilerini hem düşüncede hem de tarihte daha basit ilişki biçimleri önceler.

!Kung Sanlar geriverimli ilişkilerine *hxaro* diyorlar. Herkes birbiriyle armağanlaşarak hxaro ağı kurar. A kişisinden armağan alan B kişisi bunu C kişisine verebilir, C'de bunu D kişisine verir. Böyle bir armağan akış hattı kurulduğunda D'nin C ile olan dostluğu A ile dostluğa dönüşür. A, B'nın dostu; B', C'nin dostu; C, D'nin dostuysa, kendiliğinden D, A'nın dostluğunu kazanır. Hxaro ağına giren bireyler bu yolla dostluk ilişkilerini yaygınlaştırırlar. Verilenin ve alınanın öznel, ideolojik önemi, taraflar bakımından taşıdığı anlam, üretilmeleri için hiçbir emek harcanmamış olmasına karşın çok büyük olabilir. Maddi yararlılığı olmayan nesneler, verme ve alma edimiyle dostluğun imsel ve törensel bir anlatımı olarak işlev görürler. Aynı nitelikteki ürünlerin, alındıktan sonra aynen geriverilmesi, tarafların hiçbir gereksinmesi olmadığı halde eldekinin bu anlamsız görünen, başka bir ele geçip yeniden geri dönmesi, sadece ve sadece bireyler arası bağlanışın yenilenmesidir. Bu işlevi gördükçe geriverimli ilişkiler ağı sembolik materyalle bile yürütülebilir. "Kabuk para" bunlardan birisidir. "Armağan iki haftadan iki yıla kadar herhangi bir yere gidebilir, armağanı kendi üzerinde birkaç aydan fazla tutmak isteyen yeni birini yapmalı, zinciri bozmamalıdır." Wiessner akrabalık ilişkilerinin hxaro'daki önemini şöyle belgelemiş;

> "... yakın kandaş akrabalar hemen hemen kendiliğinden hxaro arkadaşıdır ve hxaro birlikte yaşanılan yılları ve yardımlaşmayı gösterir. Aynı nüfus içerisindeki 59 !Kung yetişkininin, tüm anababa, kardeş ve çocukların %93'ü, ve büyük anababa (nine, dede) yarı-kardeşler ve anababanın kardeşlerinin çocuklarının %53'ü hxaro arkadaşıdır." (1989:70)

Benzerlikle "Andamanlıların edinmiş olduğu her nesne sürekli el değiştirir" (Radcliffe-Brown 1964 [1932]:43). Dayanışma, ve dostluk düzeyi akrabalık yakınlaştıkça artar ve bunun tersi de doğrudur. Akrabalık derecesi uzaklaştıkça ve yanısıra akraba olsalar bile elbirliği etme koşulları azaldıkça geriverimli ilişkiler zayıflar. Belli bir sınırdan sonra geriverme zamanı, geriverilenin miktarı ve niteliği, ve asıl olarak değişimin ortak bir ölçüyle yapılma gerekliliği kendisini dayatmaya başlıyacaktır.

Yukarı da belirtildiği gibi, av etinin bölüşülmesi de tıpkı geriverimli ilişkiler gibi, emek süreci dışında ve ondan bağımsız olarak, verili akrabalık ilişkilerinin bir yansıması olarak beliren kurallara uygun olarak yapılır. Bu ilişkilere daha yakından bakalım.

> "Bu noktada bir kişinin ilk yükümlülüğü, bize söylendi göre, kendi karısının ailesine vermektir. Onlara yapabileceği en iyisini ve cömertçe vermek zorundadır, bununla birlikte, kendi anababasına, eşine ve çocuklarına yükümlülüklerini de yerine getirmelidir. Bir kısmını kendisine alıkoyar ve bu kısımdan varsa kendi kardeşlerine ve diğer akrabalarına, hısımlarına ve arkadaşlarına ayırır. Eti alan herkes ikinci bir bölüşme dalgasında, kendi anababasına, kayınanababasına, eşlerine, çocuklarına, kardeşlerine ve diğerlerine verir... Yakın akraba ya da hısım olmasalar bile konuklara, konukları ağırlayanlar tarafından et verilir." (Marshall 1961:238)

!xo ve !Kung Sanlar avın en iyi kısmını avı öldüren oku yapanın kayınanababasına verirler. Marshall'ın verdiği bu bilgiye göre, ikinci aşama da ailesi ve kendi anababası geliyor. Üçüncü aşamada kardeşleri ve diğer akrabalar geliyor. Görüleceği gibi, dağıtımı yapan bireyi referans alırsak, topluluğu oluşturan diğer bireyler denk statüde değiller, ve dolayısıyla bölüşmede bir öncelik sonralık sırası ve bununla birlikte dağıtılan miktar bakımından eşitsizlik var. Eşitlik ilkin aynı statüdeki insanlar arasında geçerli gözüküyor. Bölüşmenin nitelik değiştirerek genelleşmiş hali olarak armağan kendi iç çelişkisini burada açığa vurur. Bir yandan akrabalık ilişkileri zayıfladıkça geriverimli ilişkiler değişim ilişkilerine dönüşür, yani akrabalık ilişkileri içinde tanımlıdır ama aynı zamanda, armağan ancak ve ancak dereceli akrabalık ilişkileri içerisinde, farklı statülerdeki insanlar arasında anlamlıdır. İnsanların birbirleriyle ilişkiye girme biçimlerinde hiçbir toplumsal eşitsizliği, ya da daha doğrusu derecelenmeyi barındırmayan ilişkilede armağan geçersiz bir kategoridir. Armağanın kavranılmasına çekilen güçlüğün ardında, soyut karakterinin yanısıra işte bu gerilim vardır.

Paraguay'da yaşayan Guayakiler başka bir örnek. Guayaki'lerde avcı kampa getirdiği eti kendisi yiyemez, tabudur.

> "Bir avcı avının bir kısmını ilkin kendi ailesine (karısına ve çocuklarına) vermek zorundadır; daha sonra kendisiyle aynı tabu

altında olduklarından anababası dışındaki en yakın akrabalarına (kardeşlerine) verir. Daha sonra özel bir yakınlık ilişkisi içerisinde olduğu (örneğin, doğum ve ergenlik törenlerinde özel bir ilişkinin kurulduğu kimseler) kişilere verir; Son olarak, en sona bırakılmasına karşın asla unutulmayan, ne kan bağıyla ne de kurgusal akrabalıkla bağlanılmamış bulunan insanlara verilir." (Clastres 1972:171)

Burada !Kung Sanlara göre ayırtedilen farklılık avcının ve onunla özdeş kabul edilen anababasının av etini yiyememesidir. İki toplum arasındaki en önemli farklılık, Guayakilerin geçimlerinin büyük ölçüde ava dayalı, Sanların ise tam tersine derleyiciliğe dayılı olmasıdır. Derleyici-avcı toplumlar içerisinde Avusturalya'da yaşayanlar, akrabalık ilişkilerinin gelişmişliği ile tanınırlar. Bu yanıyla genel olarak diğer devşiricilerle ayrı bir kategoriye sokma eğilimleri etnografik çalışmalarda yaygındır. Benzer bir farklılık bölüşme biçimlerinde gözleniyor. Avusturalya'da av etinin dağıtılmasında avcının kendisi değil, daha doğrusu emek sürecine katılanlardan herhangi birisi değil, yaşlılar ve akrabalar ön plandadır. Yaşlılar emek sürecinin aktörü değildirler, yaşlarından ötürü zaten bu olanaklı da değildir. Ngadadjara gibi pek çok Avusturalyalı toplumlarda, dağıtım işini herhangi bir yaşlı değil, avlanma sürecini yukarıda anlatılan herhangi bir yolla temsil eden kişinin kayınbabası üstlenir. Ürünün dağıtılmasında yaşlıların ve bunların içerisinde kayınbabanın öne çıkması, dağıtım ilişkisini derleme ya da avlama sürecinden yola çıkarak açıklama olanağını tümüyle ortadan kaldırır.

Ancak iki problem var; ilki, bütün devşiricilerde kadının emek ürünü ortada bölüşülmüyor, sadece armağanlaşma sürecine katılıyor. Bunun ne gibi toplumsal sonuçları var? İkincisi, Avusturalyalı devşiriciler ile geri kalan arasında dağıtımdaki önderlik bakımından fark var. İki dağıtım biçimi farklı üretim yordamlarına tekabül ediyor mu? İki sorunun yanıtı da akrabalık ilişkilerinin çözümlenebilmesine bağlıdır.

Testart Avusturalya'da kayınanababanın dağıtımcı olmasından hareketle, iki bölüşme biçimini birbirinden ayırır. A sistemi dediği, Avusturalya dışındaki devşiricilerin bölüşme biçimini karakterize eden olguyu şöyle betimler; "emek sürecinin sonunda elde edilen ürün üreticiye aittir ... ürünü mülkedinen toplum değil, üreticidir"

(1987b:292) oysa, B sisteminde, yani Avusturalya'daki bölüşme sisteminde "son ürünü mülkedinen, somut üretim süreci bakımından üretici olmayandır" (Testart 1987:294). O halde dağıtım ilişkilerinden yola çıkarak bunların farklı üretim yordamları olduğunu söyleyebiliriz diye düşünür:

> "Kapitalist toplumsal ilişkiler, doğrudan üreticiler (proleterya) ve üretici olmayanlar (kapitalistler) arasındaki ilişkilerdir, bu ilişkiler ürünün zorunlu emek (proleteryaya giden) ve artı-ürün (kapitaliste giden) olarak kapitalist ile proleterya arasındaki bölüşümünü belirler.
>
> Bu bir kez kabul edildi mi, derleyici-avcıların toplumsal üretim ilişkilerinin avın bölüşülme sistemi cinsinden ifade edilmesi gerektiği çok açık olur. A sisteminde, ürün öyle bölünür ki *in toto* dolaysız üreticiye döner. Bu Shoshone, Eskimo ya da !Kung gibi toplumların toplumsal üretim ilişkilerini tanımlar. Öte yandan, B sisteminde ürün öyle bölünür ki, üretici bütünüyle başkaları lehine üründen yoksun kalır. Bu her özgül üretim sürecinde doğrudan üretici tarafından mülkedinememesi tüm toplumsal ürünün bir bütün olarak kollektif olarak mülkedinmesine çözünür. Avusturalya toplumların karakterize eden toplumsal üretim ilişkilerin tanımlayan budur." (Testart 1987:300)

İlk olarak şunu belirtemek gerek; her iki sistemde de yaşlıların daha doğrusu kayınların önemi çok büyüktür. Nharo, !xo, !Kung sanlarda avcının en iyi butu kayınanababasına vermesi gerekir. Radcliffe-Brown Andamanlılarda "yiyeceğin dağıtımında yaşlıların en iyi kısmı" aldığını yazar (1964:44). Yukarıda Guayaki'lerde de görüldüğü gibi, av etinden sadece avcı-değil, anababası da bundan yararlanamaz. Avcı karısının pişirdiği eti bile yiyemez, ama kardeşleri yiyebilir. Avusturalya'da da avcı kendi yiyeceğini sadece kendisi değil, anababası ve kardeşleri de yiyemez. Sınıflayıcı akrabalık ilişkileri gereği, hem kardeşler aynı terimlerle adlandırılırlar, hem de toplumsal statüleri bakımından aynı tutulurlar. Avusturalya'daki kesim sisteminin en önemli ilkesi, kadın ya da erkek kardeşlerin eşitliği ilkesidir ve bu tüm Avusturalya'yı kuşatacak kadar yaygındır. Bu ilke, akrabalık terminolojisinde aynı terimle adlandırılmalarıyla kendisini belli eder. Babanın erkek kardeşlerine baba, annenin kız kardeşlerine kardeşlerine ana denilir. Bunun gibi,

amca ya da dayı çocukları da kız ya da erkek kardeş katagorisine girerler. Avcının avladığı hayvandan yararlanamaması durumu aynı şekilde kardeşlerinin de, dolayısıyla ait olduğu kesimin yararlanamaması anlamına gelir. Dolayısıyla avın dağıtımı ister herhangi bir yaşlı, ister doğrudan kayınbaba tarafından yapılsın öncelik her zaman kayınanababanındır. Sanlar avın en iyi kısmını kayınanababalarına verirler. Ancak hepsinin ortak özelliği, kayınlara verilen yüksek önemdir, birincilliktir.

Derleyici-avcıların genel özelliklerinden birisi, evlilik sürdüğü sürece, kayınanababalarına armağanlar sunmalarıdır. Avın en iyi kısmını sunmak evliliği kabul etmekte olduklarını gösterir. !Kung San bir çift evlilikten sonra pek çok yıl olağan olarak karısınının anababasının yanına yerleşir. Derleyici-avcı toplumlarda, başlıkhizmeti (brideservice) genellikle evlilikten sonra ilk çocuğun doğumuna kadar yapılır. Ancak bu süre kesin değildir. Bu süre içinde gelin ve damat, gelinin anababasının yanında yaşarlar ve damattan, sadece, gelinin anababası için çalışması beklenir. Koca kayınanababası için avlanır ve onlara karısına ve çocuklarına bakabilme gücünde olduğunu gösterir. Süre tamamlandıktan sonra çiftin diledikleri yerde yaşama seçeneği vardır.

> "Çoğu durumda, koca kendi gurubundan ayrılır karısının gurubuna yerleşir, burada üç, beş ya da on yıl, hatta yaşam boyu kalır. Başlık hizmeti dünyadaki devşiricilerin pek çoğunda, babayerli obanın kalesi olan Avusturalya'da bile görülmektedir" (Lee 1989:42)

Hatta Hadzalı erkek evliliği boyunca armağanlar sunmakla kalmayıp, kayınanasıyla yaşamak zorundadır (Woodburn 1968b:107).

Nereden kaynaklanıyor bu kayınanababanın önemi, dağıtım ilişkileriyle yetinip karar vermeden önce yanıtlanması gereken soru budur? Gerek kayınanababa arasından neden babanın öne çıktığı, gerekse neden A sisteminde kandaşların av etinden yararlanıp da, tersine B sisteminde yararlanmadığı soruları buna bağlı olarak yanıtlanabilir. Kayınanababa önemlidir çünkü, avcıyı besleyip duran karısıdır. Buşmenlerin, avı okun sahibine teslim etmesiyle, Avusturalyalıların avı kaynına teslim etmesi arasında yakın bir benzerlik var, şöyle ki; av ürününü avcı derlemiştir, peki avcıyı kim yenide-

nüretmiştir, karısı; karısını kim üretmiştir, kendi anababası; onların öncesi yaşamıyor. !Kung'larda üretim aracını üreten (oku yapan), geçim aracını devşireni (avlayan), devre dışı bırakır. Av etinin dağıtım hakkı, oku üretene geçer. Avusturalya'da ise aynı süreç insanın kendisi üzerinde gerçekleşir. Avcının karısını üreten (avcının kayınanababası), avcıyı devre dışı bırakır, av etinin dağıtım hakkı kadını üretmiş olana geçer. İlkinde avcının okunu üreten, ikincisinde avcıyı üreteni üreten dağıtım hakkını edinir. İlkinde avcının karısı doğrudan avcının ürününden yararlanır; ikincisinde, dolaylı olarak. Testart'ın düşünüşü içerisinde derleyicilik hiç konu edilmiyor. Üretilen ve bölüşülen tek şey av ürünüymüş gibi, bölüşme biçimi olarak sadece erkeğin, avcının emek ürünü dikkate alıyor. Her iki toplum biçimine özgü dağıtım biçimlerini üretim ilişkileri yoluyla incelemeye girişmiyor. Marxist bir çözümleme getirmek istemesine karşın, basitçe, bölüşüm ilişkileriyle kendini sınırlıyor üretim süreci ilgi alanının dışında kalıyor.

Her iki bölüşüm biçiminde de dağıtım, bireyler değil, aileler arasında yapılmaktadır. Bölüşmeyi basitçe elbirliği takımını oluşturan bireyler arasındaki paylaşmadan ayıran budur. Bölüşme bu ilişkilerde bir yandan emek sürecine dayalıdır, bu kadarıyla her pay kişisel mülkiyet konusudur. Öte yandan bölüşüm bireyler değil, aslında aileler arasında yapıldığından, aile içerisindeki özgül üleşim biçimi, etin bölüşüm biçimlerine müdahale edip emek sürecine katılmayan aileleri de katarak ürünü toplumsal mülkiyet konusu haline getirir. Testart'ın yaptığı gibi elbirliği gurubunu asıl tutup emek sürecine katılanlarla katılmayanları karşı kutuplara bu yüzden koyamayız. Karşıt kutuplarda konumlanan, kadının emek ürünün bölüşüm biçimiyle, erkeğin emek ürünün bölüşüm biçimidir. Bu yüzden bu karşıtlığın zeminini kuran emeğin dağıtım biçimini incelemeliyiz.

5

İnsanın Üretim ve Yenidenüretim Süreci

"Erken sütten kesilen !Kung bebeklerinin ve annelerinin mutsuzluğu, yaşamın duygusal ve psikolojik dinamiklerinin üretim ve üreme sistemleriyle nasıl da yakından bağlantılı olduğunu gözlerimin önüne serdi."

R. B. Lee

5.1 İnsanın Üretilmesinin Özgül Kurumu: Aile

5.1.1 Özne Üretken Tüketim

Her emek süreci bir yaratma süreci olduğundan, ancak yaratılanın tüketilmesiye aynı emek sürecinin yinelenmesi için gerekli dürtü doğar. Aynı zamanda emek sürecinin kendisi bir tüketim süreci olduğundan, diğer emek süreçlerinin yenilenmesininin dürtüsünü yaratır. Aynı ürün hem önceki emek sürecinin üretimidir, hem de verili emek sürecinde tüketilir. Tüketim üretimin amacıdır, üretim tüketimin aracıdır. Üretim tüketimin dışsal nesnesini sağlar, tüketim üretimin sonucudur. Üretim tüketim için dışsal bir nesne olarak maddeyi üretir; tüketim üretim için amaç olarak gereksinme yaratır. "İhtiyaç olmadan üretim olmaz. Tüketim gereksinme yaratır" (Marx 1981 [1857-58]:92). Her üretim, emek gücünün, hammaddelerinin, üretim araçlarının yorulma ve yaşlanma, kayıp ve atık, aşınma ve yıpranma yoluyla tüketimidir.

Üretilmiş ürünün tüketilme biçimlerini incelersek bunun üç bi-

çimde gerçekleşebileceğini görürüz: (i) Bireysel tüketim, (ii) üretken tüketim, (iii) *telef edici tüketim.* Sonuncusu dışında her üretim sonul olarak insanın üretimi ve yenidenüretimine hizmet eder. Kapitalist toplumdan örnek verirsek, iyi geçmiş bir mevsimde çok düşen tarım ürünleri fiyatlarını normal düzeye getirmek için tonlarca ürünün çöpe atılması, telef edici tüketimdir. Savaş araçları üreterek ve savaş çıkararak kapitalist ekonomilerde canlılık yaratmaya uğraşmak, üretim için sahte gereksinme yaratmak telef edici tüketimdir. Silahın yararlılığı tahrip etmek, yok etmektir. Genel olarak savaş, telef edici tüketimdir. İşlevselci metodolojiyle savaşın verili üretim ilişkilerinin yenidenüretilmesinde olumlu rol oynadığı gerekçe gösterilip ayrı bir kategori açılamayacağı söylenebilir. Fakat benim burada dikkat çektiğim emek gücü dahil tüm zenginliğin, ne üretilmesinde, ne yenidenüretilmesinde ne de arttırılmasında kullanılmaksızın yok edildiğidir. Bu nedenle, savaşın sonucunda birikmiş zenginliğe, araziye elkonulsa bile bu savaşı üretken kılmaz. Dolayısıyla, savaş büyük bir elbirliğine dayalı emek harcama olmasına karşın hiçbir toplum savaşçı ilişkiler temelinde incelenemez; tersine her tikel savaş, ancak, savaşan toplumların üretim ilişkilerine dayalı olarak çözümlenebilir. "Yağmanın olanaklı olabilmesi için, yağmalanacak bir şeyin, dolayısıyla üretimin olması gerekir; ve yağmalama yordamı üretim yordamı tarafından belirlenir." Girdikleri ülkeleri bir ucundan öteki ucuna yarıp geçen göçebe çoban savaşçı toplumların toprak ele geçirmeden ganimet için açtıkları savaş ile topraklarına yeni toprak katmak için savaşan tarımcı toplumların açtıkları savaş birbirinden farklıdır, her ikisi de özgül üretim yordamlarınca belirlenir. "Köle çalmak dolaysız üretim aletini çalmak demektir. Fakat bunun için köleyi çalan ülkenin üretimi köle emeğine dayalı olmalıdır ya da (Güney Amerika vb.) olduğu gibi köle emeğine dayalı bir üretim yordamı yaratılmalıdır" (Marx 1981 [1857-58]:98). Kapitalist üretimin ayırtedici niteliği üretimin kar için gerçeleştirilmesidir, üretimin amacı insan değildir. Fakat burada bile sistemin olağan işleyişinde, nesne üretimi ancak insanın üretimi olanaklı olduğu ölçüde sürebilir. Tlinkitler, potlaç sırasında büyük miktarlarda battaniye yok ederler. Tikopialılar co-

co-palamutlarını, hurmalarını yok eder, kanolarını cenaze törenlerinde parçalarlar. Trobriandlılar, yiyeceklerini kendi gereksinmelerini kısma pahasına çürütürler. Tüm bunlar eşitsizliği aşağılama gösterisi olarak yapılır ama üretimin amacı telef etmek olarak belirir.

İnsan geçim araçlarını tüketirken aynı zamanda kendi biyolojik varlığını yenidenüretir. Üretim araçlarını tüketirken biyolojik varlığının önkoşullarını üretir. Kendi biyolojik varlığını yenidenüretmesi aynı zamanda, toplumsal varoluşunu, hem emek gücü olarak üretme yeteneğini yenidenüretmesi, hem de düşünsel ve duygusal varoluşunu yenidenüretmesidir. İnsan kendisini başka insanların emek ürünlerini tüketerek ve bunun yanında başka insanların onun üzerinde harcadıkları emekle yenidenüretir. İkinci olarak, çocuğa üretme yetisi kazanana dek bakılması, büyütülmesi, eğitimi, öğretimi özel bir emek sürecidir. Bu emek süreci, başka emek süreçleriyle bağlantılı, verili toplumun yenidenüretimin sürecindeki bir aşama olmanın yanısıra, aynı zamanda bilginin kuşaklar boyu aktarıldığı bir tarihsel süreklilik içerisinde tanımlıdır. Eğitim, bilginin kuşaklar boyu aktarılmasını ve aynı kuşak içerisindeki bireylerin edinmesini sağlayan toplumsal belleğin yaratılma sürecidir. Bireyin yenidenüretim ve üretimine *özne-üretken tüketim* diyorum.

> "Emek kendi maddi faktörlerini öznesini ve aletleri kullanıp ve tüketiğinden tüketim sürecidir. Üretken tüketim bireysel tüketimden bu yanıyla ayrıdır. Bireysel tüketim canlı bireyin geçim araçları olan ürünlerin tüketimidir; üretken tüketimse emeğin, canlı bireyin emek gücünün tüketimidir. Bu yüzden bireysel tüketimin ürünü, tüketicinin kendisidir; üretken tüketiminin sonucu, tüketiciden farklı bir üründür." (Marx 1965 [1887]:183) Ayrıca bk. (1981 [1858-57]:91)

Marx'ın kendisine malettiği tüketken-tüketim ya da bireysel tüketim kavramları insanın emek sürecinin öğesi olmak yanında *özne* olarak üretim ve yenidenüretimini ayrıştırmıyor. Nasıl geçim araçlarının üretimi özgül kurumlar içerisinde gerçekleşiyorsa, geçim araçlarının üretilmesi sırasında tüketilen emek gücünün üretimi ve yenidenüretimi de özgül kurumlar içerisinde üretilir. Bu yüzden, *üretken-tüketim* ve *tüketken-tüketim* (bireysel tüketim) kavramları-

nı, nesne-üretken tüketim ve özne-üretken tüketim kavramları ile yeniden ifade ediyorum. Üretim içerisindeki tüketim, yani nesne-üretken tüketim, yeni bir ürünün üretilmesiyle sonlanırken, *özne-üretken* tüketim, insanın doğrudan toplumsal olarak tanımlı ve\ya da doğrudan biyolojik olarak belirli gereksinmelerinin giderilmesi yoluyla üretilmesi ya da yenidenüretilmesiyle sonlanır; başka bir anlatımla ürün dolaysızca insandır.

Üretim her zaman tüketim için yapıldığından, neyin üretilebileceği sorusu neyin üretildiği ya da üretilmekte olduğu sorusundan farklıdır. İlki bütünüyle üretimin teknik koşullarına bakılarak, ikincisi ise üretim ilişkilerine, üretim ilişkilerinin sınıflı ya da sınıfsız yapısına ve tüketim sürecine bakılarak yanıtlanabilir. Bireysel tüketim de bir süreçtir. Yiyeceğin kimlerle tüketildiği, tüketim sırasında hangi araçların kullanıldığı, ne sürede tüketildiği, tüketilen nesnelerin nasıl seçildiği, nasıl hazırlandığı vb. bu süreci niteler. Et ve bitki kaynatılarak, fırınlanarak, kızartılarak, kurutularak birbiriyle karıştırılarak vb. çeşitli biçimlerde tüketilmeye hazırlanır, çiğ yenebilir. Avusturalyalılar kendi totem hayvanlarını değil, komşu toplumların totem hayvanlarını yerler. Belli toplumsal özellikleri olan bireylerin bir arada yemeleri, örneğin, kadın ve erkeklerin ayrı zaman ve mekanlarda yemeleri, yemeğin yenilme biçimi, tüm bunlar tüketme sürecini basit bir biyolojik süreç olmadığını göstermeye yeter. Yiyeceğin tüketimindeki cinse özgü farklılaşma bilinen devşirici toplumların tipik özelliğidir. Cinslerden birinin sadece belli bir yiyeceği tüketmesinin yaşam boyu tabu kabul edilmesinden, gebelik, ergenlik, aybaşı, eşlerin yakın akrabalarının ölümü sonrası gibi yaşamlarının belli dönemlerinde yasaklanmasına kadar şaşırtıcı bir çeşitlilik sunar. Yasağın cinssel emek bölümü ile bağlantısı açıklıkla ortada olmasına rağmen, neden şu ya da bu yiyeceğin yasaklandığı ve bunun aldığı toplumsal biçimlerin nasıl doğduğu, salt üretimin teknik koşullarıyla izah edilemez.

Bireyin *emek gücü olarak yenidenüretimi*, insanın emek sürecinin öğesi olarak kendisini yenilemesidir. Öznenin üretilme süreci üretebilme yeteneği kazandırma sürecidir. Diğer taraftan çalışma yaşına gelmiş bir birey her gün yeniden çalışmaya başlayabilmek

için yenidenüretilmek zorundadır.

Bireyin *duygusal varoluşunun* yenidenüretimi: Her emek ürünü ancak tüketilirse gerçek anlamda ürün olur. "... bir toplumda, üreticinin ürünle ilişkisi ürün tamamlanır tamamlanmaz dışsallaşır ve ürünün özneye dönüşü başka bireylerle ilişkisine bağlıdır. Üretici toplum içerisindeyken ürünün doğrudan edinilmesi onun kendi amacı değildir" (Marx 1981 [1857-58]:94). Üretici, özgül dağıtım ve değişim ilişkileri yoluyla, üretilmiş toplam üründen payını edinir. Birey kendisini ancak başka insanlarla ilişki içerisinde gerçekleştirdiğinden, özne-üretken tüketim, bireyin hem kendi biyolojik varlığı hem de toplum içerisindeki varoluşu ile belirlenir. Bir insanın başka bir insana bağlanması, *a priori*, üçüncü bir insana bağlanmasının koşullarını içerir. İnsanın başka bir insana bağlanması kendisini tüm insanlar içerisinde belirlemesidir. Bu belirleme kişinin kendisini ifade etmesi ölçüsünde tikel, hem de, diğer bir insanla kurduğu ilişki yoluyla diğer insanlara uzandığından geneldir. İnsan öncelikle kendisini başka bir insanda tanır ve başka bir insan yoluyla tanımlar. İnsanın kendisini toplum içerisinde tanımlaması, toplumun yüksek kabul ettiği kişilerin büyücü, sihirbaz, bey vb. bir çeşit eşdeğer işlevi görmeleriyle bu nedenle çakışır. Sevgi insanın kendisini başka bir insan yoluyla gerçekleştirme sürecinin ürünüdür. Bu süreç ne denli başka insanları kuşatıyorsa duygunun şiddeti o denli güçlü ve tersine ne ölçüde dar bir alana hapsolmuşa o denli güdüktür. Özne üretken tüketim öteki yanıyla, insanın duygusal varoluşunun yenidenüretimi ve üretimidir. Her örgütlü insan eylemi, kesinlikle ve kaçınılmazlıkla belirli bir ideoloji ile gerçekleşir. İdeolojinin bireyde kendini gösterme yolu, bir bilinç formu olarak inançtır. İnanç duyguyla gerçekleşir. Kimlik, kişiliktir. Kişilik bilinçtir. "Özneleri ideolojiler kurar" ifadesi, ideolojiyi canlı yaratıcı statüsüne yükselten sıradan bir metonim değilse, bunun demek istediği ancak şu olabilir; Althusser'in sandığı gibi insanlar diz çöküp dua ediyormuş gibi dudaklarını kıpırdatarak inanmazlar, insan belli bir ideoloji kazandırılarak üretilir. İşte bu üretim onun aynı zamanda bilincinin, kişiliğinin, duygusal varoluşunun üretimidir ve özgül kurumlar içerisinde yapılır.

İnsan davranışının ayırtedici özelliği kurumlaşmasıdır, kurum yaratmasıdır. Gazın boşluğu doldurma eğilimi gibi, bireyler arası ilişkiler hep kurumlaşma eğilimindedir. İnsanlar birbirlerini hem fiziksel hem zihinsel olarak kurumlar içerisinde inşa ederler. İnsan tekinin her davranışı toplumsal bir bağlamda, özgül kurumlar içerisinde tanımlıdır ya da özgül kurumlar yoluyla tanımlanabilirler. Hemen tüm fizyolojik ve içgüdüsel gereksinmeler toplumsal bir bağlamda özgül kurumlar içerisinde gerçekleştirilir ve ifade edilirler. Tekil -kurum içi olmayan- ilişkilerin sürekliliği sonul olarak, kurumlar içerisindeki varoluş koşullarının koşulladığı geçici bir durumdur. Tekil ilişkilerin sürekliliği, kurumlar içerisindeki yaşantıların sürekliliği ile belirlenir. İnsanlar birbirleriyle belli toplumsal örgütlenme biçimleri içerisinde ilişkiye girebildikleri takdirde kalıcı ve sürekli ilişkiler oluşturabilirler. İlişkinin kalıcılığına ilişkin bir karar verilebiliyorsa, bu karar, ilişkinin gerçekleştiği kurumun reddi ya da kabulüne ilişkin verilen kararla sonul olarak örtüşür. Belirleme, kurumlar yoluyla olanaklı, birey kurumlar içerisinde belirlenimli davranışa sahip. Kurumlarsa sırf içerisine girilip çıkılan hanlar gibi değil, bireyin kendi varoluşunu anlamlandırdığı temellendirdiği kendisini ondan ayrılamaz bulduğu yapılardır. Bireyin nasıl kuruma yapıştığı, nasıl onun ayrılmaz bir öğesi haline gelebildiği başlı başına incelenmesi gerekiyor. Kurumları organizmaya dönüştüren bu yapışmadır. Bu yolla kurumlar adeta kendilerini oluşturan bireylerden bağımsız düşünen, eylemli bağımsız varlıklar haline geliveriyorlar. Yapışma terimini, basit belli çıkarlar doğrultusunda yapılmış akılcı bir seçimin sonucu gerçekleşen kararlı bağlılıktan nitel olarak farklı bir tutumu anlatmak için kullanıyorum. Burada insanın davranışı irrasyonel değil, çünkü gerekirse bağlılığının nedenlerini rasyonel olarak açıklayabiliyor, hiç değilse açıklamaya kalkışıyor. Öte yandan rasyonel de değil; kişi yapışmasını özel bir düşünme sürecinin ardından verilmiş bir karar olarak değil, duygusallık olarak yaşıyor, adeta kendisini kurum içerisinde buluveriyor. Kendini her nasılsa kurumuyla özdeşleştiriveriyor, kendi eylemiyle can verdiği kurum onun eylemine biçim veriyor. Nasıl oluyor da birey kuruma yapışıyor? Marx ve Engels'in *Alman*

*İdeolojisi*nde sorduğu sorunun bir benzeridir bu;

"Nasıl olup da (bireylerin bn.) kendi ilişkileri kendilerine karşı bağımsız bir varlık kazanıyor, ve kendi yaşamlarının kuvvetleri kendi üzerlerinde güç oluyor?" (1976 [1845]:75-76) Başka bir bakımıyla benzer bir soruyu Freud şöyle sorar;

> "... geçmiş zamanlarda doğruluklarının ispatı kesinlikle mümkün olmamasına rağmen, dinsel düşünceler, insanlık üzerinde mümkün olan en kuvvetli etkiyi yapmıştır. ... Biz, bu doktrinlerin içsel gücünün nereden geldiği ve mantığın yargısından bağımsız olmalarına rağmen etkinliklerini neye borçlu oldukları sorusunu mutlaka sormalıyız." (Freud 1994 [1927]:37)

Toplumsal olan, bireyde *duygu* kılığında cisimleşir. Eğitim, verili norm, ilke ve kuralları duygu düzeyinde benimsemiş, bilinç oluşturmuş kimse -toplumsal birey- tarafından yapılabilir. Normların, ilkelerin, kuralların benimsetilmesi rolünü üstlenmiş kişi ya da kişiler, toplumun tikel cisimleşmeleri gibi davranırlar. Her duygusal oluşum bir bağlanış olarak ya da bağlanmaya itilim olarak ortaya çıkıyor. Yapışma kurum-onaylayıcı duygu oluşumu demek. Öyleyse insan tekinin toplumsal birey, yani "özne" haline gelişi duygunun oluşum süreciyle açıklanmalı. İnsanın doğası vardır/yoktur tartışmasının gündeme girdiği yer de burası. İnsanın *toplumsal doğası* onun duygusal varlığıdır. İşte bu duygusal varlığın ebedi tanımlı bir doğası yoktur, toplum belirlenimlidir.

Toplumun nüfusunun yenidenüretimi, salt fiziksel olarak insanın dünyaya getirilmesi ve büyütülmesi değildir. Doğurma ve bakım bu sürecin yanlızca bir aşamasıdır. Bunun hemen ardından, çocuğun eğitimi gelir. Üretken insanın üretilme yordamı, gebelik dahil çocuğun bakılma, büyütülme ve üretken bir yaşa gelene kadar gerekli eğitimin verilmesini kapsayan bir süreçtir. Eğitim, insan üzerinde somut emek harcanmasıdır. Eğitim sürecinde emeğin konusu, insandır. Bu süreç boyunca beceri kazandırılırken, aynı zamanda cinslere (ve sınıflara) özgü farklı toplumsal davranış biçimleri ve ideolojik oluşumlar benimsetilir. Verili üretim ilişkilerine tekabül eden bilinç biçimleri, öğretim ve eğitim yoluyla aktarılır. İnsest tabusu temelinde ana ya da baba başka birimlerden, başka köylerden, obalardan, hatta başka toplumlardan gelerek dola-

yımla toplumun parçası olurlar, fakat sadece çocuk, anababanın bulunduğu birimin, toplumun benliğinin sürekliliğini sağlar. Toplumun benliğinin dolaysız ifadesi çocukta gerçekleşir, çocuk eğitimi, aynı zamanda toplumun benliğinin üretimidir. Çocuğun duygusal varoluşunun üretilmesi, aynı zamanda çocuklar yoluyla, tikel toplumun ta kendisinin üretilmesidir.

Çocuğun eğitim ve öğretimi çocukla anababası ya da yaşlılar arasında özgül bir söz dinletme ilişkisinin kurulmasını gerektirir. Bu ilişkinin biçimi üretim ilişkileri ile yakından ilgilidir. Çocuğun eğitim sürecinde dayağa hemen hiç başvurulmaması devşirici toplumların karakteristik özelliğiyken, tarımcı toplumlar baskıcı bir eğitim biçimini benimserler. Devşirici toplumlar çocuklarına, karşılaştığı sorunlara kendi gücüyle baş edebilme, bağımsız ve girgin davranabilme yeteneğini kazandırırlar. Çocuklar kendine güvenli bir girişkenlik sergilerler, kendilerini bağımsız, özgür duyumsarlar, yaşadıkları dünya kendi dünyalarıdır. Oysa tarımcı toplumlar, sözden çıkmamayı, korumacılığı, itaati, disiplini öğretirler, çocuklarının davranışı sinik ve boyuneğicidir. Devşirici toplumların çocukları başka oba çocuklarına paylaşımcı ve sevecen davranırlarken, tarımcı toplumların çocukları kendi soylarını kayırıcı, başkalarına karşı çekişmeci davranırlar. Ortaklaşmacı toplumsal ilişkiler içerisinde güven duygusu, toplum için yararlı ve istenir bir işin gerçekleştirilmesi sürecinde, o işin gerektirdiği düzeyde ve belki üstünde başarı kazanıldığı zaman oluşur. Oysa rekabete dayalı toplumsal ilişkiler içerisinde güven duygusunun oluşması başarılan işin kendisinden yabancılaşmıştır, başarı rakiplerini altetmeye indirgenmiştir. İkincisinde hakim duygu bileşenleri korku, kıskançlık, anksiyete, övünme, cüretkarlıkken; ilkinde, cesaret, kendini bilme, cömertlik, yardımlaşma, yararlı olma duygusu, kendini beğenme, benimsenmedir. Çocukla onu yetiştirenler arasındaki ilk yabancılaşmanın eğitim sürecinde doğduğu söylenebilir. Yanısıra, oldukça erken yaşta farklı emek alanlarında toplumun üretim sürecinde yer alan kız ve oğlan çocukların eğitimi sırasında birbirlerinden yabancılaşmalarının tohumları atılır. Bir yandan çocukların erken yaşta eğitime alınması ve erkek çocuğun erkekler kümesine geçerek

kendi anasından ve kız kardeşinden görece uzaklaşması, öte yandan, söz dinleme ve yaptırım ilişkisi gereğince önceki kuşakla arasında belli bir saygı öğesinin sokulması, farklı cins ve farklı yaş gurupları arasında farklılaşmış davranış normlarını yaratır. Bu, cinsel yaşamın da belli normlar altında sürdürülmesiyle birlikte gerçekleşir. Buna koşut olarak, farklı cinslerin farklı emek alanlarında işlev görmekle kalmayıp, ideolojik olarak da farklılaşmaya uğramalarının, aile kurumlaşmasının pekişmesinde ve çeşitli biçimlerden birini almasında temel rol oynadığı söylenebilir. Toplumsal yaşam cinse özgü biyolojik özelliklere, toplumun tarihsel gelişmi boyunca oluşan cinse özgü toplumsal özellikler katar. Giderek cinse özgü bu toplumsal farklar her ne kadar kökenini cinse özgü biyolojik farklardan alsalar da belli bir toplumsal anda artık biyolojik temelle ya da daha doğrusu tarihsel süreçle ilişkilendirilemez hale gelir biyolojik cinsiyet sadece taşıyıcı işlev görür. Cinssellik sembolleşir, cinsel arzu sembole bağlanır. Aile, asıl olarak, cinse özgü toplumsal özellikleri ve toplumsal konumları önceden belirlenmiş kadın ve erkek cinsinin oluşturdukları özgül birliktelik içerisinde insanın üretildiği kurum olarak belirir.

İnsan tekinin süreksizliği, özne üretimi yoluyla toplumsal sürekliliğe dönüştürülür. Her kuşağın dalga dalga topluma katılmasıyla toplumsal süreklilik sağlanır. Düşünme araçları, bildirişim araçları, üretim araçları, kurumlar her kuşağa önceki kuşak tarafından devredilir. Her yeni kuşağın bireyleri ne yapacaklarsa kendi iradelerinden bağımsız olarak verili koşullar içerisinde yapabilir. Öznenin üretimi, önceki kuşakların ürettikleri kavramların, davranış biçimlerinin, becerilerin, tekniğin tikel bireye kazandırılma sürecidir; bir bakıma toplumun tarihinin bireyde cisimleştirilme süredicir. Yürüme, alet kullanma, dans etme vb. beceriler bilinçdışı *extrapramidal* motor alanlara yerleşir. Bu gibi becerilerin öğrenilme süreci büyük ölçüde bilinçli olmasına karşın, uygulamada kendiliğinden gerçekleştirilirler; öyle ki kişi kolaylıkla becerdiği figürün nasıl yapılacağını anlatmakta güçlük çekebilir. Benzerlikle, çocuk olduğu kadar yetişkin de kavramların içeriklerini tanımlayamamasına yani bir bakıma bilinçdışı olmasına karşın yerliyerinde kullanabilir.

Duygularımızı yaşarken ayırdındayızdır ama duygular artlarında yatan duygu öykülerini uzun uzadıya düşünüp tasarlamaksızın kendiliğinden doğuverirler. Konuşurken kavramları ardısıra kullanıveririz ama bunların anlam içerikleri sorulduğunda çoğu kez duraksar, hatta başarısız kalırız. Her yeni kuşak nasıl kendisine miras kalan üretim kuvvetlerinin koyduğu sınır içerisinde toplumu değiştirmeye yeltenebilirse, kendisine devredilen kavramların gelişkinlik derecesiyle sınırlı olarak düşünebilir.

İnsanlar kendi yarattıkları kurumları, kendi ürünleri değilmiş gibi görmeselerdi, bu kurumların kendi-onaylayıcı dünya görüşlerini, değer yargısı ve normlarını benimsemeleri de o denli kolay olmazdı. İnsanlar kendi yarattıkları tanrıya inanmadan önce bu tanrının varlığını olanaklayan kendi yarattıkları kurumların ebediliğine inanırlar. Kurumların varlığı bireylerin canlılıklarından bağımsızdır, bireyler ölürler ya da giderler, başka bireyler aynı örgütlenmeyi sürdürürler. Bu kurumlar onlara doğa gibi gerçek ve kendi dışlarında birer yapılanma olarak görünürler. Bunun en önemli nedeni, bir yandan kendilerini bu kurumların içerisinde bulmaları, bu kurumların içerisinde doğmaları, öte yandan bu kurumların adı sanı belirli bir yaratıcısının bulunmamasıdır. Parayı kim keşfetmiş ya da icat etmiştir, sınıfları, devleti, aileyi, dili ... bunların yaratıcıları yoktur, daha doğrusu, yaratanlar insanlar olarak görülmez. Kurumun kuruluş sürecine kurucu olarak katılmamış olmak, kurumun insandışılaşmasının nedenlerinden kuşkusuz biridir. Bir yandan bilinçle kurulan kurumlar kuşaklar boyu kurucularını unutur her yeni kuşağa dışsallaşır, öte yandan kimi kurumlar hiçbir tikel kuşağın *doğrudan* bilinçli faaliyeti olmadan kurulur. Doğa nasıl yönetilen bireylerin iradelerinden bağımsız olarak yaratılmış ve öylece görkemle duruyorsa, kurumlar da onlara öyle görünür. Sınıflı toplumlardaysa, toplumun artı-emeğine el konulan kesimi kuruculuk işlevinden zaten yoksun bırakılmıştır. Toplumun kurumları bir de bu nedenle onların somut yaşam biçimlerine dışsal görünür. Egemen sınıf kendisini hem doğal zorunluluk hem toplumsal zorunluluk olarak dayatabilir. Doğa nasıl yönetilen bireylerin iradelerinden bağımsız olarak yaratılmış ve öylece görkemle duruyorsa, kurumlar

da onlara öyle görünür. Son olarak, derinleşmiş ve çeşitlenmiş emek bölümü farklı emek alanlarında konumlanmış bireyleri birbirlerine yabancılaştırır. Ağaçların arasında ormanın görülemeyişi gibi, toplumun bütünü, özgül bir emek alanına sığışıp kalmış bireyin hafzalasına sığmaz.

Kurumlar, belli kurallar konularak kurulmuş örgütlenmelerdir. Kurum bir kez işlemeye geçtiğinde her katılan, belirli bir işin yapılması için gerekli yöntemsel bilgi olarak, bunları benimseyerek katılır. Makinenin işletilmesinin kuralları gibi, kurumun işleyişinin kuralları olarak. Bu tıpkı gramerin farkına varılmaksızın öğrenilmesi gibi. Her ikisi kurallı bir yapıya sahip. İkincisinde iletişim kuralları (konuşma) öğreniliyor, birincisinde kurumların kuralları. Her ikisi de sonradan üzerinde inceleme yapıldığında yapısal bir analize tutulabiliyor. Tıpkı gramer kurallarının dilbilgisi derslerinde öğretilmesi gibi, değer yargıları, normlar, kurallar öznenin ürteken birey ve duygusal birey olarak üretilme sürecinde kazandırılır. Öznenin üretilme süreci *dil yoluyla* kavramların edinilme, dolayısıyla bilincin üretilme sürecidir. Tamamlanmamış ürün olarak özne, kendi üretilme sürecinin bilincine varamaz, başka bir anlatımla üretildiğinin farkına varamadan üretilir. Ancak belli bir düşünsel olgunluğa eriştikten sonra kişi kendine kazandırılan kavramlar örüntüsünü sorgulamaya ve değiştirmeye, bu kez kendi kendisini üretmeye girişebilir. Bilincin üretilme süreci bu bakımdan aynı zamanda bilinçdışının da üretilişidir. Aynısı tarihsel süreç için de geçerlidir. Marx *Grundrisse*'de şöyle yazar; "Hiristiyan dini önceki mitolojileri nesnellikle anlama gücünü ancak *gizil* olarak bir dereceye kadar kendini eleştirmeyi başarabildiğinde bulmuştur. Benzerlikle, burjuva ekonomisi, feodal, antik, doğu ekonomilerini ancak burjuva toplumu kendi eleştirisi yapmaya başladıktan sonra anlayabilmiştir" (Marx 1981 [1857-58]:106)

Dikkatini öznenin üretim sürecine yoğunlaştıran Lacan, Lévi-Strauss'dan aldığı destekle Freud'un evrensel insest varsayımı üzerine yerleşir. Her üçü de içinde doğup büyüdükleri kapitalist toplumun tek eşli aile yapısınının karakteristik özelliklerini tüm tarihe özgü kılarak düşünürler, "neden insest?" "neden aile?" sorularını

yanıtlamayı önemsemezler.

5.1.2 Neden insest?

İnsest tabusu öncelikle, cinsel çiftleşme yasağıdır. Tabunun anababa denilenler ve kardeş denilenler gibi akrabalık terimleriyle ifade edilen bireyler arasındaki çiftleşme yasağı olarak tanımlanması, ilk bakışta yeterlilik görüntüsü vermesine rağmen, betimleyiciliği bakımından çok zayıftır. Bu zayıflık, ana, baba, kardeş vb. terimlerinin anlam içeriklerinin değişkenliğinden ve aynı terimleri insest yasasıyla açıklamaya kalkışmak gibi totolojiye kapıyı açık bırakmasından ötürüdür. İnsest yasağı (ya da tabusu), ister çekirdek aileyle sınırlı kalsın ister sekiz kesimli sistem olsun ya da !Kung Buşmenlerindeki adlandırma sistemi olsun, tüm biçimlerinde oba içerisinde çiftleşilebilir insan sayısını kısıtlar ve toplumun kadın ya da erkek kimi üyelerini dışarıdan eş bulmak zorunda bırakır. "Dışarı" sözcüğü bu yasağın geçerli olduğu bir sınırın tanımlanmış olduğunu ima eder. Bu sınır devşirici toplumlarda kök olarak ana baba ve kardeşler arası cinsel ilişkinin yasaklanmasını içerir ve buradan başlayarak genişleyebilir. İnsest tabusu gereği evlenmeler yoluyla yasağın kapsamı sürekli genişleme eğilimindedir. Akrabalık bağları evlenmeler yoluyla genişler, ancak bu, beraberinde akrabalar arasında bir derecelendirme de yaratır ve ister istemez belli bir sınıra gelir dayanır. Ama aynı zamanda eşleşmenin olabilmesi için bir yerde sınır konulabilmesi gerekir. Bu bakımdan topluluğun kendi benliğini belirgin kılabilmesinin yolu, aynı zamanda evlilik ilişkilerinin düzenlenmesinden geçer. Oba kesin bir egzogam karakter gösterebildiği gibi göstermeyebilir de. Örnek olarak Mbutiler'de çekirdek aileye kadar iner. Eskimolar yaşama koşulları onları birim aileye varana dek parçalama eğiliminde olduğundan günümüzdekine benzer bir akrabalık sistemi doğurmuşlardır. Evrensel olan yasağın kendisidir, yoksa kimler arasında uygulanacağı, hangi akrabalık genişliğine yayılacağı değil. Nedir insanları kuvvetle dışarıdan eş bulmaya zorlayan, gerçekten böyle bir zorlama var mıdır, yoksa insest tabusu, insanın *özgür* iradesinin yarattığı, dünyayla kurduğu "hayali" ilişkinin sonucu mudur? İnsestin

açıklanması bu soruya verilecek yanıtta içerilidir.

Hala rağbet gören açıklama, insest yasağının çekinik genlerin sakat doğumlara yol açtığının farkedilmesi üzerine konduğudur. Çekinik genlerin biriktiği bir toplulukta, çevreye uyum sağlayamayan genetik sonuçların ortaya çıkması kolaylaşır. Bu doğru, ama, iç-döllenme de, baskın genlerin bu gen havuzundan doğallıkla ayıklanmasına yol açar. Üstün at, köpek, vb., ırkları bu yöntemle elde edilir. İç-döllenmeyle ilerleyen bir sürecin varılan son aşamasında, iç-döllenmeden kaynaklanan sakat doğumlar, dıştan rastgele çiftleşmeye göre daha az olabilecektir. İnsest yasağının çevreye uyamayan, doğallıkla ayıklanmaya uğrayan sakat doğumlara bağlamak başlangıç aşamada pek olanaklı görülmüyor. Öte yandan, gen mutasyonun sonucu olarak ortaya çıkan yeni özellikler, ancak organizma yeni yurtlara yerleştiği ya da çevresel değişiklikler nüfusa yeni tehditler getirdiği zaman, bir üstünlük sağlayabildiklerinde kendilerini yenidenüretebilirler. Mutasyona dayalı değişmenin çevreye uyarlanması, yani genlerin nüfusun tüm üyelerinin hakim özelliği haline gelmesi, ancak, topluluk içi çiftleşme ile olanaklı olabilir. Diğer türlü ırkların oluşumu açıklanamaz hale gelir. İnsan, hayvan olarak, türünün devam etmesi için çiftleşmez. Cinsel içgüdünün doyurulması için çiftleşir. Türün devamını gözeterek, iç-döllenmenin sonucu olan sakat doğumları önlemek için yasağın konduğunu ileri sürmek bu nedenlerle oldukça naif bir yanlıştır. Büyük nüfuslara zaten izin vermeyen göçebe yaşama yordamında sakat doğumlar sıkıntısızca önlenebilir.

> "Kadın doğurmak için çalılığa gittiği zaman erkekler, kirlenme nedeniyle ve tabu gereği doğurma bölgesinden dışarıda tutulur; fakat alta yatan neden bebeği öldürme kararı verilecekse bu kararı vermeyi kolaylaştırmaktır. Kadın çocukları büyütmek için oldukça fazla enerji harcadığından, yeni doğan bebekte sakatlık olup olmadığını dikkatle inceler; eğer bulursa, bebeğin yaşamasına izin verilmez. Erkekler doğum yerinden dışarıda tutulduğundan daha sonra kadınlar çocuğun ölü doğduğunu bir çatışma endişesi olmaksızın söyleyebilirler." (Lee 1989:41)

Yasağı totem hayvanının yenmesine ya da belli yiyecekleri belli cinslerin yiyebilmesi türünden yasaklara benzetmek olanaklı olsa

bile, insest yasağının evrenselliği üzerinde daha dikkatli düşünmeyi gerektiriyor. İnsest yasağı, kadın ve erkeğin toplumsal işlevlerinin, üretken insanın üretiminin ve birbirlerine doğallıkla duydukları gereksinmenin düzenlenme, toplumlaştırma sürecinin ürünüdür.

İnsest tümüyle toplumsal bir olgudur. Göçebe devşiri toplumlar gibi sayıca küçük ve doğurma sıklığı düşük olan bir toplumda, uzun ömürlü ve geniş bir nüfusa göre, farklı cinslerin eşit oranlarda bulunma olasılığı daha düşüktür. Olasılık değerleri ortalamalara tekabül eder, durum sayısı azaldıkça artık olasılık ifadeleri anlam ifade etmez olur. Nüfus ve doğurma sıklığı düştükçe, oğlan ya da kız olsun, cinsiyet oranının bire eşitlenmesi zorlaşacaktır. Cinsiyet oranının birden farklı olması, müzmin bir cins açığıyla yüzyüze bırakır. Toplam nüfusun sabit olduğunu varsayarsak, küçük sayılarda cinsiyet oranının birden farklılaşma eğiliminde olması, toplumun yenidenüretimi için zorunlu olan sabit cins oranını hep tehlikeye düşürür.

İlk olarak, cinsel gereksinme doğrudan insanın biyolojik varlığına gereksinmedir ve asıl olarak öteki cinse yöneliktir. Cinssel ilişkiler mülkiyet ilişkisi gibi, ilk bakışta kadınlarla erkekler arasındaki ilişkiler olarak görünür. Bu görüntü, mülkiyetin mülkle kullanan arasındaki ilişki gibi görünmesine koşut olarak, kadınların ve erkeklerin cinsel isteğin dürtüsüyle birbirlerine arzuyla yönelmelerinden, haz almanın esas olarak iki cins arasında gerçekleşen bir olgu olmasından kaynaklanır. Oysa cinsel ilişkiler, aynı zamanda, bir yandan kadınların birbirleriyle erkekleri konu edinerek, öte yandan erkeklerin birbirleriyle kadınları konu edinerek girdikleri ilişkilerdir. Başka bir anlatımla, cinsel ilişkiler aynı zamanda karşı cins üzerinde hemcinsler arası ilişkilerdir. Tüm kadınlar erkeklerin karşısına, tüm erkekler kadınların karşısına, toplumsal özne olarak çıkmanın yanısıra, bölüşmeye konu olan cinsel nesneler olarak çıkarlar.

İkinci olarak, avcılık ve derleyicilik, devşirici toplumların tek emek bölümü formu olmasından ayrı, cinslerin özgül bir dağılım gösterdiği karakteristik bir emek bölümüdür. Toplam emeğin emek alanlarına dağıtımı, aynı zamanda cinslerin ilgili emek alanlarına

dağıtımı demektir. Emeğin verili bölünme koşullarının cinssel karakterde olması, farklı yararlılık nesnelerini üreten cinsleri, birbirlerinin emek ürünlerine gereksinme duyan bireyler olarak karşı karşıya getirir. Başlangıçtaki basitçe cinsel gereksinme nesnesi olarak bölüşme sorunu, cinssel emek bölümünün gelişmesiyle, farklı gereksinme nesneleri üreten cinslerin bölüşülmesi gereğiyle birleşir, cinslerin bölüşülmesi giderek artan bir toplumsal zorunluluk olur. Dolayısıyla cins açığı dışardan eş bulmayı giderek daha ivedi bir gereksinme haline getirir.

Üçüncüsü, toplam emeğin, emek alanlarına dağılımı tüm göçebe devşirici toplumlarda, teknik düzeylerine, avlanma ve derlenme tekniklerine ve coğrafya koşullara bağımlıdır. Toplam gereksinmenin sabit olduğunu kabul ederek, belli bir emek alanında bulunan insan sayısı, o emek alanının toplumun geçimine yaptığı katkıyla doğru orantılı olacaktır. Bu katkı düştükçe bu emek alanında harcanan emek toplumun bütünü bakımından önem kaybına uğrar. Örneğin, erkeklerin sayısının artması, derleyicilikten elde edilen geçim araçlarının azalmasına, dolayısıyla bir kısım erkeği ya derleyiciliğe yönelmeye ya da toplumun geçimini sağlamak için iki cinsi de daha fazla çalışmaya zorlar. Kadının emek üretkenliğinin erkeğin emek üretkenliğine göre düşük olduğu bir durumda ($eü_K < eü_E$), $eü_K$ toplumun yenidenüretimine izin vermeyecek düzeye düşerse, kadınlar erkeklerin emek alanına girmek zorunda kalırlar. Aynı zamanda n_K/n_E oranını düşürme eğilimi gelişir.

Buna uygun bir örneği Copper ve Netsilik Eskimoları sergiliyorlar. Eskimolar hemen tüm geçimlerini avcılıkla sağlamak zorundadırlar. Erkek emeğinin toplumun geçimindeki önemi, bir yandan doğan çocukların erkek olmayanlarının öldürülmesine zorlar, öte yandan kendine özgü bir cinsel ilişki biçimleri yaratır. Erkek sayısı ortalama olarak kadın sayısından iki kat fazladır. Yüksek kız bebek ölümü, genç erkeklerin eş bulmalarını zorlaştırır. Bir kadının birden çok erkek tarafından paylaşılması ya da eş değişimi bunun sonucudur.

> Yolculuk sırasında erkekler için yabancı kampları ziyaret ederken karılarını değişmeleri avantajlıdır, ... erkek yolculuk

sırasında kendi karısını bırakabilir ve kendisine başkasının karısı eşlik edilebilir." (Damas 1972:31)

Bunun yanında yaşlıların ölüme terk edilmesi de yaygın bir uygulamadır. Emek üretkenliği o denli belirleyici bir öge durumundadır ki, toplumun emek üretkenliği düşük üyeleri yaşama şansı bulamayabilirler. Eskimoların kız bebekleri öldürmeleri, farklı emek alanlarına gerekli olan emek miktarının dağıtılması anlamına gelir. Emek üretkenliğini yükseltme zorunluluğu onları bir yandan emek sürecinde kadın ve erkek arasında elbirliğini (özellikle balina ve caribou avında) etkin olarak uygulamaya itmiş, aynı zamanda tüm avcı ve derleyiciler içerisinde en çeşitli ve gelişmiş av aletlerini yaratmaya zorlamıştır.

Başka bir örneği Guayakiler sunuyor. Guayakiler köleci toplumların yolu üzerinde yaşamak zorunda kalmışlardır, savaşçılıkları buradan gelir. Öte yandan, saçılabildikleri arazinin yapısı derleyiciliğe elverişsizdir. Eskimolar gibi onlar da kadın erkek oranını erkek lehine kız bebekleri öldürerek bozarlar. Ortaya çıkan kadın eksikliği karşısında buldukları çözüm Eskimolarınkini andırır;

> "Bu durumda koca adaylarının sayısını yapay biçimde azaltmak yerine, her kadına daha çok koca vermekten, yani çokkocalı bir evlilik sistemi kurmaktan başka çıkar yol kalmıyordu. Böylece, açıkta kalan tümerkekler, ikinci koca, *japetiyva* sıfatıyla, ortak karılarının yanında, asıl koca, *imete* kadar saygın yere kavuşuyordu." "Uygulamada hiçbiri kendini, deyim yerindeyse, karısının eşi gibi görmemektedir, çünkü tek koca o değildir, ve karısını başka erkekle, hatta bazen iki erkekle paylaşmaktadır." "Her erkek, sırf kabilenin toplumsal birliği bozulmasın diye, kabiledeki erkeklerden biri yararına karısını paylaşır." (Clastres 1991 [1974]:97-99)

Cinsiyete dayalı emek bölümü bir kez oluştu mu cinslerinin verili üretkenliklerine bağlı olarak toplumun yenidenüretimi *sabit* bir cins oranını gerektirir (n_K/n_E=s, s; sabit). Cinslerin avcılık ve derleyicilik biçiminde bölündüğü küçük nüfuslu toplumlarda kadın/erkek oranının dengesizliği, ciddi bir toplumsal sorundur. Beli bir emek alanında herhangi bir cinsin fazla bulunması cinssel karakterdeki verili emek bölümünün yeniden inşa edilmesine zorlar.

Tablo 2-1 ve Şekil 5-3 incelenirse, kadın sayısının azalması durumunda, aynı geçim miktarını sağlamak için gerekli olan erkek sayısı daha büyük olduğundan, kadın sayısının azalmasının toplumsal etkisinin erkek sayısının azalmasına göre daha büyük olacağı görülür. Cins sayısı toplumun gereksindiği sayıdan fazla olduğunda bunu bebek öldürmeyle çözümlemek mümkündür, ama kadın eksikliğini gidermenin yolu toplumun dolaysızca elinde değildir. Bu yüzden hemen bütün devşiricilerde sorun kendisini kadın açığı olarak gösterir, toplumlar cins gereksinmelerini birbirlerinden karşılamak zorunda kalırlar. $eü_K/eü_E$ oranı çeşitli eşleşme biçimlerine ortam hazırlar.

Verili cinssel emek bölümünü koruyacak cinsiyet oranını sürdürmek için seçilebilecek yollardan birisi, sayıca az olan cinsin savaşa başvurularak karşılanma yoluna gidilmesidir. Antropolojinin doğuşundan bu yana insestin açıklanma girişimlerinde savaşa vurgu ağırlıklı bir yer tutar. Tylor, toplumların birbirleriyle karşı karşıya geldikleri zaman "ya dışevlenme ya da öldürülme" şıklarından birini seçmek zorunda kalmış olduklarını ileri sürmüştü (1888). Reich bu geleneği sürdürerek, kandaşla cinsel ilişki yasağını savaşçıl ilişkilerin zorunlu olarak kabul ettirdiği bir yasak olduğunu düşündü;

> "İlkin başka bir topluluğun dışardan zorla uygulattığı kandaşıyla cinsel ilişki kurma yasağı, yavaş yavaş topluluk içi bir alışkıya dönüşüyordu." (1987:150)

Savaşçıların çoğunlukla erkek olduğunu varsayarsak, savaşa başvurmak kadın sayısının az olduğu durumda anlamlıdır. Erkek kıtlığı durumunda, erkek elde etmek için kadınların ağırlıkta olduğu toplumun savaşa kalkışması daha zor düşünülebilir. Erkeklerin kadın ele geçirmek için açtığı savaşta kazanılabilecek olası kadın sayısının bedeli ölüm nedeniyle düşen erkek sayısıdır. Yani kazanç kayıpla kolaylıkla dengelenemez. Üstelik, savaş sonucunda erkek sayısının düşmesi nedeniyle kazananın başkaları tarafından yenilme ve kadınlarının kaçırılma olasılığı artar. Öte yandan, kadın fazlası olan toplumların kendilerini istila edecek birilerini beklemek herhalde düşünmedikleri birşeydir. *Bilimde Cins Ayrımı* kitabının yazarı E.

Reed insestin nedenini şöyle açıklar;

> "Morgan'ın «kız kardeşlerle erkek kardeşlerin birbirleri ile evlenmeleri» görüşünün tersine, tarihteki ilk buyruk, gerek yiyecek, gerek çiftleşilecek karşı cins için «dışardan avlan» buyruğuydu." (1982:263)

Erkeklere "dışarıdan avlan!" buyruğunu veren kadınlar kendilerini de avlayacak başka toplumların erkekleri olacağını düşünmüş olmalıdırlar. Kimi savaşçı devşirici toplumlarda bırakın kadın ele geçirmek için savaşmayı, tersine kız bebekleri öldürme pratiğinin yaygın olduğunu biliyoruz[1]. A toplumunda erkek fazlalığı varsa, B toplumunda kadın fazlası vardır, ama bu fazlalıklar denkleşmeyebilir, dolayısıyla C, D, ... , E toplumlarını da cins alışverişine katılmak zorunda bırakır. Dolayısıyla nüfus arttıkça yarım (moety) sistemine ve tek eşliliğe, tersine nüfus azaldıkça karmaşık kesim sistemine ve çok eşliliğe eğilim doğar.

Devşricilerin dünyaları, bizimki gibi doğa ve toplum, insan ve nesne olarak kesin biçimde bölünmemiştir. Koşutlukla inanç ve düşünce dünyalarında üretilmiş nesne, insan ve doğa bir tutululur, doğa ve üretilmiş nesne insanlaştırılır. Pek çok antropolojik araştırma, güneşin, ayın, fırtına ve şimşeğin, yağmurun, mevsimlerin insanlaştırıldığı örneklerle doludur. Doğa bir kez insanlaştırılınca,

---

[1] "Savaşın ya da döğüşün nedeni her ne olursa olsun, döğüşken toplumlarda vurgu tek yönlü olarak erkek cinsine yapılır. Bir taraftan erkeğin cinsel saldırganlığı teşvik edilir. En saldırgan, zalim olan çok karılılıkla ödüllendirilir. Öte yandan, cinsiyet oranı erkek lehine belirlenir Kadınların bunu belirlemekte herhangi bir zorluğu yoktur: "(Yanomamo kadınları) ormanda doğum yaparlar, orada başka hiç kimse bulunmaz. Bu demektir ki ilk oğullarının doğumundan sonra çocuk öldürdüler diye bir cezaya çarpılmadan erkek çocukları seçip yok edebilirler. Ayrıca, kocaları tarafından durumun anlaşılması ya da öç alınması riski olmaksızın bütün erkek çocuklarını bakımsız bırakarak öldürme yolunu uygulamak için sayısız olanaklara sahiptirler" (Harris 1995:93). Ama savaşçı Yanomama kadınlarının seçtikleri yol kız bebekleri öldürmektir. Harris, çarpışmalarda ölmelerine rağmen erkeklerin kadınlara oranının 1.2 olduğu bilgisini veriyor.

doğa ile toplum arasındaki ilişki de insanlar arası ilişki haline dönüşür. Doğanın sevgisini ve dostluğunu kazanmak, onun kızdığı sanılan eylemlerden kaçınmak zengin bir tabu haznesinin malzemesini oluşturuyor. Adların doğadan seçilmesi bu kez insanın doğasallaştırılmasının bir örneğidir. Büyü, insanlar arası ilişkilerin, doğasallaştırılmalarıdır[2]. Toplumsal ilişkiler de dolayısıyla doğasal ilişkiler gibi algılanır. Öyle ki, doğanın insanlaştırılmasıyla birlikte, akrabalık terimleri kişileştirilen doğa unsurlarına da yakıştırılır. Bölüşmeye konu olmayan hiçbir varlık kalmaz. Adak kendini cömertçe sunan doğaya armağan vermektir.

Bölüşme eylemi, hayvan kümesi içerisindeki rasgele ilişkilerden uyumlu ilişkilere nitel bir dönüşümdür. Bölüşmenin olduğu yerde, dostça davranış vardır, bulunmadığı koşullar kavgacı davranışa açıktır. Bir bakıma bölüşme vahşi itişmenin toplum içerisinden sürülmesidir. Cinsel gereksinme her bireyin bir diğerine değil, sadece cinslerin birbirine gereksinmesi olduğundan, tüm bireylerin bireysel cinsel isteğinin toplumlaşabilmesi ancak hepsini tek bir yöne, dışarıya yöneltmekle olanaklı olabilmiştir. Bu bakımdan insest öncelikle, diğer cins karşısında hemcinsler arasındaki olası çatışmanın çözümüdür. İnsest yasağı doğal ve bireysel cinsel içgüdünün gerçekleştirilmesinin, tüm toplumun ilgisini yoğunlaştıran, toplumsal bir davranışa dönüştürülmesidir. Böylece ilk kez, bireyin cinsel içgüdüsünün gerçekleştirilmesi aynı zamanda toplumsal bir konu haline gelir, toplumla arası ilişkileri yaratır. Yiyecek maddelerinin bölüşümünün, emeğin toplumlaşmanın zorunlu önkoşulu olması gibi, cinsel gereksinmenin nesnesinin bölüşülmesi toplumlaşmanın daha ileri bir aşamasını yansıtır. Cinsel gereksinmenin nesnesinin bölüşülmesi hayvandan tümüyle kopulduğunun kesin göstergesi

[2] "Doğanın insan biçimselliği (din buna dayanır) ve insanın doğabiçimselliği (büyüyü bununla açıklarız), her zaman için verilmiş olan ve yalnızca dozajı değişen iki bileşen oluşturur. ... En az bir damla din içermeyen büyü olmadığı gibi, büyüsüz dinde yoktur." (Lévi-Strauss 1994 [1962]:263)

olarak düşünülebilir[3]. Toplum kendisini kendisi dışındakinden ayırt ederek benlik kazanır. Toplumlaştıkça kendi benliği ile kendisi dışındaki her şeyle yeniden bağlantısını kurarak evrenselleşir. İnsanın toplumsallaşması, bir yandan kendini ayırma, öte yandan yeniden bağlaşma sürecidir. İnsest bir yandan gurup içindeki gurubun bütünlüğünü belirleyen onu diğer guruplardan ayıran bir kuraldır, öte yandan, başka guruplarla kendisini yeniden birleştirmesine yol açan bir kuraldır.

İnsest üzerine ilginç bir fikir de Meillasoux tarafından ortaya atılmakta. Cinssel emek bölümünün de kültürel olarak açıklanabileceği iddiasındaki Meillassoux'a göre, insest yasağı; "evlilik politik iktidarın öğesi olduğu zaman doğmuştur. Başka bır anlatımla insest evcil (domestic) topluluklarda, yenidenüretim mekanizmalarını denetim altında tutma araçlarından biri olarak iktidarın genişletilmesiyle bağlantılı ideoloji tarafından üretilmiş moral bir nosyondur. Doğaya karşı olan günah, gerçekte otoriteye karşı günahtır." Anayla oğul arasında insest tabusunun çiğnendiği sadece Mbutileri örneklendirebilmesine ve devşirici toplumlarda iktidar tanımı yapmamasına karşın bu tezi ileri sürmekten çekinmiyor. "Bu üretim yordamında (ağırlıkla tarımcı toplumları kuşatan 'evcil üretim yordamı' bn.) iktidar -kapitalizmin tersine- üretim araçlarının değil, insanın yenidenüretim araçların -geçim araçlarının ve karılarınüzerinde kurulan denetime dayalıdır" (1991 [1975]:12) derken, bu çalışma boyunca ileri sürdüğüm teze yakın düşer gibidir. İlkin, devşirici toplumları öylece çözümlemeden bırakıyor, ilk toplumun kuruluşunu üretken insanın üretim koşulları bakımından irdelemiyor. İkincisi, insanın üretimini basitçe emek gücünün üretimi olarak düşündüğünden dikkatini onun duygusal varoluşunun üretilme sürecinde toplamıyor, kendini üremeyle ve dolayısıyla üreme aracı olarak kadınla sınırlayıp teorisini üreme aracının denetimi üzerine kuruyor. Bu yaklaşım tarzı insana emek gücü olarak büyük gereksinmesi olan tarımcı toplumların analizinde bir ölçüde işlevsel

[3]"insanlar, hayvanlar arasındaki cinsel ilişki biçimlerini tamamen aşarak insanlığa geçmişlerdir." (Engels 1979:261)

olabilir ama insest yasağını etkinlikle uygulayan göçebe devşirici toplumları kuşatamaz.

Asıl sorun "politik iktidar" kavramında, ve bu, özellikle göçebe devşirici toplumlar bakımından yersiz. Her toplu eylem şu ya da bu düzeyde bir önderliğe ortam yaratır. Sözün gelişi, bir yerden başka bir yere göçme toplumun belli bir düzen altında taşınmasını ve dolayısıyla düzenleyicileri gerektirir. Bölüşmeye dayalı bir toplumsal ilişki, kaçınılmazca geleceği de kapsayan bir ön tasarlamayı gerektirir. Ve potansiyel olarak, ambarlama edimini içerir. Göçebe devşiricilerde, özellikle taşınma sıklığının yüksek olmasından ötürü depolamanın ve ağır malzemenin yük haline geldiği vurgulanmıştı. Yine de, kökeninde elbirliği yatmasından ayrıca, bölüşmenin gelecek fikrini barındırdığı olgusal olarak kanıtlanabilir. Ne ki, bu kez saçılma zorunluluğu yüzünden toplumsal gereksinmenin obanın gereksinmesi olarak değil, öncelikle ailelerin gereksinmesi olarak açığa vurulması toplumun bütünü, adına geleceğin tasarlanmasını engeller. Aile içerisinde üleşme gerçek bir ambarı değil de zahiri bir ambarı andırır, ancak oturganlaşıp geniş aile kurulduğu zaman gerçek ambar ortaya çıkar. Devşirici toplumlar tüm esnek örgütlenmelerine, yaşamlarının kaprisli karakterine karşın verili üretim ilişkileri içerisinde etkin bir toplumsal düzen kurmuşlardır. Ama birikim yapmazlar, buna uygunlukla, emeğin ve ürünün dağıtılmasını oba düzeyinde üstlenen merkezi bir kurumlaşma geliştirmemişlerdir. Koşutlukla, beylik tüm devşirici toplumlarda geçici ya da aile içerisindeki önderlikle sınırlı bir olgudur. Toplum içinde, cömertlik, beceri, cana yakınlık, cesaret gibi özellikleriyle öne çıkan kişilerin saygınlık kazanmanın ötesinde ne bir yaptırım gücü, ne de bölüşmede kişisel ayrıcalıkları yoktur. Hatta baba ya da ana bile oğullarına ve kızlarına ne yapacaklarını buyuramaz. Ne bir artı-ürün birikimini ne de doğal kaynaklar üzerindeki bir denetimi ellerinde bulundurmazlar. Böyle bir kişide toplanan olası yetke olanağı geçicidir. Birim aile içinde de benzer bir eşitlik söz konusudur, kadın ya da erkek arasında aileyi yönetmek bakımından bir üstünlük farkı söz konusu değildir.

"Becerileri ne olursa olsun, !Kung önderlerinin resmi bir otorite-

> si yoktur. Ancak ikna edebilirler ama asla başkalarına kendi iradelerini dayatamazlar. Hatta önderliğe ilişkin !Kung sözcük haznesi de sınırlıdır. Bey sözcüğüne karşılık "//Kaiha" sözcüğü, "//Kai" (servet) sözcüğünden türetilmiştir ve bu zenci baş ya da Beylere hatta İngiliz kral ve kraliçelerine söylenir, fakat çok ender olarak diğer !Kunglulara, o da aşağılayıcı olarak, hitap edilir" (Lee 1989:45)

Bununla birlikte Iglulik Eskimolarında görüldüğü gibi kimi durumlarda, oba içerindeki en geniş aile başının, tüm obaya önderlik ettiği doğrudur. Bu durumda bölüşüm, kendisinin ve ailesinin hiçbir özel ayrıcalığı olmayan önder tarafından tüm obayı oluşturan bireyler arasında yapılır. Bu konu üzerinde ileride durulacak, şimdilik şunu söylemekle yetinebiliriz: Göçebe devşirici toplumlar geçici de olsa tüm obayı kuşatan bir beylik geliştirmemişlerdir. Kişisel özellikleriyle sivrilmiş prestijli kimseler bulunmakla birlikte bu kimseler bey değildir ve toplumun üzerinde ikna dışında nüfuz etme olanakları yoktur.

5.1.3 Evlilik

Emek bölümünden söz ettiğimiz her durumda farklı emek alanlarında konumlanmış üreticilerin, emek ürünlerini birbirlerine aktarmaları zorunludur. Her toplum bu aktarımı özgül bir değişme yordamıyla gerçekleştirir. Fakat bilinen hiçbir toplumda kadınlar ve erkekler böyle bir öbekleşmeye girip emek ürünlerini değişmezler. Bunun yerine, gerek cinsel gereksinme nesnesi olarak, gerekse farklı emek alanlarında konumlanmış farklı yararlılık nesneleri üreten cinsler olarak, insanın bizzat *kendisi* bölüşmeye konu olur. İşte, asıl olarak derleyicilik yapan çocuklu-insanın ve asıl olarak avcılık yapan erkeğin birbirleri karşısında, bu özgül bölüşülme yordamı ***eşleşme***dir.

Eşleşme biçimleri, bir kadının birden çok erkekle birlikteliğinden, bir erkeği birden çok kadının paylaşmasına ve tek eşli çifte ve bir gurup kadınla bir gurup erkeğin eşleşmesine değin birden çok kılık almış olabilir. Olgusal desteği bulunmamakla birlikte Morgan'ın tanımladığı gurup evliliği ve insestin son haline alana

kadar geçirdiğini ileri sürdüğü aşamalar olabileceklerden sadece birisi olarak düşünülebilir. Morgan, kandaş (doğal ana ve kardeşler arası) gurup evliliğini akrabalık terminolojisinin incelenmesinden çıkarmıştır. 1871 yılında yayınladığı *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* adlı çalışmasında toplumsal ilişkilerin, terminolojik kullanımları belirlediği öncülünden yola çıkarak, akrabalık sistemlerinde görülen sınıflandırıcı ilişkilerin, toplumsal bakımdan *gerçek* bir sınıflandırmaya tekabül ettiğini ileri sürer. Akrabalık terimlerini 'betimleyici' ve 'sınıflandırıcı' olarak ikiye böler. Güncel terimlerle, betimleyici biçim "kişinin" dikey hısımlığını (lineal relative), sınıflandırıcı biçim yanal hısımlığını (collateral relative) ifade eder. Örnek olarak, kişinin babası onun dikey hısımıdır, babasının kardeşi yanal hısımıdır. Eğer baba, babanın kardeşiyle aynı sınıfa sokulup her ikisine de "baba" deniliyorsa, bu durumda yanal ve dikey hısımlık birleşmiş olur. Morgan'a göre betimleyici biçim evrimsel olarak daha ileri bir aşamayı temsil etmektedir. Baba ve ananın erkek kardeşlerinin kendileriyle aynı sınıflandırıcı sistem içine sokuluyor oluşunu, akrabalık terimlerinin toplumsal ilişkilerce belirleniyor olmasına rağmen toplumsal değişmeye geç yanıt vermelerinden ötürü, eski toplumsal ilişkilere özgü biçimler, bu ilişkiler ortadan kalkmasına karşın varlıklarını hala sürdürdürmelerine bağlar. Buna göre, Hawai sisteminde olduğu gibi babanın, ananın erkek kardeşiyle aynı sınıfa sokulmasının nedeni şudur; eğer bir kadın kendi erkek kardeşi ile evlenirse, bu durumda ananın erkek kardeşi ile baba aynı kişi olur, böylece aynı kişi tek bir adla ifade edilebilir. Babanın ve ananın kardeşinin aynı akrabalık terimiyle adlandırıldığı akrabalık sistemleri, bu evlilik biçiminin kalıntısıdır. Engels bu görüşü olduğu gibi benimsiyor;

> "Tarihin sözünü ettiği en yabanıl halklar bile, bize kandaş aile üzerinde hiçbir kesin örnek veremez. Ama kandaş ailenin olması gerekir; bugün bütün Polinezya'da hala yürürlükte bulunan Havai akrabalık sistemi, bizi, bunu kabul etmeye zorlar" (1970 [1884]:470)

Morganın yaklaşımının nasıl sorunlu olduğu Crow ve Omaha akrabalık sistemlerinde görülebilir. İlkinde, kendi dayısının çocukları

erkek egonun kendi evladı olmakta ve onlara 'çocuğum' demektedir. Omaha sisteminde ise, halasının çocukları kadın egonun evladı olmakta ve kadın ego onlara çocuğum demektedir. Örnekler çoğaltılabilir. Engels, eldeki kıt kaynaklarla ancak bu kadarının yapılabileceğini düşünür, Tylor'dan aldığı örnekle yöntemine ilişkin şunları yazar:

> "Cuvier, Paris yakınlarında bulunmuş bir hayvan iskeletinin kese kemiklerinden, nasıl kesinlikle bunun bir kanguruya ait olduğunu çıkarabilmişse, biz de, aynı kesinlikle, tarihin bize ulaştırdığı bir akrabalık sisteminden, bu sisteme uyan, ama bugün ortadan kalkmış bulunan bir aile biçiminin varlığı sonucunu çıkarabiliriz." (1970 [1884]:466)

Burada atlanmaması gereken olgu, değişmenin yüzbinlerce yıl süren bir süreci kapsadığıdır. Belli bir biçimin yerleşmesi için, çeşitli biçimlerin binlerce kez denenmesi ve bir tür elenmeye uğraması, edinilen her deneyimin sonraki kuşağa aktarılması gerekir. Toplumsal bilginin aktarılışı, belli bilinç örgülerinin ürünü olan duyguların ifade biçimleri ve davranış norınları yoluyla olur. Zamanla davranış biçimlerinin tek tipleşmesi, insanın tanımlanmış biçimler altında davranma özelliğinin pekişmesini de getirir. Merkezi bir ceza organın bulunmadığı bu toplumlarda, toplumun birey üzerindeki basıncının en üst düzeyde ifadesi olarak utanç duygusu denetleyici bir işlev görür. İnsestle ilgili olarak şunları yazar Freud; "tabunun doğasının tahlili, bizim ahlaki bilinç (vicdan) dediğimiz şeyin doğasına ve kaynağına ışık tutacak niteliktedir." aynı yerde, "Ahlaki bilinç, duyduğumuz bazı isteklerin kabul edilmeyişinin, reddinin içten algılanmasıdır" (Freud 1984:98).

Her bölüşüm ilişkisi gibi insanın kendisinin bölüşülmesi de üretim yordamı temelinde incelenmelidir. Cinsel gereksinmenin nesnesinin üretilmesi, insanın üretiminin ve yenidenüretiminin ta kendisidir. Üretken bireyler ve cinsel gereksinme nesneleri olarak kadınların erkekler arasında, erkeklerin kadınlar arasında bölüşülme yordamı, insanın *kendisinin* üretilme yordamı tarafından belirlenir. İnsanın üretimi bütün üretim yordamlarında özgül bir toplumsal örgütlenme içerisinde gerçekleştirilir. Farklı emek alanlarında konumlanmış iki cinsin üretken bireyi üretirken, aynı zamanda

emek ürünlerini birbirleriyle *ilişkileri*, eşleşme yoluyla kurulan bu özgül örgütlenme *aile*dir[4]. Cinssel emek bölümü, aile yoluyla *cinssel elbirliğ*ine dönüşür. Bir yandan üretken birey aile içerisinde üretilir, öte yandan üretken bireyin yenidenüretimi ağırlıkla aile içerisinde gerçekleşir. Kadın ve erkek farklı emek alanlarında bulunmalarına rağmen aralarında değişim yapmak yerine, aile içerisinde emek ürünlerini adeta zahiri bir ambara koydukları ve dileyenin gereksindiği kadarını buradan aldığı bu özgül bölüşme ilişkisine *ilişme* diyorum[5]. Kadının ve erkeğin ilk yükümlülüğü, kendi ortak mülkiyetleri gibi görünen bu zahiri havuzu dolu tutmaktır, her ikisi de hem kendileri hem de başkası için üretirler. "Açlık ve bolluk paylaşılır." Dolayısıyla insanın eşleşme yoluyla bölüşülmesi örtük olarak ürünün bölüşülmesine tekabül eder. Erkek bakımından eşleşme doğrudan kadınların emek ürünlerinin bölüşülmesiyle çakışır, başka bir anlatımla kadının emek ürününün bölüşülmesi dolayısızca eşleşme yoluyla gerçekleşir. Kadının emeğinin ürünü oba düzeyinde paylaşılmamasından ötürü erkek derlenenlerden etkin olarak yararlanamadığından, bu haliyle evlenmek birinci dereceden erkeğin talebidir. "Etnografik kanıtlar kadınların evlenmek zorunda olmadığını gösteriyor" (Collier 1988:16). "Evlilik öncelikle kadınlar üzerinde erkekler arasındaki bir ilişkidir. Kuşkusuz, aynı zamanda kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkidir, fakat eşler arasındaki ilişkiler en iyi erkekler arasındaki ilişkiler bağlamında anlaşılabilir." (23)

---

[4]Şeyh Bedrettin'in "Yarin yanağından gayri her şey ortak" sloganı, onbinlerce yılın geleneğini sürdüren, cinslerin eşleşme yoluyla bölüşülebildiğini, herkesin zaten bir yarinin olduğu ya da olabileceğini baştan varsayan, sınıflaşma sürecinde ailenin rolünü sorgulamayan bir ideolojide içerili geçmişe özlem duygusunu dile getiriyor.

[5]Sadece meta üretimine dayalı bir toplumda emek bölümü ve özel mülkiyet, Hegel'in terminolojisiyle "özdeş" ifadelerdir." (Marx & Engels 1976 [1845]:31)

5.1.3.i Babalık ve zina

Emek bölümünün cinsiyete dayalı olarak gelişmesinin kendisini en somut gösterdiği diğer bir alan, çocukların eğitimidir. Kadın ve erkeğin farklı emek alanlarında konumlanmaları, kadının özgül işlevi olan nüfusun yenidenüretimiyle kesişir. Farklı cinsler, doğan farklı cinsten çocukların eğitiminde toplumsal olarak farklılaşmış işlevler üstlenirler. Kız çocuğun eğitiminde ana doğrudan başından beri etkin bir rol üstlenmişken, oğlan çocuğun eğitim sürecine sonradan katılır. Eğitimin uzaması ve eğitime erken yaşta başlama zorunluluğu ölçüsünde kadınla çocuğu arasında köklü bir kopuş ortaya çıkar, kadının kendi üretimi, kendine karşı konumlanır. Oğlan çocuk doğduktan sonra, belli bir süre kadın tarafından bakılıp büyütülmesine karşın erkekler kümesine girer. Çocukların eğitiminde farklı cinslerin rol oynaması ilk kez çocuklu-insanın bölünüşü anlamına gelir ve yeni bir elbirliği konusu doğar. Bu andan başlayarak, çocuk, salt kadının organik uzantısı olmaktan çıkar, toplumun doğrudan bir parçası haline gelir ve ilk kez özel bir erkeğin çocuk eğitimine etkin olarak katılışı ile birlikte babalık toplumsal bir işlev olarak doğar. Kocalık bundan böyle, aynı zamanda babalık olur. Kocalıktan önce tanımlı bir babalık olamazdı. Evlilik, çocuklu-insanla yapıldığından, başından, babanın çocuğun doğal babası olma zorunluluğunu dışlar. Giderek kadın ve erkeğin uzamsal birlikteliği daha büyük bir gereklilik olmaya başlar. Bu olgu bir bakıma, erkeğin doğan çocuklar karşısındaki konumunun belli derecede kadına yaklaşmasıdır. Artık erkek de bir bakıma çocuklu-insan katagorisine girmiştir. Çocuk, evliliğin o denli etkin bir öğesi olur ki, örneğin Andaman'lılarda "Evlilik ilk çocuk doğana kadar tamamen gerçekleşmiş sayılmaz" (Radcliffe-Brown 1964:71).

Devşiriciler için, biyolojik babalık diye bir sorun yoktur. Bilinen tüm devşirici toplumlarda kadın, cinsel eşin seçilmesinden önce çocuklu olabilir. *Özel* bir erkeğin, çocuk eğitiminde rol almasıyla, ortaya çıkan en çarpıcı ilişki biçiminlerinden biri evlilik öncesi çocuk doğurmanın engellenmesidir. Özel bir erkeğin babalığı ancak böyle mümkün olabilir. Bu iki yolla yapılabilir; ya evlenme yaşı ergenlik öncesine indirilir ya da evlenme öncesinde çiftleşme

yasaklanır, örneğin bekaret kutsallaştırılır. İkincisi ağırlıkla yerleşik toplumların pratiği olarak gelişmiştir. Pek çok devşirici toplumlarda kadınlar erken yaşta, ergenlik yaşına varmadan evlendirilirler.

> "Her kadın ruh tarafından Herhangi bir an gebe bırakılabileceğinden, gebe kaldığında çocuğun hep bir babası olabilsin diye her kadının her zaman bir kocası olmasında ısrar edilir. Bu düşünüşün mantıksal sonucu olarak, tüm Tiwi bebekleri daha doğmadan nişanlanırlar." (Hart & Pilling 1960:14)

Bu yolla babasız doğma olasılığı sıfıra indirilmiş olur. Hart ve Pilling bunun başarılmış olduğu belki tek devşirici toplumun Tiwi'ler olduğunu yazıyor. Ailenin kuruluşu doğası gereği, evliliğin düzenlenme biçimlerini, evlilik sonrası yerleşme biçimlerini, dünürlük ilişikilerinin düzenlenmesini gerektirir. Düzenleniş biçimleri son derece büyük çeşitlilik gösterir. Ama hangi biçim altında olursa olsun devşirici toplumlarda aile, insanın üretiminin özgül kurumu olarak belirir.

İnsestin geçerli olduğu ilişkilerde evlilik yoktur, evliliğin olanaklı olduğu ilişkilerde insest yoktur. Eşleşme, insest ve egzogaminin (dışevlilik) *bir*liğidir. Evlenerek diğer topluma giden kadın ya da erkeğin gittiği toplumda kendi eşi dışındaki diğer insanlarla cinsel ilişkiye girmesi tabudur. Bireyler evlenir evlenmez, insest yasağı gereği kendi toplumlarının karşı cinsleriyle, zina tabusuyla gittikleri toplumların karşı cinsleriyle sevişmeleri yasaklanır. Devşiricilerde, toplum içerisinde olduğu kadar toplumlar arasındaki temel kavga konusu kadındır. "!Kunglarda gruplar arası yiyecek münakaşaları bilinmiyor değil, ama enderdir, örneğin seks, zina, ve nişan yüzünden çıkan münakaşalara kıyasla çok daha az raslanır ve çok daha az ciddidir" (Lee 1990 [1979]:338). İçsel nedene ilişkin, devşirici toplumları karakterize eden çarpıcı bir örneği Eskimolar veriyor.

> "Evlilik sonrasında ve öncesinde çeşitli cinsel deneyimlere geniş bir cinsel serbestlik izni bulunmasına karşın, Eskimolar kadın edinmek için sürekli bir rekabete ve sık sık aşikar bir zina ya da başka bir erkeğin karısına iradi bir elkoyma biçimini alan şiddetli çatışmalara girerler." (Hoebel 1954:83)

Bunun nedenlerinden birisi, boşanma ve evliliğin kolay yapılabilirliği ve bozulabilirliği nedeniyle kadın üzerindeki iddiaların sık sık tartışma konusu olmasına yol açmasıdır.

> "!Kungların ilk düzenlenen evlilikleri kısa sürede bozulur, bozma genellikle karı tarafından yapılır." (Lee 1989:43)

Ayrılmanın nerede başlayıp nerede bittiği açıklıkla belli olmadığı sürece, örneğin iki erkek aynı kadın üzerinde iddia eder duruma kolayca düşebilecektir. Bu durum, cinssel ilişkilerin ayrı cinsler arası olmakla kalmayıp, karşı cins üzerinde hemcinsler arası ilişkiler olduğunun ve dolayısıyla konunun üleşim ilişkileri çerçevesinde irdelenmesi gerektiğini fikrini destekliyor. İnsest biçiminde kendisini gösteren olgunun diğer yüzü zinadır. Kadına ya da erkeğe insest tabusuyla evlilikten önce kandaşları yasaklanıyor, evliliğin ardından zina yasağıyla, yeniden evlilik yapılmadığı sürece, eşi ya da eşleri dışında olanaklı bütün karşı cins yasaklanıyor. Birinci durumda oba içerisindeki kardeşler arası bireysel çatışmalar, ikinci durumda oba içerisindeki (ve dışındaki) akraba olmayan aileler arasındaki çatışmalar engelleniyor. Asıl olarak toplumlar arası çatışmalar engelleniyor. Zina sadece bir hırsızlıktır. Hoebel Avusturalyalı yerlileri, Radcliffe-Brown Andamanlıları anlatırken bunu açıklıkla belirtirler; "Zina bir hırsızlık biçimi olarak kabul edilir" (1964:50). Eskimolar'ın uyguladıkları kadın değişimi onları kendilerine özgü yapsa da, zina onlar için de geçerlidir.

> "Koca eğer karısını arkadaşına ödünç verirse, bu başka bir şeydir ve zina değildir. ... Kocanın önceden açıkça ya da örtük olarak ifade ettiği onayını almadan evli bir kadınla ilişkiye girmek zina kabul edilir." (Hoebel 1954:83)

Zina insestin bütünleyenidir, eşleşmeyi (bölüşmeyi) kalıcılaştırır ve süreklileştirir. İnsestin bölüşümle açıklanma zorunluluğunun en çarpıcı göstergelerinden birisi, erkek öldükten sonra, karısının kendi kardeşine serbest olmasıdır. Levirate, dul kadının ölen kocasının erkek kardeşlerinden biriyle evlenmesi ya da sororate, dul erkeğin ölen karısının kız kardeşlerinden biriyle evlenmesi olanaklıdır. İnsest sınırının değişkenliği ve farklı biçimlerde uygulanması gibi evlilik biçimleri de çok çeşitlidir.

Her bir obanın asıl olarak kardeşlerden, yani aralarında insest

yasağı bulunan insanlardan oluştuğuna dikkat edilirse, eşleşmeyle diyelim bir kadınla bir erkekten öte, iki kardeşler gurubu birleşir. Hemcins kardeşlerin çocukları arası evliliğin insest tabusuna girmesinin, fakat tersine, ayrı cins kardeş çocuklarının evliliğinin istenir bir durum olmasının nedeni budur. Avcının emek ürünü, yukarıda tartışıldığı gibi, belli bir büyüklükten sonra, toplumsal bölüşme konusu haline gelir ya da Hadzalılarda görüldüğü gibi, tıpkı kadının emek ürünü gibi, asıl olarak aile içerisinde bölüşülür. Bölüşme biçiminin farklılığı sadece avın niteliği ile ilgilidir. Her ikisi de eşleşme yoluyla kardeş gurupları düzeyinde kurulan birlik içerisinde bölüşmektir.

Lévi-Strauss *tüm* kapitalizm öncesi toplumların, tekçizgili (unilineal) soy yapılarında olduğunu varsayımıyla, sadece kadın değişimi olduğunu, sadece erkeklerin kızkardeşlerini, kızlarını ve analarını değiştiklerini ileri sürer. Akrabalığın temeli *evrensel* insest tabusudur ve bu erkeğe kızını ya da kız kardeşini verdiği başka bir erkekten kadın elde etmeye tekabül eder. Babasoylu (patrilineage) ve evlilik sonrası babayerli (patrilocal) yerleşim kuralını evrensel kabul eder. Oysa ne insest tabusu evrenseldir, ne babasoyluluk, ne de babayerlilik. Göçebe devşirici toplumların akrabalık ilişikileri soy örgütlenmesi değildir. Evlilik sonrası yerleşim yerleri de zorunlulukla babayerli değildir. Service de babayerli yerleşimi evrenselleştirerek aynı hatayı yapıp, "egzogamik-endogamik evlilik kuralının" insest kuralından önce gelmiş olacağını iddia ediyor (1962:47). Devşiricilerin karakteristik evlilik sonrası yerleşim kuralı iki yanlıdır: Taraflar karının ya da kocanın yerine gitmeyi seçebildikleri gibi akraba oldukları toplumlardan birinin yanına da yerleşebilirler. Bu cüretkar dev genellemelerin, bırakın Avusturalyalılar da dahil devşiricilere hiç uymadığını, tarımcı toplumlarda da yığınla uyumsuz örnek bulunabilir; olgusal destek bir yana Lévi-Strauss'un hipotezlerini temellendirme gayreti de yoktur. Ama bu öncüllerin teorisindeki işlevi büyüktür; çok farklı üretim yordamlarında ortak olarak geçerli toplumsal yapıları keşfetmek toplumların farklılaşmasını üretim ilişkileri dışındaki faktörlerle açıklama olanağını verir. Çok farklı üretim ilişkilerinde-

ki kapitalizm öncesi tüm toplumların ortak özellikleri olduğuna göre, ne insest ne de "üst yapı kurumları" olarak kabul edilen akrabalık ilişkileri özgül üretim ilişkilerine dayalı olarak çözümlenemez demektir. Böylelikle, üretim ilişkileriyle "üst yapı kurumları" arasındaki ilişkinin keyfi olduğunu ileri sürmenin olanağı doğar.

Lévi-Strauss düşünce deneyleri kurmada kendine güvenini ne olgulardan ne de üretim yordamlarının analizinden değil, dilbilimdeki gelişmelerden alır. Saussure'ün, "gösteren" (işitim imgesi) ile "gösterilen" (kavram) arasındaki nedensizlik, keyfilikten yola çıkarak, dilin bilimsel incelemesinin ancak doğadan, tarihten ve özneden bağımsız, eşzamanlı yapılabileceği iddiasıyla dil incelemesini tarihsel olandan yapısal olana kaydırması, Lévi-Strauss'un "devrimci" yöntemi oluyor. Günümüze dek gelmiş yazı öncesi toplumların evrilme yavaşlığı, termodinamikten yaptığı benzetmeyle "soğuk", yapıyı olduğu gibi koruyan, tarihsiz toplumlar oldukları saptaması yapısalcı yöntemin kullanılabileceğine fazladan bir güven sağlıyor. "Evlilik kuralları ve akrabalık sistemlerini bir tür dil" olarak belirledikten sonra, üretim ilişkileri ve akrabalık yapıları arasında nedensel bir ilişki bulunmadığı, keyfi olduğu iddiası bu yolla temellendirilmiş oluyor;

> "Akrabalık sistemi; bireyler arasındaki nesnel soy ya da kandaşlık bağlarından oluşmaz, sadece insanın bilincinde vardır: gerçek durumun kendiliğinden gelişmesi değildir, keyfi temsiller sistemidir." (Lévi-Strauss 1967:49)

Althusser'in *Devletin İdeolojik Aygıtları*nda "ideolojide temsil edilen bireylerin varoluşuna hükmeden gerçek ilişkiler sistemi değil, fakat bireylerin içinde yaşadıkları gerçek ilişkilerle kurdukları, hayali ilişkileridir" (1971:165) diye yazarken güvenle yinelediği görüş budur.

Toplumsal olguları özgül üretim ilişkileri içerisinde çözümleyerek açıklamak zorunluluğu ortadan kalkınca, en temel, evrensel ilişki biçiminin toplumlar arası ilişkilere indirgenmesinin önünde engel kalmaz. İnsestin ortaya çıkışında farklı toplum içi süreçlerin olabileceğini düşünemez bile. Tüm Ricardo sonrası burjuva iktisadının değer teorisini üretim sürecinin dışında değişim alanında kurmaya girişmeleri gibi, o da, insesti değişme ilişkileri içerisinde

açıklamaya çalışır. Değişme ilişkileriyse Mauss'dan öğrendiği gibi dayanışma gereksinmesine indirgenir. Şöyle yazar; "Kadın değişimi ve besin değişimi toplumsal öbeklerin karşılıklı olarak kaynaşmalarını sağlama ya da bu kaynaşmayı belirgin kılma yollarıdır" (Lévi-Strauss 1994 [1962]:139). İlk bakışta işlevselci görünen bu yaklaşım, aslında Sausserecü dil anlayışı üzerine kuruludur, esas olan değişimdir neyin değişildiği değil; "geriverimlilik ilkesi". Öyleyse, özellikle oturgan ve yerleşik toplumların şölen, şenlik, geridağıtımcı ilişki türleri işlevlerinin sınırlı ve sürekli olmadıkları gerekçesiyle bir kenara bırakılabilir, ve insest tabusunun "ana, kız kardeş ya da kız evlatla evlenme yasağından çok, anayı, kız kardeşi ya da kız evladı başkalarına vermeye zorlayan" yüce bir armağan kuralı olduğunu ve kadın değişiminin "geriverimliliğe dayalı görünüşlerin en ilkörneği (archetype) olduğunu" iddia etmekte bir beis kalmaz[6]. Böylece insest tabusu da örtükçe açıklanmış olur, anayı, kız kardeşi, kız evladı vermek durumunda olan erkek, kurabiyeyi satmak için üreten pastacının ürettiklerini yememesi gibi, bunlarla çifteşmekten cayar. Her nasıl olursa olsun ortaya çıkmış bu yapı içerisinde bir yandan dış evlilik evrensel insest tabusuyla açıklanır, insest egzogaminin nedenidir, öte yandan insest tabusu geriverimli ilişkilerin ilk örneği kadın değişimiyle açıklanır, egzogami insestin nedenidir. İnsest ya da egzogami, hangisi olursa olsun birisi evrensel olarak kabul edilirse diğerini açıklayabilir ancak, bu durumda açıklananın kendisi açıklayan olamaz[7]. Egzogami insestle açıklanıyorsa, insesti egzogamiyle ya da toplumlar arası ilişkilerle açıklamak totolojidir. Nedenin

[6] "Insest yasağı ana, kız kardeş ya da kız evlatla evlenme yasağından çok, anayı, kız kardeşi ya da kız evladı başkalarına vermeye zorlayan bir yasaktır. İnsest yüce bir armağan kuralıdır ve işte bu yanın sıklıkla farkedilmemesi insestin doğasının anlaşılmamasına yol açıyor. İnsest yasağının yorumlanmasındaki tüm hatalar evliliği kendi sınırlarını ve olanaklarını her bireysel durumda kendi içerisinden alan kesintisiz bir süreç olarak görme eğiliminden doğuyor." (Lévi-Strauss 1969:481)

[7] Hegel'in güzel bir eleştirisi için bk. (Hegel 1976 [1812-16]:459-61)

sonuç, sonucun neden gibi göründüğü bütün durumlarda, olgunun tarihsel evrilişini inceleme zorunluluğu vardır. Gerek geriverimli ilişki biçimiyle egzogami, gerekse insest tabusu ile üleşim arasındaki bağlantı ancak bunların tarihsel evrimi içerisinde yapılabilir. Oysa yapısal analiz bunu baştan başkalarına terk eder.

Armağanlaşma mı önceydi, cins değişimi mi, buna öncel aramak yersiz bir çabadır. Olgular aynı anda işleyen birkaç farklı sürecin karşılıklı etkileşiminin ürünü olabilirler ve öyledirler de. Göçebe devşiriciler bakımından cins değişimi dışındaki geriverimli ilişkiler yaşamın öylesine içselleşmiş pratikleridir ki, Mauss'un ileri sürdüğü gibi obalar arası bir ilişki olmakla sınırlı olmak şöyle dursun, günlük yaşam bu ilişkiler olmaksızın düşünülemezler bile. Yanısıra, özellikle devşirici toplumlar arası ilişkilerin sadece evlilik ve geriverimli ilişkilere dayalı olmadığı gözden kaçırılmaktadır. Araziyi paylaşma zorunluluğu en az cins açığını kapatma sorunu kadar önemli bir sorundur. Cins alıp vermedikleri halde toplumlar birbirleriyle bağlaşırlar. Silberbauer, G\Wi Buşmenlerini şöyle anlatır;

> "Her obanın iki ya daha fazla bağlaşığı yanında (aynı araziyi bn.) paylaştıkları bağlaşık olmadıkları başka toplumlar da vardır. ... Arazinin ve topluluğun özdeşliği ve toplumsal ilişkilerde içerili geriverimlilik ve akrabalık, arkadaşlık ve oba bağlaşmaları gibi kurumlaşmalarla kararlı kılınması sonucunda obalar arası rekabet etkinlikle susturulmuştur." (1972:302-304)

Geriverimli ilişkilerin sınıfsız toplumların hakim eldeğiştirme biçimi olması, üretim ilişkilerini es geçerek her şeyi buradan çıkarmakta elverişli bir yol gibi görünüyor. Bölüşme ile geriverimlilik arasındaki nitel farklılık derin bir kavrayışsızlıkla göz ardı ediliyor. Geriverimlilik, bölüşmeci ilişkelerden analizle çıkarılacağı yerde, tersine önce geriverimlilik bir değişme biçimi olarak ele alınıyor, ardından bölüşme, söz birliği edilmişçesine geriverimli ilişkilere indirgenip onun uç noktası olarak görülüyor. Sahlins, "Bir uçta, yakın akrabalar arasındaki gönüllü yiyecek paylaşımı vardır (genelleşmiş geriverimlilik bn.) -ya da bir kimse mantıksal olarak, bu bağlamda ananın çocuğunu emzirmesini düşünebilir- doğrudan bir maddi geriverme beklentisi görülmez. Öteki uçta bencilce

elegeçirme, hileyle el koyma (negatif geriverimlilik bn.) ..." (1974:194 ve 191) vardır derken bölüşüm ilişkisinin adını bile anmaz. Bu iki uç, artık nitelik değiştirmiştir. Ucun bir yanında bölüşme vardır öte yanında ise gasp, savaş vardır. Bölüşme geriverimliliğe göre daha soyut bir kavramdır, takas ve giderek savaş daha somut kavramlardır. Savaştan takasın çıkarılamayacağı gibi, geriverimlilikten de bölüşme çıkarılamaz. Armağanın tam zıttı, kuvvet kullanarak zorla ele geçirmedir. Armağan ve zorla elkoyma, geriverimli ilişkinin olumlu ve olumsuz iki sınırıdır, iki yönde olumsuzlanmasıdır. İdeal armağan tek yönlü vermedir. İdeal zorla elkoyma tek yönlü almadır. Bu ikisi de doğaları gereği geriverimli ilişkinin dışında yer alırlar. Armağan, barışı başlatır ve yaşatırken, ikincisi, savaşı başlatır ve sürdürür. Bununla birlikte savaşı ve geriverimli ilişkiyi kendinde barındıran bir ara biçimle karşılaşırız: Sessiz takas. Sahlins'e göre geriverimli ilişkiler geniş bir spektrumu oluşturur, ortada da dengeli geriverimlilik vardır. Anası tarafından emzirilen çocuğun büyüyüp, elden ayaktan kesildikten sonra yaşlı anasına bakması geriverimliliktir; genelleşmiş geriverimlilik (generalized reciprocity). Eşleşme de geriverimliliktir: Dengeli geriverimlilik. Av etinin bölüşülmesi de geriverimliliktir. Negatif uçta takas da geriverimliliktir: Negatif geriverimlilik. İster zamandaş ister gecikmeli ne kadar eldeğiştirme varsa hepsi geriverimliliktir. Böyle yapmakla muradı, eldeğiştirme ilişkisine bir ölçü bulmaktır. Şöyle yazar;

> "Emzikli çocukla Ova Kızılderililerin atlı akınları arasında uzun bir mesafe vardır. Mesafenin çok uzun olduğu, sınıflamanın çok geniş olduğu söylenebilir. ... Mesele şudur, geriverimliliği sözü edilen şu ya da öteki konuma, genelleşmiş geriverimliliğe ya da negatif geriverimliliğe iten toplumsal ya da ekonomik koşullar saptanabilir mi? Öyle olduğunu sanıyorum." (Sahlins 1974:196)

Bulduğu "ekonomik" olmayan bir ölçüdür: Dostluk derecesi. Daha doğrusu dostluğun, tek olmamakla beraber kendini en açık ve istikrarlı olarak gösterdiği biçim, "akrabalık mesafesi". Ne kadar uzak akraba iseler iki kişi ya da gurup arasındaki geriverimlilik o denli negatife kayar ve tersi. Kuşkusuz bu, devşirici toplumları ve dahası tarımcı toplumları artı-zamanlarını ürüne dönüştürmeyen toplumlar

olarak kabul etmesiyle ve bunu açıklamak için Chayanov kuralını yorumlayış tarzıyla yakından ilgilidir. Sahlins bu noktada kendi özgün katkısına karşın Lévi-Strauss ile buluşur. Her ikisi de kapitalizm öncesi toplumların tümü için geçerli evrensel ilişkiler peşindedirler. Ve her ikisi de bu evrenseller yoluyla üretim ilişkilerine dayalı çözümlemelerden kendilerini kurtardıklarını düşünürler. Evrenseller, kendi içlerinde açıklama gerektirmeyen gökyüzünden inmiş temel ilkeler, hipotezler olarak ortaya konulur, geri kalan her şey bunların üzerinde kurulur. Ama ne Lévi-Strauss insestin kökenini, ne Sahlins dostluğun hangi maddi ilişkilere denk düştüğünü açıklamaya kalkışır.

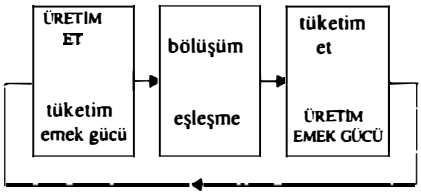
Şimdi önemli bir ayrım noktasını koyabiliriz: Geriverimli ilişkiler de kardeş gurupları arasında yaşanan eldeğiştirme ilişkisidir. Bölüşmeni:. karakteristik özelliği "açlık ve bolluk paylaşılır" ilkesidir, toplum ürüne bölüşme öncesinde sahip çıkmıştır. Birey sırf toplumun üyesi olduğundan emek sürecine katılmaksızın üründen yararlanabilir. Oysa geriverimli ilişkiler her bir ailenin kendi geçimlerini sağladıktan sonra kalan zamanlarında yürüttükleri üretimin sonucudur. *Kadının emek ürününü eşleşme yoluyla bölüşülür.* Erkeğin emek ürününün bölüşülmesi bir yanıyla aynı emek sürecine katılan, çoğu kez kardeşler elbirliğinden oluşan takımının kendi ürettikleri ürünü bölüşmeleridir, öteki yanıyla ve asıl olarak, emek sürecine katılmayanların dünürlük ilişkileri yoluyla oba düzeyinde bölüşülmesidir. Geriverimliliğin zeminini bölüşmeci, bölüşmeci ilişkilerin zeminini eşleşmeci toplumsal ilişkiler kurar.

5.1.3.ii Eşleşmenin öteki yüzü; arazi paylaşımı

Egzogami ile insest arasındaki ayırdedici fark şudur: Egzogami toplumlar arası paylaşmacı ilişkilerin itilimine, insest toplum içi üleşmeci ilişkilerin itilimine tekabül eder. Av etinin akraba olmayan obalar arasındaki elbirliği sonucunda bölüşülmesi gibi, geriverimli ilişki de akraba olmayan guruplar arasında kurulabilir. Evlilik öncelikle obalar arası bir ilişki olduğundan ve aynı doğa parçasını paylaşma temeline dayandığından, cinsel içgüdünün gerçekleştirilme olanaklarının önüne doğrudan bir sınır çekmez. Daha doğrusu, toplumlar arası evlenmeler engellenebilir, istenme-

yebilir ancak, akraba olunmadığı halde elbirliğine dayalı bölüşme ve geriverimli ilişkisinin gerçekleşebildiği gibi, farklı oba üyelerinin birbirleriyle cinsel içgüdülerini gerçekleştirme isteklerinin yasaklanmasına zorunlulukla yol açamaz. Dışevlilik, insesti zorunlu kılmaz, fakat insest egzogamiyi zorunlu kılar. Yanısıra aynı cins kardeş çocukları insest kapsamına girmesine rağmen ayrı cins kardeş çocuklarının girmemesi, yani örneğin kadın egonun anasının kız kardeşinin erkek çocuğuyla evlenememesine karşın, anasının erkek kardeşinin erkek çocuğuyla evlenebilmesi, insestin toplumsal bir kural koymanın sonucu olduğunu, toplumun aynı zamanda endogamik bir karakter taşıdığını gösterir[8]. Leach'in, Lévi-Strauss'a yönelttiği haklı eleştirilerin odak noktalarından birisi de burasıdır; "ayrıntılı bilgimiz bulunan tüm insan toplumlarında cinsel ilişkileri düzenleyen gelenekler, evliliği düzenleyen geleneklerden çok değişiktir. Dolayısıyla, önce birincilerin ortaya çıkmış, evliliği düzenleyen geleneklerin de bunlardan türetilmiş olması gerektiğinin savunulabilirliği yoktur" (Leach 1985:112)

Şekil 5-1 Bölüşüm ve Eşleşme

Eşleşme, bir yandan çocuğun, üretken insanın üretilmesi için emeğin dağılım biçimidir, öteyandan, eşleşmenin öteki yüzü egzogami, kadınların ya da er-

[8]Radcliffe Brown insest ve evliliğin birbirinden farklılığını vurgulamak amacıyla şu örneği veriyor; "Batı Afrika'daki Tallensi'de, bir erkeğin evlenme yasağı konmuş olmasına karşın seksüel ilişkiye girmesinin insest sayılmadığı kadınlar bulunmaktadır; Tallensililerin kendileri «çiftleşme ile evlilik aynı şey değildir» derler. Benzerlikle, Belçika Kongosu'nda Nkundoların cinsel çiftleşme için özel terimleri (lonkana) vardır, bu tür ilişkide çiftleşen erkek ve kadın evlenmeyebildiği halde böyle bir ilişki insest sayılmaz" (1962:60). Malinowski Trobriandlılar hakkında şöyle yazar; "evlilik dışındaki cinsel ilişki zina, egzogami ve ensest tabularına girmediği sürece hiç de yasak değil." (1992 [1929]:160)

keklerin, farklı toplumlara dağıtılması yoluyla, toplumlar arasında derlenme ve avlanma arazisinin paylaşılma biçimidir. Özellikle salkımlanma döneminde aynı araziden yararlanma gerekliliği ile toplumlar arası eşleşme aynı sürecin iki bakımıdır. Emeğin dağıtım koşulları, arazinin, yani üretim araçlarının dağıtım koşullarıyla örtüşür. İnsest toplum içi ilişkilere, egzogami toplumlar arası ilişkilere tekabül eder. Arazinin paylaşımı, bir yanıyla, göçebe devşirici toplumlar arasında, 'bügün ben senin arazine, yarın sen benim arazime' demektir. Diğer yanıyla kimseye ait olarak tanımlı olmayan arazinin kaynaklarından adil yararlanma ilkesinin benimsenmesidir.

> " ... fiili kadın değişimi sadece toprağa sahip çıkan guruplar arasındaki daha geniş bir geriverimliliğin görünüşüdür." (Rose 1968:203)

Cins alıp verme arazi paylaşımını öncelemez ya da önceliği evrensel bir ilke olarak konulamaz, aynı araziyi paylaşabilenler kadın ya da erkek değişiminin koşulunu yaratırlar. Cins alıp verme, geriverimli karakterdeki paylaşmacı ilişkileri üleşimci ilişkilere yaklaştırır. Cins alıp verme bir bakıma, üzerinde birlikte yaşamak durumunda olan toplumların geniş araziden ortak yararlanma haklarının düzenlenmesine tekabül eder. Evlenip aileyi kuran bireyler *zahiri* ambarı oluşturur, burada üleşirler; bireyleri evlenen kardeşler grubu, av etini aralarında bölüşürler. Bu bakımdan evlenme bağlaşma, ayrı gayrıyı giderme, *tekleşme* girişimidir.

Göçebe devşiricilerin oba formunda salkımlanma ve saçılmanın yanısıra genişleme ve büzülme sürekli olarak yaşanır. Belli bir konak yerinde obanın nüfus yoğunluğu artar, çeşitli obalardan akraba olan ya da olmayan bireyler ya da aileler birbirlerine konukluğa giderler, hatta belli bir dönem gittikleri yerde haftalarca, aylarca yaşamlarını sürdürebilirler. Başka bir dönem seyrekleşir. İnsest yasağı gereği kadın ya da erkek bulma gereksinmesi, aynı araziyi paylaşma gereksinmesiyle çakışır. Her toplum sadece kendi içinde bir bütünlük oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda başka toplumlara kurduğu ilişkiler yoluyla toplumlar arası bir şebekenin öğesi durumundadır

Eşleşme yoluyla kurulan aile, cinslerin, yani toplam üretken nüfusun üretildiği ve hem de emeğin üretim araçlarıyla birleştirildiği, devşirici toplumların özgül üretim yordamıdır. Bu bakımdan akrabalık ilişkileri ancak aile anlaşılabilirse anlaşılabilir. Bu özellikleri bakımından ister ok ve yayı bilmeyen çokkanlı Avusturalya devşiricileri, ister bumerangı bilmeyen görece tek eşli devşiriciler karakteristik birörneklik gösterirler. Eşleşerek ailenin kurulmasıyla aynı zamanda dünürlük ilişkileri yoluyla akrabalık ilişkileri yaratılmış olur.

Testart'ın karışıklığa düşmesine yol açan birinci etken bölüşmeyi değişme biçimi olarak görmesidir. Sahlins bölüşme konusunu hiç dert edinmediğinden, kavrayışsızlığını Testart'a göre anlamak daha olanaklı. İkincisiyse, özne-üretken tüketimi aynı zamanda bir üretim süreci olarak düşünememesidir (Şekil 5-1). *Üretimin her durumda belirleyici olabilmesi, sadece ve sadece her emek sürecinin aynı zamanda tüketim süreci olmasındandır. Tüketim hayatın bitişi, üretim yenilenişidir; sadece bu nedenle tüketim değil, üretim analizin başlangıç noktasıdır.* Dağıtımın bir ucunda emek süreci, öteki ucunda tüketim süreci vardır. Bunların her ikisi de hem tüketim hem de üretim sürecidir ve özgül bir dağıtım ilişkisi ancak ve ancak bu iki uç birlikte düşünülürse kavranabilir. Av etinin bölüşülmesinin aile içerisindeki üleşimin dışarıdaki görünümüdür. Aile içerisinde üretilmiş ne varsa üleşilir. Buna karşılık aileler arasında asıl olarak av ürünü bölüşmeye konu olur bunun dışında, ürünler geriverimli ilişkiler yoluyla eldeğiştirir. Av etinin bölüşülmesi önceden akrabalık ilişkilerini gerektirmesi gibi, üleşme önceden aileyi gerektirir. Geriverimli ilişkler ise yeni ilişkiler kurma, aslen bölüşmeci olamayan ilişkileri korumaya ve bölüşmeci ilişkilere dönüştürmeye yöneliktir. Sahlins'in belirttiği gibi akrabalık derecesi uzaklaştıkça ya da birlikte yaşama ve aynı emek sürecinde elbirliği yapma olanakları azaldıkça geriverimli ilişkilerde karşılık beklentisi dengeli ve eşzamanlılığa doğru başkalaşır. Akraba olmayan toplumlar arasında ise bunun tersi geçerlidir. Paylaşma, yeni dayanışmalar kurmanın bir yoludur. Paylaşma, dayanışmayı, dayanışma eşleşmeyi ve bölüşmeyi doğurur. Akraba

olanlar giderek ilişkilerini sıkılaştırırlar, daha sık ve çok armağanlaşırlar.Toplumlar arası geriverimli ilişkiler evlenmeler yoluyla akrabalık ilişkilerine dönüşür ve bölüşmeye yakınlaşırken, akrabalar arası üleşim akrabalık derecesi uzaklaştıkça geriverimli ilişkilere dönüşür. Egzogami, geriverimli ilişkilerin bölüşmeci ilişkilere dönüştürülmesidir. Cins veren oba, cins almak ister; bu da yeğen evliliğinin toplumsal temelini yaratır. Bu iki süreç ancak zihinde ayrı tutulabilir, tarihsel gelişim boyunca, üleşim ve geriverimlilik birlikte ilerlemiş iki ilişki biçimi olarak düşünülmelidir.

Avusturalya yerlileri diğerleri yanında üç özellikleriyle daha geri kalan devşiricilerden farklılık gösterirler. Bunlardan birincisi yaşlıların çokkarılılığı, ikincisi sınıflayıcı akrabalık sistemi, üçüncüsü çok yaygın olarak uygulanan sünnet. Cinsel eşin belirlenmesinde görülen bu yaşlı erkeğin tekelciliği, aynısıyla av etinin üleşiminde de görülür. Fredrich Rose, Avusturalya'da çokkarılılık, sünnet ve toprak paylaşımı arasındaki ilişkiyi çözümlemeyi denediği makalesinde şunları yazar

> "Evlilikle kadınların alınıp verilmesi sadece bebek üretecek kişilerin yenidendağıtımı değil, aynı zamanda yiyecek kaynaklarının eldesinde önemli bir yer tutan bitkisel gıdaların derleyicisinin de yenidendağıtımıdır. Evlilikle bir kızın verilmesi, kocasının ve çocuklarının zımmen ana toprağından yararlanma hakkını edinmesi demektir."(Rose 1968:208)

Çokkarılılık emeğin dağıtım biçimi olmasının yanısıra, arazinin ve emeğin bir elde tutulması demektir; bu da ürünün dağıtım biçimini belirler. Testart sorunu doğru yerinden tutar gibi olur, eşleşmenin iki yüzünü, insesti ve egzogamiyi birbirinin içerisinde eritmek yerine özgüllüklerini kavrar gibi görünür; "avcının kendi avının tüketmekten yasaklanması ve Avusturalya sistemi arasındaki fark, insest tabusu ve egzogami arasındaki farka tekabül eder" (1987:297). Guayakilerin yiyecek tabusu ile Avusturalyalıların yiyecek tabusu farklıdır. Birincisi insest tabusuna tekabül edebilir ama ikincisi egzogamiyle ilgilidir. Guayakiler çok kocalıdır, Avusturalyalılar çokkarılı. Guyakiler için kadınların paylaşılması olanca ağırlığıyla toplum içi bir sorundur, oysa Avusturalyalar için toplumlar arası

sorundur. Avusturalya yerlileri, kandaş kadınlarla çiftleşemedikleri gibi, kandaşları temsil eden kendi totem hayvanlarının etini de yiyemezler, ve dahası kendi avladıkları hayvanı da yiyemezler; dışarıdan evlenmek zorunluluğuna koşut olarak başka toplumların totem kabul ettiği hayvanları yiyebilirler, başka avcıların ürünlerini yiyebilirler. Yiyecek kısıtlamaları üretim aletlerine dokunma kısıtlamalarının bütünleyenidir. Pek çok devşirici toplumda emek bölümü katı tabularlarla garanti altına alınır. Örneğin Avusturalyalı devşirici Pitjandjaralılar iki yaş civarından başlayarak kadınların mızrağa dokunmalarına hatta fırlatıyor gibi yapmalarına bile izin vermezler. Guayaki erkeği, kadının sepetine; kadını, erkeğin yayına dokunamaz. Ne ki Testart, insest tabusuyla avcının kendi avladığı eti yememesiyle ilişki kurmakla yetinilmemeliydi. Bugün bile süregelen, ilk toplumların çiftleşme edimiyle yeme edimi arasında kurdukları benzetme, bölüşme olarak eşleşme ile av ürünün bölüşümü arasındaki koşutluğa göndermе yapıyor[9]. Emek ürünlerine ve

[9]Lévi-Strauss bunu canlı bir biçimde anlatıyor; "dünyanın her yerinde insan düşüncesinin çiftleşme edimiyle yeme edimi arasında tasarlar göründüğü derin benzerli(k) ... öyle bir noktaya götürülür ki, birçok dillerde iki edim aynı sözcükle belirtilir. Yoruba dilinde, «yemek» ve «evlenmek», genel anlamı «kazanmak, elde etmek» olan tek bir eylemle söylenir; «tüketmek» eylemini hem evlilik, hem de yemek için kullanan Fransızcayla bakışımlı bir kullanımıdır bu. York Burnu yarımadasında yaşayan Koko Yao'ların dilinde, kuota kuta sözcüğünün çifte anlamı vardır, cinsel birleşmeyle besinsel tüketimin aşırı biçimlerini: yakınlarla çiftleşmeyi ve adam yemeyi belirtir; aynı nedenle Ponapé dilinde totemi yemekle yakın akrabalarla çiftleşme aynı biçimde söylenir; Afrika'da yaşayan Mashona ve Matabele'lerde, totem sözcüğü aynı zamada «kız kardeşin cinsel organı» anlamına gelir, bu da çiftleşmekle yemek arasındaki denkliğin dolaylı yoldan doğrulanmasıdır" (Lévi-Strauss 1994 [1962]:132). Yenilen, kimi zaman erkek kimi zaman kadındır. Destekleyici bilgiyi Hamilton Avustralya yerlilerinden veriyor; "Pek çok yerli dilinde (örneğin Bidjandjara) 'çalışma' teriminin gerçek karşılığı yoktur, İngilizcedeki 'work (çalışma)' sözcüğü çiftleşme ve törene katılma faaliyetlerine yönletir. Dolayısıyla, yerli düşüncesinde, üretim ve yenidenüretim maddi gerçeklik dünyasının 'gerçeğinde' değil, onlara göre

emek araçlarına ilişkin tabu Avusturalya dışındaki toplumlarda aynı yaygınlıkta görülmese bile, yiyeceğin üleşilmesiyle, cinslerin üleşilmesi arasındaki yakın ilişki gözle görülebilir açıklıktadır.

Testart ürünün dağıtım yordamından yola çıkıp iki farklı üretim yordamı tanımı yaptıktan sonra, bunlara tekabül eden iki farklı akrabalık ilişkisi bulunduğunu göstermeye koyuluyor. Ona göre, B sisteminde, akrabalık ilişkileri önvarsayılır, oysa A sisteminde akrabalık ilişkileri egodan başlar, ego merkezlidir. Bu yaklaşımıyla Testart kavramları ondan almasına karşın, Service'in başarısına bile ulaşamaz.

> "Herhangi bir toplumda toplum merkezli terimler (kesim sistemi bn.), egomerkezli terimlerden sadece, bireyler yerine toplumu referans noktası almaları bakımından farklılaşmaz, asıl olarak bunların kullanımlarındaki toplumsal bağlamla ayırtedilirler. Toplum merkezli terimler az ve düzensiz görüşen ve birbirlerinin daha ince ve daha karmaşık statü karakterlerini bilmeyen, ama hiç değilse yüzeysel bir toplumsal ilişkiyi başlatabilmek için önemlidir ve bütüncül yanlarını bilme gereksinmesi olan insanların etkileşimleri sırasında kullanırlar." (1971:131)

Bu saptamayı yaptıktan sonra Service, toplum merkezli adlandırmaların Avusturalya'nın daha yoksul ve az yerleşilen bölgelerine özgü olduğunu ve tersine ego merkezli terimlerin kıyı bölgelerinde yaygınlaştığını yazar. Bu toplum merkezli ve ego merkezli ifade biçimlerinin dağıtım ilişkilerinden çıkarılamayacağını, tersine sıkı sıkıya coğrafya koşullarıyla bağlantılı düşünülmesi gerektiğini gösterir. Fakat Testart'ın baştan yola çıkışı coğrafya determinizminden kurtulmaktır, bu yüzden üretim ilişkileriyle ürünün dağıtımını özdeşleştirip her şeyi buradan çıkarmak gereği duyuyor. Oysa göçebelik bu toplumların yaşam tarzıdır ve eldeki üretim araçlarının gelişkinlik düzeyiyle tarıma geçene dek coğrafya koşulları, iklim değişmeleri son derece belirliyicidir.

5.1.3.iii Çokkarılılık

Av etinin bölüşülmesinin arka planındaki akrabalık ilişkilerinin

---

asla zıtlık içinde olmayan 'dinsel' alanda yer alır." (Hamilton 1989:922)

doğrudan toplumsal mülkiyete tekabül ettiğini, dolayısıyla av etinin üretim süreci öncesinde toplumun mülkü olduğunu farkedemeyen Testart, bu yüzden, iki dağıtım biçiminin aynı karakteristik ilişkilerin ürünü olduğunu göremez. Çünkü daha baştan analizini yanlış bir üretim ilişkileri tanımına dayandırır. Oysa, iki sistem arasındaki fark bölüşme sistemlerindeki farktan değil, aile yapısı içerisinde üstü örtülen emeğin dağılım biçimleri arasındaki farktan kaynaklanır. Her ne kadar oba av etinin tüketildiği, aile ise derleme ürünün tüketildiği örgütlenme olarak görünüyorsa da bu, asıl olarak av etinin büyüklüğüne ve avlanma biçimine bağlıdır. İkincisi, emek gücünün üretim süreci aile içerisinde kurumlaştığından, tüm bölüşme biçimleri ailenin örgütlenme biçimine bağlıdır. Karşıtlık, ağırlıklı olarak poligamik toplumlarla, ağırlıklı olarak monogamik toplumlar arasındadır. İki cinsin kurduğu evlilik, iki kardeşler gurubunun evliliği gibidir. En yakın ilişki karı koca arasında ise, onun hemen ardından gelen bireyleri evlenmiş iki kardeşler gurubudur. İlki üleşmeye, ikincisi bölüşmeye tekabül eder.

Eşsiz kimsenin bulunmadığı toplumsal koşullarda, çokkarılılık ancak ya kadın sayısının doğallıkla fazla olması durumunda ya da belli yaş gurubundaki erkeklerin cinsel eş bulmaktan yoksun bırakılmasıyla olanaklıdır. Primatlar içinde Gibbonlar gibi pek az tür monogam, çoğu poligam ve genel olarak takım içerisinde birden fazla erkek bulunuyor. Şurası ilginç ki, poligam olan türlerin hemen tümünde erkek daha iri ve daha büyük köpek dişi var. Dimorfi insan türünün de özelliği olmakla birlikte insanın çokkarılılığı insest tabusu temelinde ortaya çıkar. Primatlardaki kimi çiftleşme kısıtlamaları, bireysel güçle zayıf olanlara boyun eğdirilmesinin sonucu olarak doğar, fakat bu tür kısıtlamalar bir genellik oluşturmazlar. Primatlarda bile çiftleşme biçimleri sürdürdükleri takım yaşamınca belirlenirken, insandaki çokkarılılık biyolojik temelde hiç açıklanamaz. Çokkarılılık Avusturalya dışındaki devşirici toplumlarda ender olarak görülen aile biçimidir. Doğal olarak çokkarılılık olanaklı olmadığına göre çokkarılılığın nedeni ne olabilir?

Eşleşme aynı zamanda arazinin paylaşımına tekabül ettiğinden, kiminle evlenilebileceği arazinin paylaşma olanaklarına bağlı ola-

caktır. Avusturalyalılarda olduğu gibi Buşmenlerde de su kaynakları son derece önem taşıyor. Su kaynaklarının geniş bir arazi üzerinde dağılmış olması bu arazi üzerinde yaşayan toplumların su kaynaklarından ortak olarak yararlanmalarını zorunlu kılar.

> "Kimse su kaynaklarının üzerinde kuvvetli bir otorite kuramaz," "Bir bireyin birincil akrabaları ve yakın dünürleri her zaman farklı su kaynaklarına dağılmış halde bulunurlar, "(Lee 1972:363)

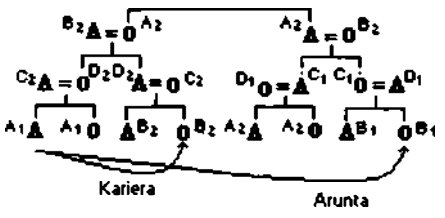
Göçebe toplumların, pınar başlarında ya da av hayvanlarının izledikleri göç yolu üzerinde, bereketli bitki örtüsünün yoğunlaştığı arazi üzerinde mevsim ve iklim değişmelerinde biraraya gelerek, aynı doğa parçasını paylaşmak zorunda kalmaları beraberinde evlilik ilişkilerini getirir. Aynı araziyi paylaşma gerekliliği ile karşı karşıya gelen toplumlar, evlilik yoluyla aralarındaki ilişkileri üleşmeci ilişkilere yaklaştırır. !Kung Bushmenlerinin ad verme sistemi insest tabusunu kuşakgelimsel sınırların ötesine taşırarak, toplum üyelerini kendi yerel alanlarının dışından evlenmeye zorlar. !Kung Buşmenleri birinci dereceden çapraz yeğen evliliği yapamadıkları gibi "bir oğlan kendi anasıyla, kız kardeşiyle ya da ikinci evliliğini yapıyorsa, kızıyla ya da kayınanasıyla aynı adı taşıyan kadınlarla evlenemez" (Lee 1972:357). Bu kural evlenilebilir kadın sayısını azaltırken, giderek daha uzak yerlerden kadın bulmaya zorlar. Böylelikle daha geniş bir alanda yaşıyan toplumlar arasında dostça ilişkilerin kurulma yolu açılmış olur. Evlenerek başka bir topluma giden kişi, hem eskiden içinde yaşadığı, hem de şimdi yaşamakta olduğu insanlara duyguca bağlanır. Öte yandan, her iki toplum da aynı kişiyi kendilerinden bilirler. Bu durum, toplumlar arası dayanışmacı ve dost ilişkilerin yaratılmasına yol açar. İki toplumun farklı kültürü çocukların eğitimi yoluyla birbirlerine taşınır. Eşleşme bu yanıyla aynı zamanda toplumların benzeşme sürecini kurar. İki farklı cinsin çift olarak birleşmesi, farklı iki toplumun birleşmesinin maddi temeli olur. Benzer durumu Avusturalya'da görüyoruz;

> "Evliliğe kız vermek kocanın ve çocukların kendi doğduğu yerin kaynaklarından virtüel yararlanma hakkını edinmeleri demektir. Dolayısıyla kızın kendi toplumundan olanlar müstakbel kocayla

çok ilgilenirler ve onun ergenlik töreninde doğallıkla belli sorumluluklar alırlar." (Rose 1968:20)

Arazinin paylaşılma zorunluluğu Avusturalya avcı ve derleyicileri arasında oldukça karmaşık bir sınflandırma (ya da seksiyon) sistemi yaratmıştır. Kesim sistemi kendiliğinden evlenebilir cins sayısını belirler, böylelikle cinslerin geniş bir alanda homojen dağılımının sağlanmasına yol açar. Örneğin, yarım (moety) sisteminde, toplum ancak birbiriyle evlenebilir iki yarıma ayrılıyor. Dörtlü (A, B, C, D) kesim sisteminde, A erkeği sadece B kadını ile evlenebilir, çocukları D'de kalır, B erkeği sadece A kadını ile evlenebilir, çocukları C'de kalır, C erkeği sadece D kadını ile evlenebilir, çocukları B'de kalır. Kariera dörtlü kesim sistemine, Arunta sekizli kesim sistemine örnek oluyor. Şekil 5-2'de A, B, C, D Kariera sistemini, aynı harfler dipsayılarla birlikte Arunta sistemini gösteriyor. İlkinde birinci dereceden çapraz yeğen evlililiği (ayrı cinsten kardeş çocuklarıyla evlilik) yapabiliyorsunuz, yani erkek ego annesinin erkek kardeşinin kızıyla evlilik yapabiliyor. Arunta tipindeyse birinci dereceden çapraz yeğen evliliği yasaklanıyor, ancak ikinci dereceden ayrı cins kardeş çocuklarıyla evlenebiliyorsunuz, yani erkek ego anneannesinin erkek kardeşinin kız torunuyla evlilik yapabiliyor. Her iki halde de paralel yeğen (aynı cinsten kardeş çocuklarıyla evlilik) insest yasağı kapsamına giriyor.

Şekil 5-2 Kariera ve Arunta kesim sistemi

Yağış oranı düştükçe toplumun dağıldığı arazi genişler, nüfus yoğunluğu düşer. Yengoyan nüfus yoğunluğu düştükçe kesim sayısının arttığını göstermişir. Sekiz kesimli sistemler genellikle gurupların buluşma sıklıklarının düşük olduğu coğrafya koşullarında ortaya çıkıyor. Dolayısıyla aynı zamanda bu

toplumlarda akrabalık adlandırmasında toplum merkezli terimler öne çıkıyor

> "Aborijinal Avusturalya'da akrabalığın kesim ve altkesim (section ve subsection) guruplaşmalarıyla bağlantılanmasının, kullanılabilir topraklar üzerinde daha yüksek düzeyde hareketliliği ve etkileşime izin vererek böylece yararlanılabilir kaynakları garantilediği kabul edilebilir." (1968:199)

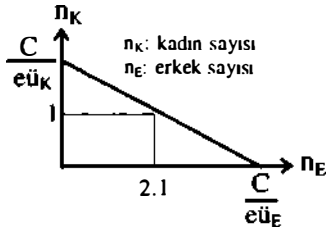
Kesim sayısının artması bir bakıma, yeni insanlarla akraba olmanın olanaklarının artmasını sağlamak oluyor. İlginç örneklerden biri, elverişli coğrafya koşullarında yaşayan Murgin sisteminin sekiz kesimli olmasına karşın evlilik kısıtlamalarının dört kesim üzerinde gerçekleşmesi. Yengoyan'ın verdiği başka bir örnek şu; Cairn halkının kıyı bölgesinde yerleşenlerinin yarım örgütlenmesi varken, kurak iç bölgedekilerin kesim sistemi var. Evlenilebilir cins sayısının azaltılması geniş bir araziye yayılmış toplumlar arasında evlilikler yoluyla arazi paylaşımı yapılmasına olanak tanır.

Yukarıda belirtildiği gibi küçük sayılarda cinsiyet oranını belirlemek mümkün değildir. Kesim sistemi gibi kurallar dizisi yoluyla yöredeki eşleşilebilir cins sayısı azaltılınca, eşsiz kalma riskine karşı çok eşliliğe kuvvetli bir eğilim yaratır. Peki neden çok kocalılık değil de çokkarılılık? İlkin, kızların oğlanlara göre daha erken ergenleşmelerinin yanısıra kadın ve erkeğin üretkenliğe erişme yaşlarında da fark vardır. Erkeğin iyi bir avcı olabilmek için gerekli fiziksel tamlığa ulaşması onsekiz-yirmi yaşını gerektirirken, kadın birkaç yıl daha erken derleyicilik için gerekli fiziksel olgunluğa ulaşmış olur. Benzer bir durum yaşlılıkta da söz konusudur. Erkek, kadına göre daha çabuk besin üretiminden çekilir. İkinci olarak, çocuk bakımının ve eğitiminin ağırlıkla kadınlar tarafından ve elbirliğiyle yapıldığı dikkate alınırsa, kadınların eksiklikliğinin olumsuz sonuçları erkeğinkine göre daha yüksektir. Son olarak kadınların emek üretkenliklerinin erkeklerden daha yüksek oluşu, kadın sayısındaki azalmanın, erkek sayısındaki azalmaya göre toplumun geçimi bakımından olumsuz etkisini daha ağır kılar. Toplam nüfusu sabit, kadınlarla erkeklerin çalışma sürelerini yaklaşık eşit kabul ederek, diyelim bir saate iki cinsin birlikte çalışıp ürettikleri ortalama ürün miktarının (C) cins sayısına ve

emek üretkenliklerine bağlı denklemini kurabiliriz.

$$n_K e\ddot{u}_K + n_E e\ddot{u}_E = C$$

Tablo 2-1'de kadınların emek üretkenliği $e\ddot{u}_K$=2.1, erkeklerinkiyse $e\ddot{u}_E$=1 olarak belirlenen verileri kullanırsak, kadın sayısının belli bir miktar düşmesi durumunda, aynı geçim miktarını sağlanabilmesi için erkek sayısının daha büyük miktarda çoğalmasının zorunlu olduğu görülür. Kadın sayısının bir eksilmesi durumunda azalan üretim miktarını enerji cinsinden denk bir miktarı ancak 2.1 erkek karşılayabilir (Şekil 5-3). Bu nedenlerle, erkeklerin değil kadınların birarada toplanması eğilimi doğar, çok eşlilik çokkarılılık biçiminde ortaya çıkar. Avusturalya'da ok ve yayın bilinmemesinden, erkeğin emek üretkenliğinin ok ve yayı kullanan devşiricilere göre daha düşük olduğu söylenebilir. Hele Tiwi kadınlarının köpekleriyle avcılık yaptığına dikkat edilecek olursa, kadının emek üretkenliği bir hayli yüksek olacaktır. Dolayısıyla küçük bir kadın açığı hızla, kaldırılamaz bir dengesizliğe yol açacaktır. Cinsiyet oranının bir olabilmesi büyük nüfusu gerektirdiğinden tekeşlilik olağan olarak yüksek nüfus yoğunluğunda ve büyük nüfusta ya da yüksek bir devinme hızıyla olanaklıdır. Bu bakımdan çokkarılılık çokkocalılığa kıyasla daha kuvvetli bir eğilimdir. Avusturalya dışındaki göçebe devşiricilerin büyük çoğunluğu tekeşlidir, fakat Silberabuer, G/Wi Sanları ile ilgili anlattıkları onlarda da çokkarılılık eğiliminin bulunduğuna ilişkin fikir veriyor;

Şekil 5-3 Kadın ve erkek nüfusunun emek alanlarına dağılımı

"Her ne kadar çokkarılılığa izin verilmişse de, az sayıda erkeğin birden çokkarısı vardır. 12 hanelik obada, iki erkeğin iki karısı, tek erkeğin dört karısı vardır. Tek çokkocalılık olayı vardır. Bu da kocasından ayrılıp onun yakın arkadaşıyla evlenmesiyle ortaya çıkmıştır. İlk koca başka bir kadınla evlenmeyi reddedince kadın ve iki erkek arasındaki duygusal bağlar

çatışmaya yol açmamış, çözüm (obanın onayı -belki de teşvikiyle) çokkocalılıkta bulunmuştur." (1972:307)

Kadının emek üretkenliğinin erkeğinkine göre daha yüksek olduğu devşirici toplumlarda çok kocalılık çoğu kez aşk ilişkilerinin sonucunda ve sancılı ortaya çıkabiliyor. Çok karılılık olmasa bile bu eğilimin bulunduğu toplumsal koşulların tipik sonucu erkeğin evlenme yaşının ileriye atılması, kadının evlenme yaşının geriye çekilmesi ve belli yaş gurubundaki erkeklerin cinsel eş bulmaktan yoksun kalmasıdır. Avusturalya'da kadınların evlenme yaşı olabildiğince küçük tutulur, öyle ki, ergenlik öncesi evlenme olduğu zaman cinsel ilişki ergenlik yaşına dek ertelenir, örneğin Tiwilerde bu yaş sıfırdır. Bunun sonucunda dul kadınlar bolluğu olacak, bunlar ancak genç kocalar bulacaktır. Evlilik çocuk yaşta yapıldığından eğitimin önemli bir kısmı yaşlı karıya düşecektir. Doğurma sıklığının en yüksek olduğu dolayısıyla devingenliğin en düşük olduğu, dolayısıyla diğer kadınlarla dayanışmaya en fazla gereksinme duyduğu yaş gurubu, erkekklerin av için uzaklaşmalarının en düşük düzeye indiği ve aynı zamanda edindikleri deneyim birikimini etkin bir biçimde kullanabilecekleri yaş gurubu birbirine denk düşer. Öte yandan karı sayısı ancak yaşla artar. Sonuçta ortaya en yaşlı erkeğin en fazla sayıda karısı olur. Beraberinde toplumsal saygınlığı da artar. Böylece çokkarılılık kendisini yenidenüreten bir toplumsal ilişkiye dönüşür. Bilenen tüm devşirici toplumlarda kadınlar erkeklerden daha küçük yaşta evlendirilir. Ama değir devşirici toplumlarda erkeklerin evlenme yaşının otuzbeşi bile geçtiği Tiwiler kadar büyük bir yaş farkı uygulanmaz. Fakat büyük yaş farkı Avusturalya'nın karakteristik özelliğidir. İleri yaşa kadar eşsiz kalma durumuyla karşı karşıya kalan bekar erkeklerle, evli erkekler arasında çatışmalı bir hava oluşur. Avusturalya'da erkek sünnetinin yaygınlığı bununla ilişkilidir.

Kadınla erkek arasındaki tüm devşirici toplumlarda uygulanan yaş farkı, evlenemeyen genç erkeklerle evli erkek arasında belirgin bir toplumsal statü farkı doğurur ve bu, evlenmeyi ayrıca prestij konusu haline getirir. İleri yaşlara kadar bekar kalan, eşleşme yoluyla toplumdan almayan ve dolayısıyla kendisinden bekarlığı bo-

yunca emek ürününü bölüşmeye sokma beklentisinin son derece zayıf olduğu (Lee 1972:335), az çalışan genç erkekler kümesi ortaya çıkar. Evlenmemiş erkek yarım erkektir. Oysa kadın erkeğe göre daha erken yaşta ailenin geçimine katılır. Bu durum öyle görünüyor ki, erkeğin kayınanababasının yanında birkaç yıl hizmet vermesinin temel gerekçesi oluyor. Ne ki bu, kadın ve erkek arasındaki toplam yaşamları süresinde toplumun geçimine yaptıkları katkı bakımından belli bir eşitsizlik yaratıyor.

Arazi bölüşümü evlilik sonrası yerleşim yerinde açıklıkla gözlenebilir. Bir yandan, taşınma, salkımlanma ve saçılma zorunluluğu geniş bir araziyi paylaşmaya iter, öte yandan cinsiyet oranının küçük birimlerde birden farklı olması cinslerin paylaşımına iter, sonuçta bilinen tüm devşiricilerde gözlenen evlilik sonrası ikiyerli (bilocal) yerleşim örüntüsü ortaya çıkar. Avusturalya'da Tiwi halkı bu bakımdan ilginç bir kesim sistemi yaratmıştır. Babaçizgili kardeşler kümesi arazinin paylaşımını, ana çizgili kardeşler kümesi cins paylaşımını sağlar, evlilik iki yerlidir.

Kurlaşmış toplumları da kuşatarak daha yukardan evliliğe göz atarsak görece farklı bir tabloyla karşılaşırız. Her ne kadar, babalık çocuğun eğitim sürecinde erkeğin rolünün yüksek bir önem kazanmasıyla çakışıyorsa da, bu işlevin doğrudan baba tarafından gerçekleştirmesinin zorunlu olduğu söylenemez. Bu işlev kadının erkek kardeşleri ve babası tarafından da yerine getirilebilir. Kadının erkek kardeşleri insest tabusu nedeniyle, sadece cinsel içgüdünün gerçekleştirilmesinde rol oynayamazlar ve döl veremezler. Dolayısıyla toplumun nüfusunun yenidenüretim zorunluluğu dışarıdan bir erkeği gerektirir. Döl verme işleviyle üretken insanın üretimindeki bu zorunsuzluk, sayısız evlilik ve aile çeşidinin ortaya çıkmasını olanaklar.

İlk olarak, üretken insanın üretiminde elbirliği farklı cins kardeşler öbeği ya da kabile içinde sağlanıp, cinsel içgüdünün gerçekleştirilmesi ve evlat edinme ya da döl alma farklı başka kardeşler öbeğinde bulunan cinsler arasında sürdürülür. Buna örnek olarak Hindistan'ın Malabar kıyısında yaşayan tarımcı Nayar halkı verilebilir. Burada erkek kardeşleriyle birlikte yaşayan Nayar kadı-

nının birden çok cinsel eşi olabilir, ancak cinsel eşleriyle birlikte yaşamaz ve elbirliği içinde bulunmaz (Gough 1968). Kocanın ne çocuk eğitimine ne de üretim sürecine bir katkısı yoktur. Bu cinsel eşlerin toplumsal eş olarak toplumca tanınması gerekir. Doğan çocuğun meşru sayılması için kadının uygun kastlardan birinden olan erkekle tören evliliği yapması ve yine uygun kastlardan kendisini ziyaret eden bir ya da daha fazla erkeğin babalığa kefil olması gerekir. Aksi takdirde, çocuk kendi soy gurubuna ya da kastına kabul edilmez. Bunların hiçbirinde, çocuğun babasının biyolojik baba olması aranmaz. Brahma Hindistan'ında erkek, kendi kastı dışında aşağı kastlardan kadınlarla cinsel içgüdüsünü gerçekleştirebilir ancak evlenemez. Kerala'nın Nambudiri Brahminleri kendi çocuklarının anası olan Nayarlı kadınla, birlikte yemek yemediği gibi, birlikte uyumayı da reddeder. Bu biçimde, cinsel içgüdü ve döl alma, üretken insanın üretiminden ayrılmıştır. Evlilik ayrı mekanlarda sürmektedir. Kardeşler arası cinsel ilişki yasaktır ama kardeşler arası elbirliği sürmektedir.

İkincisi, kardeşler arası elbirliğinin yanısıra, döl almanın ve cinsel içgüdünün gerçekleştirilmesinin de kardeşler arasında olduğu biçim olarak belirleniyor. Roma imporatorluğu Mısırında evliliklerin %15-20'sinin öz kardeşler arasında yapıldığı tahmin ediliyor. Benzer olguyu Hawai'de görüyoruz.

Üçüncüsü, aynı cinsler arası evliliktir. Koca rolündeki kadınla kadın arasında kurulan bir elbirliği, ya da karı rolünde erkekle erkek arasında kurulan elbirliği üzerine kurulan evlilik; ilkinde döl alma, ikincisinde evlat edinme dışarıdan yapılır. Birincisine örnek olarak Güney Sudan'da yaşayan göçebe çoban Nuer halkı verilebilir (Pritchard 1951:108-109). İki kadın arasında yapılan evlilikte, bir kadın koca rolündedir. Diğerinde ise, kadınların haremlere doldurulmasında ötürü kendilerine kadın kalmayan Azande halkının yoksul insanları örnek olabilir:

> "Pek çok genç savaşçı oğlanlarla evlenir ve komutanın birden fazla oğlan-karısı vardır. Bir savaşçı bir oğlanla evlendiği zaman az sayıda da olsa oğlanın anababasına sanki onların kızlarıyla evlenmiş gibi mızrak verir... Kayınanası için kulübe inşa eder, tarlalarının temizlenmesinde yardımcı olur; ... Oğlan, koca-

sı için su getirir, yiyecek ve ateş için odun toplar ve ateş yakar, ...yolculuk sırasında çantasını hazırlar... Geceleri ikisi birlikte uyurlar, koca arzusunu, oğlanın butları arasından giderir. Oğlan büyüdüğü zaman... oğlan karı alma sırası ona gelir." (Pritchard 1971:199-200)

Dördüncüsü aynı mekansal birliğe karşın, döl almanının dışardan yapıldığı evlilik tipidir. Elbirliği ve cinsel içgüdünün gerçekleştirilmesi akraba olmayan kadın ve erkek arasında gerçekleşmesine karşılık döl, dışarıdan alınır. Yeni Gine'de Manaro halkında, damat gelin kendisine bir çocuk verene kadar ona yaklaşamaz (Murdock 1949:5).

Bu bakımdan problem temelde iki ana unsura indirgenir: Birey bakımından, cinsel içgüdünün gerçekleşmesi ve karşı emek alanın ürünlerinden yararlanma -ki bu özellikle erkek için önem taşımaktadır- toplum bakımından çocuk üretimi. *Evlilik* toplum bakımından nüfusun yenidenüretilmesi (döl alma, evlat edinme) ve üretken insanın üretimi, farklı emek alanlarında konumlanmış farklı cinsten bireylerin elbirliği ve cinsel içgüdünün gerçekleştirilmesi amaçlarının en az biri nedeniyle toplumca onaylanmış *eşleşme biçimidir.* Döl alma ve cinsel içgüdü biyolojik, iki cins arasındaki elbirliği biçimleri ve üretken insanın üretimi toplumsal belirleyenlerdir. Elbirliği iki cinsin emek süreçlerinin farklılaşması ölçüsünde, bir yandan, geçim koşullarını sağlamak bakımından dayanışmayı, öte yandan, erkek ve kız çocukların eğitimi bakımından olmak üzere iki temel öğeyi içerir. Döl alma ve cinsel içgüdünün gerçekleştirilmesinin birbirinden bilerek koparılması toplumun sınıflaşma sürecinin ürünüdür.

Evlilik toplumca önceden belirlenmiş ve değişmez kabul edilen kurallar gereğince yapılır. Bu kurallar sınıflı toplumda hukuk sisteminin bir parçası olarak, sınıfsız ya da sınıflaşma sürecindeki toplumlarda akrabalık sistemlerinde içerili olarak karşımıza çıkar. Kuşbakışıyla toplumu oluşturan bireyler kadın, erkek, genç, yaşlı gibi cins ve yaş belirlenimleriyle çeşitlenirler, ama birbirleri karşısında özgül üretim ilişkileri yoluyla farklı roller alarak konumlanırlar. İşçinin kapitalistle, kölenin efendiyle konumlanışı gibi, sınıfsız toplumlarda bireyler öncelikle eşleşme yoluyla kurulan

ilişkileri aracılığıyla, evlat, anababa, koca, karı, yeğen, torun vb. gibi toplumsal konumlar edinirler ve bu her bir konum onları birbirleriyle girdikleri ilişkilerde özel hak ve yükümlülük sahibi bireyler olarak tanımlar.

6

Eşitsizlik mi Sömürü mü

Marshall'ın 1960 tarihli makalesini ve başkalarının önceki makalelerini okuduktan sonra, beyin ya da şefin (//kaiha) kim olduğunu bulmak için 1964 yılında Dobe bölgesinde geniş bir soruşturma yaptım. Gençler, böyle biri varsa kim olduğunu bilmiyorlardı, yaşlıların bu soru karşısında şaşırdıkları besbelliydi.

R. B. Lee

6.1 Toprak Mülkiyeti ve Savaş

Üretim araçlarının mülk edinilmesinin olmazsa olmaz koşulu, mülk edinilinenin özgül bir emek süreci içerisinde kullanılıyor oluşudur. Fiilen mülkedinme, ancak emeğin nesnel koşullarıyla emekçinin emek sürecinde bağlaşmasıyla gerçekleşir. "Sadece, bir klan avlandığından (arazi) av alanı olur; sadece ekildiğinden toprak bireyin bedeninin uzantısı olur" (Marx 1981 [1857-58]:108). Ama devşirici toplumlar toprağı elbirliğiyle işlemezler, toprağın üzerindeki doğal kaynakları bireysel olarak ya da elbirliği ile devşirirler. Arazi komünal emek ürünü değildir, basitçe, "çalışan özne doğal bir birey, doğal bir oluş olduğundan, kendi emeğinin objektif koşulu olarak, inorganik bedeni olarak gözükür" (Marx 1981 [1857-58]:485). Nasıl yalnız bireyin emeğinin nesnel koşullarıyla ilişkisi mülkiyet ilişkisi olarak tanımlanamazsa, herhangi tikel toplumun da tek başına üzerinde yaşadığı araziyle ilişkisi mülkiyet ilişkisi olarak tanımlanamaz. Bu yüzden toplumun belli bir toprak alanına kendi mülkiyeti olarak davranabilmesi, ancak, başka toplumlarla ilişkisi içerisinde kavranabilir. Bununla birlikte belli bir arazi üze-

rinde yaşayan toplum, başka hiçbir toplumdan bu araziye ilişkin bir tehdit ya da bölüşme arzusu gelmese bile, kendi içinde bir dağıtım sorunu yaşayabilir; bu durumda, birey arazinin zilyetliğini doğrudan toplum üyesi olmaktan alır. Ne ki, devşirici toplumların böyle bir sorunu yoktur; kendi içlerinde topraktan eşit olarak yararlanırlar.

> "Yerel gurubun av sahası tüm guruba aittir ve tüm üyelerin bunun herhangi bir parçası üzerinde eşit bir avlanma hakkı vardır." (Radcliffe-Brown 1964:41)

Toplumların birbirleriyle ilişkileri salkımlanma ve saçılma döneminde farklılaştığından, toprağın mülk edinme biçimi bu iki ayrı dönem gözetilerek incelenmelidr. Salkımlanma ya da yakın yaşama koşullarında üzerinde yaşanan arazinin uygun dağıtımının yapılması zorunluluğu doğar. Belli bir arazi parçasına sahip çıkan topluluğun arazisi yıl boyunca aynı verimlilikte olmadığı gibi yaşamı sürdürmeye izin vermeyebilir de. Göçebe yaşam biçimi arazinin özel bir alanının elde tutulmasını olanaksız kılar. Hayvanların hareketi, bitki dağılımı ve iklim koşullarının değişimi, örneğin suyun her mevsimde aynı bollukta olmayışı çeşitli bölgeler arasında nüfus akışı meydana getirir, toplumları doğanın bu ürünlerinden ortak olarak yararlanmaya iter. Belli bir mevsimde verimli olan aynı arazi üzerinde akraba olan olmayan çok sayıda insan salkımlanmak zorunda kalır. !Kung San halkı, mevsim değişkliklerine rağmen üzerinde ortalama olarak yeterli yiyecek ve su bulunan belli bir araziyi elde tutma hakkına *n!ore* diyorlar. Her doğan çocuğun hem anasından hem babasından kalan *n!ore* hakkı bulunuyor. Anababadan kalan arazinin kendisi değil, sadece arazi üzerindeki kaynaklardan yararlanma hakkıdır. Eğer arazi terk edilirse başka birileri kimseden izin almadan gelip yerleşebiliyorlar. Fakat "Bir kimse başkaları tarafından kullanılmakta olan kaynakları beklenmedik bir biçimde gidip kullanamaz" (Wiessner 1989:62). Belli arazi parçalarının, ailelere tahsis edilmesi, işin dağıtımının bir biçimidir. Gerek avlanmak için gerek derlemek için olsun bu tahsis, aynı arazi parçasını birden fazla ailenin ya da kişinin toplanmasını önlemek amacını güder. Böylece gereksiz zaman ve emek kaybı önlenmiş olur. Herkes arazinin hangi parçasını kimin kullandığını bilir,

mevsim değişikliklerine bağlı olarak nasıl hareket edeceğini planlar. Herhangi bir tahsis edilmiş arazi parçasının yeterli verimlilikte olmaması durumunda toplanan toplam ürün paylaşılarak, yoksun kalanların gereksinmeleri ayırımsızca karşılanır.

Devşiriciler üzerinde yaşadıkları ve yaşayacakları araziyi kendi aralarında eşleşmeler yoluyla paylaşır, armağanlaşmalar yoluyla aralarındaki ilişkiyi dostluğa dönüştürür, eşleşmenin önkoşullarını yaratırlar. Arazi paylaşımı eşleşmeler yoluyla gerçekleştirildiğinden ve evlilik sonrası yerleşim iki yerli olduğundan devşirici toplumlar eşleşmeler yoluyla geniş bir araziyi aralarında dağıtırlar. Geçimi yeterli ölçüde sağlandığı sürece, dışarı toplumların gelmesine tepkiyle yaklaşılmaz. Arazi şu ya da bu obanın, ailenin, bireyin tekelinde değildir. Üzerinde yaşanan arazi üzerinde yetişen tüm yararlı nesnelerden her birey, her aile ayrımsız hak sahibidir. Bu bakışla salkımlanma döneminde, araziyi paylaşan aile ya da obalar bakımından arazi, kendi varoluşlarının doğal önkoşuludur. Bir an için her toplumsal birimi araziyi kendi aralarında bölüşen bireyler gibi düşünürsek, arazi bireysel *zilyetlik* gibidir; yani, salkımlanan obalar gurubu içerisinde her bir obanın, ailenin zilyetliğidir.

Öte yandan saçılma döneminde, besin olanakları genel olarak kıtlaşması ve rastgele bir dağılım göstermesi durumunda araziye sahip çıkan gurubun kompozisyonu tek aileye kadar iner. Kendisini belli bir arazi parçasıyla tanımlayan toplum kendi başına bu arazi içerisinde yaşayabilme olanağına sahip değildir. Dahası tikel bir göçebe devşirici toplumun benimsediği arazi üzerinde yaşadığı süre başka yerlerde yaşamakta olduğundan daha az olduğu bile söylenebilir (Hiatt 1968b). Bunun yanında ikinci bir faktör yine göçebeliğin doğasına özgüdür; toplumlar arası herhangi bir anlaşmazlık durumunda herhangi biri bulunduğu yeri terk edip geçimini başka bir yerde sürdürmeyi başarabilir.

> "Mülkiyete karşı tutumları esnektir, yaşadıkları guruplar açıktır, aynı çevreyi paylaşan bireylere geniş bir serbestlik sunar. Toplumun üyeleri bitişik arazi guruplarına bölünmediklerinden, sahiplendiklerini dışarıdan gelenlere karşı korumak gibi temel çatışma kaynağı ortadan kaldırılır ve saçılma yoluyla hem gurup içi hem de guruplar arası çatışma engellenir. Sadece bu bile !Kungları iç düzenlerini ve gerçek mülklerini —aile, kabile ve ulusal düzey-

de— korumanın yaşamsal olduğu teknolojik olarak daha gelişmiş toplumlardan ayırmaya yeter." (Lee 1972:364)

Saçılma döneminde son derece geniş bir arazinin, tüm toplumlar tarafından birbirlerinden bağımsız olarak özgürce yararlanıldığını görüyoruz. Dönümlerce arazi küçük takımlarca dolaşılır, herhangi bir bölge devşirici başka bir toplum tarafından tekel altında tutulmaz. Kimi bölgelere aynı takımın yeniden konaklaması belki yıllar alabilir. İşte bu anlamda, toplumların yeryüzünden kısıtlamasızca yararlandığı koşullarda toprak mülkiyetinden söz edilemez. Topraktan, hava gibi, özgül bir toplumsal ilişkiyle dolayımlanmaksızın doğrudan yararlanılır. Avlanmak için onlarca kilometre açılmak zorunda kalan Eskimolarla ilgili Hoebel şöyle yazıyor;

"Toprak, ..., hiçbir biçimde mülk değildir: ne komünal, ortak, ne de özel. Hatta, hep mutlak ve koşulsuz olarak kimsenin olmadığından kamu alanında bile tanımlı değildir. Her ne kadar her yerel gurup geleneksel olarak özel bir yöreyle bağlaşmış ise de, bu hiç de arazinin egemenliğini ellerinde tuttuğu anlamına gelmez. Yerel gurubu her ne olursa olusun, bir kimse arzuladığı yerde avlanabilir." (1954:79)

Hoebel bunun yanında otorite merkezi bulunmadığını, yarı-bilinçli olarak kabul edilmiş bir baş bulunduğunu ve bununda hemen her zaman en iyi avcı olduğunu anlatıyor (1954:82). Avusturalya devşiricilerinde ve Hindistan'da yaşayan Birhor halkında babaçizgili soylaşma eğilimi olmakla birlikte, üzerinde yaşadıkları kara parçası üzerinde ayrıcalıklı bir hak iddiaları yoktur. Avusturalya devşiricileri üzerinde süregelen, soy var mıdır yok mudur tartışması giderek bu toplumlarda soy olmadığı yönünde gelişmektedir. Soy, akrabalık ilişkileri üzerine kurulu, baba ya da anadan bazen de her ikisinden birden, yaşamayan ortak bir atadan gelen bireyleri içeren şecere ağacı üzerinden nesep ilişkileri yoluyla zenginliğin aktarıldığı özgül bir örgütlenme biçimidir. Devşiricilerde birikmiş zenginlik olmadığına göre, ancak üzerinde yaşadıkları ve ürettikleri araziyi tekellerine alıp sonraki kuşaklara devredebilirler. Babaçizgili soyun Avusturalyalılarda bulunduğu iddiası, araziyi kullanma hakkının baba çizgisinden geçerek edinildiği yanlış kanısından kaynaklanıyor. Hamilton Avusturalya'nın batı çölünde yaşayanlarla ilgilili olarak şöyle karşılık vermiş;

"... eğer toprağa başkaları özgürce ulaşabiliyorlarsa ve sınır yoksa, nasıl toprak mülkiyetinden söz edebiliriz? Bir kişi guruba nasıl katılır? Yanıt şöyle görünüyor; babaçizgili soyla. Fakat, Batı Çölü üzerindeki tüm incelemeler kişinin kendi totemik bağını, mitsel olarak özel bir ataya bağlanmış özel bir yerde doğmaktan, özel bir su kaynağının yakınında doğmaktan aldığını gösteriyor."

Dolayısıyla toprağın babaçizgili devri ancak her erkeğin babasının ülkesinde doğmasıyla olanaklanması beklenir, oysa durum böyle değildir.

"Berndt doğum yaklaştıkça erkeklerin kendi ülkelerine dönme arzularından söz eder, fakat bu büyük çoğunlukla gerçekleşmeyen bir ideal olarak kalır. Her ülke genellikle güvenilir bir su kaynağı barındırır, fakat zor yıllarda bu bile kuşkuludur ve gebe kadının doğumunun yaklaştığı ülke ve kocanın doğduğu ülke hemen hemen sudan yoksundur. Güvenle söyleyebiliriz ki, bu durumda, çocuklar babalarının totemik ülkelerinde doğmazlar." (1989:100)

Hamilton Kuzey Arnhem Land bölgesindeki uygulamalarlarla karşılaştırdıktan sonra, toprağın mülkiyetinin babaçizgili soyla aktarılmadığını ortaya koyuyor. Bunun yanında örneğin Mbuti Pigmelerinin yaşadıkları toprak iyi tanımlanmış olmasına karşın, topraktan yararlanma hakkı ayrıcalıklı değildir. Serbestçe girilip çıkılabilir.

"İnsanlar, tek başına ya da guruplar halinde, bir bölgeden diğerine özgürce geçebilirler. Herhangi bir Hadzalı kadın ya da erkek dilediğince ve hiçbir kısıtlama olmaksızın, kimseden izin almaksızın heryerde avlanabilir ve derleyebilir. Toprak ya da doğada hazır bulunan ürünler üzerinde, doğal kaynaklar üzerinde ne bir bireyin ne de bir gurubun hiçbir ayırıcı hakkı yoktur, hatta uzun süre belli bir araziye bağlanmış olan insanların bile bu yerde tekelci ya da öncelikli hakları yoktur." (Woodburn 1968:105)

Hadza örneğinde olduğu gibi, Orta Eskimolarda, !Kung Sanlarda, kuzey Kaliforniya da yaşayan Dogriblerde, Avusturalya'da yararlanılan arazi parçası mevsimden mevsime değişir. Soyla, beylik yakın bir ilişki içindedir, bütün soya dayalı örgütlenmiş toplumlarda bey vardır, ama bütün beyli toplumlarda soy yoktur. Hadza'ya yeniden dönersek, Woodburn ötede, "birimin başında kurumlaşmış konumda bir baş yoktur, kuşakgelimsel (genealogical) ya da başka bir niteliği ile birimin üyeleri üzerinde otorite kuran herhangi bir

kişi yoktur" der (1968:109). Aynı bilgiyi Avusturalya için Hiatt veriyor; Walbiri ve Gidjingali'de totem, atayerini temsil etmesine ve bu yere sıkı bir bağlılık geliştirmiş olmalarına karşın, totem alanlarının sınırlarının belirlenmediğini, hak iddia etmediklerini öğreniyoruz (1968b:101). Lee, !Kung Sanlar hakkında aynı doğrultuda yazar: "İnsanların faaliyetlerini koordine eden ve yönlendiren bir başkan gibi herhangi bir otorite yoktur. Hatta geniş aile içinde baba bile kendi oğullarına ve kızlarına ne yapacağını söyleyemez. İnsanların çoğunluğu kendi (zaman bn.) çizelgelerine göre çalışırlar." (Lee 1972:347)

Devşirici toplumlar barışçı toplumlar olmakla birlikte savaşçı olmayanları yok değil; esas olarak savaşçı olmadıkları halde savaş örnekleri vermiş toplumlar da var. Cins ele geçirmek dışında savaşın ikinci kaynağı üzerinde yaşayan araziyi elde tutmak olabilir. Savaş her biçimiyle, insan zenginliğini, birikmiş zenginliği ya da halihazırda özgürce yararlanılmakta olan doğal zenginliği ele geçirmek için toplum düzeyinde örgütlü şiddet kullanmaktır. Savaş, önceden tasarlanarak, özgül bir elbirliği formu altında, savaş aletleri kullanılarak başka toplumların zenginliğini ele geçirmek üzere emek harcamaktır. Arazinin ya da başka zenginliğin başka toplumlar karşısında ayrıcalıklı yararlanma iddiasını getirmek, herhangi bir saldırı yöneltilmese bile savaşı potansiyel duruma getirir. Örneğin, Andaman Adası üzerinde yaşayan toplumlar birbirlerinin arazisinde avlanabilmek için izin almaları gerekir.

> "Bir kimse kendi gurubunun arazisinde her zaman avlanabilir, fakat başka bir gurubun arazisinde bu gurubun üyelerinden izin almaksızın avlanamaz. Yerel örgütlenmenin dağıtıldığı bugün bile, bu av haklarının korunduğu gözleniyor." (Radcliffe-Brown 1964:29)

Brown bu gözlemini genelleştirerek "Yerlilerin yaşamında obanın (horde) ayrıcalıklı hak iddia ettiği araziyi geçmeye kalkışmak enderdir, böyle bir çiğneme suçu işleyen öldürülebilir" der (1952:33 -34). Ne ki bu gene de bu toplumlarda savaşın özelleşmiş bir uğraş olduğu anlamına gelmez; ne avlanma araçlarının dışında silah geliştirmişlerdir, ne de kalkan kullanırlar. Benzer bir gözlem Marx tarafından da dile getirilmiş;

> "... kabile belli bir bölgeyi kendi av alanı olarak beller, diğer kabilelere karşı bunu kuvvet kullanarak dayatır ya da kendisine ait olduğunu iddia ettiği bu araziden diğerlerini püskürtür." (1981 [1857-58]:105)

Toplumlar arası çatışmalara konu olduğu sürece doğanın mülkedinilmesi, *kollektif özel mülkiyet* olarak görünür[1]. Üretilen zenginlik, diğer toplumlarla paylaşılmadığı ve diğer toplumların yağmacı saldırılarından korunmak zorunda kalındığı durumda, birikmiş zenginlik ve toprak, toplumun başka toplumlar karşısında kendi askeri gücüyle sahip çıktığı özel mülkiyetidir. Bu adlandırmaya, savaşan toplumların aralarında herhangi bir üretim ilişkisi kurmadıklarından ötürü mülkiyet ilişkisi de kurmazlar diye karşı çıkılabilir. Ama hiçbir toplumun yalıtık olarak yaşamaz, diğer toplumlarla değişim ilişikisine girerler, birbirleriyle ittifaklar kurup zaman zaman elbirliği yaparlar, birbirlerinin dillerini öğrenip kültürel alışverişte bulunurlar, kısaca, aynı toplumsal ilişkiler içerisinde örgütlü olmamakla birlikte, doğayı ve üretilmiş her türlü zenginliği paylaşma sorununu yaşarlar; mülkiyet ilişkisi tanımlamaya bu kadarı yeterlidir. Arazi üzerinde emek harcanmamıştır ama araziyi elde tutma kollektif emeğin sonucudur; aynı araziden yararlanma isteği sürdükçe en az iki toplum arasında düzenli ya da düzensiz, savaşçı ya da barışçı ilişkiler sürmek durumundadır.

Bireysel özel mülkiyet, emekçinin üretim ve yenidenüretimi gerçekleştiren kendi emeğinin nesnel koşullarına -doğada hazır bulunan ya da emek ürünü olan- toplum içerisinde özelleşmiş ve toplam toplumsal ürünü denetimi altında tutabilen yönetici bir zümreyi öngerektirir. Bireysel özel mülkiyet ancak, bu mülkiyetinin bütün-

---

[1] Meta üretimi özel mülkiyeti önvarsayar. Fakat tarihsel olarak meta üretimi toplumun içerisinde değil, birbirleri karşısına özel mülk sahibi olarak çıkan toplumlar arasında başlar. "İster ataerkil bir aile biçimini alsın, ister eski bir Hint topluluğu ya da Perulu İnka devleti olsun, ortak mülkiyet üzerinde kurulan ilkel bir toplumda, ... karşılıklı bağımsızlık durumu görülmez. Bunun için, metaların değişimi önce bu gibi toplulukların sınırlarında, benzer öteki topluluklar ile ya da bu toplulukların bireyleriyle temas noktalarında başlar." (Marx 1965 [1887]:103)

lüğünü ve sürekliliğini koruyacak, ve tüm üretim araçları üzerinde sahiplik iddia edebilen üst bir merkezi kuvvet organının oluşmasıyla olanaklıdır. Bireysel özel mülkiyet, emeğin nesnel koşullarına, bu zümrenin garantörlüğü ile belirlenmiş bir sahip çıkmadır; bireyin kendi emeğinin nesnel koşullarını, kendi bireysel iradesinin tasarrufu altına egemen zor dolayımıyla sokmasıdır. Özel mülkiyet her zaman zor yoluyla kurulur ve korunur. Değişen sadece zorun uygulanma biçimidir; ya devlet yoluyla, yani tanımlı bireylerin üzerinde yükselen tüm toplumun temsili dolayımıyla ya da doğrudan bireylerin ya da toplumların kendi dolaysız örgütlü kuvvetleriyle. Kuvvet, başkasının aynı doğa parçasından ya da üretim aracından ya da geçim aracından yararlanma olanağından yoksun bırakılması için kullanıldığı her durumda, mülkiyet, politik ilişkiler içerisinde ifade edilmek zorundadır. Öte yandan kollektif özel mülkiyet, kendisi dışındaki toplumlar göz önüne alınırsa, tek bir kişilik olarak saf tutan komünün özel mülkiyetidir.

> "Toprağı, canlı bireyin inorganik doğası olarak, kendi atölyesi, emek araçları, emeğinin nesnesi ve öznenin geçim aracı olarak elde etmenin kendi başına bir zorluğu yoktur. Topluluğun karşılaştığı zorluklar ancak, ya halihazırda araziyi işgal etmiş ya da yerleşmiş bulunan topluluğu taciz eden başka toplumlardan kaynaklanır. Savaş bu nedenle, ya varoluşun nesnel koşullarının ele geçirilmesi için ya da, işgal edilen bu yerin korunması ve sürekli kılınması için gerekli büyük bir kollektif iştir, büyük komünal emektir."[2] (Marx 1981 [1857-58]:474)

Üretilen zenginlik, diğer toplumlarla paylaşılmadığı, ve diğer toplumların yağmacı saldırılarından korunmak zorunda olunduğu durumda, topluluğun kendi askeri gücüyle kabul ettirdiği özel mülkiyetidir. Kollektif özel mülkiyetin, birbirleri karşısında rakip tek kişilikler olarak yüzyüze gelen toplumlar arası savaşçı ilişkilerin bir tezahürü olması gibi, bireysel özel mülkiyet de sınıf savaşının bir tezahürüdür.

---

[2] Alıntının devamı şöyle: "Dolayısıyla ailelerden oluşan komün başlangıçta savaşçı bir şekilde, savaş ve ordu sistemi olarak örgütlenir, ve bu orada mülkedinmiş olarak bulunmasının koşullarından biridir."

Meta üretimi özü gereği, bireylerin özel hak ve mülkiyetlerini garanti eden bir üst yapılanmaya yol açar. Özel mülkiyetin kendisi çatışan çıkarlar demektir. Özel mülkiyetin tanınması, özel mülk sahipleri arasındaki çatışmaların da kabul edilmesi anlamına gelir. Çatışma her zaman dış bir dolayımı gerektirir. Kapitalist toplumda, işçi emek gücünün özel sahibi olarak, kapitalistse üretim araçlarının özel sahibi olarak karşı karşıya gelirler. Her ikisi de hukuk karşısında özel mülklerinin korunumu bakımından özel haklara sahiptir. İşçi özel olarak mülk edinebildiği tek metasını, emek gücünü, çalışma kapasitesini kapitaliste satmak durumundadır. "Kapitalist işgününü mümkün olduğunca daha uzun kılmaya, olanak bulduğunda tek işgününden iki işgünü çıkarmaya uğraşırken kendi haklarını korumaktadır. Öte yandan, satılan bu meta özel doğasından ötürü satın alan tarafından tüketimi sınırlıdır ve emekçi satıcı olarak işgününü belli bir normal süreye indirmeye çalışırken kendi hakkını korumaktadır. Bu yüzden, burada, her ikisi de eşit olarak değişim yasasının damgasını taşıyan bir antinomi, hakların haklara karşıtlığı vardır. Eşit haklar arasında kararı kuvvet verir. Bu nedenle, kapitalist üretimin tarihinde, işgünü neyin belirlediği kendini bir mücadele, kollektif sermaye, yani kapitalistler sınıfı ve kollektif emek, yani işçi sınıfı arasındaki mücadele olarak gösterir" (Marx 1965 [1887]:235). Kapitalizmin doğuşuyla birlikte dünya pazarındaki rekabet gelişmesi, özel egemenlik alanlarını harekete geçirir. Ulus kavramı, işte bu özel egemenlik alanlarının ideolojik ifadesidir. Çatışan bireysel çıkarların zorladığı dünya çapında dolayım, birbiri karşısında silahlanan ulus devletlerini doğurmuştur. İngilizler ticaret filoları kadar, donanmalarıyla da ün yapmışlardı. Ulus ideolojisinin ortak dil üzerinde kurulması, üretim araçlarının sahipleri ile yarattığı artı değere el konulan işçilerin aynı emek sürecinde aynı dili konuşmalarının, aynı dinden vb. olmalarından öncelikli oluşundandır. Öte yandan sermayenin cinsiyeti olmadığı gibi ulusu da yoktur; bireysel sermayelerin boyutları ulus sınırlarını aştıkça bu kez çatışan çıkarları dolayımlayan dünya çapında bir devlet örgütlenmesine doğru, tanığı olduğumuz evrilme yaşanır.

Mülkiyetin komünal olarak kavranışının iki boyutu var: Birincisi, toprak elbirliği ile işlenir. Bu durumda hem toprak hem emek

ürünü toplumsal olarak mülkedinilir. İkincisi, üzerinde emek harcansın ya da yaşamın basitçe ön koşulu olsun, savaşta elbirliği ile edinilerek ya da savunularak toplumsal olarak mülkedinilir. "Topluluğun üretimin doğal koşullarıyla -yeryüzüyle- kendi mülkiyeti olarak ilişkiye girerken karşılaşabileceği tek engel başka bir toplumdur" (1981 [1857-58]:105). Devşirici toplumlarda toprak işlenmediğinden toprağın mülkiyet biçimine ilişkin savaşta elbirliği koşullarını incelemek yeterli olacak. Toprak savaşta elbirliğinin üründür; savaş sürecinin ürünü olduğu sürece, komünal elbirliği ile elde edilmiş olan araziden, komünal olarak yararlanılacaktır. Bu yanıyla tıpkı büyük kano yapımında olduğu gibi, toprak kişisel olarak mülkedinilemez, ancak, belli toplumsal örgütlenmeler yoluyla arazinin belirli bir kesiminden, kişisel olarak yararlanılabilir. Ortak arazi üzerinde belli bir yerde konut yapmak, toprağı mülk edinmek değil, sadece topraktan yararlanma hakkını kullanmak demektir. Birey toplumsal mülkiyet altında zilyetlik edinir.

> "Toprak büyük bir atölyedir, emeğin hem araçlarını hem de maddelerini sağlayan takım çantası olduğu gibi topluluğun yerleştiği yerdir, topluluğun temelidir. Toplum toprakla, kendisini canlı emekle üreten ve yenidenüreten topluluğun mülkiyeti olarak, toplum mülkiyeti olarak naif bir biçimde bağlanır. Her birey sadece, toplum üyesi olarak, mülkedinir ya da zilyet olarak elkoyar. Emek süreci yoluyla gerçek elkoyma bu önvarsayımlar altında gerçekleşir. Bunlar emek ürünü değildir, fakat doğal ya da kutsal önvarsayımlar olarak gözükür." (Marx 1981 [1857-58]:474)

Marx, *Grundrisse*'in Girişinde ortaya koyduğu "*Savaş* barıştan önce gelişmiştir" (109) tezinden hareketle. "Toprağa mülk olarak davranmak her zaman, az ya da çok ilkel ya da halen tarihsel olarak gelişmiş kabile ya da topluluğun, barışla ya da şiddetle toprağı işgal etmesi yoluyla olur." der. Ardından "Emeğinin nesnel koşullarının ona ait olduğu önvarsayılacaksa, kendisi de öznel olarak toprakla ilişkisine aracılık eden topluluğun üyesi olarak ön varsayılır" (485) diye yazar. Yani birey, toprağı başka toplumların iradesi karşısında işgal eden kendi topluluğu yoluyla, topluluğun üyesi olarak kendi emeğinin nesnel koşullarına sahip çıkabilir. Nitekim, özel bir savaşçı donanımı bulunmayan yerleşik ya da yarı-yerleşik toplumlar adalar, dağ tepeleri, buzul araziler, çöl kıyıları gibi

yalıtık coğrafya koşullarında bulunmaktalar.

Açık ya da örtük olarak, barışı, savaş tehditiyle açıklamak, savaşı doğa yasası gibi benimseyenn ideolojiyle yetişmiş toplum bilimcilerin kurtulamadıkları bir yanılgı. Aynı önerme, tersinden ifade edilirse açıklayıcılığını tümden yitirir. Yani, savaşı barış hazırlar denilemez. Başka bir anlatımla savaş ve barış, savaş esas alınmadıkça karşı karşıya getirilemez. Bu yüzden savaşın ve barışın dinamiklerinin ayrı ele alınmaları gerekir, savaşı neyin engellediği değil, neyin olanakladığı sorulmalıdır. Bunu kavramış gibi görünen Clastres, savaşın değişimin zıttı olmadığını ileri sürerek, kendince savaşı neyin olanakladığını yanıtlamayı görev edinir. Kapitalizm öncesi bütün toplumlarda savaş vardır, diye başlar. Ne yazık ki eldeki veriler pek öyle söylememektedir, ama bu onun için bir sorun oluşturmaz; devşirici toplumların ve pek çok yerleşik toplumun barışçıl yaşam sürmesini, "inceleme konusu haline geldiklerinde zaten dağılma, yıkılma ve ölüm yoluna girmiş" olmalarına bağlayarak işin içinden çıkar (1992 [1980]:177). Oysa bunun tersi bir yorum yapmak daha doğru görünüyor. Günümüz devşiricileri gitgide daha dar ve elverişsiz arazilerde yaşamaya itilmişlerdir. Geniş bir arazi üzerinde özgürce göçerek kendilerini yenidenüretebilen toplumların insanlarından farklı olarak gergin ve öfkelidirler. Gerilimi gidermek için başvurageldikleri, ayrılıp başka bir bölgede yaşayabilme olanakları kısıtlıdır ya da olanaksızdır, dolayısıyla aralarındaki küskünlükleri zamana yayarak söndürmek olanaksızlaşmıştır. Göçebe yaşam biçiminin kısıtlanmasıyla ortaya çıkan ardısıra değişiklikler çok çarpıcıdır. Avusturalya'daki göçebe devşirici toplumların dövüşçülüklerini ayrıntıyla anlatıp şaşkınlığını gizleyemeyen McKnight'ın yazdıkları ilginç:

> "Kabilelerin[3] yerel ve sosyal örgütlenmesi, 1914'te misyon kurulduktan sonra bozuldu. Bu süreç, misyonun nüfuzunu ekonomik, dini, siyasi ve eğitim konularına genişlettiği yirmi yıllık bir dönemde meydana geldi. Aboriginelerin geçmişte yaşamış oldukları

[3]Burada "kabile" terimiyle karşılananın aynı adı taşıyan kardeşler grubu olduğunu, bu çalışma içerisinde anlatıldığı gibi Avustralyaların da oba biçiminde örgütlendiğini hatırlatmak isterim.

hiçbir şeye bir nebze olsun benzemeyen bir köy toplu kampı, misyonun yakınında oluşuverdi. Sadece çeşitli kesim ve guruplarıyla tüm Lardil kabilesi değil, Yangkallar ve çeşitli anakara kabilelerin kalıntıları ve nihayet Kaiadiltler de aynı yerde konakladı. Bu, -halkın kullandığı sıfatı kullanalım- olmayacak şeydi. Toplu kampın bileşimi kendi başına, Mornington Adası'nda niçin bu kadar dövüşme olduğunu epey açıklar." (McKnight 1986:199)

Günümüzde bile hala barışçıl karakterlerini koruyan toplumların açıklanmasına ilişkin, son nefeslerini vermekte olduklarından savaşacak halleri kalmadığını söylemekten öteye gidemeyen Clastres'in uslamlaması şöyle: i. "İlkel toplum hem bütünsellik hem birlik oluşturur" (192), ii. "Topluluğa birliğinin ve bütünlüğünün imgesini bir ayna gibi yansıtan da Başkaları, yani komşu guruplardır" (193), iii. Sonuç; "er topluluğun kendi farklılığını doğrulama iradesi" gereği, "en küçük bir olay, farklı olma isteğini çabucak gerçek bir farklılığa dönüştürür" (194). Farklı olma arzusuyla yanıp tutuşan bu insanlar, benliklerin doyurmak için sürekli savaşmak zorunda kalırlar. Hep savaş varsa sürekli parçalanma vardır, sürekli parçalanma merkezileşmeyi engeller, devlet merkezi bir örgütlenmedir, o halde savaş devleti engeller. Ama şu yaman "paradoks"a bakın ki işler öyle gitmez; ilkin savaş erkeğin işidir. Savaşçılar arasında prestij rekabeti vardır, her savaşçı "kaçınılmazca" bireycidir. En savaşçı erkek prestij kazanır, prestijli erkek kadınlar üzerinde erotik çekicilik uyandırır, üstelik kimi başka ayrıcalıklar edinir. "Önceleri *prestij* peşinde bir gurup olan savaşçı topluluğu sonra toplumu savaşın şiddetlenmesini kabul etmeye zorlayan bir *baskı* gurubuna ve nihayet herkes için barış ve savaşa tek başına karar veren bir *iktidar* gurubuna dönüşecektir" (229). Yanısıra yenenler, yenilenler üzerinde tahakküm kurarlar. Devlet doğar. Onca antropolojik verinin elden geçirilmesinin, yıllar süren saha çalışmalarının sonucunda ortaya konan teorinin temeli "kendi farklılığını doğrulama iradesi"dir. Dostoyevsi galiba şöyle der: "Başkalarına hakaret etmek kendini yüceltme yoludur." Burada durum daha rezil, yüceltmek bile değil, farklı olduğunu göstermek, bunun için öldürmek. Özellikle göçebe devşirici toplumlarda, kendisinin de örtük olarak benimsediği gibi savaşın maddi temelleri bulunmadığından ve üstadın 'üretim ilişkileri', 'üretim yordamı' gibi sözcüklerin

kendisine sıkıntı verdiğini söylediğine bakılırsa, teorisini ister istemez öznelliğe, bir tür *a priori* insan doğası anlayışına yerleştirilecektir. Hiç değilse Freud'un ölüm içgüdüsü, *tanatos* maddecidir. Ahmet İnsel'in "Clastres, geleneksel Marxizmin (Engels kastediliyormuş bn.) devletsiz toplumdan devletli topluma geçişi incelerken içine düştüğü büyük çelişki ve anakronizmden sıyrılmayı becerir" (1993:240) dediği becerilen, budur[4].

Marx'ın savaşı öncel kabul eden tezinin ardında, bütün toplumların şu ya da bu düzeyde, başka toplumlar karşısında koruması ya da yoksunluğu durumunda işgalle elkoyması gereken tanımlı bir arazi parçasının bulunduğu varsayımı vardır (1981 [1857-58]:492). Savaşı mülkiyetten, mülkiyeti üretim koşullarından türetir. Mülkiyetin basitçe üretim koşullarına indirgenebilmesi, farklı toplumların birbirlerine tam yabancı kaldıkları ve arazinin herkese yetecek genişlikte ya da verimlilikte olmadığı kabulünü örtükçe içerir. Ama bu varsayımlar, göçebe devşirici toplumların yaşama koşullarına uymuyor. Bu görüşü arkeolojik bulgular da desteklemiyor; kol, kafatası kırıklarına, ok saplı iskeletlere rastlama sıklığı kabile toplumlarında büyük bir artış göstermektedir (Haas 1990). Göçebe devşiricilerin üretim koşulları savaşı değil, tersine barışı teşvik eder; göçebe derleyici toplumlarda savaşı olanaklayan maddi koşullar neredeyse yoktur; ilkin, yiyecek kaynaklarının ve suyun geniş bir araziye yayılmış olması ve mevsimlere göre dağılımının değişiklik göstermesi oldukça geniş bir araziyi savunmak durumuyla yüzyüze bırakır; farklı toplumlar birbirlerine tam yabancı değil, birbirleriyle doğayı sıkça paylaşmak zorunda kalan toplumlardır. İkincisi av hayvanları hareketlidir, bir bölgeden başka bir bölgeye

[4]Bekleneceği gibi bu görüşün ana teması yeni olmaktan çok uzaktır. Hobbes savaşın nedeni olarak insan doğasında üç temel karakteristik bulur; "rekabet, güvensizlik, şan ve şeref." Ona göre: "*Devlet olmadıkça, herkes herkese karşı daima savaş halindedir.* ... insanlar hepsini birden korku altında tutacak genel bir güç olmadan yaşadıkları vakit, savaş denilen o durumun içindedirler; ve bu savaş herkesinm herkese karşı savaşıdır" (Hobbes 1993 [1651]:94). Devleti ululayan işte herkesin herkese bu doğal savaşıdır. Devlete karşı Clastres, bilmeden, devleti olumlar.

geçerler, yaşama yerleri mevsim değişikliklerine göre değişir, su ve bitki örtüsünün dağılımı yıldan yıla homojen değildir. Dolayısıyla toprakların savaşı göze alarak tekel altına alınmasını olanaklayacak koşullar oldukça zayıftır[5]. Son olarak, savaş merkezi davranmayı gerektirir. Göçebe devşirici toplumlarsa bu tür bir merkezi örgütlenme kurmamış, beysiz toplumlardır, önderlik gerektiğinde bu iknaya dayalı ve geçicidir. Fried'in dediği gibi, "eşitlikçi toplumlarda kadınlar ve erkekler ne için döğüşürlerse döğüşsünler, bu toprak yüzünden değildir" (1967:72). Göçebe devşirici toplumlar kastedilerek kullanılan "eşitlikçi" ve "döğüş" sözcükleri doğru seçilmiştir; yapılan savaş değildir, olsa olsa döğüş olarak nitelenebilir. İlkin, döğüş bir ön tasarımın sonucu değildir, oysa kurlu toplumlarda ister savaşı ilan eden bey olsun ister olmasın, savaşa gurupça karar verilir, tasarlanır ve uygulanır. İkincisi, olası döğüşler gurup döğüşlerine dönüşse bile bir kişinin ölmesi ya da yaralanması durumunda hemen bitebilmektedir. Üçüncüsü bu tür olaylar kan davalarına dönüşmemektedir. Sonuncusu, döğüş özelleşmiş bir uğraş değildir, özel araç gereç üretilmemekte, yerleşim alanları savunmaya uygun olarak tahkim edilmemektedir. Eşitlikçi toplumlar açlığı ve bolluğu hep birlikte yaşarlar. Bu açlığın bile tek başına kavga konusu olmadığını açıklıkla gösterir, olsa olsa koşullarından biri olabilir. Fakat döğüşün ilk toplumların kuruluş sürecindeki rolü ayrı bir sorudur. Döğüşün daha toplumun kuruluş sürecinden beri bulunduğunu söylemek, döğüşün toplumların kuruluş koşulu olduğunu söylemek değildir. Toplumun kuruluşu ancak barış üzerine temellenebilir ve sürekliliği barış koşullarında olanaklı olur.

Devşirici toplumların göçebe yaşam yordamını yaratan maddi temel aynı zamanda üzerlerinde yaşadıkları arazi bakımından birbirleri ile ilişkilerini asıl olarak barışçı bir tarzda düzenlemeye elverişli kılar. Bu kimi devşirici toplumların yaşamlarına o denli

[5] "İspatlayamam ama, !Kungların sınırsız bir evreni korumak için *bilinçle* mücadele ettiklerine inanıyorum, derleyici-avcıların grup büyüklüğünün ve kaynakların yıldan yıla değişen dünyasında yaşamanın en iyi yolu budur. ... !Kunglarda ve diğer derleyici-avcılarda, iyi çit kötü komşu yapar." (Lee 1990 [1979]:334)

içerilmiştir ki, savaşı anımsatan oyunlar bile bulunmaz.

"Kas kuvvetine dayalı bir cesaret ve gurur idealleri yoktur. Kültürel olarak benimsenmiş fiziksel şiddet gösterileri yoktur, kişinin kendisini ispat ettiği güreşme, kuvvete dayalı oyunlar, düello ya da dayanıklılık gösterileri yoktur. Şiddetçi huyu olan ve kibirli bir kimse !Kung'lara uyamaz, onlar kavgacıları değil, iyileştirenleri ve şifa verenleri yüceltirler." (Lee 1972:360)

Yerleşik tarımcı toplumlarda bile savaş baştan tasarlanmıyor. Wayda, savaşın bir süreç olduğunu, daha başından toprak işgali olarak doğmadığını, basit itişip kakışmaların, küçük zarar vermeye yönelik akınlara, derken intikam kavgalarına, başka bir deyişle kan davalarına dönüştüğünü ve giderek fiilen toprak işgaline evrildiğini açıklılıkla anlatır (Wayda 1976:87). Kadın kaçırma, köleleştirme, haraca bağlama, toprak ya da hayvanları ele geçirme gibi insan ve doğal zenginliği, üretilmiş zenginliği mülkedinmek için yürütülen savaş, ağırlıkla yerleşik toplumların ve göçebe çoban toplumların yaşamlarının ayrılmaz pratiğidir. Göçebe çoban toplumlar, göçebe devşirici toplumlara göre daha büyük nüfusu barındırma olanağına sahiptirler. Arazi otlak olarak kullanıldığından, sürekli bir bölgeden başka bir bölgeye göçer dururlar. Bu yüzden tanımlı bir toprak mülkiyetinin onlar için de bir önemi yoktur. Nüfus artışının yeni yayılacak arazi gerektirdiği koşullarda, akraba toplumlarından oluşan obalar halinde bölünürler. Ne ki, hayvanları dolayımıyla da olsa doğa koşullarından, ambarlı tarımcı toplumlara kıyasla daha hızlı ve sert etkilenirler. Aniden ve uzun dönemli kuraklık ya da başka nedenlerle hayvanların ani azalmasıyla geniş bir nüfus açlıkla karşı karşıya kalır ve savaş çok kuvvetli bir dürtü olur; üç yaşından itibaren at binip yay kullanmakta ustalaşmış, kılıçlı büyük nüfus birden dev bir orduya dönüşür. Salt emek ürününü, birikmiş zenginliği ele geçirmek için yapılan savaş göçebe çoban toplumlara özgüdür, öyleki savaş bu toplumların adeta kendilerini yenidenüretebilmelerinin koşulu durumundadır. Oysa tarımcı toplumlarda savaş gerekliliği ağır ağır gelişir. Bir yandan nüfus artışı, öte yandan toprağın salisinasyonu yeni topraklara göçme ya da yeni topraklar ele geçirme zorunluluğunu hazırlar. Savaş dolaysızca toprak işgalini hedefler. Doğrudan öteki toplumların zenginliğine göz koymak ve bunun

için hazırlık yapmak, toplam toplumsal emeğin bir kısmını dolaysızca savaşçı olarak bölmek kesinlikle sınıflaşma sürecinin özelliğidir ve üst zümre ya da egemen sınıf tarafından tasarlanır ve yürütülür.

Beyi karakteristik olarak oturganlaşma ile birlikte görüyoruz, ve bu, savaşın yaşamın bir parçası olarak görülmeye başlanması ile çakışıyor. Savaşçı bir toplum, barış koşullarındaki merkeziyetsizlik karakteri ne düzeyde olursa olsun, savaş koşulunda komutayı üstüne alacak merkezileşmiş bir yönetimi ve beyi öngerektirir. Komançi savaş beyi ile ilgili olarak söyledikleri konumuz bakımından oldukça öğretici:

> "Akın sırasında, savaş partisinin beyinin -savaşı örgütleyen kişi- geçici olarak barış beyinin hiç tadamadığı denli diktatörce gücü vardır. Akının amacını o saptamıştır; öncüleri, yemek pişerecek, su taşıyacak olanları o atamıştır; kamp yerini ve harekat rotasını o belirlemiştir; ganimet varsa, ganimeti o bölüştürür. Tüm bu buyruklara sessizce itaat edilir. Ciddi olarak itiraz eden olursa, savaş partisini terk etmek ve kendi yoluna gitmekte özgürdür. Akında başarı katı bir önderliği, ve savaş beyini izleyenlerin itaatini gerektirir." (Hoebel 1954:133)

Arazi ele geçirmek için yapılan savaş, toprak bedenin inorganik uzantısı olduğundan, başka bir anlatımla araziyi ele geçirmek üzerinde yaşayan insanların yaşama olanaklarını ellerinden almak olduğundan, köleliği kendi içinde barındırır. Toprağı ele geçirmek toprakla birlikte arazinin üzerindekilerini de ele geçirmenin yolunu açar.

> "Kabile temelindeki mülkiyetin temel koşulu kabilenin üyesi olmaktır. Sonuç olarak, başka bir kabile tarafından fethedilen ya da tabi kılınan bir kabile mülksüzleşir ve fetheden kabilenin yeniden-üretiminin inorganik koşulları arasına dahil edilir, topluluğun malı olur. Bu nedenle kölelik ve serflik kabile mülkiyetinin basitçe gelişmişidir" (Marx 1981 [1857-58]:491)

Oturgan devşiriciler için olduğu kadar, binekli avcılar, Amerika'nın Ova kızılderilileri de savaş sonucunda yendikleri kabilelerin öncelikle kadınların köle tutarlar. Komançiler, savaşta tutsak ettikleri çocukları, kendi içlerine alıyorlar bir süre sonra, evlat edinmek yoluyla akrabalık ilişkileri içine sokuyorlar. hatta savaş partilerine

katılmalarına, tutsak kadınların at sürülerine bakmasına izin veriyorlar. Ne ki bazen, özgür yurttaş olmasını kabul etmelerine karşın evlat edinmeyip akrabalık dışında bırakıyorlar. Köle her zaman üretim aracından farklı tutulmuştur, bu köleliğin en vahşi biçimler altında yaşadığı Roma ve Amerika'daki zenci köleliği için bile böyledir. Oturgan devşiriciler tutsak ettiklerini hızla kendi içilerine alırlar, tutsak edilenin çocukları çok geçmeden topluluğun doğal üyesi haline gelirler. Ne ki tutsak, toplum tarafından ne denli benimsenirse benimsensin gene de hiç değilse kendi yaşamı boyunca ikincil bir yurttaş olmaktan kurtulamaz. Kölelik ilk kez dil, din, cinsiyet, ırk ve akrabalık aynılığına rağmen, salt tutsaklığı nedeniyle insanlar arasında altlık üstlük biçimleri yaratarak, sınıflaşmanın tohumlarını daha derine eker.

6.2 Artı-emek ve Sömürü

Artı emek kavramını toplumu birey gibi düşünerek, emek üretkenliğinin belli bir düzeyde olduğu herhangi bir dönem ile emek üretkenliğinin arttığı ve üstelik önceden üretilmeyen yeni bir ürünün, zorunlu gereksinmeler arasına girdiği iki dönemini karşılaştırarak, yeni üretime giren ürünün üretilmesi için harcanan emek-zamanı, önceki döneme kıyasla artı emek-zaman olarak tanımlamıştım. Bu bakımdan artı-emek kavramı emek üretkenliği artışının fiili ama zorunlu olmayan sonuçlarından biridir; yeni emek alanlarının açılmasına ve önceden varolmayan ürünlerin üretilmesine tekabül eder.

Öteki bakımdan, artı-emek bireylerin zorunlu bireysel ihtiyaçlarının karşılanması için harcanması zorunlu emek miktarının üzerinde harcanan emek miktarıdır (Marx 1965 [1887]:217). Toplumsal gereksinmeyi, bireylerin kişisel ve ortak gereksinmeleri olmak üzere iki kategoriye ayırıyorum. Her toplum bu iki gereksinmeyi karşılamak zorundadır. Toplumu birey gibi düşünmekten vazgeçip, tüketim kavramının genelliğinden uzaklaştığımız zaman, gereksinmelerin bu iki kategori altında toplanabileceğini görüyoruz. Her toplumda bireylerin ya da toplumsal birimlerin doğrudan kendi bireysel koşullarıyla tanımlı gereksinmelerinin yanısıra ya doğrudan elbirliğiyle yerine getirebildikleri ya da belli bir fon ayırarak karşıladık-

ları ortak gereksinmeleri vardır. Et, devşirici toplumların ortak gereksinmesidir. Her ne kadar Hadzalar gibi ender olarak avda elbirliği yapan devşirici toplumlar varsa da avlanma asıl olarak elbirliğine dayanır. Toplumun kuruluşunu olanaklayan, bireyin başkası için çalışmaya başlaması, yani kendi bireysel gereksinmelerinin üstünde emek harcayabilmesidir. Öte yandan emek bölümünün bulunduğu bütün koşullarda, farklı emek türlerinin bireyleri ortak gereksinmelerini karşılamak için emeklerini birleştirmek, yani ortak gereksinmelerini karşılamak üzere fazladan çalışmak zorundadırlar. Tlinkitlerin battaniye yakımında, ya da cami, kilise yapımında olduğu gibi, armağan vermek kişinin kendi gereksinmesinin üstünde üretmesiyle olanaklıdır. !Kung Sanların *hxaro* dedikleri armağanlaşma ağının yaşama ilişkilerinde önemi çok büyüktür.

> "Örneklemdeki 59 !Kunglunun eşyalarının yüzde 69'u hxaro yoluyla elde edilmiştir, geri kalanı yeni üretilmiş ya da satın alınmıştır. Örneklemdeki 1000 eşyanın sadece dördü hxaro arkadaşı olmayan kimselerden istenilmiştir." (1989:70)

Toplumun yenidenüretimi için harcanan toplam emek-zamanın kişi başına bölünmesiyle elde edilen miktar, doğrudan üreticinin verili toplumsal örgütlenme içerisinde ve belli bir anda yalnızca kendisini yenidenüretebilmesi için gerekli olan emek-zaman miktarından bütün toplumlarda daha büyüktür. Her toplum ortak gereksinmelerini karşılamak için ayırdığı emek-zamanının ya da emek ürününün bir kısmını, artı-emeğini kamulaştırdığı özgül bir yordam geliştirmiştir.

> "Herhangi bir toplumsal üretim ele alındığı zaman (örneğin, Hindistan yerli toplulukları ya da Perululların sonradan gelişmiş komünizmi), ürünününün doğrudan üretici ve kendisine bağlı kimseler tarafından bireysel olarak tüketildiği emek kısmını, ve -üretken tüketimi bir yana bırakırsak- bunun üstündeki genel toplumsal gereksinmeleri karşılamaya hizmet eden artı-emek kısmını, artı-ürünün nasıl dağıtıldığını ve toplumsal gereksinmeleri kimin temsil ettiğini dikkate almaksızın ayırt etmemiz her zaman olanaklıdır." (Marx 1981 [1894]:1017)

Marx artı-zaman kavramını, üretim dışı toplumsal etkinlikler için kullanır: "komünün süregelen varlığı, savaş emeği vb. gibi tüm artı-zamanı komüne ait olan tüm üyelerinin kendini geçindiren köylüler olarak yenidenüretimidir." Hemen ardından artı-emek kavra-

mına geçiş yapar.

> "Bir kimsenin emeğinin sahipliği emeğin koşullarının sahipliği ile dolayımlanır -toprak parçası topluluğun varlığı ile garanti altında tutulurken, topluluğun kendisi askeri hizmetler vb. biçiminde kendi üyelerinin artı-emeği ile güvenceye alınır. Topluluk üyesi kendisini sadece zenginlik üreten emekle değil, (hayali ya da gerçek) içeride ve dışarıda bağlaşmayı kalıcılaştırmayı amaç edinen topluluk çıkarlarının gerektirdiği emek içinde yer alarak yenidenüretir." (1965 [1887]:477)

Görüldüğü gibi artı-emek kavramı Marx tarafından katı bir şekilde sınıflı toplumlara özgü bir kavram olarak düşünülmemiştir. Artı-emeği sınıflı toplum icat etmemiştir, kurlaşma, tabakalaşma ve sınıflaşma ancak ve ancak artı-zamanın artı-ürüne dönüştürebildiği koşullarda ortaya çıkabilir, kısaca artı-emeği önvarsayar.

Öte yandan, Marx, gerçekleştirilen bu artı-emeğin aynı zamanda zorunlu emek olduğunu vurgular:

> "Komün için ve onun üyesi olan her bir birey için zorunlu olduğu sürece, gerçekleştirilen bu kısım artı-emek değil, zorunlu emeğinin bir parçasıdır, kendisini komün üyesi olarak yenidenüretmesi için zorunlu emektir, bu kendi üretken faaliyetinin genel koşuludur." (1981 [1857-58]:527)

Burada gözlenen ikili anlatım, kapitalist toplumdan sosyalist toplumа geçerken de yakalanıyor. Marx, bir yerde sosyalist toplumda artı-emeğin zorunlu emeğe dönüşeceğini ifade eder;

> "Ancak kapitalist üretimi ortadan kaldırdığımız zaman işgünü zorunlu emek-zamana indirgenir. Fakat, bu durumda bile, işgünü kendi sınırlarını genişletir. Bir yandan, emekçi bütünüyle farklı bir yaşama standardı isteyeceğinden "geçim araçları" kavramı büyük ölçüde genişler. Öte yandan, şimdi artı-emek olan, yani birikim ve reserve fonu oluşturan emek kısmı, o zaman zorunlu emeksayılır."(1965 [1887]:530)

Öte yandan başka bir yerdeyse şunları yazar;

> "... ücretler genel bir tabana, başka bir anlatımla, işçinin emeğinin ürününün kendi bireysel tüketimine giden kısmına indirgenirse; işçinin bu payı kapitalist sınırından kurtarılır ve hem varolan toplumsal üretkenliğin (başka bir anlatımla, gerçek toplumsal emek olarak kendi emeğininin toplumsal üretkenliğinin) izin verdiği, ve hem de bireyselliğinin tam olarak gelişmesi için gerekli

olan tüketim ölçeğine genişletilirse; artı-emek ve artı-ürün, bir yandan reserve ve güvence fonunu oluşturmak için, öte yandan toplumsal gereksinme tarafından belirlenen düzeyde yenidenüretimin sürekli gelişmesi için, verili üretim koşulları altında gereksinilen düzeye indirgenirse; son olarak, hem (1) zorunlu emek ve hem de (2) artı-emek çalışabilenlerin, toplumun çalışamayan, ya da artık çalışamayacak olan üyelerini hep doyurmak zorunda olan emek miktarını içerecek olursa, -başka bir anlatımla, hem ücretler ve artı değer özgül kapilalist karakterinden sıyrılırlarsa- tüm toplumsal üretim yordamlarında ortak olan biçimlerin temelleri dışında bu biçimlerin hiçbiri kalmaz." (Marx 1981 [1894]:1016)

Kaldı ki takasın artı-ürüne dayalı bir değişim ilişki olduğu dikkate alınırsa bu kavramın sadece sınıflı toplumlara özgü kullanılabileceğini iddia etmenin yersizliği bir kez daha ortaya konulmuş olur.

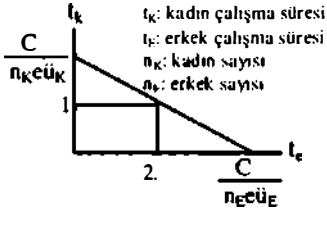
Sömürü, başkasını gereksinmelerinin üzerinde çalıştırmak yoluyla ya da gereksinmelerini tatmin etme olanaklarını kısıtlayarak üretilen ürünün bir kısmına kendi keyfine el koymak demektir. Zulüm, sömürmese bile başkasının yaşama ve dolayısıyla üretme koşullarını baskı altında tutmak keyfine göre yönetmektir. Zulmün sömürüden bu kopuşu, tek durumda olanaklıdır[6], o da zulmedenin sömürüden pay almasına karşın, bizzat kendisinin sömürücü olmadığı, sömürenin tabiyetinde olduğu durumdur. Dolayısıyla, sömürücü sömürdüğünü hangi biçimler altında tasarruf ederse etsin, isterse kişisel yararı için kullanmıyor olsun, zulüm sömürüden

[6]Kapitalist toplumda erkek, evkadını karşısına aile reisi olarak çıkar. Ev kadının emek gücü emek pazarına girmediğinden, emeğinin toplumsalsallaşabilmesi, ancak kocası dolayımıyla mümkündür. Emeğinin toplam toplumsal emeğe kattığı miktar ve aynı zamanda bu toplamdan alacağı pay hiç bir mekanizmayla belirlenmez. Miktarı değerlendirmeye girmese de sunduğu emek miktarı karşılığında kendisine kocası dolayımıyla başka biçimler altında belirli bir miktar emek aktarılır. Bu miktar, hem dolaylı olarak işçi kocanın emek gücünün değeriyle (aile yardımı dahil) hem de doğrudan kocanın kadın üzerindeki keyfine göre belirlenir. Ama erkekle kadının ilişkisi doğrudan sömürü ilişkisi değildir; karısının emeğinin karşılığını fazlasıyla verse bile azap çektirebilir, çektirir de.

bağımsız varolamaz.

İkinci bölümde yapılan analizde, her toplumun toplumsal gereksinmeleri karşıladıktan sonra kendine kalan belli bir miktar serbest zamana sahip olduğu anlatılmıştı. Sadece yeni bir emek dalının açılmasını değil, sömürüyü de olanaklayan ilkin bu zamandır. Bilinen bütün toplumlarda zorunlu ihtiyaçların giderilmesinden sonra kullanabilecekleri emek harcama potansiyelleri vardır. Bütün sömürüye dayalı, ya da sömürü ilişkilerini kendi bünyesinde barındıran toplumlarda, sömürünün önkoşulu, bireylerlerin kendi gereksinmelerinin üzerinde üretebilme yeteneğinin bulunmasıdır. Artı-emeği sınıflı toplum icat etmemiştir; kurlaşma, tabakalaşma ve sınıflaşma ancak ve ancak artı-zamanın artı-emeğe dönüştürebildiği koşullarda ortaya çıkabilir. Sömüren kişi, cins, soy, zümre, sınıf hangi karakterde olursa olsun, toplumun serbest zamanını kendi yararına artı-emeğe dönüştürme yeteneğini, ortak gereksinmelerin karşılanmasındaki örgütleyici ve denetleyici işlevinden alır. Egemen sınıf ya da zümre, böylece aynı zamanda toplumun üretim kuvvetlerini geliştirme gücünü de kendi elinde toplamış olur. Bu yüzden bütün sınıflı toplumlarda, ortak gereksinmeler ve toplumun yeni emek alanları açmak için ayırdığı artı-emekle, toplumun serbest zamanının dönüştürüldüğü artı-emek birbirinden ayırt edilemez hale gelir. Öte yandan her yeni emek alanı, aynı zamanda toplumsal bir gereksinmeye tekabül ettiğinden, artı-emek ancak sınıflı toplumun ortaya çıkışıyla açıklıkla kavranabilir. Marx'ın bu iki yanı kesen ifadeleri problemin bu ikili yanından kaynaklanıyor.

Şekil 6-1 Emek-zamanın cinsler arasında dağılımı

Devşirici toplumlarda sömürü eğer varsa, merkezi bir yönetim örgütlenmesi bulunmadığından, ancak iki cins arasındaki ilişkilerde vardır. Açık ki erkekler ve kadınlar gibi iki zümre söz konusu olduğunda sömürü, ikisinde birden değilse, ya cinslerin çalışma sürelerindeki farkta kendini gösterecektir, ya da çalışma süreleri aynı ol-

sa bile, kimi beyli toplumlarda kadınların et yemesinin yasaklanmasında olduğu gibi, bölüşmede eşitsizlik olarak ortaya çıkacaktır.

6.3 Çalışma süresinde eşitlik

İkinci bölümde Tablo 2.1'deki verilerin emek üretkenliğinin farklı olduğunu gösterdiği anımsanacaktır. Emek üretkenliklerinin eşitsiz olduğu bütün durumlarda, toplam üretime cinslerin eşit miktar üreterek katılması çalışma sürelerinde eşitsizliğe tekabül eder ki bu ancak, cinslerden birinin diğeri üzerinde şu ya da bu düzeyde bir zor kullanmasıyla mümkündür. Başka bir anlatımla katkıda eşitlik farklı emek üretkenliği koşullarında sömürü ile olanaklıdır. Ancak her iki cinsin emek üretkenliklerinin eşit olduğu koşullarda katkıda eşitlik, aynı zamanda çalışma sürelerindeki eşitliğe tekabül edebilir. Yukarıda iki emek alanında emek üretkenliğinin cinsiyetten bağımsız olarak farklı olduğunu görmüştük, her iki cins bakımından avcılıktaki emek üretkenliği, derleyicilikten daha düşüktü. Avcılıktaki teknik gelişmelerin derleyiciliğe göre daha hızla gerçekleşmesi mümkün olduğu ölçüde iki emek alanındaki emek üretkenliklerinin eşitlenmesi elbette mümkündür. Fakat, emek üretkenliğinde eşitlik baştan varsayılırsa bu kez yeni bir emek alanının nasıl doğabildiği açıklanamaz olur.

Cinslerin nüfuslarını (n) emek üretkenliklerini ve çalışma zamanlarını katarak iki cinsin birlikte çalışıp ortaya koydukları ürün miktarını formülleştirelim. Hiç birikim yapılmadığını ve son olarak, iki cinsin birlikte ortalama çalışma süresinin (T) ve ortalama üretim hacimlerinin (C) sabit olduğunu kabul edelim.

$$C_K+C_E=C$$

$$n_K t_K eü_K+n_E t_E eü_E=C$$

Verili emek üretkenliği ve emeğin verili dağıtım koşulları altında, kadın ve erkek sayısını eşit kabul ederek, bir an için eşit miktarda çalışmayı değil de, eşit miktarda katkıda bulunmayı öne çıkaralım ($C_K=C_E=t_E eü_E$). Derleyicilikte $eü_K>eü_E$ olduğundan, aynı C miktarını korumak için ya erkeklerin çalışmayı arttırmaları buna karşılık kadınların azaltmaları gerekir, ya da kadın sayısının düşü-

rülmesi erkek sayısının çoğaltılması gerekir. Azaltabilecekleri miktar minimum gereksinme düzeyiyle (C_{min}) belirlenir. $C-C_{min}$ farkı, bu toplumların birikim yapmadıkları dikkate alınırsa oldukça küçüktür. Dolayısıyla kadınlar çalışma miktarlarını çok fazla azaltamayacaklardır. Kadınların çalışma saatlerini bir saat kısaltmaları erkeklerin 2.1 saat daha fazla çalışması karşılık geldiğinden (Şekil 6-1) hızla minimum düzeye ulaşılacak, erkekler tek başlarına gereksinmeyi karşılayamaz durumda kalacaklardır. Örneğin iki cinsin birlikte ortalama 4 saat çalıştıklarını varsayarsak, kadınların hiç çalışmamaları halinde aynı gereksinmeyi karşılamak için erkeklerin 8.4 saat çalışmaları zorunlu olur. Öte yandan avcılık kesintili ve rastlantısaldır, avdan eli boş dönme olasılığı ihmal edilebilir değildir, dolayısıyla, toplum beklenmedik bir hızla açıklıkla karşı karşıya gelebilir. Kadınların çalışmayı azaltmaları durumunda erkeklerin de azaltabilmeleri için ya eü farkını sıfırlamaya çalışmaları, bunun için avcılık tekniklerini geliştirmeleri, etkinliklerini yükseltebildikleri başka av alanlarına yönelmeleri gerekir ya da derleyicilik yapmaya başlamaları beklenir. Teknik gelişmeyi ve doğada hazır bulunan yiyecek miktarını sabit kabul edersek, tek şık kalır, o da, erkeklerin de derleyicilik yapmaya başlamaları.

Öte yandan erkeklerin çalışmayı azaltmaları durumunda, derleyicilikte $eü_K > eü_E$ olduğundan, kadınlar avcılığa geçmezler. Erkeklerin çalışma sürelerini bir saat azaltmaları, kadınların 0.5 saatlik fazla derleyicilik yapmalarını gerektirir. Kadınların kaçamağı büyük etkiler yaratırken erkeklerinkine göz yumulabilir görünüyor. Kuşkusuz bu durum kadınların emeğinin suistimal edilmesini elverişli kılıyor. Ne ki tembellik derleyici-avcıların hoşgörmedikleri bir davranış biçimidir. Avcı-derleyici Andamanlılarda tembelliğin ve işten kaytarmanın şiddetle aşağılandığını öğreniyoruz:

> "Her kişinin hem kendisi hem de diğerleri için yiyecek sağlamak için kendi payına düşeni yapması umulur. Bu yükümlülükten kaytaran bir kimseye, hala yiyecek verilen evlenmemiş bir genç olmadıkça, birşey söylenemez ama kendisini kamp içinde aşağı bir konumda bulur ve arkadaşlarının saygısını tümüyle yitirir." (Radcliffe-Brown [1932] 1964:50)

Gene de erkeklerin kaytarmaktan geri kalmadıklarını öğreniyoruz,

bu gibi durumlarda kadınlar sert çıkıyorlar. Saharanahua kadınları böyle durumlara erkeklere "git penisini ye!" diyorlarmış. $eü_K<eü_E$ olduğu durumdaysa bu kez aynı duruma kadınlar düşecektir.

İki cins, ortalama eşit miktarda çalışarak farklı emek alanlarında konumlanırlar. Bu eşitlik sağlandığı sürece, şu ya da bu emek alanı her iki cinsi de içine alacak denli öne çıkamaz. Böylece toplumumun örgütlenişindeki temel ilke açıklığa kavuşmuş oldu: Eşit miktarda emek harcama koşuluyla verili doğal çevre içerisinde, cinsler en etkin oldukları alanlarda konumlanırlar. Ne ki, erkeklerin koşulları, eşitlik koşullarını kendi lehlerine oynamaya daha elverişlidir, nitekim buna uygunlukla, erkekler toplumun genel geçimine kadınlara kıyasla daha ileri yaşlarda katkıda bulunuyorlar. Ancak avcılığın toplumsal öneminin silikleştiği tarıma geçişle birlikte, erkeğin emek üretkenliği tarımda, tarımı bulan ve geliştiren kadının emek üretkenliğiyle boy ölçüşebilir hale gelir, ve buna bağlı olarak başlangıçtaki çocuksu kaytarmaların sömürüye dönüşmesinin maddi koşulları belirir.

Tablo 6-1'de görüldüğü gibi avcıların geçim araçlarının üretimi ve bununla ilgili işler için haftada harcadıkları toplam zaman ortalama 29.1, derleyicilerinkiyse 17.7 saattir ve erkekler %64 daha fazla çalışırlar. Yiyecek maddelerinin hazırlanması, örneğin kabuklarının ayıklanarak yenilebilir hale getirilmesi, ateş odunu toplanması, sofranın hazırlanması vb. gibi işler için erkeklerin harcadığı ortalama süre 15.4 saat, kadınların harcadığı süreyse 22.4 saattir. Bu alandaysa kadınlar %45 daha uzun süre çalışırlar. Tablodaki bilgilerin erkekleri genel olarak %10 daha fazla göstermesinin nedeni kadının olağan işlerini çocuklarıyla birlikte yürütmesinden ötürü ayrı bir istatiksel analize tabi tutulamamasıdır. Ne ki, aynı durum kadının dinlenme süresinde de, ya da serbest-zamanı boyunca da geçerli olduğundan, farklı emek alanlarında konumlanmış cinslerin emek ürünülerinin üleşiminin, ortalama olarak eşit miktarda emek harcamış iki cins arasında yapıldığını kabul edebiliriz.

Bilinen göçebe devşiricilerde kadınlar ve erkeklerin yenidenüretim periyodu içerisinde ortalama çalışma süreleri denktir. Oysa tersine, tarımcı toplumlarda kadın ve erkeğin çalışma sürelerinin erkek lehine bozulduğunu genel bir olgu olarak saptıyoruz. Örnek

olarak, gelgeç tarım (swidden agriculture) yapan Rodezya'da yaşayan Bemba halkı kadın ve erkeğin çalışma saatlerinin eşitsizliğine ilişkin açık veriler buluyoruz.

"Kasaka'da gevşek mevsimlerde, yaşlı erkekler 20 gün üzerinden 14 gün genç erkekler ise 7 gün çalışır; Kampamba'da ise işin çok olduğu mevsimlerde, tüm yaşlardaki erkekler 9 günün ortalama 8'inde çalışırlar. Birinci örnekte ortalama çalışma günü erkekler için 2.66 saatken, kadınlar için 2 saat bahçe artı 4 saat eviçi işidir. Fakat bu bir gün içinde 0 ile 6 saat arasında değişir. İkinci örnekte ise erkekler ortalama 4 saat, kadınlar 6 saat çalışırlar ve bu rakamlar benzer günlük değişme gösterir." (Richards 1969

Tablo 6-1 !Kung Bushmenlerinde haftalık çalışma saatleri

	Geçim temini	Araç gereç üretimi ve onarımı	Alt toplam	Evişi	Toplam çalışma haftası
Erkekler	21.6	7.5	29.1	15.4	44.5
Kadınlar	12.6	5.1	17.7	22.4	40.1
Erkek/Kadın	1.7	1.4	1.6	0.7	1.11
Ortalama	17.1	6.3	23.4	18.9	42.3

Kaynak: (Lee 1979)

[1939]:394)

Her iki toplumda da temel emek bölümü cinssel emek bölümüdür. Muhtemelen bu ortak noktadan hareketle Bloch, cinssel emek bölümünün kadının erkek tarafından sömürülmesinin sonucu olabileceğini ileri sürüyor.

"Pek çok avcı-derleyici gurubunda, özellikle kadınlar ve erkekler arasında, teknolojinin hiçbir biçimde yol açmadığı gelişkin ve eşitsiz bir emek bölümü görüyoruz. Gerçekte, bu durumlarda emek bölümü kadının erkek tarafından sömürülmesinin nedeni olmaktan çok sonucu olarak görülüyor."

Tezini desteklemek için Güney Amerika'da yaşayan devşiricileri örneklendirerek bunlarda hem geçimin ağırlıklı olarak kadın emeğine bağlı olduğunu, hem kadınların çalıştığı işin daha zahmetli olduğunu ve hem de daha çok çalıştıklarını vurgulayarak, cinssel emek bölümünün sömürünün sonucu olduğunu gerekçelendiriyor.

"Teknolojinin doğasında neden erkeklerin sebze, böğürtlen, kök

toplamaması gerektirdiğini açıklayan bir neden bulunamaz, dolayısıyla üretken faaliyetlerde neden daha az zaman harcadıkları nedeni teknolojide aranamaz." (Bloch 1990:86)

Göçebe devşirici toplumlara ilişkin kadınların erkeklerden daha çok çalıştıklarına ilişkin bir bilgi bulamadım, Bloch'da kendi iddasını kanıtlamaya kalkışmıyor. Lee'nin incelemeleri genellenemez ama aksi genellemenin öyle kolayca yapılamayacağına da uyarır;

"Her iki cins eşit ölçüde sıkı çalışırlar, erkekler geçim araçlarının üretiminde ve alet yapımında daha uzun çalışırlar ve kadınlar ev işi ve çocuk bakımında daha çok çalışırlar." (Lee 1989:43)

Yapılan işin sıkıcılığına gelince, !Kung kadınlarının yaşam biçimlerini oldukça benimsemiş olduğunu öğreniyoruz; "Şiddetle çocuk isterler, mükemmel annedirler ve sık sık istedikleri kadar çok çocukları olmadığından şikayet ederler" (1989:43) Çocuk büyütmenin yaratıcılıktan yoksun ve sıkıcı bir iş olduğunu düşünmeye, herhalde erkekler daha yatkındır.

Ne ki, Güney Amerika devşiricilerinin mitolojilerinde kadınların bir zamanlar erkeklere hükmettikleri, fakat sonunda erkeklerin birleşip gizli törenlerle kadınların sahip olduğu doğaüstü güçleri edindikleri anlatılıyor. Büyük bir kavga sonunda kadınlar yeniliyorlar. !Kung Bushmenleri'nin böyle bir mitleri olmadığı gibi, fiili yaşamları da oldukça farklı;

"!Kunglarda kadının erkek tarafından ezildiğine ya da baskı altında olduğuna ya da erkeğin elinde cinsel sömürüye uğradığını destekleyecek veri kesinlikle yok. Bununla birlikte karşılaştırmalı kanıtlar, !Kung kadınlarının hiç değilse çağımıza dek, Eskimolar gibi kimi devşirici toplumlara ve Avusturalya yerlilerine göre daha yüksek statüde olduğunu gösteriyor." (Lee 1989:45)

Sömürü ilişkileri elbette teknolojik olanaklarla değil, üretim ilişkileri içerisinde tanımlanabilir. Cinssel emek bölümünün sömürüye yol açması başka şeydir ve tersine sömürünün cinssel emek bölümüne yol açması başka şeydir. Cinssel emek bölümü sömürünün nedeni olmadığı gibi, sömürünün varlığının cinssel emek bölümüne yol açma zorunluluğu da yoktur. Kapitalist toplumda kadın erkek eşitliği sömürü koşulları altında sağlanabilir, yani kadının da erkeğin de eşit düzeyde sömürüldüğü sınıflı, sömürüye dayalı bir toplum olanaklıdır. Bir an için Bloch'un cinssel emek bölümünün

erkeklerin kadınları sömürüsünün sonucu olduğu hipotezini doğru kabul edersek, hepsi cinssel emek bölümü temelinde örgütlendiğinden, bütün devşiricilerin kadınları sömürdüğünü ileri sürmemiz gerekir ki, bu olgulara da uymaz. Ne Güney Amerikalı kimi devşiricilerin ideolojik formasyonları, ne de kadınlarının daha uzun süre ve zahmetli işlerde çalışıyor olmaları devşiricilerin karakteristik özellikleri değildir. Bunun yanında, bu toplumların binlerce yıl kurlu, tabakalı, sınıflı toplumlarla etkileşerek yaşadıklarına dikkat etmek gerekir.

Nitekim Meillassoux, "doğada hiçbir şey, ne cinssel emek bölümünü ne de evliliği, babayanlı nesebi ya da dünürlüğü açıklayamaz. Tüm bunlar kadına bir kısıtlama olanak konulmuştur, bu yüzden bunlar açıklayıcı olarak kullanılamazlar, tersine uygarlığın açıklanması zorunlu olan olgularıdır" (Meillassoux 1991 [1975]:21) derken örtük olarak bu soruyu sormuş oluyor. Bu soru avcılığın doğması zorunlu mudur, ya da tarıma geçiş zorunlu mudur, ya da sınıflı topluma geçiş, kapitalizmden sosyalizme geçiş zorunlu mudur sorularıyla aynı kümede ele alınabilir. Tüm bu sorular, en genel olarak A olayının ardından B olayının gelmesinin zorunlu olup olmadığını nasıl açıklarız biçimindeki bir soruya indirgenebilir. A olayının ardından B olayının gelmesi ya, A ve B olayları aynı sistemli yapı içerisinde sistemin kendisini yenidenüretirken geçirdiği aşamalar olduğu saptanabiliyorsa zorunludur diyebiliriz; ya da, A ve B olaylarının birbirleriyle etkileşimini yasalaştırabildiğimiz bir ilişki içerisinde tanılayabiliriyorsak zorunludur deriz. Bu ikincisi de aslında sistemli bir yapının analiziyle kesinliğe kavuşturulabilir. Geçiş ya da oluşum dönemlerinin hep problem olmasının nedeni, bu dönemlerin sistemlerin bozulup yeni sistemlerin kurulma dönemi olmasıdır. Dolayısıyla zorunluluk ifadesini temellendirmek olanaklı olamıyor. Bütün yapabileceğimiz bu süreç içerisinde yer alan unsurları tek tek irdelemek, bunların birleşme ve ayrışma olanaklarını analiz etmek ve alabilecekleri biçimlere ilişkin senaryolar üretmektir. Aynısı geçmiş için de geçerlidir. Bu kez yaptığımız gerçekleşmiş olabilecek biçimler üzerinde tasarımlar geliştirip bunların gerçekleşme olasılıklarını kestirmek, olmuş olanın, olmuş olabilecekler içerisinde neden olmuş olduğunu açıklığa kavuşturmaya uğraşmak-

tır. Bu nedenle ilkin Meillassoux gibi düşünen pek çok marxist ve marxist olmayan bilimcinin görüşlerini temellendirmeye çalışmaları beklenir. Ama iddia etmekle yetiniyorlar[7].

Onların yerine alternatif bir model üretmeye birlikte çalışabiliriz: diyelim ki cinssel emek bölümü yok. Önce, aynı zamanda başka bir emek bölümü de yoksa, bu takdirde önümüze iki şık çıkar: Ya her birey kendi kendisine yeterlidir, dolayısıyla bireyler birbirlerine fazlaca bir gereksinme duymazlar, duydukları kadarını gelgeç beraberliklerle giderirler. Bu durumda toplumun kuruluşunu açıklamak olanaksızlaşır. Ya da her birey her işi yapacak şekilde yönlendirilir. Diyelim, çocukların bakımıyla bir süre erkek uğraşır, tepelerdeki balı toplamak için kadın yola çıkar. Tüm işler bir tür sıraya sokulur. Herkes sırası geldikçe bunları yapar. Eğer her iş sıraya sokularak yapılabilseydi, erkek kadının yerine dokuz ay gebe kalabilseydi, beş altı belki daha ileri yaşlara kadar çocuğu emzirebilseydi belki böyle bir toplum kurulabilirdi. İkinci olarak şu söylenebilir; işlerin sıraya sokulması değil de işlerin belirli bir bileşime göre dağıtımı yapılabilir. Gebelik, emzirme ve bakım kadının zorunlu işi olur, bunun dışında kalan zamanlarda avcılık vb. türü işlere katılabilir, erkek de çocuğun bakımıyla ve derleyicilikle uğraşır. İnceleme şansını bulduğumuz devşirici toplumlarda tam da bunu görüyoruz. Lee'nin verdiği bilgiye göre !Kung San halkında derleyicilikle elde edilen besinin beşte birini erkekler karşılar. "!Kunglarda hem anne hem baba çocuğun eğitimiyle ilgilenir fakat, çocuğa çoğu zaman fiziksel olarak daha yakın olduğundan ana daha çok katılır" (Draper 1975:90). !Kung babaları çocuklarla ilgilenmekle birlikte bakım sorumluluğunu özel durumlarda üstleniyorlar. Örneğin, çocuk pisliğini temizlemekten iğrendiklerini yazıyor Draper. Ama bu durum, çocuk bakımını kadınların elbirliği ile yapmalarıyla yakından ilgilidir. "Çocuğun bakımı ve yetiştirilmesi

[7]Benzer bir problem kadın ve erkeğin cinsiyetlerini nasıl kazandıkları konusunda psikanalizde, daha doğrusu Freud'un teorisinde yaşanıyor. Nasıl oluyor da, kadın ve erkek karşı cinsse yönelmiş cinsel arzu duyuyorlar. Ve bu, yaşamlarının birkaç yılı içerisinde tamamlanıyor. Freud bu sorunu çözmek için Lamarck'tan bile medet umar.

için harcanan emeğin %90'ı anneye diğer kadınların yardım etmesiyle gerçekleşir" (Lee 1989:41). Buna karşılık, çocuk bakımı dışındaki evişlerinin yüzde 20-40 kadarını erkekler yapıyor. Hem erkek çocuk bakımıyla ilgileniyor, hem de kadın avcılık yapabiliyor. Ama gene de bütün devşiricilerde cinssel emek bölümü var. Bu da emek bölümünün dolaysızca sömürüyle ilişkilendirilemeyeceğini gösteriyor. Gülnur Savran insanın doğal belirlenimlerinin ve toplumsal-tarihsel belirlenimlerinin farklılık içinde birlik oluşturduğunu anlatırken şunları yazmış: "... cinsiyete dayalı emek bölümü[8], temeli doğal olan bir emek bölümü olmasına karşın, *giderek artan bir biçimde* toplumsal bir emek bölümüne dönüşmüştür; ama bu temelde yatan biyolojik farklılık hala sürmektedir. *Toplumsal olanın rolü*, ancak, hem biyolojinin hem toplumsal ilişkilerin özgüllükleri kabul edilip, aralarındaki nitelik farkı gözetildiğinde tam anlamıyla kavranabilir. Böyle yaklaşıldığında, cinsiyete dayalı emek bölümü «*toplumsal olan*» *tarafından belirlenir*, ama biyoloji bu belirlemenin *önkoşulu* ve temelidir" (1987:212).

6.4 Bölüşmede eşitlik

"Bir haydut çetesinin bile ganimeti paylaşabilmek için beli bir adalet ilkesine sahip olması gerekir." der Platon. Bütün toplumsal oluşumlarda karşılıklılık ve eşitlik ilgi konusu olmuştur. Bu daha toplumun kuruluşunun başlangıç koşulu olarak belirir. Kadının çocuğu için fazladan emek harcadığı ilk doğal durumdan ilk emek bölümüne, insanlar birbirlerinin gereksinmelerini karşılarlarken ne soyut özdeşlik ilkesiyle ne içgüdüsel eşitlik dürtüsüyle davranmıyorlardı, eşitlik onların kendi olağan yaşam yordamlarının kendiliğinden parçasıydı.

> "(!Kung Sanlılar) kimde ne var ve kimin gereksinmesi var bunu saptamak için dikkate değer bir zaman harcarlar. Bir ayda kaydedilen konuşma konularının yüzde 60'ı, kimde ne olup olmadığı ve kime verip vermediği üzerinedir." (Wiessner 1989:68)

Devşirici toplumları incelerken bu toplumların eşitsizlik üzerine kurulu olmaları bir yana eşitsizliğe karşı sürekli bir uğraş verdikle-

[8] "işbölümü" terimini emek bölümü terimiyle ben değiştirdim.

rini gözlüyoruz. Eşitliği sağlamak bu toplumlarda kişilerin birbirlerine verdikleri önemin ve duydukları sevginin de bir ifadesidir. Eşitsizlikle ilişkili çatışmalar, çekilen zahmetten ya da yoksun kalınan bir isteğin verdiği sıkıntıdan değil; ilişkilerin dostça karakterinin zedeleniyor olmasından, taraflardan birinin diğerinin onurunu incitmesinden kaynaklanıyor.

Bölüşme ilişkisini bozan insest ve zina yanında, hırsızlık ve tembellik en hoş görülmeyen toplumsal suçlar olarak kabul edilir. Bu şu anlama gelir ki, insanlar birbirlerinin ne kadar çalıştıklarına ve ürettiklerine duyarlıdırlar, gizliden gizliye herkesten eşit bir çalışma beklenmektedir. Öyleyse bölüşmede de benzer bir adalet beklentisi olacaktır. Eşitlik, bölüşmenin temel konusudur. Ne, nasıl, neye göre üleşilecektir? Eşitlik kavramı öncelikle bir niceliği ifade eder. Dolayısıyla niceliğin ifade edilmesini olanaklayan tanımlı bir birimi önvarsayar. Oysa, çoğu devşiriciler 10 dan fazla saymasını bilmezler, tartı ve ölçme aletleri yoktur. Herhangi bir uzunluğu ya da hacmi ölçmek için bir birimleri yoktur. Bu durum ilk bakışta eşitlik ifadesini geçersizleştirir gibidir. Ne ki, avuç, herhangi bir kap, el uzunluğu, herhangi bir çubuk, çentik ölçüm yapmak için işe yarar. Hassas bir ölçüm hiçbir şekilde gerekli değildir. Herkese birer kap çorba verirseniz çorbayı eşit olarak dağıtmış olursunuz. Keza cevizi herkese onar onar dağıtırsanız yine eşitliği sağlamış olursunuz. Ama av hayvanını diyelim geyiği dağıtmak istiyorsanız. Bunu ancak etini, derisini, kemiğini ayırıp bu ayrılan parçaları, göz kararıyla eşit olarak dağıtabilirsiniz. Eti parçalara ayırıp, yemeğin içine katarsanız göz kararıyla bir eşitliği sağlamış olursunuz. Dördüncü bölümde incelendiği gibi devşirci toplumlar bölüşmenin başka bir biçimini geliştirmişlerdir, bu biçimde karakteristik özelliği ansal eşitlik değil, zaman boyunca eşitliktir, temelini de toplumsal mülkiyet biçiminde bulur.

Doğadan, geçim ürünlerini elde etmek, doğa ne denli zengin kaynaklar sunmuş olursa olsun belli bir çaba gerektirir. Bu çabanın miktarı, insanın verili toplumsal koşullar içerisinde, gereksinmelerinin karşılanma düzeyiyle belirlenir. Bunun tersi de doğrudur, verili üretim koşulları altında belli bir ürünü üretmek için harcanması zorunlu olan çabanın miktarı, toplumsal gereksinmenin üst

düzeyini belirler. Toplumsal gereksinme, mimimum olarak mutlaka karşılanması gereken bir toplam ile, doğanın sunduğu olanaklar ve üretim kuvvetlerinin gelişme derecesinin izin verdiği kapsamda, en fazla emek harcayarak gerçekleştirilebilecek üretim düzeyi arasında bir noktada oluşur. Dolayısıyla, elde edilen ürünün bölüşülmesi, kaçınılmaz olarak, harcanacak emek miktarının hesaba katılmasını örtükçe içerir. Üretilen ürünlerin üleşilmesi, verili gereksinmenin miktarı ve niteliği temel alınarak, harcanması gereken emek miktarının üleştirilmesi anlamına gelir. Ne ki, emek-zamanın ölçülmesi diğer şeyler yanında, emek süreci zamana dayalı düzenlemeye izin vermeyecek bir belirsizlik sunar. En başta avlanma süreci oldukça kesintilidir. İkinci olarak mevsim ve iklime bağımlılık ve uzmanlaşma düzeyinin düşüklüğü, herkesin her işi yapabilmesi, zamana dayalı bir emek örgütlenmesini olanaksız ve gereksiz kılıyor. Bolluk durumunda dilediği kadar tüketebildiği, yokluk durumunda eldekinin bölüşüldüğü ilişkiler zamana dayalı ilişkileri en az gerektiren ilişkilerdir. En yakın akrabalar arasında ölçme gerekliliği en az doğar. Başka bir anlatımla elbirliğini en kesintisiz ve süreğen kılan, ve elde ettikleri ürünü kendi aralarında bölüşebilen bireyler arasında, ölçme gerekliliği o derecede azdır. Karşılığın niteliğinin, niceliğinin, ne zaman geri verildiğinin ve ne sürede üretildiğinin belirli olmadığı koşullarda ilişkiler ancak dostça olabilir. Bunun tersi de doğrudur, ancak dostça (burada akrabaca) ilişkiler içinde bu tür bir alma verme yaşanabilir. Karşılıktaki bu belirsizliği ancak, ilişkilerin sürekliliği, ezeli ve ebediliği olanaklı kılar. Tersine herhangi bir belirlemeyi olanaksızlaştırır. Eşitlik, an içinde değil süre içinde gerçekleşir. Eşitlik eşzamanlı değil, artzamanlı olarak sağlanır. Obanın kardeşlik temeli üzerinde kurulduğu dikkate alınırsa, obayı oluşturan aileler arası ilişkinin aslında ağırlıklı olarak kardeşler arası ilişkiler olduğu görülür. Bunun anlamı aileler arası geriverimli ilişki biçiminin aslında aile ile temsil edilen üleşimci ilişkilerden bir evrilme olduğudur. Bu nedenle nicelikten, nitelikten ve verme zamanından ve dolayısıyla üretilmesi için zorunlu olan emek-zamandan bağımsız bir verme alma ilişkisi aile içindeki ilişkilerin genellenmesidir.

Karşılıklı verişlerin, farklı zamanda yapılıyor olması ve verilen

ve alınanın aynı nitelikte emek ürünleri olabilişi, eldeğiştirilen ürünlerin üretilmeleri için harcanan emek-zamanının bir karşılaştırma öğesi olarak işlev görmesini göreli olarak gereksizleştirir. Ama yeterli süre tanınacak olursa, bu o kadar doğru görünmeyebilir. Örnek olarak, aynı obada yaşayan akraba olmayan iki avcının, aynı süre içinde diyelim bir hafta içinde, birinin eli boş dönmesine karşın diğeri avla dönecek olursa, av ikisi arasında bölüşülür. Bu süre içinde avcılar avlanmak için eşit zaman harcamış olmalarına karşın yalnızca yarısının emeği ürüne dönüşmüştür. İkinci hafta bu kez diğer avcının avlanabildiğini, ilk hafta avlayanın eli boş döndüğünü varsayacak olursak, iki haftalık süre içinde toplam et üretiminde avcı başına düşen zaman miktarı eşitleneceği söylenebilir. Aynı durum derleyiciler için geçerlidir. Bir gün içerisinde çevreye yayılan derleyicilerin dönüşte getirdikleri, fazla getirenlerin az getirenlere vermesi yoluyla paylaştırılır. Gerek avcıların gerekse derleyicilerin, değiştirdikleri ürünler aynı niteliktedir; aynı nitelikteki ürünler gecikmeyle el değiştirmişleridir. Nitelikteki aynılık, kendiliğinden zamanda eşitliği sağlar. Aynısı geriverimli ilişkiler için de geçerlidir. Ama kuşkusuz armağanlaşan tanımlı bireylerin farklı niteliklerle birbirlerine karşılık vermeye başlamalarıyla daha karmaşık hale gelir, çeşitlilik arttıkça üretildikleri emek miktarıyla ilişkisi silinir. Armağanın, antropologların olduğu kadar sosyologların da ilgisini bu denli yoğun çekmesinin nedeni, işte bu soyut karakteridir.

Başlangıçta anababa çocuklara, yaşlılıklarında da çocuklar ana babalarına tek yönlü olarak verirler. Çocuk belli bir yaşa gelene kadar veremez, anababa belli bir yaşa gelene kadar çocuklarının emek ürünlerine sürekli bir gereksinme duymazlar. Yaşlandıklarındaysa bu kez sıra evlatlara gelir. "Üretken yıllarının üstünden çok geçmiş olmasına karşın evlatlar ve torunlar yaşlıları besler ve bakarlar" (Lee 1968b:36). Bu aynı zamanda, en sıcak ve sevgili insan ilişkilerine tekabül eder. Yiyecek kaynağını üretemeyen devşirici toplumlarla, yiyecek kaynağını üretebilen toplumlar arasındaki önemli farklardan birisi, anababa çocuk ilişkisinde kendisini gösterir. Göçebe devşirici toplumlarda, tarımcı toplumlara göre çocuğun kendi geçimine kendi çabasının katkısı daha erken yaşta başlar, buna koşut olarak tarımcı toplumlarda anababanın çocuklar

üzerindeki otoritesi daha kesin ve etkilidir, saygı beklentileri daha fazladır.

Anababa ve çocuklardan sonra kardeşler ve dünürle arası ilişkiler geliyor. Avda elbirliği yapan kardeşler ürünü aralarında bölüşüyorlar, bir kısmını armağan ediyorlar, darlık zamanlarında dünürleriyle bölüşüyorlar. En sıcak ve sevgili ilişkiler yaşama mücadelesini en yüksek dayanışmayla yürüten ve birbirlerinin emek ürünlerine en fazla bağımlı olan kimseler arasında kuruluyor. Dolayısıyla karşılık bekleme kaygısının en aza indiği ve aynı zamanda beklenen karşılığa en uzun zamanın tanındığı, özveri ve dayanışmanın en yüksek düzeyde yaşandığı ilişkiler de bunlar oluyor. Aile içindeki ilişkiler, kardeşler arası ilişkiler ve dünürler arası ilişkiler bu bakımdan sıralamaya sokulabilir. Yakınlık ve dayanışma ilişkilerinin derecesi aynı zamanda, beklentinin niteliğinde, niceliğinde ve geriverilme süresinde de bir belirginlik derecesine karşılık geliyor. Başka bir anlatımla akrabalık ilişkileri, toplam toplumsal ürünün dağıtılma biçimleriyle çakışıyor. Av ürünün üleşilmesinde tipik olarak, önce avcılar, sonra, anababa, sonra karı koca, evlatlar, sonra, kardeşler (her iki tarafın kardeşleri) daha sonra, akrabalar ve hısımlar geliyor. Eşitlik tartışması en yakın akrabalar arasında en düşük düzeyde yapılıyor. Geriverimli ilişkilerdeyse karşılaştırma, ürünler arasında yapılmaz, kişiler arasında yapılır. Eş statüdeki kişiler, örneğin kardeşler birbirlerine sakınımsızca verirler. Kardeş çocuklarının her biri birbirine daha fazla vermeye çabalar. Yaşlılar gençlere daha çok verirler. Daha genel bakışla, akrabalık terminolojisi bir bakıma bireylerin toplumsal koordinatlarını, birbirlerine göre toplumsal yerlerini ifade eder. Bireyin yaşa ve cinsiyete göre emek bölümündeki konumunu, eş bulabilme olanaklarını, başka bir bireye ve genel olarak topluma karşı hak, görev, yükümlülük ve sorumluluklarını açığa vurur.

6.5 Eşitsizlik

Gerek ürünün üleşilmesinde gözetilen kurallar gerekse her iki cinsin emek sürecindeki üretkenlik farklılıkları, eşitsizliğin varlığına işaret eder; yaşlılarla gençler, evli olanla olmayan, kayına nababayla anababa, avı ilk vuran, ya da ilk gören, ya da avı vuran oku

yapan vb. ile diğer avcılar arasında, hiç değilse ürünün dağıtım önceliği bakımından ve dağıtılan kısmın arzu edilirliği bakımından belli farklar göze batıyor. Bunlara statüde eşitsizlik diyebiliriz. Ama, biri dışında, bu eşitsizlik görünüşleri de geriverimli karakterdedir, bu zaman diliminde hep verici olan sonraki bir zaman diliminde hep alıcı olacaktır. Evli olanla evli olmayan, yaşlıyla genç arasındaki eşitsizlik, eşsüremlidir, uzun bir zaman içerisinde eşitsizlik gözlemlenmez, aynısı diğerleri bakımından da söylenebilir. Bu bakımdan kadınlarla erkekler arasında olan dışında tüm eşitsizlikler geçicidir[9].

Çok karılılık eğiliminin bir uzantısı olarak evlenme yaşı geciken, yani eşleşme yoluyla toplumdan alamayan erkek bu süre boyunca kendi geçimini kendisi sağlar[10], kuşlar gibi özgür olmak dünyayı tanımak için gezip dolaşmak için epey zamanı vardır. Yaşlandığında bu kez avcılık becerilerini yitirdiğinden bulunduğu emek alanından çekilip başka uğraşlara yönelir. Üstelik emek üretkenliklerindeki farklardan dolayı kadının işten kaytarmasının toplumsal etkileri erkeğe göre daha ağırdır. Erkeğin kendi kişisel arzularıyla oyalanmaya ya da zihinsel etkinliklerle özel olarak uğraşmaya ömrü boyunca daha fazla zamanı ve olanağı olur. Gençliğinde kişisel serbest zamanı daha bol ve özgürdür, yaşlılığında deneyimli birisi olarak başka beceriler edinmeye, kendini düşüncelere ve sanata vermeye daha hazırdır ve bunu gerçekleştirecek olanağı vardır. Bu sayede düşünsel derinlik ve kuvvetli bir kişilik geliştirebilir. Kadının erkeğe göre erken yaşta evlenmesi genç kızın erkeğin

[9] Hadza erkeği kadın ve çocuk karşısındaki üst statü konumunu kendi emek ürününün tüketiminde açıkça ortaya koyuyor: "Erkekler eti, kadınlar ve çocuklardan uzakta birarada yerler; kadınlar ve çocuklar ne yediklerini görmemelidir, yediklerine onların katılmasını istemezler." (Woodburn 1979:254)

[10] "Kız kendi ya da onu evlat edinmiş anababasıyla evlenene kadar birlikte yaşar. Oğlan gelişmesini tamamlayıp, genç bir erkek olma durumuna ulaşınca, öz ya da üvey anababasıyla birlikte yaşamaya son verir, evlenene dek kendi bekarlar kulübesinde iskan tutar, kendi yiyeceğini kendisi edinir." (Radcliffe-Brown 1964 [1932]:91)

ideolojik tabiyetine terk edilmesi demek olur, çocukluktan kurtulur kurtulmaz kendisine sunulan dünya erkeklerin tek cins olarak çizdikleri çarpıtılmış dünyadır. "Erkeğin dinsel yaşamının dayandığı temel kadının emeği yoluyla kazanılır. Ne ki bu 'gerçek' temel, ideolojik düzeyde hiç gözlenmez; erkekler, sanki, kadınların bulunmadığı sırf kendilerinin ulaşabildiği kendi uğraşları olan ritüel uygulamaların insanın üretiminin tek belirleyicisiymiş gibi davranmaya devam ederler" (Hamilton 1989:106). Çok karılılığın hakim eşleşme biçimi olmasının yanısıra, evlenen kadın ve erkek arasındaki yaş farkının dünyanın geri kalanında yaşayan göçebe devşirici toplumlara göre daha da büyük olduğu Avusturalyalı devşiricilerde dinsel düşünce tümüyle erkek üzerinde odaklanmıştır. Kadınlar dinsel ayinlere katılamazlar bile. Her ne kadar göçebe devşirici toplumlarda çokkarılılık Avusturalya dışında sadece bir eğilim olmaktan öteye gitmiyor ve bulunduğu durumda sömürü ilişkisi barındırmıyorsa da, ilerde artı-emeğe ilk kez düzenli olarak el konulan ilişki bey ve karıları arasında gerçekleşecektir.

Devşirici toplumların en büyük çatışma konusu bekleneceği gibi kadınlarla ilişkilidir, ardından dinsel konular gelir zaman zaman birbirlerini büyü yapmakla suçlarlar. Berndt'in Avusturalyalı devşiriciler Walmadieri and Guagadja hakkında şunları yazar:

> "İnsanlar yiyeceğin adaletsiz bölüşümü, kaba davranışlar yüzünden, karşılıksız bırakılan ziyaretler ve armağanlar yüzünden münakaşa ederler. ... En sık işitilen suçlamalar gururluluk, kendini beğenmişlik, tembellik, bencilliktir." (Berndt 1972:203)

Obayı etkileyen kararların alınmasında yetişkinler ya da yetişkinliğe yakın kişiler rol oynar. Karar öncesinde, komşular, arkadaşlar, elbirliği takımları aralarında konuşur, görüş oluşturmaya çalışırlar. Karar verme sürecinde bireylerin ileri sürdükleri çözümlerin benimsenmesi, oba üyelerini cezbetme ve ikna etme başarısı ile belirlenir. Kişilerin konuyla ilgili bilgi birikimi ve muhakeme gücü, tutarlılık ve kararlılığı, sözüne güvenilirliliği ve cesareti, bunlar gözde nitelikler olmasına rağmen, ikna etmeye yeterli olmayabilir. Farklı durumlarda farklı kişileri öne çıkarabilir. Ayrıca ortaya atılan çözümün yeterliliği, çözümü ortaya atan kişiden bağımsız olarak da kabul edilebilir.

> "Sonunda kabul edilen fikir, kendi fikrinin benimsenmesini ya da reddedilmesini diğerlerine bırakarak tartışmanın ileri aşamalarına katılmamış bir kişi tarafından ortaya atılması sık gerçekleşir." (Silberbauer 1989:29)

Silberbauer'in bildirdiğine göre, G/wi ayrılıkların çatışmaya dönüşmesine izin verilmez. Ama, oba üyeleri bir araya gelip tartışmaya koyulduklarında daha çok konuşan ve kararları daha çok benimsenen yaşça büyük olanlar ve erkeklerdir. Devşirici üretim ilişkileri erkeği öne çıkaran bir örgütleniş sergiliyor. Avusturalya'da yaşlıların yöneten konumunda görünmesi, ilk anda yanıltıcı etki yaratıyor, bir yaşlılar yönetimi çağrıştırıyor, oysa bu yaşlılar cinsiyetleriyle belirlenmişlerdir; erkektirler[11].

Her ne kadar cinsel özgürlük sınıflaşmanın tarihiyle giderek zayıflıyorsa da devşirici toplumlarda özgürlük asıl olarak evlilik öncesine aittir. İnsest yasağının yanısıra zina ile birlikte evli kişinin cinsel yaşamı alabildiğine daraltılır. Zina eşlerin birbirlerini toplumca tanımlı yasak ve yaptırımlar çerçevesinde *sahiplenmelerinin* sonucudur. Eşleşme, Eskimo erkeğinin gebe karısının yerine av seferine çıkarken eşinin karısını almak için izin istediği gibi, okun kişisel mülkiyet edinilmesine benziyor.

> "Evlilikle erkek, karısı olan kadınla cinsel ilişki kurma hakkını tek başına elde eder. Aynı zamanda evli bir erkeğin evli olsun olmasın diğer kadınlarla cinsel ilişki kurmaması görevidir. Cinsler arasındaki serbest cinsellik evlilikten öncedir, bunda bir zarar görülmez. (Radcliffe-Brown 1964:50)

Her ne kadar göçebe deşirici toplumlar buna evliliğin kırılganlığıyla karşı koyuyorlar cinsel yaşamı özgürleştiriyorlarsa da, insest ve zinanın katılık derecesi, şu ya da bu cinsin toplumca tanımlı bir kişisel mülkiyetinin önünü açık tutuyor. Sınıflı toplumlarda ömür boyu evliliğin kadının aleyhine kesin yasaklardan biri haline geldiğini görüyoruz. Binekli devşirici Komançiler sınıflı toplumları son

[11] Örnek istenirse: "Muhtemelen toplumda varolan ilk hiyeraşi biçimi gerontokrasiydi. ... yaşlılar arasında da hemen hemen kesin olarak yaşla birlikte gelen güvensizlikler vardı ve sonuç olarak gençler üzerinde etkili olmak ve saygınlıklarını kazanmak için varolan tüm yolları kullanmışlardı." (Bookchin 1994 [1991]:79)

derece yakından çağrıştırmaktalar:

> "... kırkbeş Komançi zinasında ... üç vakada koca karısını sünnet etmiştir; dördünde burnunu kesmiştir, ve birinde ayaklarını bir daha yürüyemeyeceği şekilde sakat etmiştir." "Komançi bir kocanın karısını öldürmesi —herhangi bir nedenle— cinayet değildir. Hatta kendi ailesinin bile sarsamayacağı mutlak ayrıcalıktır, haktır." (Hoebel 1954:139)

Anasoylu tarımcıTrobrianlılar hakkında Malinowski şöyle yazar:

> "Evlilik sadakatine her ihanet Trobriand Adalarında Hiristiyan öğretisindeki ve Avrupa yasalarındaki kadar katı yargılanır, en püriten kamuoyu bile bundan daha katı olmayabilir. Yine de herhalde söylemek gereksiz ki yasalar bizim toplumumuzdaki kadar çok ve kolay çiğnenir ve o kadar da çok çarpıtılır." (1992 [1929]:107)

Malinowski'nin verdiği örneklerde hep suçlanan ve zarar gören kadınlardır.

Topluluğun geçimine uzunca süre katılmayan genç erkek, evlendikten sonra kayına nababasına yükümlenir. Avusturalyalılarda bu avcının etin tümünü kayına nababasına teslim eder, dağıtımı kayınbaba yapar, !Kung damadı başlık hizmeti olarak kayınanababanın yanında çalışır, kayına avın en iyi kısmı sunar. Her ikisinde de damat kayınanababasına sık sık armağanlar verir. Göçebe devşirici toplumlarda, bireylerin kendi davranışları ile ilgili kararları kendilerinin aldığını ısrarla vurgulayan Leacock, "gençlerin evliliği üzerinde yapılan görüşmelerde otonomi ilkesinin" istisna olduğunu yazmış. (1989:228) Tüm bunlar, ölüm ayrılma gibi nedenlerle geri devredilemez şeylerdir. Sadece, ölen karının yerini, kız kardeşi, ölen erkeğin yerini erkek kardeşi alabilir. Oysa tarımcı ve göçebe çoban toplumlarda, sığır, tarla, artı-ürün devredilebilir. Bu bakımdan başlık konusunun mülkiyet ilişkileri içinde en yoğun olarak girdiği ilişkiler kaçınılmazca bu toplumlar olur. Dışarıdaki bu ayrılmaya içerideki bölünme eşlik eder, cinsler arasındaki verili eşitsizlik tohumu akraba olmayan, bu haliyle topluma yabancı soydan gelen cinsin altta kalışına toplumu kayıtsızlaştırır.

Geriverimliliğin bölüşmeden armağanlaşılanların nitelikçe farklılaşmasıyla ortaya çıkan emek-zamandan kopuş aynı zamanda eşitsizliğe kapı açar. "Geriverimlilik gereksinme doğana dek ertelene-

bilir, başlangıçtaki armağana eşdeğerlik hiçbir şekilde zorunlu değildir ve madde akışı şu ya da bu taraf lehine uzun süre dengelenmeyebilir" (Sahlins 1978:206). Dengeleme bilinçli bir süreç değildir, zaman geçtikçe aynı malların verilip alınması dışında eşitlik gözetilemez, dolayısıyla tartışılamaz hale gelir. Daha doğrusu olası bir çatışma, maddi temellere oturtularak incelenemez hale gelir. Armağanın işte bu soyut karakteri onu, meta üretimine de harika bir biçimde uyumlanmasına izin verir. Nişan, nikah, sünnet vb. düğünlerindeki armağanlaşmalar, yılbaşı, bayram günleri, anneler günü, sevgililer günü vb. armağanlaşmaları, organ ve kan bağışları, vakıf ve dernek etkinlikleri, firmalar tarafından verilen davetler ve dağıtılan eşantiyonlar, iş yemekleri, komşuluk günleri, kabul ve davetler, iş arkadaşları arasındaki armağanlar gelişmiş meta üretimine dayalı toplumların yaygın pratikleridir. İnsel, Fransayla sınırlı makalesinde, vereceği fikir adına armağanın anlamını bozmayı göze alarak yapılmış hesaplamaları inceleyerek şu sonucu varmış: "Meta ilişkilerinin çok daha yaygın olduğu, çalışan nüfusun %80'den fazlasının ücretli olduğu Fransa'da armağan ilişkilerinin boyutu meta ilişkilerinin ölçüsü olan GSYİH'la neredeyse denk göründüğüne göre; ücretli nüfus oranı çok daha sınırlı, buna karşılık hane halkı içinde öztüketim alışkanlıkları daha güçlü olan Türkiye'de armağan ilişkilerinin daha da büyük bir yer işgal ettiğini düşünmek kolay olacaktır" (İnsel 1995:119). Gerçekten tanımların anlam içerikleri çok zorlanmış hatta çarpıtılmıştır, örneğin armağan senet yerine kişisel söze dayalı borçmuş gibi ele alınmış, ama bu haliyle de, armağanın tek başına sömürüye dayalı bir toplum biçimine kendiliğinden kapalı olmadığı fikrini vermeye yeter.

Son olarak akrabalık derecesi azaldıkça bölüşme öncelikler sırasına göre yapıldığından, bölüşme sonucunda edinilen payda da bir azalma olur. İşte bu eşitsizlik türü, buna gurup eşitsizliği diyebiliriz, gelecek kurlu ve tabakalı toplumları yaratacak tohumdur. Akraba olanlarla olmayanlar ayrımı, kendi içinde kardeş olanlarla olmayanlar, ayrımına dayanır. Aile akraba olmayanların birliği olduğundan kendini belli bir cinsten olan olmayan ayrımına yerleştirir. Aslında bu geriverimliliği bölüşmeden de köklü bir biçimde ayırteder. Geriverimlilik bağımsız bölüşme birimleri arasındaki

eldeğiştirme biçimi olarak nitel dönüşüme uğrayıp takasa evrilmeye açıktır. Buna koşut olarak akraba öbekleri soylar olarak birbirlerinden ayrılmaya yatkındır. Aralarındaki ağırlıkla barışçı ilişkiler ağırlıkla dövüşçü ilişkilere kaymaya elverişlidir. İnsestin kökeninde bölüşme vardır. Mülkiyetin özelleşmesi ölçüsünde, insest sınırı daralır. Bu zinayla birlikte daha açıklılıkla görünüyor. Göçebe devşirici toplumlar göçebeliklerinden dolayı birikim yapmazlar. Dolayısıyla temel kavga konusu kadın olarak kalır. Üretilmiş zenginliğin birikmesi ve kuşaklar boyu aktarılır hale gelmesi zinayı insestten daha hissedilir bir yasak haline getiriyor. Mülk ister üretilmiş olsun, ister elbirliğiyle başka toplumlar karşısında mülkedinilmiş olsun yararlı bir şeydir. Bu yararlı şeyi sahiplenenler kendilerinden sonra bundan kimin yararlanacağını umursamasalar bile, yaşamaya devam edenlerin umrudur. Kendileri bu konuda kural koymasa bile sonra gelenler koyarlar. Soy, kendini başka toplumlardan birikmiş ve doğal zenginliği önceki kuşaklardan devredilmiş bir hak olarak kabul ederek, kendini diğerlerinden ayıran akraba öbeğidir.

Göçebe devşirici toplumlar ne bireyler arasında ne cinsler arasında ne obalar arasında sömürü ilişkilerini barındırmazlar ama akrabalar arası eşitsizliğe, kadın erkek arası eşitsizliğe ve birbirleri arasındaki eşitsizliğe kapılarını tümden kapatamamışlardır. Bu onların kendi toplumsal örgütlenmelerine içkindir. Çünkü bu toplumlarda aile temel örgütlenme birimidir. Çocukların eğitim ve bakımı her ne kadar kollektif gibi görünse de aslında önce kendi anababasının sorumluluğu altındadır. Obanın esas olarak kardeşler gurubu olarak ortaya çıkmasının ardındada bu olgu yatar. Toplum eşleşme yoluyla kurulur. Toplumun örgütlenişi cinsler yoluyla gerçekleşir, eşleşmeyle her bir cins kendi kayınlarına yükümlülükleriyle bağlanarak toplumu örer. Toplum bireylerin kendi bilinçli elbirliğiyle kurulmuş bir bütünlük olarak değil, kendi aile birliklerini kurarken ortaya çıkardıkları gevşek oluşum gibi görünür[12]. Bununla birlikte hiçbir tek aile diğer aileler olmaksızın kendi başına yaşaya-

[12] "Ne zaman bir münakaşa tarafların birbirlerine anlayışlı davranamadıkları ciddiyete bürünse, birlikte yaşayıp dövüşmektense kampı bölüp ayrılmak daha kolaydır." (Lee 1972:360)

maz. Ailenin kuruluşu doğası gereği, evlilik biçimlerinin, evlilik sonrası yerleşme biçimlerinin, dünürlük ilişikilerinin kardeşler arası ilişkilerin, kuşaklar arası ilişkilerin düzenlenmesini gerektirir. Öte yandan evlilik bireyler arası değil toplumlar arası bir ilişkidir. Evliliğin iki birey arasında yapılıyor olmasına karşın, evlilik ediminin toplumlar arası bir ilişki olarak gerçekleşmesi bu toplumların kendi iç çelişkisini kurar.

Bu toplumlarda eşitsizlik dikey değil yataydır. Bireyler, haneler, obalar arasındadır. Aynı toplum içerisinde zenginliğin bölüşülmesi ve çalışma süresi bakımından kişisel ya da zümresel farklılaşma henüz yoktur. Erkek kadın karşısında cins olarak saf bir üstünlük edinmemiştir, bunu ancak yaşlı olarak o da sadece statü bakımından edinebilir. !Kunglarda, "Önderlerin çoğu erkektir, fakat kadınlarda önderlik konumu edinebilirler" (Lee 1990 [1979]:344). Bunun dışında her iki cins ortalama eşit sürede çalışırlar, bölüşmeden aldıkları pay ayrıcalıklı değildir. Yaşamları boyunca toplumun geçimine yaptıkları katkı bakımından eşitsiz konumdadırlar ama birbirleri karşısında değil. Çünkü erkek katkıda bulunmadığı süre boyunca almaz da. Eşitsizlik, toplumun geçimine yapılan katkıda ve buna koşut olarak alınan payda ve ikinci olarak, bireyin ya da ailenin kendi emek ürününü akrabalık derecesine bağlı olarak bölüşmesinde vardır. Dikey eşitsizlik ilk kez kesinlikle toplumun bir kesiminin toplumsal artı-emeği *yönetmeye* başlamasıyla kurulacaktır. Göçebe devşirici üretim ilişkilerinde, ne erkekler bir zümre olarak kadınların; ne herhangi bir birey, aile ya da akraba grubu başka bir bireyin, ailenin ya da akraba grubunun artı emeğine el koymaz.

7

Hiyerarşinin Doğuşu

En iyi yönetim, en az yöneten yönetimdir.
Çeyen sözü

7.1 Oturgan Devşiriciler

Oturgan devşiriciler derleyicilik ve avcılık yaptıkları, ne hayvan beslemeyi ne bitki ekip biçmeyi bilmedikleri ya da uygulamadıkları halde tarımcı toplumlara benzerler; onlar kadar karmaşık bir toplumsal örgütlenme geliştirebilmişlerdir. Her iki üretim yordamı arasında temel karakteristik ortak nokta vardır, o da her ikisinin de belli bir yerleşim bölgesinde uzun süre kalmalarıdır. Elverişli coğrafya koşulları kimi devşirici toplumlara tıpkı tarımcılarda olduğu gibi yılın belli aylarında yiyecek üretme, diğer aylarında ise ürettiklerini tüketme olanağını vermiştir. Gerek hayvan gerekse bitki örtüsünün sunduğu beslenme olanakları mevsimliktir. Belli mevsimlerde bol olan ürün başka mevsimlerde az bulunur ya da tamamen bulunmaz. Dolayısıyla devşiriciliğe dayalı oturgan bir yaşama yordamının ortaya çıkabilmesi için yıl boyunca farklı besin türlerinin bol olarak bulunabilmesi zorunludur. Yiyecek ve su kaynaklarının yıl içerisinde kutupsal bir dağılım gösterdiği coğrafya koşulunun toplum üzerindeki etkisinin iki kutuptan birine sürekli göçmeye sürük-

lemek olması beklenebilir. Ama verili coğrafya koşullarına uyumlanmanın başka bir yolu daha vardır. Sürekli göçmek yerine ürünün görece daha bol olduğu kutuplardan birine yerleşmek ve bu besinin bol olduğu süre içerisinde kıt dönemi karşılamak için depolamak. İşte bu depolama olanağına bağlı olarak, toplum iki yöre arasında ya yarı göçer ya da oturgan bir karakter kazanacaktır. Kuzey Japonya'da yaşıyan Ainular örnek verilebilir.

> "Ainunun iki temel devşirme faaliyetleri çevrimi vardır: iki ay gevşek geçen kış mevsimi ve ilkbaharın başlangıcından sonbahara kadar süren çalışma mevsimi, iki ya da üç ay erkeklerin avlanmasıyla geçirilir, beş ya da altı ay kadınlar derleyicilik yaparlar ve sekiz dokuz ay kadınlar ve erkekler balıkçılık yaparlar (çoğunlukla som balığı). Ainu geçim faaliyetlerinin çevrimi iklimin ve bununla bağlı olarak biotik türlerin mevsimlik değişmesine tekabül eder. En önemli faktör kar tabanıdır, bütün kış boyunca yeryüzünde kalır. Ainu yılını iki ana kısma böler." (Watanabe 1972:466)

Bu tür devşiricileri yarı göçebe terimi ile değil de, *oturgan* terimiyle nitelemeyi yerinde buluyorum. Çünkü bu toplumları karakterize eden olgu artık göçebe olmaktan çok, yerleşmeye yüz tutmalarıdır; göçmekten bir ölçüde kurtulup sabit konutlar yapıyorlar ve yılın önemli bir kısmını burada geçiriyorlar. Ama sözcüğün kesin anlamıyla yerleşik de değiller, yerleşiklikten vazgeçme eğilimini de barındırıyorlar, ya da göçebe yaşam biçiminden kurtulamıyorlar. Oturgan terimi bu iki birbiriyle yenişen eğilimi birleştirebildiğinden onları daha iyi niteliyor. Kurgusal olarak varsaydığımız bu iki kutup arasındaki uzaklık, belli mevsimlerdeki ürün bolluğu ve ara mevsimlerde yiyecek kaynağı bulabilme olanakları oturma koşullarını belirliyor. Yerleşme yeri sabit olmasına rağmen göçebe devşirici toplumlar gibi geniş bir arazi üzerinde yayılmaktan tutalım, ailelerin bir kısmının, ya da kimi aile üyelerinin, örneğin erkeklerin, avlanmak için belli bir süre evlerinden -yerleşme yerlerinden- ayrılmalarına (Kuzeybatı Kızılderilileri, Ingalik, Taremiut vb.) kadar geniş bir spektrum içerisinde farklı oturganlaşma örüntüleri gözlemek olanaklı. Ainuda, çekirdek ailelerin kimi erkek üyeleri dağa ayı avı için çıkarlar, diğerleri yerleşme yerinde kalıp balık ve

geyik avlarlar. Kuzey Alaska kıyılarındaki Eskimolarda, kimi çekirdek aileler av ve kara memelilerini avlamak için yaz kamplarına taşınırlar, diğerleri kış köylerinde kalıp deniz memelilerini avlarlar. Devşirici toplumların hiçbiri, iklim koşullarının yıl boyunca tekdüze olduğu çöl ya da tropik iklimlerde oturganlaşamamışlardır. Bu toplumların oturganlaşmalarında rol oynayan önemli bir faktör, geçim kaynakları arasına deniz memelilerini de katmalarıdır. Oturgan devşiricilerin küçük bir azınlık dışında (örnek Ainu) hemen hepsi deniz memelilerini avlarlar, balıkçılık yaparlar. Oturganlaşmayla birlikte tanımlı bir arazi parçası, üzerinde kalıcı konutlar inşa edildiğinden, tarımsal üretim yapılmadığı halde, emek aleti olarak işlev görür, bedenin inorganik uzantısı haline dönüşür.

Yiyecek kaynaklarının yıl içerisinde kutupsal bir dağılım gösterdiği coğrafya koşullarında oturganlaşmış toplumlarla tarımcı toplumlar arasındaki sabitliğe dayalı önemli benzerlik her ikisinde de ambarın üretim aracı olmasıdır. Ambarlama oturgan devşiricileri diğer devşirici toplumlardan köklü biçimde ayırır. Yukarıda işlendiği gibi, göçebe devşiriciler, yıl boyu geçimlerini sağlamak zorunda kalan toplumlardır. Bırakalım ambarı, kendi kişisel eşyaları dışında pek bir şey taşımamaya özen göstermekteydiler. Oturganlardaysa ambarlama, bolluk mevsiminde ambarlanan yiyecek miktarının kıtlık mevsiminde tüketilecek miktarı karşılayacağı beklentisi üzerine kuruludur. Ne ki bu beklenti iklim düzensizliği gibi birçok nedenle gerçekleşemez, dolayısıyla en kötü durum gözetilerek olağan gereksinmenin üzerinde ambarlama eğilimi doğurur. Olağan gereksinilenin üzerindeki bu fazla, tarımcı toplumların tohumluk için ayırdıkları kısma tekabül ediyor. Bu özellikleri bakımından oturgan devşiriciler tarımsal üretime uyarlanmaya son derece elverişli bir görünüm sunarlar, ama arada önemli bir farklılık vardır. Tarımcı toplumların tohumluk olarak ayırdıkları tahıl emek sürecinin içkin öğesidir, sürecin yinelenebilmesi için zorunlulukla belli bir miktarın ayrılması gerekir. Oysa, oturgan devşiricilerde ambarlanan miktar dolaylı olarak emek sürecine girer, girmeyedebilir, öngörüye bağlıdır. Tarımsal üretimde ürünün ne kadarının ayrılacağına karar vermek bir planlama konusuyken, aynı şey bu toplumlar için söylenemez, yaptıkları daha çok bir çeşit güvenceye almaktır.

Göçebeliğin durulmasının hazırladığı olgulardan çok tipik olanı, nüfus artışıdır. Oturganlaşmanın yiyecek kaynakları bakımından kutupsal nitelikteki coğrafya koşullarında gerçekleşmesinden ötürü, dar bir alana birden çok toplum sığışmak zorunda kaldığından, toplumlar belli bir nüfus yoğunluğunda istikrara zorlanır. Yüksek nüfus yoğunluğu ve oturganlık toplumun daha kararlı olmasını ve kurulan dengelerin özenle korunmasını gerektirir.

Taşınmayan nüfus kompozisyonunu ağırlıkla göçmeye ayak uydurmakta güçlük çeken yaşlılar, çocuklar ve dolayısıyla kadınlar oluşturur. Böylelikle, cinssel emek bölümü korunmakla kalmaz, verili cinssel emek bölümü yerleşme tercihleri üzerinde belirleyici olur. Yerleşme yerinin belirlenmesinde derlemeye elverişli olması birincil önemdedir. Kuşkusuz, yerleşim yerinin yakın civarındaki avlanma olanakları, erkek nüfusunun hiç değilse bir kısmının, av seferine katılmayışlarının gerekçesi olacaktır. Erkeklerin derleme bölgesinin civarında avlanması, bilinen oturgan devşicilerin çoğunluğunun ortak özelliğidir. Verili cinssel emek bölümü koşullarında, çocuk ve yaşlıların göçme zorluğu, nüfus artışı, kalıcı konut ve binaların inşası, kadının emek alanının çoğu durumda daha güvenceli bir geçim olanağı sunuyor oluşu toplumun yerleşik yaşama dönemini, dolayısıyla, derleyiciliğe dayalı toplumsal örgütlenme biçimlerini öne çıkarır. Yerleşme yeri bir kez derleme koşullarına göre belirlendiğinde, bu, evlilik sonrası yerleşme biçimleri üzerinde etkisini gösterecek, sonuçta, anayerli ya da dayı yerli evlilik biçimlerini olanaklayan koşullar doğacaktır. Aberle'nin Murdock'un Ethnografya atlasından yararlanarak yaptığı çalışmaya göre, Kuzey Amerika'daki toplumların %67'si anayerli, %13'ü dayıyerli, %13'ü babayerli, %8'i ise ikiyerli ya da yeniyerlidir.

Nüfus yoğunluğunun düzeyiyle korelasyon içinde bulunan bir başka olgu, köy yaşamının ortaya çıkmasıdır. Buna koşut olarak bir yandan köy endogamik bir eğilim taşır, öte yandan köyler birbirlerine yakın kurulduğundan eş bulmanın önündeki kısıtlar azalır. Buna bağlı olarak genel çokkarılılık eğilimi zayıflar, evlilik biçimleri ağırlıkla çapraz yeğen evliliği karakteri göstermeye başlar. Tüm bunlar soy örgütlenmesinin koşullarını hazırlar. Anaçizgili örgütlenme, olabilecekler içinde en yüksek olasılığa sahiptir. Bu örgüt-

lenme tipi çokkarılılığa sınırlı düzeyde izin verir. En rastlanan çokkarılılık tipi sororal çokkarılılıktır; çünkü, karısının anayerine yerleşen erkeğin çokkarılı olması, ancak bu toplumun kadınlarıyla evlenmesi ile olanaklıdır. Çokkarılılıkla birlikte erkek gittiği yere daha kuvvetli bağlarla bağlanır. Kuzey Amerika'da yaşayan oturgan devşirici toplumların %33'ü ikiyanlı, %29'u anaçizgili ve sadece %8'i babaçizgilidir (Aberle 1961:665).

Oturganlaşma ile birlikte konut, kano, depolama çukuru, fırın, küp, testi, çeşitli taşıma kapları, vb. taşınılamaz ya da taşınılması güç ve dayanıklı araç gerecin üretilmesi için gereksinme doğar. Kurutulan etin, derlenen bitkisel ürünün haşarattan, nem ve sudan -ve yağmadan- korunaklı bir yerde saklanması gereklidir, yanısıra taşınabilir kişisel eşya üretiminde de artış olur. Böylece oturganlaşma zamanla maddi zenginlik birikimine yol açar. Birikmiş zenginliğin gelecek kuşaklara devredilme biçimleri yeni toplumsal örgütlenme biçimlerini yaratmaya zorlar. Nüfus artışı, toplam emek gücü miktarının artması demektir. Verili maddi koşulların büyük emek gücü kitlesinin elbirliğine izin vermesiyle toplumsal emek üretkenliği yükselir. Kano yapımında, konut yapımında elbirliği, yıl boyunca elde bulunan minimum yiyecek miktarının depolama yoluyla yükselmesi, ambarlanan ürünlerden ortak olarak yararlanma, mülkedinilen arazinin korunmasında elbirliği toplumun daha yüksek düzeyde karmaşık örgütlenmesinin koşullarını hazırlar. Yeni doğan çok sayıda gereksinmeyi karşılayan emek türlerinin elbirliğine dayalı olması çocuk bakımında da elbirliğini getirir böylece *geniş aile*nin kurulmasına zorlar. Oturgan devşiricilerin büyük çoğunluğu iki ya da daha fazla evli çiftten oluşan geniş aile halinde yaşarlar ama sadece birkaç aile çokkarılıdır. Geniş aile, geniş bir ambar demektir. Ailenin erkeklerinin bir kısmı av seferine çıkarlarken, diğer kısmı, köyde kalır derleyicilik yapabilirler, yöredeki hayvanlarını avlayabilirler ya da konutun bakım ve onarımıyla uğraşabilirler. Kadınlar, derlemek için dört bir yana dağılıp geri döndüklerinde getirdiklerini bir yerde toplarlar, çocukların bakımını elbirliğiyle yürütebilirler. Bu bakımlardan geniş aile yeni yaşam yordamına çok elverişli bir aile biçimi olarak görünür. Geniş aile bireylerinin emek ürünlerini ortak bir ambarda birleştirmeleri, beraberinde, işin

bireylere dağıtımını örgütleyen iş planının yapılma gerekliliğini doğurur. Oturganlaşma, devşiricilerde yiyecek kaynaklarının kutupsal dağılımına dayalı olduğundan yiyecek kaynağının bol olduğu mevsim aynı zamanda emek yeğinliğinin en yüksek olduğu dönemdir. Emek yeğinliğinin yüksekliği emek sürecinin iyi örgütlenmesini ivedi bir görev haline getirir. Bir yandan bu, öte yandan farklı işlerin birbirine uyumlu olarak koordine edilmesi, farklı coğrafya koşullarında dağılmış yiyecek kaynaklarına ve farklı emek alanlarına emeğin tahsis edilmesi ve tüm bunlara bağlı olarak ürünün dağıtımı, ambarın yönetimi, geniş aile ile birlikte evlilik biçimlerinin karmaşıklaşması, bireyler arası çatışmalı ilişkilerin artması önderlik oluşumunu koşullandırır. Cinsiyete dayalı emek bölümü, önderlikle birlikte yaşa dayalı emek bölümüyle sıkı sıkıya eklemlenir. Yanısıra, ilk kez, ileride tarıma geçecek erkeğin derleyicilik yapmak üzere konutlarda kalmaya başladığını devşiricilere özgü katı cinssel emek bölümünün zayıfladığını görüyoruz.

Önderin bey olarak ortaya çıkmasıyla birlikte ambarlama iki görünümde beliriyor: Bir yanda beyin sorumluluğundaki en zengin ambar öte yanda, her ailenin özel deposu. Aslında beyin sorumluluğundaki ambar, kendi geniş ailesinin ambarıdır. Ne ki, herkesten daha zengin olduğundan ve fazlası olanın elindeki armağanlaşma yoluyla paylaşılacağından, beyin ambarı ortak ambar gibi işlev görür. Bu durum, göçebe devşiricilerin emek ürünlerine uyguladıkları bölüşme biçiminin ikili karakterine benziyor. Tıpkı küçük hayvanların ve derleyicilik ürünlerinin aile içerisinde tüketilmesi gibi, her hanenin kendi bireysel gereksinmeleri için kendi ambarı bulunur. Bunun yanında, büyük av etinin kamp boyunca bölüşülmesi gibi, herkesinkinden daha zengin olan beyin ambarındaki birikim, gereksinmesi olanların yararlanmasına açıktır. Göçebe devşiricilerle av etini dağıtan kişinin yerini şimdi, genel ambarın sorumlusu olarak bey almıştır. Bey daha başından toplumsal gereksinmenin cisimleşmesi olarak görünür.

Göçebelik toplumsal yaşam üzerinde ne denli belirleyici bir etkense, yerleşiklik de aynı derecede belirleyicidir. Göçme, savurganlık, bireysel artı-zaman yerini, oturganlığa, ambarlamaya, artı-ürüne bırakır. Bolluk mevsimlerinde, kıtlık dönemine ya da olası

zorlu bir kıt mevsime hazırlanmak için sürekli ve yeğin çalışma göçebe devşiricilerden kökten bir farklılık olarak belirir. Göçebeler yıl boyu çabalamak zorundadırlar ama gün boyu bireysel ya da kollektif olarak tasarruf edebilecekleri serbest zamana sahiptirler. Oysa oturganlar, bunu ancak kıt dönemde gerçekleştirebilirler, şenlikler, törenler, düğünler bu dönemde yapılır. Oturganlaşmakla birlikte ortaya çıkan karakteristik olgu basitçe emek üretkenliğinin artması değil, asıl olarak ambarlama zorunluluğunun sonucu olarak serbest zamanın, dönemsel olarak, çalışma zamanına ve dolayısıyla artı-ürüne dönüştürülmesidir. Her iki toplumun başlangıçta ortalama serbest zamanı yıl boyunca aynıdır. Koşutlukla, beyin ortaya çıkışı, toplumsal emek üretkenliğindeki yükselmeden çok, serbest zamanın, artı-ürüne dönüştürülmesi gerekliliğininin ürünüdür. Dolayısıyla bu başlangıç aşamada oturgan toplumların kalıcı önderi, göçebe devşirici toplumların geçici önderinden henüz kendini kurlaşma olarak gösteren nitel bir dönüşüme tekabül etmez, ama, toplumsal artı emeğin belli bir kişinin ambarında toplanması toplam ürünün eşitsiz olarak dağılmasının önü açar. Bey ambarlama gereğiyle birlikte doğar ve onunla yerleşir. Depolama koşullarının bulunmadığı, ya da birikim yapmayan toplumlar kalıcı önderlik geliştirmemişler, önderler beye dönüşmemiştir. Zaman zaman ortaya çıkan obalar arası dövüşler gibi elbirliğini ve koordinasyonu gerektiren işler önderliğe bir ölçüde izin verir, ama asla tüm toplumun örgütlenmesinin asli unsuru haline getirmez. Ömür boyu yüksek saygınlık duyulan bireyler danışılan kişiler olmaktan öteye gidemezler. Bey formunda önderliğin kalıcılığı ve sürekliliği sadece ambarlamayla birlikte olanaklı olmuştur. Bey olarak tikel bir kişinin kalıcılığını oturgan devşiricilerde, kendi geniş ailesinin ambarında birikmiş servet miktarı belirler.

Bey tüm toplumun ortak ambarı değil de, kendi geniş ailesinin ambarı olarak diğer hanelerin karşısına çıktığından, bu ambar ne denli komünal bir görünüş sunarsa sunsun, beyin ailesi ve diğer aileler arasında bir eşitsizlik olarak kendisini gösterir. Bu eşitsizlik, toplumun sınıflaşmasına dek ilerleyen dikey toplumsal eşitsizliğin ön koşulu olarak belirir. O halde sınıflaşmanın anlaşılması ilkin bu eşitsizliğin doğuş koşulların anlamakla bağıntılıdır.

7.2 Bey

Öncelikle aile başı olmak rastgele bir olay değildir, ve bütün yaşlılara özgü de değildir. Öyleyse kim bey olabiliyor, ikincisi beyliğin sonraki kuşağa devredilmesi nasıl gerçekleşecektir? Bu sorulara yanıt bulmaya çalışalım.

Bey olabilmek, toplumun diğer üyeleri içerisinden sivrilmeyi gerektiriyor. Beylik daha baştan bir eşitsizliği önvarsayar ve eşitsizliği kalıcılaştırır. Göçebe devşirici toplumlar arasındaki toplumsal eşitsizlik öğelerini yeniden gözden geçirecek olursak şunları sayabiliriz: i. kadınla erkek arasındaki eşitsizlik, ii. yaşlı ve genç arasındaki eşitsizlik, iii. evli ve evli olmayan arasındaki eşitsizlik, iv. akrabalık derecelenmesiyle açığa vurulan eşitsizlik. Son olarak bunlara, çalışkanlık, çeviklik gibi bireysel farklılıkları ekleyebiliriz. Öyleyse beyin bu verili eşitsizlik öğeleri içerisinde önde olması gerekir. Deneyimli denilecek yaşta olmalı, erkek olmalıdır. Yanısıra, eşitler arasında birinci, yani kardeşler, yakın akrabalar arasında birinci olmalıdır. Emek bölümünün yeterince gelişmediği ve bireysel yeteneğin fazlaca öne çıkamadığı ve toplumun eşitlikçi olduğu koşullarda, bireysel yeteneğe ek olarak çok çalışma bir erdemdir. Usta avcı olmak, emek sürecinde önderlik edebilmek, emek aletlerinin üretiminde becerili olmak, şenlik ve törenlerin bilgisine sahip olmak ve bunların gerçekleştirilmesinde örgütleyici olmak, toplumsal ve bireysel gereksinme ve sorunları iyi ifade edebilip, çözümler önerebilmek, "iyi konuşmacı" olmak bireyleri öne çıkarıcı özelliklerdir. Bu becerileri kazanabilmek içinse belirli bir yaşa gelmesi zorunludur. Ne ki tüm bunlar bey olabilmek için yeterli değildir.

7.2.1 Cömertlik

Bölüşmeci ilişkilerin bireylerin davranışlarında kendini gösterdiği *cömertlik* tutumu bilinen tüm devşirici toplumlarda en yüce erdemdir. Beyin diğer özellikleri yanında öncelikle cömert olması gerekir.

> "Konuşmadaki üstünlüğü ne düzeyde olursa olsun, (önderler) kişisel yaşama sitili mütevazi ve maddi mal birikimi en az olmalıdır. Grup kararlarındaki kişisel etkililiği ne olursa olsun, bunu asla grubun diğer üyelerinden daha fazla zenginliğe ya da

> serbest zamana dönüştürmemelidirler. !Kung önderleri eşitlikçi toplumun karakteristiği olarak "eşitlikçi dağıtımcı" imgesine sıkı sıkıya ... bağlıdırlar." (Lee 1990 [1979]:345)

Bireyin toplumsallaşma düzeyi sakınımsız ve sınırsız verme yoluyla en yüksek düzeye çıkar. Verebilme gücü, bireyi örnek kişi, önder, bey olmaya yöneltir. Tıpkı cömertlik gibi söz vermek ve sözünde durmak, bir ahlak normu gibi görünür. Sözünde durmak elbirliğine dayalı emek sürecinin temel davranış kurallarından biridir. Herkes üstüne aldığı işi zamanında yapmazsa başkalarının eylemlerini de olumsuz olarak etkiler. Bir kişinin sözünde durmaması, emek sürecine katılan diğerlerinin etkisiz kalmasına ve sonuçta işin yapılamamasına yol açabilir. Dolayısıyla, sözünde durmak bir yandan elbirliğine dayalı emek sürecini belirleyen öncel bir toplumsal davranış kuralı, ahlak normudur. Öte yandan elbirliğinin zorunlulukla yarattığı bir kural haline getirdiği davranış biçimidir. İnsanların toplumsal üretim sürecinde birbirleriyle girdikleri ilişkiler, belli duygu, tutum ve davranış biçimlerini koşullar. Cömertlik birikim yapmayan, elindeki fazlayı vermek dışında pek alternatifi olmayan göçebe devşirici toplumların, toplumsal bütünlüğü sağlayan, zor dönemlerde dayanışmayı kolaylıkla sürdürmeyi olanaklayan gelenekselleşmiş davranış biçimidir. Cömertlik, toplum-dışılığı aşma çabasıdır. Özgecilik, vericilik, cömertlik belirli bir imle, sözcükle ifade edilen kavramlar olmasalar bile ilişkilerinin koparılamaz bir parçası haline gelmişse, buradan mantıksal olarak bunun tam zıttını, bencilliğin de verili olduğunu çıkarsayamayız. Çünkü cömertliğin yüceltilmesinin karşı çıktığı şey, bencilik değil; kayıtsızlık, asosyalliktir. Bu da obanın kolayca dağılıvermesine, ailelerin kırılganlığına izin veren göçebeliğin doğasında vardır. Bununla birlikte, akrabalığın derecelendirilmesi yoluyla zaten kurulu bulunan eşitsizliği aşma çabasıdır da aynı zamanda. Armağanlaşma şu ya da bu düzeyde ve biçimde tüm üretim yordamlarında vardır. Üretilen hemen ürünün armağan olduğu bu toplumlarda, armağanlaşma emeğin özgül toplumsallaşma biçimi olabilmesi cömertçe davranışı önkoşul olarak gerektirir. Her şey ancak herkes cömetse armağan olabilir. Başka bir anlatımla emek ürününün armağanlığı bireylerin birbirine tutumunun cömertliğine bağlıdır. Dolayısıyla, armağan

için yapılmış çözümlemenin tümü burada cömertlik için de geçerlidir. Tersine ideal olarak meta üretimi herkesin cimri, sakınıcı ya da bencil olmasını önvarsayar. İnsanda *a priori* bir bencillik ya da özgecilik duygusu yoktur. *A priori* insana nefret olmadığı gibi a priori insana sevgi de yoktur. Yaşamı birlikte yenidenüretebilen arasında cömertlik, özgecilik, sevgililik duyguları adlandırılmasalar bile kendiliğinden yaşanır; tersine, birbirlerinden bağımsız, özel çıkarları sahipleri olarak yüzyüze gelmiş insan öbekleri arasında kendiliğinden cimrilik, bencillik, esirgeyicilik duyguları gelişecektir.

"Cömert", "armağan" gibi terimler, antropologların ve sosyologların bugünkü toplumsal ilişkilerden alınarak, o toplumlardaki ilişkilere yakıştırdıkları sözcüklerdir. Her toplum olduğu gibi, bu toplumlar incelenirken de sözcüklerden ilişkilere değil, tersine ilişkilerden sözcüklere gidilmelidir. Annenin çocuğunu emzirmesi tutumuna nasıl özel olarak "cömertlik" terimiyle adlandırmıyorsak, verici her davranışı cömert kategorisine sokmayız. Armağanın bireyin tutumundaki ifadesi olarak cömertlik teriminin anlam içeriğini, bağımsız, yaşamlarını yenidenüretmek için birbirlerine zorunlu olmayan insan tekleri ya da öbekleri arasındaki alma verme ilişkisi kurar. Cömertlik tutumu bireyler, aileler arasındaki yakınlaşma praksisini olduğu kadar, farklı toplumların birbirlerine yakınlaşma, giderek yenidenüretim koşullarını diğeriyle birleştirme arzusunu ifade eder; bir toplumlaşma, ya da toplumun sınırlarını genişletme çabası gibi görünür, uzaklıkları giderici işlev görür. Cömert kişi uzak olanlar arasında yan tutmamakla kalmayıp herkese beklenenden de fazla verebilen kişi olarak kendisini koyar. Bu yanıyla da önder olmaya herkesten daha fazla elverişlidir. Cömert davranabilen birbirinden uzak ya da birbirlerine karşı tutumları eşitsiz olanlar tarafından yüceltilir, saygınlık benzeri bir itibar, prestij kazanır. Cömertliği gözde bir tutum haline getiren özgül toplumsal ilişki akrabalar arası eşitsizliktir. Cömetlik, akrabalık derecelenmesi içerisinde eşitsiz bireylerin akrabalıktan gelen yakın ilişkileri içerisinde, diğerleri tarafından takdir edilen bir tutum olarak belirir. Cömertliğin cömertlik olarak kalabilmesi için, tanımlı bireyler arasında derecelenmenin, hangi türden olursa olsun eşitsizliğin sürgitmesi gerekir. Cömertliğin kendi iç çelişkisini kuran budur; bir

yandan cömert eşitsizliğe karşı olarak konumlanır, cömertliğiyle ünlü kişi, eşit olmayanları eşitleyici, taraf tutmayan, kayırmayan kişi olarak konumlanır, öte yandan bu konumunu vericiliğinden bağımsız olarak verili eşitsizliğin sürmesiyle koruyabilir.

Cömertlik öncelikle vericiliktir. Verebilmek için çalışkan olmak, titiz ve özenli olmak, sözünde durmak, kısaca üretken ve güvenilir olabilmek gerekir. Ama rastgele bir vericilik değildir, aksie, armağanlaşma gibi toplumsal bir ilişkiye yerleştiğinden, her verme bir karşı vermeyle yanıtlandığından, cömertlik kendini fazlasıyla verebilmek olarak koyar. Sürekli fazlasıyla verebilmek, ilkin herkesten çok çalışmayı koşullar, gerek göçebe devşiricilerde önder konumunda bulunan kişi, gerekse bey toplumun en çalışkan kişisidir. Ama önderlikten kalıcı beyliğe geçiş bireysel yeteneklerin üstünde bir vericiliği gerektirir. Böylece ilk kez cömertlik kendi iç çelişkisini dışsallaştırmak zorunda kalır, çünkü artık verebilmek için çalışkan olmaktan öte alabilmek gerekir. Vericilik alıcılık olarak kendini olumsuzlar. Cömertlik artık kendini yaratan eşitsiz koşulları bizzat kendi kurmak durumundadır. En fazla düzeyde verebilmek, en fazla düzeyde alabilmekle örtüşür. Bireysel gücü aştıkça sürekli verebilmek ancak sürekli alabilmekle olanaklanır ve kaçınılmazca almayı toplumsal kurumlar içinde gerçekleştirilmesine zorlar. Verebilme düzeyini korumak ve hatta giderek artan düzeyde süreğenleştirmek ancak kurumlaşmayla olanaklıdır. Bunun ilk ve en elverişli biçimi çokkarılılıktır. Aile, bireyin kendisini aynı toplum içerisindeki diğer bireylere karşı tanımlayan ayırtedici toplumsal kurum olduğundan, çokkarılılık kendiliğinden bireysel gücü çoğaltmanın ilk ve en elverişli ortamını sunar. Bu nedenle, önderliğin kurumlaşmadığı devşiricilerde, tekeşli aile yapısının baskın yaygınlığına karşın, oturgan devşiricilerde beylik çokkarılılık ile yakın korelasyon içindedir. Bir kez kurumlaştığı zaman ve bu kuruluş doğası gereği başlangıçta ailesel olduğundan, yani aile içerisinde çokkarılılık biçiminde ortaya çıktığından, beylik daha doğar doğmaz kalıtsallaşma özelliğini de yanıbaşında getirir. Kadının kendi kişisel gereksiniminin üstünde bir artığı kocasının, yani, beyin kişisel kullanımı için üretmeye başlaması, ilk eşitsizliğin daha göçebe devşirici toplumlarda aile içerisinde kurumlaştığını açıklıkla doğru-

luyor. "Cehenneme giden yol iyi niyet taşlarıyla döşenir." Vermek için almak, almak için, artı-emeğe elkoymak. *Artı-emeğe aile içerisinde elkonulur.*

7.2.2 Prestij Rekabeti

Gücün, çokkarılı eşleşme biçimiyle aile içerisinde temellenerek beylik olarak kurumlaşması ve bu kurumun verme praksisiyle kendini belli etmesi, gelişmiş haliyle karşımıza "prestij rekabeti" görünümüyle çıkıyor. Prestij vericilikle, yani cömertlikle kazanılabildikçe, buna cömertlik rekabeti de diyebiliriz. Rekabet, toplumca kıt olarak belirli olanı bireysel olarak elde etmek için tanımlı bireylerin birbirleriyle girdikleri itişme demektir. Rekabet, her durumda kıtlığı önvarsayar, ama tek başına doğanın yarattığı kısıtlar zorunlulukla, toplum içi ya da toplumlar arası rekabete yol açmaz. Göçebe devşirciler bolluğu olduğu gibi yokluğu da bölüşürler. Kıtlığı yaratan, bolluğun ve yokluğun gereksinmeye göre paylaşımı yerine, eşitsiz dağılımıdır. Kıtlık bütün toplumsal formlarında toplam emek ürününün tanımlı bireylere eşitsiz dağılımına tekabül eder. Eşitsizlik doğadan değil de toplumun içinden geldiğinden rekabet de toplumsal bir ilişki olarak, kıtlıktan değil, kıt olanın toplumsal bir zümre, öbek ya da birey tarafından sakınıcı birelde tutulmasından, sahiplenilmesinden doğar. Kıt olanı elde etmek için yapılan rekabet, doğası gereği, elindekini başkalarından sakınmayı içerir. Rekabetsiz bir toplumda toplumsal kıtlık yoktur; böyle bir toplum doğal kıtlığa, gereksinmelerin genel karşılanma düzeyini düşürerek ve eldekini gereksinme şiddetine göre paylaşarak karşılık verir. Eşitsizlik bir kez toplumun içine girdi mi, sınıflaşmadan önce sakınıcı bir rekabet başlar, eşitsiz dağılımı daha da şiddetlendirir. Nerede kıtlık varsa orada rekabet değil, nerede rekabet varsa orada toplumsal kıtlık vardır. Meta üretiminde her ürün onu üreten emek alanı için bol toplumun geri kalanı için kıttır. Aynı emek alanında bulunan üreticiler toplumun geri kalanı karşısında onların gereksinme nesnelerini, kendi tekellerine almış toplumsal bir güç olarak çıkarlar.

Lüks kavramının, toplumsal gereksinmelerin düzeyiyle yeniden ifade edilmesi gerekmekle birlikte, her toplumsal durumda, lüks di-

ye tanımlanabilecek belli ürünler vardır. Kurlaşma kendisini en somut olarak işte bu lüks maddelerin ayrıcalıklı kişisel mülkiyetinin olanaklılığıyla ortaya koyar. Bu bakımdan prestij için rekabet, kıt olanın prestijli olmasından değil; olanakların toplum içerisinde eşitsiz dağılmasından kaynaklanır. Bu anlamda "prestij için rekabet" bilincine varılsın varılmasın bu eşitsizliğin korunmasını olanaklar, gelişmesini koşullar. Cömertliğin toplumsal onuru olarak prestij kazanma sürecinin ardında yatan ilk bireysel dürtü, kendinde olanı sakınma değil, tam tersine vermedir. Rekabetin tersine, prestij, bencillik dürtüsüyle değil, özgecilik dürtüsüyle harekete geçer. Rekabette odak noktası bireydir; bireyden topluma varılır, prestijde, odak toplumun kendisidir, toplumdan bireye varılır. Cömertliğin, cömertlik olabilmesi için şu ya da bu kişiye ya da öbeğe değil topluma vericilik olması zorunludur. Bu yüzden en cömert olan, verme gücüyle toplumu temsil etme yeteneği edinir. Bunun somut belirtisi beyin ataların ruhunu temsil etmeye başlaması, önceden salt bir ruh olan atanın yeryüzündeki yeniden can kazanmasıdır. Koşutlukla, ruhlara yapılan adak onların onların canlı temsilcilerine yapılmaya başlanır. Prestij, insanının kendisini başka insanda tanımasının kendiliğinden sonucudur. Prestij bir bakıma toplumun kişiliğinin imi, temsili olmaktır. Prestijli kimse, toplumun bireylerinin ona özendiği, toplumun tinini onda bulduğu kimsedir. Bir yandan bireyler bu kimseye benzemek, onun gibi olabilmek isterler, öte yandan, prestijli birey kendi faaliyetiyle toplumu kendisine benzetir. Toplumu prestijliler ve prestijsizler diye böler. Prestijli birey toplumu kendine benzetme, kendi özgün yanını topluma benimsetme gücünü, doğrudan bireylerin kendisine yönelik tutumundan alır. Prestij ardında kurumlaşmış bir güç olarak belirir belirmez rekabet de gelişigüzel, geçici olmaktan çıkar, ilkin prestijliler arasında rekabet olarak ortaya yerleşir, beye kendini beğendirme, yaranma rekabeti olarak yayılır. Beyliğin kalıtsal olmasıyla birlikte, cömert olmak, prestij için uğraşmak da giderek önemini yitirir, kişisel güç, soyut güce dönüşür.

7.2.3 Beyin Çokkarılılığı

Trobriand ya da Eyak beyinin çokkarılılık ayrıcalığı ile Avustu-

ralya yaşlılarının çokkarılılık ayrıcalığı arasında nitel bir fark var. İkincisinde çokkarılılık tüm erkekleri kuşatan bir uygulamadır, kadının evlenme yaşı ile erkeğin evlenme yaşı arasındaki farkın çok büyük olması kendiliğinden bunun garantisidir. Yeterli yaşa ulaşmak dışında özel br nitelik gerekmez. Dul kalmalarının hemen hemen kesin olması nedeniyle kadınların yaşamına birden çok erkek girer. Erkek bir ve aynı anda çok karılıdır, kadın yaşamı boyunca çok kocalıdır. Genç erkek ilk evliliğini yaşlı kadınlarla (bazen ninesi yaşında) yapmak zorundadır. Yaşlılık sadece erkeklere değil kadınlara da yüksek saygınlık kazandırır. Genç erkekle evlenen yaşlı kadın, kendisinden sonra gelecek genç karılar üzerinde koca denli, hatta daha yüksek bir yetke edinir. Öte yandan, nüfus küçüklüğü dikkate alınırsa, en fazla çocuğu olan erkek zaten kendiliğinden toplumun kendisini kurmuş oluyor. Avusturalya'da toplumun nüfusu büyük çoğunlukla 50 kişinin altındadır (Murdock'un hazırladığı atlasa göre % 87'si). Bu özellikleriyle de Avusturalya kıtasında yaşayan göçebe devşiriciler diğerlerine göre farklılık gösterir. Bunlar denli önemli diğer bir etken, ambarlama yoluyla zenginliğin biriktirilemediği göçebe yaşam koşulları altında çokkarılılığın tek başına, ancak düşük ve geçici bir birikime izin vermesidir. Yüksek bir prestij kazanmak için bir Avusturalya erkeği, ömür boyunca uğraşmak zorundadır. Bu düzeye ancak, ömrünün son yıllarında erişir. Yaşlı çokkarılılığı ve baba yerlilik, kardeşler arası dayanışma, oturmuş bir yapı sergiliyor. Avusturalya'da toplumun kurucusu, yani yaşlı erkek ölünce ardında çoğu kez yeterince yetişkin oğul bırakır, bunların içerisinde kendi yerini almaya en elverişli aday oğul, daha çokkarısı dolayısıyla daha büyük bir verme gücü olduğundan genellikle en yaşlı olandır.

Beyli toplumlardaysa çok karılılık beyin ayrıcalığı olarak beliriyor. Anasoylu Trobriandlılarda, monogamy kural olmakla birlikte bu beyler için geçerli değildir.

> "Töre çokkarılılığı bütün yüksek rütbeli erkeklere hak görmüştür, ya da büyük saygınlığı olan erkeklere, sözgelimi ünlü büyücülere. Hatta belli durumlarda sosyal konumu nedeniyle çokkarılı olması gereklilik ve yükümlülüktür. Bu bütün reisler için böyledir, ... İktidarını sürdürebilmek ve konumunun gerektirdiği yükümlü-

lükleri yerine getirebilmek için reis zengin olmak zorundadır, bu ise Trobriand Adalarındaki sosyal koşullarda ancak çokkarılılıkla mümkündür." (Malinowski 1929:113)

Başka bir örnek Bemba halkından verilebilir. Ne Trobriandlılar, ne de Bemba halkı, devşirici değildir ama her ikisi de anasoylu bir örgütlenmiştir ve tıpkı oturgan devşiriciler gibi bey bu bakımdan ayrıcalıklıdır.

"Poligamy enderdir. Beyin birden çokkarısı vardır, on ile onbeş arasında, fakat uyrukların birden fazla karısı olması enderdir." (Richards 1941:89)

Beyin çokkarılılığı evrensel bir uygulama olarak görünüyor. Oturgan devşiriciler aynı örüntüyü sergiliyorlar. Haida, Bellacoola, Twana'da çokkarılılık üst kurdan erkeklere ayrıcalıklı, Ainu, Gilyak, Aleut'da çokkarılılık şaman, usta avcı, bey gibi özelliklere sahip kişilere özgü. Eyak, Haida beyi çokkarılı. Burada henüz, beyin verme gücünün olanaklayan bir uygulama olarak karşımıza çıkan çokkarılılık, zamanla sınıflaşmayla birlikte artı-emeğe elkoymanın etkin yollarından birisi oluyor. Kadınların haremlere doldurulmasında ötürü kendilerine kadın kalmayan Azande halkının yoksul insanları fikir verici olabilir.

"Pek çok genç savaşçı oğlanlarla evlenir ve komutanın birden fazla oğlan-karısı vardır. Bir savaşçı bir oğlanla evlendiği zaman az sayıda da olsa oğlanın anababasına sanki onların kızlarıyla evlenmiş gibi mızrak verir... Kayınanası için kulübe inşa eder, tarlalarının temizlenmesinde yardımcı olur;... Oğlan, kocası için su getirir, yiyecek ve ateş için odun toplar ve ateş yakar, ...yolculuk sırasında çantasını hazırlar... Geceleri kisi birlikte uyurlar, koca arzusunu, oğlanın butları arasından giderir. Oğlan büyüdüğü zaman... oğlan-karı alma sırası ona gelir." (Evans-Pritchard 1971:199-200)

Azandeleri anıştıran bir durum ağırlıkla derleyicilik avcılık bunun yanında bahçe tarımı yapan Nambikwara'da yaşanmakta;

"Genç kadınları düzenli evlilik çevriminden belli aralıklarla çekip alan reis, böylece, evlilik çağındaki kızlar ve erkekler arasında sayısal bir dengesizlik yaratmaktadır. Genç erkekler bu durumun başlıca kurbanlarıdır, ve ya uzun yıllar bekar kalmaya da dullar veya kocalarınca terk edilen kadınlarla evlenmeye mah-

kum olmaktadırlar

Nambikwaralar sorunu bir başka yoldan da çözmektedirler: şiirli bir sözle, *tamindige kihandige* yani 'yalan aşk' dedikleri eşcinsel ilişkilerle. Bu ilişkiler gençler arasında yaygındır ve normal ilişkilerden daha açıkça gerçekleşir." (Lévi-Strauss, C. 1994 [1955]:329)

Her iki durumda da çokkarılılık kadınların artı-emeğine elkoymanının bir yolu olarak belirmesine karşın oturgan devşiricilerde bu, bireyin verme gücünü yükselten bir yol olurken, Afrika'daki yaygın biçimiyle sınıf egemenliğinin ya da bir üst tabakadan olmanın kendiliğinden getirdiği bir ayrıcalık olarak karşımıza çıkıyor. Birinci durumda elkonulan artı-emek, topluma geri dönerken, ikinci durumda koca, kendi sınıfsal konumunu sağlama almanın yolu olarak çokkarılılığa başvuruyor.

Çokkarılılık, tek başına birikimin birelde toplanmasından tek yolu değildir. Daha büyük miktarda birikim, çokkarılılığın yanısıra çok çocukluluğa da dayalıdır. Beyin zenginleşme derecesi öncelikle karı ve çocuk sayısıyla orantılıdır. Aile salt bir üretim birimi olmakla kalmayıp kendine yeter bir tüketim birimi olduğundan, artı-ürünün birelde toplanmasında çokkarılılık ve dolayısıyla evlilik biçimleri son derece büyük bir önem taşıyor. Oturgan avcıları niteleyen olgu her ne kadar beyin çokkarılılığı katı bir gerçeklik ise de, genel çokkarılılık değildir. Twana dışında çokkarılılık yaygın değildir ve olduğu kadarıyla sororal çokkarılılıkdır. Yani, koca ikinci ve sonraki evliliğini karısının kandaşları arasından yapar. Bu olgu, ister istemez evlilik sayısını kısıtlar ve azınlık dışında büyük sayıda kadının bir koca etrafında toplaşmasını olanaksızlaştırır. Zaten buna gerek de yoktur. Geniş aile yapısı büyük miktarda birikim yapmayı olanaklayan yeterli emek gücünü sağlar. Bey ilkin kendi aile gurubunun içerisinde tıpkı Avusturalya örneğinde olduğu gibi geniş ailenin başı olarak belirir, daha sonra, diğer geniş aileler içerisinde sivrilir. Geniş ailenin başı önce kendi hanesinin kutsal kişisidir. Böylece akrabalık adlığında (nomenclature) kullanılan sözcükler, toplumsal hiyerarşiyi, prestiji de ifade etmeye başlıyorlar. "Baba" ya da "dayı" terimleri, genç üzerindeki otoriteyi anlamca içeren sözcükler olurlar. Kendi kişisel mülkü ve hatta yiyeceği ailenin

diğer üyeleri tarafından tabu olarak kabul edilir. Geniş aile, soyun bir minyatürü olarak belirir. Geniş aileyi oluşturan ailelerin toplam emek gücü miktarının büyüklüğü, ambardaki birikimin büyüklüğünü ve dolayısıyla beyin yardım edebilme gücünü belirler. Ambardaki yığın, zorlu bir kıt mevsim kaygısının haklı çıkmadığı dönemlerde, şenlikler, düğünler yoluyla diğer ailelere sunulur. Ardından diğer aileler bu sunuşa armağanlarla karşılık verilir. Aynı olgu kıtlık dönemlerinde, daha büyük birikimi olan ailenin elindekini diğerleriyle paylaşmasıyla gerçekleşir. Dolayısıyla bey, hem kendi başı olduğu geniş aile içerisinde emeğin ve emek ürünün dağıtımını üstlenir, hem de kendi deposu bir bakıma toplumun ortak ambarı işlevi görür. Ne ki, bu koşullarda ortaya çıkan beyliğin üç zayıf noktası vardır: Birincisi, hanesindeki emek gücü sayısı ve hane içindeki cinsiyet oranını belirleyemez. İkincisi, birikimin düzeyini ürünün dayanıklılığı belirler. Hazine, ilk kez bronz çağında ortaya çıkmıştır. Son olarak, çokkarılılık ayrıcalığına, en geniş aileye sahip olma avantajlarına karşın verim her seferinde yüzünü güldürmeyebilir. Bir mevsimde kendisine, diğer bir mevsimde başka bir aileye başına genel dağıtıcı olma şansı doğar (Suttles 1968:66). Verili toplumsal koşullar altında, artı-ürüne istikrarlı olarak elkoymanın koşulları bulunmadığından beylik de istikrarlı olmaz; toplumdan ayrılmış kendisine doğrudan bağlı bir ekip kurarak kurumsallaşamaz. Ölümüyle birlikte ardından bir boşluk doğar, toplumun birliği sallantıda kalır. Aile fomundan sıyrılıp beylik olarak kurumsallaşma olanağını tarım, ama özellikle saban tarımı sağlayacaktır.

7.3 Geridağıtım

Şimdiye dek ağırlıkla birikimin önkoşulları üzerinde durduk şimdi. Verme sürecinin koşullarını inceleyelim. Alınanın verilene bir an için eşit olduğu varsayacak olursak, verilen her zaman artı-ürün olduğundan, bey verdiğine karşı armağanlar almak yoluyla elinde sürekli bir artı-ürün bulundurma olanağını elde tutar. Beyin kendi geniş ailesinin ambarı bu sayede ortak ambar işlevi gören bir yardımlık gibidir. Beyin yaptığı yardım ya da verdiği armağanlara, düzenlediği şenliklere karşılık olarak diğer aileler gereksinmelerinin üzerinde üreterek armağan vermeye itilirler. Beyin şenlik dü-

zenlemesi ne denli gelenekselse, özel bir talepte bulunmadan beye armağan sunma da o denli gelenekseldir. Ne ki her ailenin kişisel ambarı vardır, herkes aynı sırada yokluğa düşmez, dolayısıyla beyden yardım istemeye gerek duymaz, böylece beyin ambarı diğer ailelerin artı-ürününün biriktiği bir yer işlevini görmekle kalmaz, aynı zamanda beyin kişisel tasarrufuna bağlı bir artığın sürekli elinde bulunmasını sağlar. Bey böylece, aile genişliğine, çalışabilir insan sayısına bağlı olarak daha geniş bir deponun ve dolayısıyla daha büyük bir kullanılabilir servetin yöneticisi olmakla kalmıyor, tıpkı bir banker gibi kendisine düzenli sunulan armağanlar ve atalarının ruhlarının canlı temsilcisi olarak ona yapılan adaklar yoluyla ambarındaki birikme daha da büyüyor. Ne ki bu birikim, geridağıtıma sokulacağından onun kişisel servetinin artışı gibi görünmez. Bu haliyle beyin ambarı, komünal ambar kılığına bürünüp, toplum içi aileler arası eşitsizliğin bir bakıma önüne geçen, daha doğrusu istikrarlı bir eşitlik sağlayan oluşum gibi doğar.

Ama bu aynı zamanda bir merkezileşmeye tekabül ettiğinden aile dışına taşıp toplum içeisinde hiyerarşinin kurumlaşmasıdır. Yine örnek olarak Trobriandlıları ele alabiliriz. Burada erkekler yam (tatlı patates türü) hasatının büyük bir kısmını kızkardeşlerinin hanesine katarlar ve kayın-erkek kardeşlerinden önemli bir katkı alırlar. Köyün ve yörenin beyinin genellikle birden çokkarısı olduğundan, beyin eline geçen yam miktarı sıradan tek karılı bir erkeğin eline geçenden daha fazladır. Dolayısıyla beyin deposu daha geniştir. Fakat Trobriand beyinin, daha büyük miktar yam depolaması bunu dilediği gibi kullanma hakkına sahip olduğu anlamına gelmez. Tersine, her beyin, diğer insanlardan farklı belirli yükümlülükleri vardır. Beyden şenlikler ve şölenler düzenlemesi beklenir. Bu şenliklere tüm kayınlar davet edilir, beyin ambarındaki yamlar bir bakıma kamu adına örneğin kıtlık karşısında sigorta gibi işlev görür. Bey, büyük şenlikler düzenlemek, konukları yedirip içirmek, organizasyonları yürüten katkıcılara ödeme yaparak bütün girişimleri karşılamak zorundadır. Şefin geridağıtım işlevini prestij rekabeti ile ve istikrarsız artı ürünü ve dolayısıyla istikrarsız şefliği en iyi kendinde birleştiren örnek, Ruth Benedict'in basitçe saplantılı statü açlığına dayandırdığı potlaç şenlikleridir. Potlaç

Kuzeybatı Amerika kıyısı yerlileri arasında kurlu yapıyı koruma ve yenileme işlevinin yanısıra, törensel ve büyük bir cömertlik gösterisiyle artı-ürünün dağıtımı (ve yokedimi) işlevini görür. Verme, potlaçta, karşıdakinin doygunluk noktasını aştıkça telef etme gösterisine dönüşür[1]. Bey bir bakıma genel servetin bekçisi gibidir. Beylik rolü kendisine prestij ve yetke kazandırmakla birlikte, kendi kişisel servetine ya da refahına bir katkıda bulunmaz. Bey, kökenindeki cömertlik tutumuna uyumlu olarak, karşılıklı yardımseverliğin merkezileşmesi gibidir. Vermek, tüketmeyi körükler, tüketim yenidenüretimi canlandırır. En fazla veren, en fazla toplumsal saygınlık sağlar. Bey en fazla verebilen kimse olurken, daha fazla verebilmek için daha fazla üretilmiş ürünü ve dolayısıyla emek gücünü yönlendirebilme gayretine girer. En büyük verici olduğundan en çok gereksinme duyandır.

Sahlins, bölüşme ve "genelleşmiş geriverimlilik" kavramlarını özdeşleştirerek yaptığı hatayı bu noktada da yineliyor. Beysel geridağıtım "geriverimlilik ilkesine dayalıdır, bu ilkenin yüksek derecede örgütlenmiş biçimidir." (1978:209) yazmasına karşın bunun genelleşmiş geriverimlilik olduğunu belirtiyor (248). Böylece daha önce anayla emzirdiği bebeği arasında tanımladığı ilişki biçimini beyle uyruğu arasındaki ilişkilerle aynı kefeye konmuş oluyor. Bu tezi desteklemek beyi toplumun babasına benzetmekle olanaklı olabiliyor: "Babayla çocuk arasındaki ilişkiyi akrabasal kurlaşma ve onun ekonomik etiğinin ilkel biçimi olarak görmek herhalde fazla olur. Fakat, paternalismin ilkel beyliğin ortak metaforu olduğu doğrudur. ... bey onların babasıdır, onlar beyin çocuklarıdır..." (205) Ana ile emzirdiği çocuk arasındaki ilişkiyle bölüşüm, babayla çocuk arasındaki ilişkiyle geridağıtım "genelleşmiş geriverimlilik" kapsamına sokulmuş oldu. Bu, sadece Sahlins'in niceliğin niteliğe dönüşebileceğini akıl erdiremediğini göstermekle kalmaz, aynı zamanda artı-emek kavramından da yoksun olduğunu da gösterir. Bölüşme artı-ürüne *dolaysızca* toplum adına elkoymadır, geridağıtım

[1] "Polaç'ın amacı rakibinkinden daha çok zenginlik sergilemek ya da rakibin yokettiği zenginlikten daha çoğunu yoketmektir. ... (şef) bazen prestij arayışı içinde kendi evini bile yakıp yokedebilir." (Harris 1995:98)

ise bu başlangıç aşamada, bey dolayımıyla toplum adına elkoymadır. Geridağıtımla bölüşme arasındaki önemli farklardan birisi şudur; av etinin bölüşülmesi eşitsiz bir dağıtıma uğramakla beraber, şu ya da bu kimse tarafından sahiplenilmeksizin hemen dağıtılır, oysa beyin ambarında biriken toplam artı-ürün, beyin tüm toplumu kendi kişiliğinde temsil edebilme yeteneğinin toplumca tanınması yoluyla kamulaşır.

Geriverimli ilişkiler, yukarıda anlatıldığı üzere, alınıp verilen ürünlerin karşılaştırılması üretilmeleri için harcanan emek miktarına dayalı olarak gerçekleşmez -her ne kadar bu kaçınılmazca rol oynasa da. Armağan doğası gereği, tıpkı meta gibi, emek zamandan kopmuştur. Açlık koşullarında verilen bir sepet balık, bolluk zamanında birkaç sepet balığa tekabül edilebilir. Verilen balığa, avlanan hayvanla ya da süs eşyasıyla karşılık verilebilir, ya da bir sepet balık aynen iade edilebilir. Almadan hemen sonra yapılabileceği gibi aradan oldukça uzun bir zaman da geçebilir. Geriverimli ilişkiler kişilerin birbirleriyle girdikleri ilişkilerin yakınlık derecesine bağlı olarak basit amağan, yardım, ödünç verme görünüşlerine bürünür. Bu yakınlık derecesi akrabalık ilişkileri içerisinde akrabalık terminolojisi yoluyla ifade edilir. Akrabalık ilişkilerinin hakim olduğu her yerde, emeğin zamansal olarak ölçümü, ancak emek sürecinin koordinasyonuyla sınırlı kalır. Alınıp verilen farklı yararlılık nesneleri emek zamanlarıyla ya da herhangi bir ortak ölçü tanımlayarak eşitlenmez; eşitlik, kişilerin akrabalık adlığıyla dile getirilen toplumsal statülerinde aranır. Yakın akrabalar yakın elbirliği gurubudur, ana kendi babasına ve çocuklarına daha fazla verir, yaşlandığında yetişkin çocuklarından daha fazla alır. Kişi halasının kızının kızına kendi kızından daha az verir, ama ileride kendi kızından, halasının kızının kızına göre daha çok alır. Eşitliğin statüye göre yapılması örtükçe, dağıtımın harcanan emeklerin zaman boyunca eşitlenmesini sağlayacak nitelikte olduğu bundan çıkarılabilir; ama bu doğru olsa da akrabalar arasında koşulsuzluk gözlenirken, akraba olmayanlar arasındaki alıp verme pazarlığı anıştırır. Geriverimli ilişkilerin bu karakteri, beyle uyrukları arasında eşitsiz bir eldeğiştirmenin zeminini hazırlar. Bey ve uyruklar arasındaki ilişki hem geriverimlilik içerisinden yükselir ve dolayısıyla hem de akra-

balık ilişkileri içerisinde gerçekleşir. Gençlere gösterilen hoşgörü dışında tembellik en önemli toplumsal yaptırım konularından biri olduğu halde göçebe devşirici toplumlar doğaları gereği eşitsizliğe açıktır; fakat, artı-zamanlarını artı-ürüne dönüştürmediklerinden, geriverimiliğin sözü edilen karakterine rağmen dikey bir eşitsizlik ortaya çıkmaz. Tekbaşına geriverimli ilişkilerin dikey eşitsizliği yaratmadığı halde önünü almadığı gibi, akrabalık ilişkileri de, homojen bir eşitlik barındırmamasına rağmen, doğası gereği beyi yaratamaz. Ama bey ancak, bu ilişkilere uyarak ortaya çıkabilir. Toplum kendisini, bu beye göre değil; beyi, akrabalık ilişkilerine göre yargılar.

Geridağıtımla geriverimlilik arasındaki köklü farklılıklardan biri, mal akışının ilkinde dikey, ikincisinde yatay olmasıdır. Merkeze bireyler verirler, merkez herkese şenlikler yoluyla verir; geridağıtım bey dolayımıyla bireylerle toplum arasındaki bir ilişkidir. Geridağıtımda beyin ambarı toplumun ortak ambar gibi işlev gördüğünden, beyle ilişki onun dolayımıyla toplumun kendisiyle kurulan ilişkidir. Böylece bütün toplum tek bir birey tarafından temsil edilir hale gelir. Geridağıtımı olanaklayan ambar, aile içerisindeki zahiri ambar gibidir, ama şimdi, somut bir ambara dönüşmüştür. Geridağıtım, toplam artı-ürüne bey dolayımıyla komünal olarak elkoyma ilişkisidir. Geriverimli ilişkiyse tanımlı otonom bireyler arasındaki ilişkidir. Her türlü alıp verme, geriverimli ilişkiler içerisinde gerçekleşmek zorundadır; dolayısıyla beye verme ve beyden alma da bu ilişkiler yoluyla gerçekleşecektir. Ne ki, geri dağıtımda, ürettiği ürünü veren kimse ile tüketecek kimse arasına bey dolayımı girmiştir. Bey bireysel olarak tüketmek üzere değil geridağıtmak üzere alır, üretme ve tüketme süreçlerini dolayımlar. Testart geri dağıtımla birlikte ortaya çıkan nitel dönüşümü başarıyla ifade ediyor:

> "Tüketim geciktiği zaman, ambarlanan ürünler üreticiden belli bir uzaklık kazanır, ve bu uzaklık sınıflı toplumlara özgü üretici ve ürünün ayrılmasını önceden gösterir gibidir. Üretim sürecinin ardından hemen tüketim gelmez; ürünün üretici tarafından edinilmesi ertelenir. Dahası, ürün, belli tekniklerle koruma işlemine tutulup bir son ürün olarak değişilip, başkasına verildiğinden bu hiç olmayabilir de ...elde tutma süreci uzadıkça, ürünü üreticisin-

den ıraksatma şansı artar; ambarlanmış ürün akınların birincil amacıdır, çalınabilir yüksek statüdeki bireyler tarafından tekel altına alınabilir, rant ya da haraç konusu olabilir." (1982:525)

Bey, yaşıyla ortak ataya zamanca yakındır, verme gücüyle ataların ruhlarının desteğini kazandığını ispat etmiştir, geniş ailenin başı olarak köyün kurucusu durumundadır. Zaten eşitlerden oluşmayan akrabalık ilişkileri içerisinden karılarının artı-emeğine el koyarak, geriverimli ilişkiler yoluyla yükselir, kendi geniş ailesinin kişisel ambarında birikmiş toplumsal artı emeğin denetleyicisi durumuna gelir. Bu andan başlayarak o, aynı zamanda, ataların ruhlarının, totemin canlı temsilcisi olur, totemin yerini alır. Geridağıtım giderek geriverimliliğin yerini almaya başlar. Eskiden geriverimli ilişkiler yoluyla bireyler birbirlerinin gereksinmelerine duyarlıyken, bireysel gereksinmelerin karşılanmasında bey rol aldıkça, giderek beyin geridağıtım işlevi toplumsal bir gereksinme haline gelir. Geriverimli ilişkilerde tanımlı bireylerin yüzleri birbirlerine dönükken artık herkes yüzünü beye döndürür. İnsanlar birbirleriyle bey dolayımıyla ilişkiye girmeye başlarlar. Beyin toplum içerisinde belirip beylik olarak kurumlaşmasıyla, meta üretimine benzer bir ilişki biçimi doğar; üreticiler, neyin, ne kadar, nasıl ve kimin için üretileceğine kendi geliştirdikleri özgül kurum ve araçlarları kullanarak birlikte karar vermezler. Emeklerinin toplumsallaşması bey dolayımıyla gerçekleştiğinden, toplumu kendi bireysel iradelerinin ve emeklerinin sonucu olarak göremezler. Böylece ilk kez aile kurumsal önceliğini yitirir, toplum onlar için bey demek olur. Köyün en geniş ambarı, Sümerlerde kentin en büyük binasına, tapınağa dönüşecektir. Bugün ataların ruhunun canlı temsilcisi olan bey, tapınağın dini ve yönetsel liderine dönüşecektir. Bugün sadece kendisine sunulanları geridağıtan bey, tapınak yönetimiyle toprak dağıtımını, farklı ürünleri üreten çiftçilerin, çobanların, balıkçıların, tüccarların, mimarların, marangozun, demircinin, kuyumcunun, çömlekçinin ürünlerini bir tapınakta toplayıp sonra gereksinme sahiplerine dağıtma işlevini üstlenecektir.

7.4 Kurlaşma

Beyin kurumsallaşması, aynı zamanda akrabalık ilişkilerinin sı-

nıflandırıcı sistemle soya dayalı olarak yeniden örgütlenmesini getirir, kabile bu süreç boyunca kurulur.

Göçebe devşiricilerde kamp hızla kurulabiliyor ve taşınabiliyordu, konaklama yerinin tanımlı olduğu bir alan yoktu. Oba asıl olarak kardeşlerden oluşmakla birlikte akraba olmayanları da içeriyordu, bununla da kalmıyor kardeşler akraba olmadıkları başka obalarda yaşamlarını sürdürebiliyorlardı. Oturganlaşma ile birlikte oba köye dönüşür, eski hetorojen karakterini yitirir. Köy yine kardeşlik ve dünürlük temelinde örgütlenmektedir ama artık nüfusu giderek daha fazla akrabalar tarafından oluşturulmaya başlanır, köyler arası uzun süreli konukluk ortadan kalkar. Sonuçta, köy halkı giderek daha kesin bir soygelimsel bütünlüğe kavuşur. Kardeşler gurubunun katışıksız sürekli birlikteliği ve yanısıra evlilik sonrası yerleşimin tekleşmesi soy örgütlenmesinin oluşum uçlarını yaratır. Köyün kurucusu olan geniş ailenin başı, giderek, aynı soydan gelenlerin, soygelimin başı olur. Göçebe devşiricilerden farklı olarak, oturgan devşiricilerde akrabalık ilişkileri sıkılaşır ve dolayısıyla dünürlük ve neseplik daha belirgin hale gelir. Oturganlaşma, geniş aileye, ambarlamaya, anayerli yerleşim eğilimine, sororal çokkarılılığa, soygelim temelinde örgütlenmiş sınıflayıcı akrabalık ilişkilerine ve beye tekabül eder. Soygelim (lineage) bu toplumların karakteristik özelliğidir.

Sınıflayıcı sistemin temel özelliği, adların, tek tek bireylere değil, hısımlar sınıfına verilmesidir. Türkçeden bir örnek verilecek olursa, kardeş terimi, kız ve erkek kardeşleri içerdiği gibi, bunlar arasında yaş farkı gözetmeden bir sınıflandırma yapar. Sınıflayıcı sistemde de baba terimi örneğin ananın erkek kardeşlerinin hepsini ve babanın kız kardeşlerinin kocalarına yönletir. Ya da baba terimi, babanın erkek kardeşlerini ve ananın kız kardeşlerinin kocalarına yönletir. Benzer olarak, karı terimi fiili karının tüm kızkardeşlerini ve konuşanın erkek kardeşlerinin fiili karılarına yönletir. Sınıflayıcı akrabalık adlığında soyun yanal (collateral) çizgisi Egonun kendi çizgisinden yalıtılmıyor. Egonun kuşağında, Egonun kardeşleri yeğenlerinden (ya da belli yeğenlerinden) ayırtedilmiyor. Benzerlikle, öncel kuşakta baba terimi, babanın erkek kardeşlerine; ana terimi, ananın kız kardeşlerine yönletiyor. Ardıl kuşakta kişinin çocukları

kardeşlerinin çocuklarından ayırt edilmiyor. Sınıflandırıcı sistemin adlığı akrabalık ilişkilerin özüne uygun olarak, açıklıkla betimlenmiş toplumsal pratiklere tekabül eder. Başka bir kişiye belli bir terimle hitap eden kimse ona karşı önceden toplumca belirlenmiş özgül hak ve yükümlülükler, görev ve ayrıcalıklar çerçevesinde davranmak zorundadır. Görüleceği gibi, sınıflayıcı sistem artan bir toplumsal dayanışmayı ve bütünlenmeyi yansıtır. Bir gurubun kendi içindeki dayanışması, başka guruplarla çatışma durumuna ve bu çatışmanın şiddetine bağlı olarak artar. İçerideki merkezi örgütlenmesinin yanısıra, soy dışarıya karşı dayanışmalı bir gurubu anlatmaktadır. Soy, toplumlar arası ilişkilerin eşitsiz bir örgütlenişine tekabül ettiğinden savaşın içerdeki, toplumun içindeki çatışmanın da görünürdeki yüzüdür. Soyun varlığı, toplumun kendi içinde ve dışında çatışmalı ilişkiler altında olduğunun en somut göstergesidir. Bu bakımdan sınıflandırıcı sistem ve soy aynı olgunun iki görünümüdür.

Nüfus yoğunluğunun artışı kaçınılmazca aynı soygelimin kısımlara (segment) bölünmesine yol açar. Kısımlaşmayla ortaya çıkan ve dar bir alana yerleşen yerel soygelimlerin kuşak derinliği iki ya da üç nesil ötesine geçemez. Dağınık yerleşme örüntülerine ek olarak yüksek göç oranı ile desteklenince ortaya birkaç geniş haneden oluşan yerel soygelimler çıkıyor. Bunların kendi aralarında örgütlenerek bir klan yapısına ulaşmaları, dışsal faktörlere de bağlıdır. Kısımlara ayrılma, başlangıçta her soygelime, eşit ölçüde ortak atayı temsil etme olanağı tanıyor. Bunlardan biri, daha yüksek bir prestij elde ederse, kendiliğinden ortak atayı temsil etme yeteneğine kavuşmuş oluyor. Herkesin eşit koşullarda olduğu bir ortamda birileri öne çıkmışsa bu kendi maharetinden değil, ruhsal güçlerin katkısından kaynaklanır gibi görünüyor. Ruhsal kuvvetlerle en iyi ilişkiler kurabilen, aynı zamanda onlara en yakın olan olmuş oluyor. Bu aynı zamanda en yaşlı, yani ortak ataya en yakın kuşak anlamına geliyor. Sonuçta yüksek prestij, yani yüksek artı-ürün, kendisini kadın alma verme ilişkisi yoluyla segmentler arası kurlaşmaya dönüştürüyor. Başlangıçta akrabalık derecesi yoluyla kendisini gösteren eşitsizlik, çokkarılı geniş aile içerisinde karıların artı emeğine elkonularak beye, bu yolla soygelimler arası eşitsizliğe dönüşür. Soyge-

limsel eşitsizlik, dolaysızca beyin yakın akrabalarına ve uzak akrabalarına verdiği yardım ve armağanlarla ayırtedilir. Beyin yakını olmak, ondan en fazla yararlanmak demektir ama aynı zamanda, ona en fazla armağan ve destek vermek de demektir. Bir soygelim, daha yüksek artı-ürün elde edip bunu şenlikler, törenler yoluyla diğer soy gelimlere geridağıtması sadece beyin değil soygelimi oluşturan bireylerin tümüne prestij kazandırıyor, kadınlarının, kız evlatlarının da öteki toplumlardaki hemcinsleri karşısında toplumsal değeri yükselmiş oluyor. Buradaki mekanizma hala verme üzerine kurulu, zengin bir soygelimi kadın veren bir toplum, daha çok alabilir, yani, daha çok verebilir (aynı zamanda, kıtlık koşullarında daha düzenli bir yaşam sürebilir).

> "En yüksek altklan Tabalu'un mensupları, özellikle de kadınları, çok sınırlı nüfusu olan bir altklandan evlilik yapamazlar; hatta daha az soylu kişilerin evlenmesinde bile belli bir statü uygunluğu arzu edilir bir şeydir." (Malinowski 1929:80)

Burada dikkat çeken bir başka olguda, evlenebilirlik kıstaslarına bir yenisinin eklenmiş olması. Başlangıçtaki, insest yasağının bir uzantısı olarak ortaya çıkan evlilik sınıflamalarına ve kurallarına ve yaş kısıtlamasına (özellikle erkekler için) ek olarak bu kez prestij ve kur ekleniyor.

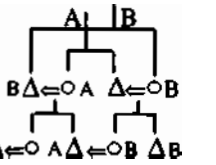
> "Reis oğluna oğulun kendisi ve ardılları için tam yurttaşlık hakkıyla köyde kalıcı bir konumu yalnız bir tek yolla garanti edebilir: eğer oğlu için bir çapraz yeğen evliliği bağlayabilirse. Ve bu da kız kardeşin kızıyla ya da bu kızın kızıyla yapılacak bir evlilik olarsa." (Malinowski 1929:89)

Şekil 7-1'de görüldüğü gibi, kadının gittiği yön aynı zamanda zenginlik akışını da gösteriyor. A ve B soygelimleri arasındaki servet akışının sonul olarak denkleşmesi gerekir. Bu durum, aynı kurdaki soygelimler arasındaki daha doğrusu yakın kurlar arası evliliğe zorluyor. İkinci olarak, şemadaki erkeklerin bey ve beyin oğlu olduğuna dikkat edilirse, bey oğlunu ancak kendi kız kardeşinin kızıyla evlendirecek olursa gelinlik malını kendi oğluna fiilen verebilir. İkinci olarak, kendi anasının soyunu yani yüksek soygelimi, kendi kızkardeşi yoluyla oğlu sayesinde sürdürebilir. Bunun en iyi ifadesi

beyin, kızkardeşinin kızıyla evlenen adam konumunda olması.

Trobriandlılar için verilen bu örnek, dünürsel ilişkilerin önemini vurgulamak için yeterlidir. Uzun süreli ilişkiler, uzun yaşama beraberliğinin, sürekli iletişimin bulunduğu ilişkilerdir. Bunlarsa öncelikle evlilik ilişkileriyle kurulanlardır. Sonuçta toplum, evlilik ilişkileriyle örülüyor. Bu örüntü içerisinde, bir üstlük ortaya çıkabiliyor. Dünürsel kur, segmenter soygelimsel kura dönüşüyor. Toplum içerisindeki geniş aileler arasında kendisini gösteren kurlaşma, aynı mekanizmayla soygelimler arasındaki kurlaşmaya yol açabilir. Soyun ifadesi olarak kabile bir yandan kendi içerisinde eşitsiz soygelimsel ilişkilerin çatışmasına sahne olur, öte yandan diğer toplumlara karşı müttefik ilişkiler olarak görünür.

Şekil 7-1

Toplumu oluşturan bireylerin topluma kattıkları ile toplumdan bireysel olarak geri aldıkları arasındaki oranı bilmedikleri ya da denetleyemedikleri ve kendilerine dolaylı olarak geri dönen kısmın nasıl kullanılacağına gönüllü olarak bir araya gelerek karar verebildikleri organların bulunmadığı her durumda sömürünün ve sınıflaşmanın doğma koşulları vardır. Buraya kadar anlatılan tüm bu kurlaşma süreci hiç de kaçınılmaz değildir. Yeryüzünde hiçbir devletin çıkmadığı. Avusturalya kıtasında insanlar yaklaşık 40.000 yıldır yaşamalarına karşın sınıflı topluma geçiş göstermemişlerdir. Avusturalya kıtası tüm bu süre boyunca devşirici olarak kalmıştır. Buna karşılık, Kuzey Amerika'ya göç tarihi yaklaşık 12 000 yıl öncesine aittir. Bu kıtada, sınıflı toplumlar doğabilmiştir. Oturgan devşiriciler kurlaşmanın ötesinde sınflaşma yoluna girmelerinin önündeki ilk engel, üretim kuvvetlerinin verili gelişkinlik düzeyinde kalıcı bir zenginlik birikiminin olanaklı olamayışıdır. İkincisi, birincisinin bir sonucu olarak, birikim miktarının çalışan insan sayısıyla orantılı olmasıdır. Yanısıra artı-ürün, tek başına kurlaşmaya, ya da daha ileri bir aşama olarak sınıflaşmaya yol açmayabilir. Başlangıçta bey artı-emeği bölüştüren kimse durumundadır. Beyin asıl işlevi budur. Bunun için emek bölümünün gelişmiş olması gerekmez, pek çok nedenle artı-emeğin ve artı-ürünün bey tarafından bölüştürül-

mesi gerekliliği doğabilir. Örnek olarak savaş ve törenler bir bakıma artı-emeğin bölüştürülmesi anlamına gelirlerken, hanelerin artı-ürünlerin depolanması ve bunların yeniden gereksinme sahiplerine üleştirilmesi beyin işlevi için yeterlidir. Bu koşullar altında beyin artı-üründen kişisel bir ayrıcalığı olmadığı sürece, artı-ürün eşit olarak bölüşüldüğü sürece, toplumda bir kurlaşmadan söz edemeyiz. Kurlaşma, kaçınılmaz olarak emek üretkenliğinin verili gelişme düzeyinde, artı-emeğin bölüşülmesindeki eşitsizlikle birlikte ortaya çıkar. Bu eşitsizlik, geri verimli ilişkiler içerisinde gelişmeye elverişli ortamı bulur. Hem toplum içerisinde bey ve uyruklar arasındaki, hem de soygelimler arasında kurlaşmanın sömürü ilişkisine dönüşmesi için, üreticinin emek ürününe ister toplum adına ister gurup ya da birey adına olsun, geridağıtılmamak üzere elkonulması gerekir. Yukarıda anlatıldığı gibi, ambarlama ve geridağıtım sistemi buna açıktır. Beyin karıların artı-emeği (X1), armağan olarak verilenler (X2) toplam olarak, beyin dağıttıklarından (X) büyükse ortada beyin kendi adına bir elkoymasından söz edebiliriz ($X < X1+X2$). Başlangıçta, kendisine verilenleri geri dağıttığı varsayımıyla, bey başlangıçta sadece karılarının artı-emeğine elkoyabilir. Aslında cömertlik ilkesi gereği bunu da dağıtır. İkinci olarak, toplam üretilen ürün doğrudan zorunlu gereksinmelerin üstünde olduğu her durumda, beyde birikenin geri dağıtılma zorunluluğu ortadan kalkar. Ne ki bey bunu da dağıtmalıdır. Öyle ki, Tlingit, Haida, Tsimshian Kwakiutl gibi Kuzeybatı Amerikalı oturgan devşiriciler, fazla ürünlerini hatta bununla da yetinmeyerek potlaç denilen şenliklerde yokederler.

> "Kimi potlaç sistemlerinde birey sahip olduğu her şeyi geriye birşey kalmamacasına tüketmek zorundadır. Zengin kişi kendi servetini pervasızca harcayan kişidir." (Mauss 1954:35)

Bütün metin boyunca artı-ürün ve zorunlu ürün biçiminde sunulan ayrıştırma, kuramsal incelemenin gereği olarak yapıldı. Oysa bu tür bir bilinç bu toplumların özelliği değildir. Tersine, zaten başından beri beyin başarısı, onun atalar tarafından onaylanması olarak benimsene gelmiştir. Yani daha baştan, beyde toplanan birkim uyruklardan gasp edilen artı-ürün olarak algılanmaz, tersine, atalarının ruhlarıyla iyi ilişkileri olduğuna inandıkları beylerine gönüllü-

lükle, armağan olarak verirler. İnsanın kendi zorunlu gereksinmelerinin üstünde yaratabilme gücü, doğrudan üreticinin olmadığı gibi beyin gücü olarak da görülmez, bu sadece ruhların bey yoluyla topluma sunduğu bir armağandır. Bireylerin bey yoluyla topluma sundukları ile, bey yoluyla toplumdan geri aldıkları arasındaki fark, bey kendi özel kullanımı için ayırmadığı sürece farkedilmez ya da önemsenmez. Potlaç bir bakıma bunun önlemini almak gibidir. Ne ki nüfus artışı büyük konutları inşası, büyük kano imali, savaş gibi elbirliği gerektiren işler için beyin aynı zamanda ortak ambar işlevi gören kendi geniş ailesinin ambarında birikmiş zenginliği kendi kişisel kararıyla kullanmaya başlamasıyla birlikte uyruklarından kopar.

Büyük bir kano yapımında olduğu gibi, nüfusun bir kısmını bu işe seferber etmek, bu süre içerisinde, çalışan insanların gereksinmelerin karşılamak, ya da onlara belli ödemede bulunmak, imalat süreci boyunca törensel önderliği yürütmek ve hatta doğrudan emek sürecinde koordine etmek üzere bulunmak, kanonun bitiminde bunun kimler tarafından ne zaman kullanılabileceğinde karar sahibi olmak, beyi artı-ürünü daha kişiselleşmiş bir tarzda yönetmesinin koşullarını hazırlar. Küçük bir kanoyu tek kişi, ya da sadece kendi aile üyelerinin yardımıyla yapabiliyorsa, kendi emeğinin ürününü kişisel olarak mülk edinir. Üç kişiyi taşıyabilen bir kanoyu üretebilmek için beş kişinin elbirliği gerekiyorsa, bu beş kişi sırayla her biri için birer kano inşa edebilir ve yine her kano kişisel olarak mülk edinilir. Ama yirmi kişiyi taşıyacak bir kano yapımı söz konusuysa ve bunun için on kişinin elbirliği gerekiyorsa, böyle bir kano herhangi bir ailenin kişisel kullanımına verilemez. Bey bu on kişiyi seçip işe seferber etmekle kalmaz, kanonun kimler tarafından ve ne zaman kullanabileceğinde de karar sahibi olur. Ortaya çıkan ürün komünal müktür; ne ki, komünal mülkün kullanımı, bey dolayımı ile olur. Yanısıra, yeni kurulan ailelerin yerleşecekleri arazi parçasını belirlemek, boşaltılan yerlere yeni gelenlerin yerleşme iznini vermek vb. bey dolayımıyla sağlanır.

7.4.1 Makam Mülkiyeti

Aile bireysel eşitsizlikleri çoğullayıp toplumsal statü farkına dö-

nüştürme aracı oluyor. Giderek aileler arası eşitsizlikler soy örgütlenmesine evriliyor. Armağanlaşmanın ikinci aşamasında bey kendisi çok çalışmakla kalmayıp karılarını ve çocuklarını da çok çalıştırıyor. Karıların olağandan çok çalışması, genel olarak kadınlara yayılıyor. Daha fazla çalışma daha fazla armağan; sonuç, ortak ambar kılığına bürünmüş beyin kendi geniş ailesinin ambarının zenginleşmesi. Beyin ambarı toplumun ambarı kılığında oldukça artı-ürünün yönetimi de doğrudan onun elinde kalıyor. Toplumsal artıyı, şenliklerle geri döndürürken fiilen toplumsal eşitlik sağlansa bile, yani sömürü olmasa bile artı-ürünün ve artı-emeğin yönetiminin beyin eline geçmesi bakımından toplum kurlaşmıştır. Bu süreç boyunca bey toplumun emek ürününü sahiplenmeksizin mülk ediniyor, kendi ambarında biriken zenginlik özel mülkiyeti olmuyor ama aynı zamanda fiilen toplumsal mülkiyet de olmuyor. Çünkü beyin benim mülküm dememesi gibi, başka kimse de bu birikmiş zenginliğe benim demiyor, dahası ortak mülk olarak da benimsenmiyor. Buna koşut olarak bey komünal toprak mülkiyetinin temsilcisi olarak beliriyor, toprak kendi mülkiyetinde bulunmadığı halde, toprağın dağıtımını üstleniyor. Birikmiş zenginliği olduğu gibi toprağın da mitsel sahibi konumunu ediniyor. Burada ilk kez yeni bir mülkiyet biçimi doğuyor: *makam mülkiyeti*. Mülkiyet kişinin ya da toplumun değil makamındır. Bireyler değişir fakat mülk makamın mülkü olarak tanımlı kalır. Mülkiyetin denetimi dolaysızca bireylerin değil, makam dolayımıyla bireylerindir. Böylece devlet mülkiyetinin ilk biçimine ulaşmış oluyoruz. Devlet mülkiyeti, makam mülkiyetine dayalıdır. Makam mülkiyeti, devlet içerisindeki emek bölümünün zorunlu bir öğesi olarak karşımıza çıkar. Makamlara kimlerin gelebileceğinin ya da denetleyebileceğinin belirlenme yolu, toplumun sınıf bileşimini verir.

Toplumlar arası ilişkilerin kendisini savaş, takas ya da değişim ilişkisi olarak gösterdiği her durumda, kısaca, toplumlar arası ilişkilerin tüm toplumu ilgilendirdiği her yerde geçici ya da kalıcı bir bireysel önderliğe gerek doğar. Toplumlar birbirleriyle, gerek değişim gerekse elbirliği yapmak için her bir birimi, aileyi, obayı, köyü, soygelimi temsil yetkisi taşıyan bireyler aracılığıyla ilişkiye girebilirler. Bu, oturganlaşma ve toplumların artık birbirlerini belli bir

arazi üzerinde mülk sahipleri olarak tanımasının sonucu olan maddi bir zorunluluktur. Birbirleriyle ilişkilerini ne denli düzenlenmek zorunda kalırlar, birbirlerinin haklarının karışlıklı olarak belirlenme zorunluluğu ne denli öne çıkarsa, o denli beylik ve giderek onunla birlikte yönetim organı olarak meclis ortaya çıkar. Tüm bu gelişmeler boyunca, doğrudan üretici kendi emeğinin ürününe adım adım yabancılaşır, kendi geçimi için gerekli olan ile yarattığı artı arasındaki farkı giderek daha da ayırtedemez hale gelir. Yaratılan toplam zenginliği kendisine dışsal, cismen beyin mülkü, ruh olarak ataların yaratısı olduğuna yönelik inancı pekişir. Zamanla bey, gerek beylik kurumunun, gerekse toplumun karmaşıklaşan daha büyük emek gücünün seferber edilmesini gerektiren işlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, üretimden ayrılmış ve kendisine bağlı bir kurum yaratır. Kurumun üyelerinin atanmasını kendi elinde tutabildiği ölçüde, beylik, toplumun yönetim aygıtı olarak belirir. Artık, kendisinde toplanan zenginliği özel bir gereklilik olmadıkça geri dağıtıma girişmeyen kendine doğrudan bağlı adamlarıyla örgütlenmiş yeni bir yönetim biçimi doğmuştur. Topladığı birikimi, savaş, sulama vb. gibi belli alanlara akıtan, kendi kurduğu yönetim organı içerisinde de emeğin bölünme yoluna girdiği Havaii beyi İnka beyinin sterotipidir. Yakın akraba ve uzak akraba biçiminde doğan eşitsizlik, beyle uyruklar, kralla teba biçiminde evrimleşir. Evrimleşmenin bütün bu aşamalarında kadın erkek eşitsizliği temeldir, erkeğin kadın karşısına sömürücü olarak konumlanışı beyle birlikte başlar, günümüze dek sürer. Yanısıra gelip geçici dövüşler, kan davalarının kışkırttığı toprak işgallerine, ardından emparyalist işgallere evrilir. Üretim kuvvetlerinin gelişmesi ölçüsünde savaş araçları daha öldürücü hale gelir, daha büyük emek gücü seferber edilir, bu da toplumların merkezileşme hızını yükseltir, savaşlar yoluyla edinilen tutsakların alt tabakalara katılmasıyla toplum içi eşitsizlikler sınıflaşmaya doğru ivmelendirir, sınıfsal farklılık keskinleşir.

Başlangıçta cinsiyete dayalı olmakla sınırlı emek bölümü geliştikçe ve toplumun gereksinmeleri çeşitlendikçe, bireyler ve aileler giderek kendilerine yeterli olmaktan uzaklaşırlar, gereksinmelerinin elbirliğiyle ve ortak birikim oluşturarak karşılanma zorunluluğu giderek artar. Bireyler giderek artan ölçüde öteki üreticilerin eme-

ğine bağımlı hale gelirler. Toplumun bir bütün olarak yenidenüretilmesiyle bireylerin ve toplumların yenidenüretimi arasına dolayım girer. Ürünü olduğumuz toplumların tarihinde ortak gereksinmelerinin giderilmesi için zorunlu kurumlaşma olarak kendini gösteren bu dolayım, kafa kol emek bölümünü daha başından bir düzeyde içeren merkezi yönetim olmuştur. Merkezi yönetim bir yandan bu işlevi yerine getirmeyi üstlenirken kendini tüm toplumun örgütleyicisi olarak sunar, öte yandan artı-emeği denetleme yetkisini elinde topladıkça kendini toplumdan giderek ayırır. Bu yolun vargısı olarak devlet basitçe toplumu güden bir zor örgütü, salt baskı aygıtları, yargı ve ceza kurumları olarak değil, tüm toplumu diğer kurumlar aracılığı ile örgütleyen bir kamu gücü olarak varolur. Toplumun katmanlaşmasıyla birlikte tutsaklığın ve giderek köleleştirmenin başladığını görüyoruz.

Devlet tarihsel olarak zorun temsilcisi, örgütleyicisi ve uygulayıcısıdır. Devletin ayırtedici özelliği hiyerarşik yapılanması, emir komuta ilişkisi üzerine kurulu olmasıdır. Bu bakımdan toplumun her çeşit sınıflı örgütlenme biçimini, hiyerarşik yönetim biçimleri önceler. Devletin ortaya çıkmış olduğuna işaret eden, kuvvet kullanımının toplum içerisinde, belli bir üreten kesim üzerinde uygulanmak üzere kurumlaşmasıdır. Bunun için kuvvetin kendisinin bir kurum olarak oluşması gerekir. Askeri bir örgütlenme askeri amaçlar için örgütlendiği ve sadece bu işe yaradığı sürece salt bir kuvvettir. Bu kadarıyla dolayısızca sınıf egemenliğini vermez sadece onun önkoşuludur. Egemen sınıf askeri örgütlenmeyi kendi örgütlenme formu içerisine yerleştirmiş toplum ölçeğinde örgütlenme olarak belirir. Ne ki, eldeki arkeolojik, antropolojik materyalden askeri örgütlenmenin kuruluş sürecinin aynı zamanda hiyerarşinin ve giderek toplumun sınıflı örgütlenmesinin kuruluş süreci olduğunu öğreniyoruz. Her askeri örgütlenme, üretken nüfusun bir kısmının üretimden çekilmesine ve üreten nüfusun kendi bireysel gereksinmelerinin üstünde bir kısmı, bu kesimin gereksinmelerini karşılamak üzere fazladan emek harcamasını öngerektirir. İktidar kuvvet uygulayabildiği sürece vardır, bunun önkoşuluysa, artı-emeğe el koyabilmektir. Bu bakımdan sınıflaşma süreci başından beri artı-emeğe özel bir kesimin, bireylerin, ailenin, soyun kendi yönetebilirliğinin

maddi önkoşulu olarak elkoymasına dayalıdır. Devletin kesinlikle varolduğu aşamaya, egemen zümrenin kendi varoluş gerekleri doğrultusunda özel olarak örgütlenmiş silahlı kuvvetlerin ve diğer baskı aygıtlarının üretenlerin artı-emeğine elkoymak üzere zor uygulamaya yönlendirmesiyle girilir. Başka bir bakımdan toplumun sınıflaşma süreci, elkonulan artı-emek miktarını denetlemek yoluyla kitlelerin gereksinme düzeylerine kısıtlama ve taleplerini özgürce dile getirme olanaklarından yoksun bırakma sürecidir.

8

Düşünce ve Duygu

8.1 Mitsel Düşünüş

Neden insanlar atalarının, kurt, soğan, ay hatta alelade cansız bir nesne olduklarına inanırlar? Neden bitkiler, hayvanlar gök cisimleri vb. kişileştirilir? Neden Tikopyalılar battaniyelerini yakarlar, neden Avusturalyalı devşicilerin erkekleri cinsel organlarında ve bedenlerinin diğer kısımlarında ağır yararalar açarlar? Erkeğin kadının sepetine dokunması, kadının erkeğin yayına dokunması neden yasaklanır? Neden insanlar kendilerine belli cinsleri tabu sayarlar? Neden, kapitalist kara tapar? Neden kadın Arabistan sıcağında kara çarşafa sokulur? Neden insanlar sırtlarını zincirlerle döverler? Neden kimi hayvanların ve bitkilerin yenilmesi yasaklanır? Bütün bu soruları sorulmaya değer kılan bence en önemli şey, insanların bu inançları doğrultusunda sanki doğalarından geliyormuş gibi davranmalarıdır. Sanırsınız ki, bu inançlarla doğmuşlardır. Eylemlerini gerçekliğin ta kendisi olduğundan kuşku duymadıkları inançlara göre gerçekleştirir, ona uygun olarak örgütlenir, ona göre yaşarlar. Karşımızda iki problem durmaktadır: İlki, inanç

olarak içselleşen fikirler insan zihninde nasıl doğarlar[1], ikincisi, bu fikirler inanç olarak nasıl olup da kişide içselleşir, onun duygusal varoluşunu, öznelliğini kurarlar?

Kavramın varoluş ortamı zihindir, ama kavramın bilgi içeriği iletişim sürecinin tüm ortaklaştırma etkisine rağmen iletişen bireylerde birbirinin kopyası olamaz. Bundan ötürü konuşan ve dinleyen arasında birbirini anlama yönünde sürekli bir çekişme vardır. Aynı sözcükleri kullandıkları halde farklı anlam içeriklerine sahip olduklarını kavrayıncaya kadar süren kör döğüşünü andıran tartışmalar buna örnek. Düşünme bir yanıyla uslamlamadır, kümeler ve kümeler arasında zorunlu ilişkiler kurar; kendisini en saf olarak mantıkta ve matematikte gösterir. Kavramlar ancak sınırlarıyla tanımlanabilirler. Bu sınır, düşünme sürecinde, mantıktaki kavramdan farklı olarak son derece oynak ve geçişkendir; tüm bağlamlarda ortak anlam içeriğinin taşadurduğu, içerisine pek çok alışılmadık öğeyi katmaya açık, her an farklılaşmaya hazır, çekirdeğini korumasına karşın asla mantıktaki denli tamlığa kavuşmayan *canlı* bir varoluştur. Sezmeyi olanaklayan budur. Düşünme öteki yanıyla sezmedir. Kesin mantıksal bağlantılar kurabilme yetisinin yanısıra, bu kesinliği aşıp mantıkça ilişkisiz kabul edilen kavramlar arasında ilişkiler kurup yeni kavramlar denemeyi, kavramlarla imgeleri kaynaştırıp, yeni ilişkiler kurabilmeyi, terimin soyut anlamının yanısıra bağlam içerisinde kazandığı somut anlamı kavramayı, metafor (eğretileme) ve metonim (düzdeğişmece) gibi anlam değişimlerini, yaratıcılığı ve sanatı olanaklayan, zihnin *sezme* yetisidir. *Düşünme* uslamlamanın ve sezmenin *bir*liğidir. Sezme mantığın koyduğu sınırları aşarak halihazırda kategorileştirilemeyen farklı nitelikler arasında çağrışım yapabilme yetisidir. Sanatın hiçbir türü mantıksal kavra-

[1]Bu inançlar basitçe hatalı düşünceler değildir; "Aristo'nun böceklerin gübreden oluştuğu biçimdeki inancı bir hataydı.... Hint-Alman ırkının uygarlık yaratabilecek tek ırk olduğu yolunda ... ileri sürülen iddia ... yanılsama olarak tanımlanabilir. ... Yanılsamaların yalan olması gerekmez. Yani gerçekleştirilmeleri olanaksız veya gerçekle çelişkili değildirler. Örneğin orta sınıftan bir genç kız, bir prensin gelip kendisiyle evleneceği yanılsamasına sahip olabilir." (Freud 1994 [1927]:40)

yış üzerinde temellenmez. Arguman ileri sürme, ne denli sınırları kesin belli tanımlama gerektiriyorsa, yaratıcılık da o denli belirginsizlik gerektiriyor. Belirginlik yoksa mantıksal düşünme yok, tam belirginlik varsa yaratıcılık yok demektir.

Avcı-derleyici Kuzeyli Andamanlılar, bir kadının doğacak çocuğunun cinsiyetini bilebileceğine inanırlar:

> "Eğer çocuğun sol tarafta olduğunu hissederse erkek olacaktır, çünkü erkek oku sol elinde tutmaktadır (kas kuvveti sol kol tarafından uygulanır). Sağ tarafta hissederse kız olacaktır, çünkü kadın balık ağını sağ eliyle tutmaktadır." (Radcliffe-Brown 1964 [1932]:90)

Cinsiyeti belirlemekte geliştirilen bu minik masalın cinssel emek bölümününe ve emek sürecine dayalı olarak kurulduğu ve doğacak çocuğun cinsiyetine (daha doğrusu cinsiyet oranına) verilen önemi yansıttığı açık. Fakat Kuzey ve Güney Andamandaki "tüm" obaların, ayın "günbatımından hemen sonra ikindi zamanı yükselirken, herhangi bir ateş ya da parlak ışık varsa öfkeleneceği" ya da "istediği zaman kendisini domuza dönüştürüp yeryüzüne inerek, domuzun yediklerini yiyebileceği" inancı hiç değilse ilk bakışta toplumsal yaşamlarıyla dolaysızca ilişkilendirilebilir görünmüyor. Gene de Andamanlıların birbirleriyle girdikleri ilişki çeşitlerine bağlantılanabilir. Şöyle ki; Andamanlılar, ayın "dikkatinin bu sırada başka bir nesneye ya da alicenaplıkla böylesine bol ışık sunmasına rağmen başka ışığa yöneltilmesini kıskandığına inanıyorlar" (Radcliffe-Brown 1964 [1932]:90). Buradan, "kıskançlık" teriminin yerinde kullanıldığını varsayarsak, insanların birbirlerine kıskançlıkla yönelebildikleri kanısını edinebiliriz. Simyayla altın yaratılamayacağı gibi duygular hayali olarak yaratılamazlar. Öyleyse kıskançlık duygusunun varlığı bu duygunun hangi toplumsal koşullarda ortaya çıkabileceğine ilişkin ipucu verebilir. İnanç yapılarıyla toplumsal koşullar arasında çakışma kurabilmek çoğu kez mümkün olabiliyor, ama inancın nasıl oluşturulduğu ayrı bir soru.

Yeniden masalımıza dönecek olursak, gebe kadınının hissettiği yan, diyelim sağ taraf, sağ kolla ilişkilendiriliyor. Üretim araçlarının dağılımı cinse özgü yapıldığından ve sağ kol kadının emek sürecinde etkin kolu olduğundan doğacak çocuğun cinsiyetinin kız ola-

cağına hükmediliyor. Sanki şöyle düşünülüyor; ana sağ tarafında hissetmiştir, sağ taraf sağ kolla ilişkilidir, sağ kol kadının emek sürecinde etkindir, öyleyse doğacak çocuk kız olacaktır.

Tüm mitlerin ortak özelliğini, kurgunun benzetmeler yoluyla kuruluşunu, bu örnekte de görüyoruz. Herhangi tür benzerliğin kurulması için ortak özelliklerin saptanması gerekir. Örneğin aslan, kurt, kedi ve kaniş köpeği etoburlukları bakımından ortak özellik taşırlar ve dolayısıyla birbirlerine benzerler ama ayırt edici özellikleri bakımından {aslan, kedi} ve {kurt, kaniş} iki ayrı kümeye dahildir. A ve B'nin tüm ortak özellikleri ($A \cap B$) benzerliklerini kurar, B-A ve A-B genişledikçe benzerlik azalır, tersine $A \cap B$ genişledikçe benzerlik artar, fakat *ayırtedici ortak özellik*leri onları üçüncü bir kümenin içerisine sokar. Tersinden aynı küme içerisindeki elemanlar kendi aralarında ortak özellikleriyle benzetilebilirler. Serçenin bülbülle olan benzerliği, her ikisini de kuşlar kümesine sokan uçabilme, yumurtlayarak çoğalma gibi kimi ortak özellikleri bakımından yapılabilir, fakat serçe bülbüle benziyor denildiğinde vurgulanan benzerlik her ikisinin yaklaşık aynı boyutlarda oluşudur. Benzerlikle, bibirinin aynısı iki tikel bülbül yoktur; tikel iki bülbül birbirine benzer, ama bu iki tikel bülbülün aynı kümeye sokulması onların ayırdedici özellikleri yüzündendir. İnsanla şempazenin ortak özellikleri farklı özelliklerinden daha çoktur. Ortak özellikler ve ayırtedici özellikler arasındaki fark çok önemlidir. Ortak özellikler öylesine çoktur ki alabildiğine zengin benzetmeler yapmak olanaklıdır. Oysa ayırtedici özelliklerin saptanması ve buna dayalı olarak kümeler kurulması son derece zordur; tikeli bu sayede tür içerisine sokarız. Birincisi anlam değişmelerine, ikincisi mantıksal sistemler kurmaya yol açar.

«Kuş uçuyor» dediğimde, bir durum bildirmekten öte bir iş yapmış olmuyorum. Böyle bir cümlenin kendisi mantıksal bir yapıda yer alamaz. Ama «Kuşlar uçar» dediğim zaman kuşları "uçanlar" kümesine sokmuş oluyorum. Uçanlar kümesinin *ayırtedici* özelliği kanatlı olmalarıdır. «Kedi uçuyor» dediğimde, biri bana «Kedinin kanatları mı var ki uçsun?» diye sorarken uslamlamaktadır. Soru "Kedi uçanlar kümesine ait midir? biçimine sokulabilir. Bu bakımdan uslamlama hangi yolla olursa olsun, kendisiyle özdeş genelle-

melerin varlığı ölçüsünde olanaklıdır. Mantığın temel ilkesi özdeşlik ya da çelişmezlik ilkesidir. Lévy-Bruhl'un mantık öncesi/mantık ayrımı buna dayanır. Oysa benzetme, her ne kadar kendisiyle özdeş genellemeye giden yollardan biri, belki de en önemli olanıysa da sapaklarla dolu uzun bir yol vardır. Ama bunu bir an için önemsemeyebiliriz, çünkü mantıksal geçerlilik öncüllerin doğruluğundan bağımsızdır. Mitsel düşünüşü olanaklayan ikinci önemli kaynak buradadır; hangi yolla olursa olsun genellemeler formunda öncüller bir kez konuldu mu mantıksal bir sistem kurulabilir. «İnsanlar öldükten sonra ruhları yaşamaya devam eder» iddiası bir genellemedir. Eğer, "Neden olmasın?" sorusuna ancak aynı düzeyde sınanamaz bir genellemeyle karşı çıkılabiliyorsa iddia çürütülemez, varsa toplumsal önemini korumayı sürdürür. Giderek, ölen insanların hayvan kılığında yeniden canlandığı söylenebilir. Buna bağlantılanarak, yaşamında kötü işler yapmış olanların baykuş, iyi iş yapmış olanların sincap kılığına gireceği eklenebilir vb.

Bir an için insanı tam bilgisiz olarak doğa karşısında tasavvur edersek, tekrar eden olayları genelleştirmek ve davranışlarını buna göre kurmaktan başka çaresi olmadığını anlarız. Bu davranış biçimini hayvanlarda da gözlemek olanaklı. Öğrenme en ilkel canlıda bile yineleme ile olanaklıdır. İlkel olarak öğrenme, belleğe yinelenenin yazılmasıdır. Bu haliyle düşünme denen bir olgudan söz bile edilemez. Sadece, yinelenen olaylar hakkında yeniden olacaklarına dair koşullanma, bir beklenti oluşur. Sürekli tekrar eden olaylarla karşılaşmak, bu tür olayla her zaman karşılaşılacağı genellemesinin yolunu hazırlar. Sürekli tekrar eden, yasa görüntüsü verir; düzenleyen varmış gibi görünür, dahası bu düzenlemeyi yapmakta bir amacı varmış gibi görünür. Herhangi bir genelleme yaptığımda bu ister doğru olsun ister yanlış, uslamlamanın aracı olmaya hazırdır. İlk genellemelerin yapılmasında endüktif düşünme rol oynasa bile, doğa ve toplum bir empiristin arzulayacağı gibi saat olmadığından mitsel düşünce endüktif genellemelere dayanamaz. Laplacevari uyumlu bir evren anlayışı, evreni papağanın yarattığını iddia etmek kadar saçmalıktır. Düzensiz iklim değişiklikleri, emek sürecinin raslantısal karakteri, hastalıklar, sakatlanmalar, bireyler ve toplumlar arası çatışmalar düzenin yanıbaşında düzensizliğin sürdüğünü

dinmezce farkettirir. Ortaya çıkan inanç yaşama geçirenlerce yılmadan doğrulanmaya çabalanıyor olabilir, bu anlamda empirist filozofun onayını alabilirler, üstüne üstlük büyük bir başarı da gösterebilirler. İnancın sürgitmesi ve ikna yeteneği belki endüktif düşünmeyi öne çıkarabilir, ama ortaya çıkışını açıklamak için tek başına yeterli değildir[2]. Yanlış bir önerme üzerine kurulacak inancın belirsiz sayıda doğrusu, daha doğrusu sınanabilir önermesi vardır. Meta üretimini evrenselleştirerek, bir kimse «Bütün insanlar bencildir» derse, görüşünü doğrulayacak binlerce örnek bulabilir. Bundan yola çıkarak yaşamı betimleme gücüne sahip ve kestirimleri de doğru çıkabilen düşünce yapıları geliştirebilir. «Yeryüzündeki tüm nesnelerde yere düşme eğilimi vardır» ya da «Dünya üzerindeki bütün nesnelere çekim kuvveti uygular» desem, bunların ikisi de yanlış olabilir ama pratikte tek yanlışlayıcı bile bulunamayabilir. Ataların çok eskilerde yaşadığını deneysel yoldan kanıtlamak olanaklı olmadığı gibi, «İnsanlar öldükten sonra ruhları yaşamaya devam etmezler» iddiasının da deneysel yoldan kanıtlanması olanaklı değildir. Eğer insanlar deneysel kanıt getiremedikleri her yerde sussaydılar belki de gelişme imkansız denecek kadar zor olurdu.

Şurası açık ki, hayali niteliğine karşın mitsel düşünce de rasgele uyduruk değil, doğayı ve *toplumu* dönüştürme faaliyetleri içerisinde insanların birbirleriyle girdikleri maddi ilişkilerinin, gerçekliği bilme arzusunun ve çabasının dolayısız ürünüdür. Düzen olaylarda

[2]Popper doğrulamanın metafiziğe karşı duramayacağını ileri sürerken bu bakımdan haklıdır. Ama "yanlışlamanın" bunun çaresi olabileceğini iddia ederken düştüğü durum tam bir komiklik. Positivizmin bu son durağı meyvesini, yorumculuğu yeniden keşfeden Kuhn yoluyla Rorty ve Feyerabend ile veriyor. Positivizt ideolojinin unutturduğu bilimin ne rasyonel ne de empirist temele oturan modellemesinin yapılamayacağı Hume'dan beri açıklıkla farkedilmesine rağmen, onunla yatıp kalkmış ama artık belbağlamaktan vazgeçmiş eski müminlere ve muhtemel vazgeçeceklere Feyerabend sinirleri sağlam tutmayı salık verirken, Rorty, sinirleri bozulanların terapisini başarıyla üstleniyor. Öte yandan, aynı relativist epistemolojinin post yapısalcı iki yiğidi Foucault ve Derida'nın ürettikleri hiyerogliflerden kimseyi tedavi etmekle ilgilenmedikleri bellidir.

açıkça görünebilseydi nasıl bilim gereksiz olacaksa, mitsel düşünce de doğamazdı. "Bağıntı ve ilişkileri (...) eksiksiz biçimde gözlemleyip dizgesel dökümlerini yapma kaygısı, bilimsel görünüşlü sonuçlara ulaşabilir; ilkbaharın yaklaşımını avda vurulan dişibizonların karnından çıkarılan doğmamış yavruların gelişim durumundan çıkaran yerli Karaayakların tutumu buna örnektir" (Lévi-Strauss 1994 [1962]:36). Dinsel düşünce bir yandan doğada kendini ele vermeyen ama gerçekte işleyen düzeni tasarlama, bilme çabasının ürünüdür, yanısıra bu çabanın sonucu olarak gerçekte düzensiz doğal ve toplumsal ilişkilerin düzenli bir tasarımının üretilişi olarak boy gösterir. Düzen zorunluluğu "ilkel dediğimiz düşüncenin temelinde yeralır". Lévi-Strauss bunu çok iyi yakalamıştır,

> "büyücül düşünceyi, Hubert ile Mauss'un deyimiyle, 'nedenlilik izleği (teması) üzerindeki bu şaşırtıcı çeşitlemeyi, bilimden ayıran şey, bilgisizlikten ya da gerekirciliğin (determinizmin) küçümsenmesinden çok, bilimin fazla mantıksız ve ivecen bulabileceği, daha güçlü, daha uzlaşmaz bir gerekircilik isteği değil midir? ... büyüyle bilim arasında beliren ilk fark, birinin toptan ve eksiksiz bir gerekirciliği öngerçek olarak benimsemesi, ötekininse, yalnızca kimileri başka düzeylere uygulanmaz sayılan gerekircilik biçimlerine uygun düşen düzeyleri birbirinden ayırarak etkinlik göstermesidir." (1994 [1962]:36-7)

Evrenin bu ikili niteliği, düzenin ve düzensizliğin *bir*liği, düşüncenin ikili yönelimine yol açar. Düzensizlik düşüncede düzenlileştirilmeye çalışılır. Bilimin düzenli olan üzerinde işleyebilmesi gibi, masalsı düşünce de hayalde düzeni kurma gayretine tekabül ediyor. Mitsel düşünce, beynin ya da düşünme yeteneğinin yetersizliğine değil; üretim kuvvetlerinin azgelişmişliğine, dolayısıyla öğrenme olanaklarının ve bilginin yetersizliğine dayanır. Yağmur duasıyla yağmur yağdırmaya kalkışan insanla, yağmur bombasıyla yağdırmaya uğraşan insan arasındaki ilk köklü fark, üretim kuvvetlerindeki farklı gelişme düzeyidir. İlkinde insan kendine doğaüstü kuvvetler atfederek, kendi düşünce ürünlerini gerçekliğin yerine koyarak, ikincisinde doğa yasalarını keşfedip uygun araç geliştirerek yağmur yağdırmaya uğraşır.

Kavram oluşumunun basitçe zihinsel bir süreç olmayıp tarihsel bir süreç olduğu birinci bölümde işlendi. Orada ilk adın doğar doğ-

maz anlam içeriğinin dolayısızca kavrama tekabül etmek zorunda olmadığını, adlandırmanın eylem içerisinde yapıldığını bu çerçevede anlam içeriğinin eylemin kendisinden, eylemi yapandan, eylemin nesnesinden ayrışmadan konulduğunu, dolayısıyla, kaçınılmazca *tematik* ilişkilere dayalı olarak oluşabileceğini anlattım. Tematik ilişkiler kurmak, *aynı* olay, mekan, süreç içerisinde bulunan, ardışık olarak gerçekleşen farklı niteliklerin ayrıştırılmadan kategorileştirilmesidir. Güvercinin gövdesi ve kanadı güvercini oluşturduğu gibi, yay ve erkek, çocuk ve kadın, balık ve deniz, ay ve yıldızlar, ateş ve odun, şimşek ve gök gürültüsü, doğa ve insan vb. aynı kategoriye alınabilir. Tematik kategorileştirme tipleştirme değildir, ama gene de ayırtedilmiş bir ilişkinin bir kapsama alınmasıdır. Adlandırma anlam içeriği bakımından ikili bir nitelik taşır bir yandan kolleksiyon görünümünde *stereotip* olarak ilk genellemedir; stereotipten yetkin bir kavrama benzerlikleri yakalayarak ve farklılıkları ayırtederek, invaryant kalanı ve yineleneni saptayarak ilerlenir. Bu bakımıyla uslamlama sterotip aşamasında olanaklıdır; stereotip tarihsel süreç boyunca kavrama doğru gelişir. Öte yandan gelecekte birini ya da birkaçını temsil edeceği alternatifler birbirleriyle tematik ilişkilidir; özne yüklemden, isim fiilden ayrışmamıştır. Bu haliyle ad yönletme yeteneğini büyük ölçüde bağlamdan kazanır. Konulan her yeni ad önceki kimi adların anlam içeriğini belirler. Bu yanıyla, özdeşlik ilkesine dayalı olmadığından uslamla olanaklı değildir, ama buna rağmen benzerlikler kurarak betimleme, açıklama, dile getirme yapılabilir[3]. Sözcüklerin anlam içeriğindeki bu çoğulluk ve özellikle sözcük anlamlarının nesne ve olaylardan başka eylem, ilişki ve süreçleri de içerebilmesi, özgül toplumsal bağlamlarda dinleyen söyleyene hiç garip gelmeyen sayısız metafor yapma ve bu yolla mitsel kurgular geliştirme olanağı sunar. Dilin mantıksal bir sistem olarak doğup gelişmesine başından izin vermeyen bu karşıtlıktır. Düşüncenin gelişimi bu nedenle ikili karakter

[3] Dil gelişmiş en yetkin halinde bile başlangıçtaki bu ikiliği kendi bünyesinden atamamıştır, atamaz da. «Ahmet Mehmettir» cümlesi kolayca herkese saçma gelecektir, ama ayrı niteliklerden söz ettiği halde «Gül, Kırmızıdır» cümlesi hiç de saçma gelmez.

taşır; bir yanda gerçeğin zihinde *hayali* olarak yenidenüretimi, öte yanda kavramlar yoluyla gerçeğe uygun yenidenüretimi. Fakat mantıksal düşünce de gerçeğin garantisi değildir. Kavramlar, gerçeğin tıpkısı değildir; "şeyin kavramı ve gerçeği, iki asimptot gibi yanyana ilerler, hep birbirine yaklaşır fakat asla buluşamaz" (Engels 1895:282). İşte bu kaynar ortam dört bilinç formuna gebedir; ideoloji, sanat, felsefe, bilim. Düşüncenin hayali oluşu, başıboş bir keyfiyet demek değildir. Masalsı düşüncenin çocuklara anlatılan masallardan nitel farkı var; gerçeği bilebildiğine emin, kurmuş olduğu tasarımlara uygun davrandığında doğayı ve toplumu dönüştürebileceğine güvenen insanın, bir yandan hayal kırıklığını öte yandan kendi zihinsel süreçlerinin işleyişini kavrayamayışını ifade eder.

Her iki yönelişte de benzetme temel rol oynar ama önemli farklarla; mantıksal düşüncede benzerlikler ortak noktaları ve giderek ayırtedici öğeleri saptayarak tipleştirir, bir kümeye alır, benzetme bakışımlıdır; A B'ye benzerse, B de A'ya benzer. Oysa, mitsel düşüncede benzetme bakışımsızdır[4]. Benzetilen adlandırılan, dile getirilen, betimlenen ya da açıklanan durumundadır. «Yılan şimşek gibi fırladı» cümlesinde yılanın hareketi, atik ve kıvrak davranma yeteneği, şimşeğin aniliğine ve hızına benzetilerek betimlenmektir. Tersi yapılmaz, «şimşek yılan gibi çaktı» denilmez. Bakışımsız benzetmede «A, B'ye benzer» ifadesinde, A özne rolündedir, B ise yönletilendir. Tikel bir nesne, olay, ilişki, süreç başka bir şeye benzerlik yoluyla adlandırılabilir (aslanağzı, köpekbalığı, boğaz, ırmak ağzı, vb.). «Öküz!», «Canım!» gibi benzetmelerle duygular ifade

[4] "İlkel insanın analojik düşünüşünün özelliği, günümüzün insanından farklı olarak 'çift yönlü analoji' ya da 'total analoji' denebilecek türden oluşudur. Bir şeyi, A'yı, bir noktada bir şeye B'ye benzetince, o şeyin B'nin bir başka özelliğinin de öteki şeyde A'da bulunacağını kısacası, bir noktada birbirine benzeyen iki şeyin her noktada birbirine benzeyeceğini düşünmesidr. Buna uygun olarak neolitikte insan, insan yaşamı ile bitki yaşamı arasında benzerlik kurunca, öldükten sonra toprağın altında bir süre yaşayan tohumun yeniden doğması gibi, kendinin de öldükten sonra toprağın altında bir başka yaşam sürüp yedinden doğacağına inanmaya başlamış görünüyor." (Şenel 1985:165)

edilebilir. «Müzik ruhun gıdasıdır», «Din afyondur», «... ideolojide insanlar ve bulundukları koşullar *camera obscura*daki gibi ters yüz edilirler» örneklerinde olduğu gibi olup biten, benzerlikler yoluyla açıklanmaya çalışılabilir. Bir Kiowa mitinde, beyaz-adam kendini şöyle anlatır;

> "Benim soluğum küçük çocukları, ilkbahar karları atında kalan taze bitkiler gibi soldurur. Ne kadar güzel olursa olsun, herhangi bir kadın bana şöyle bir baksa, ölüm kadar çirkinleşiverir. Ve yalnızca erkeklere ölüm değil, onların çocuklarına da yıkım ve karılarına da kısırlık getiririm." (Marriott & Rachlin 1994:201)

Kavram kurmadaki benzetme, farklılıkları eleyip aynı ayırtedici özellikler yoluyla kümeleme, homojenleştirme girişimiyken, mitsel düşüncedeki benzetmede tersine farklılık vurguludur, benzeyen ve benzetilen karşıtlaştırılır. Benzetme açıklayıcılık, betimleyicilik gücünü ya da adlandırma işlevini bu vurgudan alır. Bu yüzden, Lévi-Strauss'un gösterdiği gibi, metafor ve metonim mitsel düşüncedeki benzetmenin başat biçimleridir.

8.1.1 Metafor ve Metonim

Benzetmenin bakışımsızlığından ötürü, kendiliğinden, benzeyen ve benzetilen, ve yanısıra, tematik olan ve olmayan karşıtlığına[5] dayandıklarından metafor ve metonim de, karşıt konumlanır. "Demir-at" dediğimde, at ve tren gibi aynı süreç, olay içerisinde yer almayan zamansal olarak birbirini izlemeyen iki şey arasında kurduğum benzerlik metaforiktir. Çocuk kazana, "fincan" dediğinde ifadesi metaforiktir. Oysa "sobayı yaktım" dediğimde aynı süreç içerisinde yer alan iki nesneden birini (odunu) diğerinin (sobanın) yerine koyuyorum. Öylece yakılan ateşle, soba içerisinde yakılan ateş arasında kurduğum bu benzerlik metonimdir. Çocuk ailesinin otomobilini yabancı bir kapının önünde gördüğü zaman, otomobili gösterip "baba" diye seslendiğinde metonimik bir anlatımda bulunmuş olur. Ya da «Dil gerçekliği yenidenüretir», «İdeoloji gerçekliği üretir» denildiğinde, «Yün kazak sıcak tutar», «Tanrı toplumdur», «Zaman paradır» ifadelerinde olduğu gibi metonim yapılmış olunur.

[5] Linguistik terimleriyle ifade edersek sintagmatik, paradikmatik.

Freud'un, psişik olgulara nicel büyüklükler atfeden "serbest zihinsel enerji", "tepkime potansiyeli" gibi ifadeleri termodinamiğin kavramlarına gönderme yapan metaforlardır. Keza Marx'ın "alt yapı", "üst yapı" gibi toplumu binaya benzeten anlatımları, termodinamiğin "zamanın oku" ifadesi metafora örnek oluyor. Lévi-Strauss'un örneğiyle anlatmaya çalışayım. Köpekler, der, "Bağımsız bir toplum oluşturmamaları bir yana, tuttukları yer çok önemsiz bile olsa, 'evcil' hayvanlar olarak insan toplumunun bir parçasıdır." Öyleyse, köpek türü ve insan tematik bir kategori oluşturabilir. Köpek, insan yerine konabilir, toplumcul yaşamın yerini tutabilir, dolayısıyla insanla ilişkisi metonimlidir. Ama köpeğe ad verilirken köpeğin farklılığı, toplumdaki önemsiz yeri vurgulanır. Bu yüzden adlar metaforiktir, yaygın kullanılan adlar değil, toplumun gözünden düşmüş kişi, gurup vb. adları verilir. Oysa kuş, "özgürlüğe tutkundur, kendine bir konut yapıp burada aile düzeni içinde yaşar, yavrularını besler; çoğu kez türünün öteki üyeleriyle toplumsal ilişkiye girer; eklemlenimli dili anımsatan, sessel yollardan bildirişim kurar onlarla" (1994 [1962]:241). Bu bakımdan kuş türü, insan toplumuna benzer ama insanla tematik bir kategori oluşturmaz dolayısıyla kurulan benzerlik metaforiktir. Adlandırırken yaygın kullanımdaki kişi adları kullanılarak insan yerine konur. Bu bakımdan kuş adları metonimiktir[6].

[6]Farklı toplumlarda adlandırmaların anlatıldığı gibi yapılmıyor oluşunun bir önemi yok, örnek denileni anlatmakta yeterlidir. Kuşlar ve köpeklerle başladığı örneğini yarış atları ve sığırlarla sürdürür. Sığır nesnedir, toplumla üretim alcti olarak tematik ilişki içindedir. Bu bakımdan toplumla ilişkisi metonimiktir. Ama ona "verdiğimiz adlar ... genellikle tüylerin rengini, davranışını, huyu çağrıştıran, betimsel terimlerdir bunlar." Yani ad metaforiktir. Daha düne kadar toplumla üretim aracı olarak ilişkide bulunan sıradan atlardan farklı olarak yarış atları "kuşlar gibi bağımsız bir toplum oluşturdukları söylenebilir." O halde toplumla ilişkisi metaforiktir. Öte yandan yarış atlarına verilen adlar bireysellişmiştir, sadece sahibi için tek atı belirtmekle kalmaz, aynı ad başka bir ata da konmaz. "Yanlızca yarış atlarıyla öteki "cins" hayvanların adları yüzde yüz bireyselleşmiştir" (1994 [1962]:254). Dolayısıyla konulan ad metonimiktir. Sayfalarca bu örnek üzerinde durup bir çizelge üzerinde daha belirtik kıldıktan sonra sonuçta "tutarlı bir

Yeniden Andamanlılara dönersek; kol emek aletinin yerine geçirilir. Emek aleti emek sürecinin yerine geçirilir. Emek süreci herhangi bir emek süreci değildir, cinse özgü emek sürecidir. Kol da herhangi bir kol değil, emek aletini kullanan koldur. Sonuçta metonimlerle "yan", "cinsiyetin" yerini tutar; sağ kadın, sol erkek olur. Öte taraftan iki farklı alan, emek süreci ve gebelik metaforla ilişkilendirilir; kadının bebeği hissettiği yanın cinsiyeti belli ettiği iddia edilir. Metonimler genelleme yapma, metaforlar tikeli bununla açıklama girişimi gibidir; uslamlamayı andırmakla birlikte üzerinde işlediği tematik kategoriler olduğundan, kurgu gerçeğin bulanık, bölük pörçük izlerini taşımaktan öteye gidemez. Ama bir kez gerçeğin zihinde bu yolla kavrandığına inanıldı mı, bu kez zihin yoluyla gerçeği dönüştürme gücüne sahip olunduğuna neden inanılmasın. Metonim ve metafor yoluyla kurulan bağlantılar büyüsel bağlantılar kurmaya izin verir; benzerlik kurulan öğeler büyü aracı olarak kullanılabilir.

Bununla birlikte mitsel kurguların tümüyle bu yolla oluşturulduğu düşünülmemeli. Metonim ve metaforla kesinlemeler bir kez yapıldı mı, bunlar başka bir alana transfer edilip uslamlamın öncülleri, aksiyomları da olabilirler. Oldukça tutarlı mit kurguları bu yolla pekala üretilebilir. Metafor ve metonimin söylemsel düşüncedeki rolünü açıklıkla gözler önüne seren Lévi-Strauss, söylemsel düşüncedeki kendi deyişiyle sistemliliği, mantıksal tutarlılığa değil, zihnin tarihsiz, yapısal özelliklerine bağlar. Godelier'in haklı eleştirisi buna yöneliktir:

> "Mitsel düşünceyi, ilkel durumundaki düşünceyle özdeşleyerek, felsefi ve bilimsel temsil yordamları arasındaki özgül farklılıkları, bunlar mitsel düşüncede birbiriyle kenetlenmezmiş gibi bir yana bırakarak, sadece tüm yaratıcılık ve zorunluluğun tarihini soymuş oluyoruz. Tarih artık mitsel düşüncenin uykudaki tohumlarının olanaklarını rasgele açığa çıkaran dış bir katalizör olmaktan başka bir şey değildir." (1977:220)

Her inanç sistemi toplumda verili kavramlar hazinesiyle sınırlanır. «Ay kıskançtır» diyebilmek için, "ay" kavramının yanısıra

sistemle" karşı karşıya olduğumuzu belirtir.

"kıskançlık" kavramına sahip olmanız gerekir. İnsanların hepsinin karaderili olduğu bir toplumun tanrısı beyaz derili, çölde yaşayan denizi bilmeyen toplumların tanrısı deniz ya da deniz hayvanları olamaz. Erkeğin toplumsal üstünlüğünün bulunmadığı bir toplumda, oturgan avcı-derleyici Ainularda olduğu gibi kadınlar ruhsuz, erkekler ruhlu olamaz. Ruh gibi, kanatlı at da gerçekte yoktur, ama, «Kanatlı at» hayal edebilmek için, kanatın ve atın varolması gerekir. Kanatlı ata insan kişiliği ve bir de cinsiyet eklerseniz bir tanrı figürü elde etmiş olursunuz. Hayaldeki bu canlı kişilik, aynı yolla yaratılan başka kişiliklerle, "kanat" ve "at"ın doğal nesnelere birebir tekabül etmesi gibi toplumsal ilişkilere birebir tekabül eden kurucu öğelere sahip, ama "kanatlı at"ın gerçek olmaması gibi, toplumsal ya da doğal gerçekliği bulunmayan, yerine göre efsane, destan, mit, din adı alan olağanüstü zengin çeşitlilikte masallar dünyası yaratılabilir. İlk basit kurgu kurulup toplumsallaştı mı, kendisi daha üst kurgulara oluşturan olur. Yeni kavramlar ve sözcükler doğdukça kurgular karmaşıklaşır, nasıl kuruldukları izlenemez hale gelir, simgeyle kavram arasındaki nedenselliğin giderek ortadan kalması gibi verili toplumsal ilişkilerle doğrudan karşılaştırılabilirlikleri zayıflar. Dişli vajinalar, mızrak penisler olanaklı olur, ölüler dirilip başkasının bedenine girebilir, uyurken ruhlar bedenden ayrılıp gezintiye çıkabilir, hayvan kılığına girebilir, hayvanlar konuşabilir, deniz kızıyla evlenilebilir, görünmez olunabilir, erkekler doğurur, ihtiyarlar bebekliklerine dönebilirler vb. "Mitle, her şey olanaklıdır." Ya da belki şöyle de denilebilir; "Ne olsa gider."

Lévi-Strauss tüm bu çeşitliliğin ardında bağımsız bir yapı olduğuna inanmış. Bir yapı ortaya koymak istenirse, dil terimleriyle konuşulacak olursa, iki inceleme yolu vardır; i. sembolik ve dinsel fenomenlerin temelinde toplumsal düzenlemelerin bulunduğunu savunan, anlamca yani semantikçe analiz. ii. böyle bir toplumsal gerçeklik arayışından vazgeçen, gramatik yani sentaktik analiz. Bu ikincisi Lévi Strauss'un seçtiği yoldur. Saussure ancak sistem olarak dilin (language) bilmsel incelemeye tutulabileceğini, bireysel konuşma edimlerinin (parole) sadece bu kapalı dil sisteminin durumsal fiilileşmeleri olduklarını görür. Öznesizdir bu dil: "Saussure'e göre dilin kuralları, kullanılma biçimleri, soyut bir depo

gibidir, bir genel potansiyeldir. Bireyler konuşmalarında bu imkanlarla somut, tikel 'sözler' söylerler" (Coward & Ellis 1985:10). Benzerlikle o da, çok farklı üretim ilişkileriyle örgütlenmiş toplumların mitlerinde aynı temaların bulunmasını ve aynı üretim ilişkisine sahip toplumların farklı temalar içeren mitler oluşturabilmesini olanaklayan, herhangi bir üretim ilişkisine tekabül etmeyen yapının özelliklerini keşfetmeye girişir. Bunun için önerdiği izlenecek yöntem, bütün mitleri karşılaştırmak, bunlardaki ortak noktaları sıralamak ve bulunacak ortak özellikleri değerlendirip uyum oluşturan kombinasyonu açığa çıkarmak diye özetlenebilir. Bu yolla tüm mitlerdeki ortak metaforik ve metonimik dilsel ifadeleri sistemli düşünce yapılarına dönüştüren yapısal ilkenin, "mitsel düşüncenin kökeninde yatan temel mantıksal sürecin" açığa çıkarılabileceğini ileri sürer. Bulgulanan şudur; "Mitsel düşünce hep zıtlıklar farkedilerek gelişir" (1967 [1958]:220). Bilgisayar programlarının 0 ve 1'in şifrelendirlemesinden ibaret olması gibi, mit de ikili zıtlıklar üzerine şifrelenmiştir. Ona göre, üretildiği toplumsal koşullardan bağımsız, alabildiğine zengin çeşitliliğe rağmen mitlerdeki yapının uyumlu bir sistem olmasını sağlayan *zihnin* bu özelliğidir. Bu fikriyle, kuşkunuz olmasın, Chomsky'ye de esin kaynağı olmuştur. Oysa, zıtlık zihnin bir özelliği olmaktan önce doğanın bir özelliğidir. Doğa, farklılıklar çorbası, yani kaos değildir. Düzen ancak kesin belirlenimlerle mümkündür, bu belirlenimler kendilerini en belirgin olarak zıtlıklarda gösterirler. Metafor ve metonimlerle oluşturulan düşünce, ayırtedici özniteliklere değil ortak özelliklere dayalı olduğundan ve bu yüzden akılalmaz çeşitlilikte benzetme yapılabileceğinden, iyi kötü bir bütünlük ancak ve ancak zıtların koyduğu sınırla sağlanabilir. Aç-tok, öfke-neşe, erkek-dişi, alçak-yüksek, gündüz-gece, sert-yumuşak, yaşlı-genç, ak-kara, sağ-sol, soğuk-sıcak vb. doğada ve toplumdaki zıtlıklar kaygan benzerlikler ortamını somutlar, kavranabilir, kurgulanabilir hale getirir. Andamanlılar örneğinde de sağ-sol zıtlığı, oğlan-kız zıtlığı, kadının emeği-erkeğin emeği zıtlığı düşüncenin kurucu zıtlıkları olmuştu. Mitsel düşüncenin zıtlıklar üzerine kurulu olması beynin "en küçük ortakpayda" olarak bile zıtlıklarla işlediğine ilişkin kesinlemeye yol açmaz; sadece beyinin en azından zıtlıkları işleyebilme yeteneğine sahip

olduğu tezini destekler, bu da fazla bir şey değildir[7].

Böylelikle Lévi-Strauss kendisini başta Marxist olarak sunmasına karşın "özneyi" insan eyleminin ürünü olarak görmekten cayarak tarihsiz bir insan anlayışının kurucusu olmaya yönelir, düşünceye kendinde bir dönüştürücülük yükler;

> "Neolitik devrimle çağdaş bilim arasında, birkaç bin yıllık bir durgunluk döneminin girmiş olmasını nasıl açıklamalı? Bir tek açıklaması olabilir bu çelişkinin: Her ikisi de insan düşünüşün gelişiminin birbirine eşit olmayan ilk evresinin değil, doğanın bilimsel bilgiye açık kaldığı iki ayrı stratejik düzeye bağlı olan, birbirinden farklı iki düşünce biçiminin varolması." (40)

Benzer çözümlemeyi, binlerce yıl yavaş bir evrim geçirerek yakın zamana kadar yaşamış Avusturalyalılar için de yapıyor (116). Bu eski düşünme biçiminin günümüzde ancak sanatta kalabildiğini ileri sürüyor; "ister sevinelim, ister üzülelim, yabanıl türler gibi yabanıl düşüncenin de hala bir ölçüde korunmakta olduğu birtakım alanlar bulunduğu bilinir: sanatın durumu da budur" (261). Koşutlukla, mitsel düşüncenin yerini felsefeye onunda bilime bıraktığını söylerken geçişleri olumsal görür. Avusturalya toplumları dünyadaki başka toplumlardan sadece ok ve yay kullanmamakla ayrışmazlar, tüm kıtada yırtıcı hayvan yoktur. Öte yandan toplumsal örgütlenme biçimleri dünyanın geri kalanında yaşayan avcı-derleyicilere göre daha sistemli ve karmaşıktır. Evrilme üretim aletlerinin geliştirilmesi yönünde yavaş olmakla birlikte, toplumsal örgütlenme bakımından daha hızlı ve daha üstündür. Her ikisi de toplumsal emek üretkenliğinde artışa tekabül eder. "İdeolojik dönüşümlerin toplumsal dönüşümler doğurduğunu esinlemek usumuzdan bile geçmiyor" demesine rağmen, üst yapılar dediğini bağımsız değişken kabul etmekten

[7]Zihnin zıtlıklarla işlemesine benzerlikle Kant da "insan aklının en tuhaf fenomeni" dediği, sıraladığı dört kosmolojik antinomiye düşmenin kaçınılmazlığının insan aklının doğasına özgü olduğunu savunuyor (Kant 1983 [1783]:92). Whitehead'ın dediği gibi (1966 [1938]) herhangi bir akıl yürütmeyi yeterince ilerletirseniz kaçınılmazca çelişkiye düşersiniz. Hegel, *Mantık*'ını bu temelde kurmaya girişti. Lévi-Strauss'un, önceli Durkheim gibi gözardı ettiği budur. Sadece mit değil formel mantık da dünyayı zamansızlığa, değişmezliğe mahkum eder.

geri kalmıyor. Lévi-Strauss'un zamansız toplum modeline sıkı sıkıya sadık kalmasından olsa gerek, anlamakta güçlük çektiği şeyi Piaget açıklıkla dile getiriyor; "diyalektik Lévi-Strauss'un ona istemeye istemeye bağışladığı «fazla birşey» olan sadece «köprüler kurmak» cesaretinden ibaret değildir" (1982:121)

Ona göre yapı toplumsal gerçekliği yansıtmaz; akrabalık sisteminde olduğu gibi mit sistemi de keyfi temsiller sistemidir. Düşünme süreci metaforlar ve metonimler üzerine kurulmasına rağmen ortaya gene de bir sistem çıkartabilmesini, doğada kendi başlarına anlamsız seslerin örülerek anlamı dolaysızca dış dünyada bulunmayan anlamlı melodilere dönüştürülebilmesi gibi, zıtlıklarla işleyebilen zihnin "bilinçdışı" faaliyetinin ürünü olduğunu ileri sürüyor. Bu temelde bu bilinçdışının altyapıyla üstyapı arasına bir dolayım olarak girdiğini düşünüyor.

> "Düşündüğümüz gibi içeriğe biçim veren zihnin bilinçsiz faaliyetiyse, ve bu biçimler temelde tüm zihinler için aynıysa -antik ve modern, ilkel ve uygar (dilde ifade edilen sembolik işlevin çarpıcı olarak gösterdiği gibi)- her kurum ve her geleneğin altında yatan bilinçdışı yapıyı kavramak diğer kurum ve geleneklerde geçerli olan yorumlama ilkesini elde etmek için zorunlu ve yeterlidir." (Lévi-Strauss 1967 [1958]:21)

Libidosuz bilinçdışı, Freud'un "İd"i gibi toplumsal olmadığından, yapısal analiz düşünce yapılarının analizine elverişlidir. Fakat sistemlilik için zihnin zıtlıklarla düşünme özelliği yetmez, sistemliliğe yol açan başka bir şey olmalıdır; bu da insanların doğadaki sistemliliğin inanç yapılarına yansımasını sağlayan, doğal türleri düşünme araçları olarak kullanıyor olmalarıdır, doğanın sistemliliği bu yolla zihne yansır. Boas'ın, neden bitkiler ve hayvanlar vb. ilk toplumların mitsel hikayelerinde bu denli rol oynuyor, sorusuna böylece yanıt verilmiş oluyor;

> "hayvanbilimsel ve bitkibilimsel tiplendirmeler öteki tiplendirmelere göre daha sık ve daha gönüllü olarak kullanılıyorsa, bunun nedeni olsa olsa kesin ve tekil uç sınıflandırma biçimine eşit mantıksal uzaklıkta bulunan ara konumları olabilir. Gerçekten de, tür kavramında, yayılma ve kapsama açıları birbirleriyle dengelenir: kendi başına ele alındığı zaman, tür bireyler toplamdır; ama, bir başka türe göre, bir tanımlar

dizgesidir (sistem). ...tür kavramınının önemi, ... nesnelliği ile açıklanır. Türlerin çeşitliliği insana elindeki en sezgisel imgeyi sağlar, gerçeğin en son süreksizliğinin insanca algılanabilen en dolaysız belirimini oluşturur: nesnel şifrelemenin elle tutulur anlatımıdır." (Lévi-Strauss 1994 [1962]:172-3)

Kızılderililer beyazlara su çiçeği derlerken, kendilerinden farklı bu savaşçı insan türünü, hastalık türüyle ayırt ederler. Benzerlikle "Ben Papağanım" diyen kimse, basitçe, ait olduğu kardeşler öbeğini diğer kardeş öbeklerinden ayırtetmekte ve kendisinin hangi öbek üyesi olduğu hakkında bilgi vermektedir. Totem hayvanın yenilmezliği de bu çerçevede ortaya çıkar. Kendi obasınının karşı cinsiyle çiftleşilmediği gibi, kendi obasını temsil eden hayvan ya da bitki yenilmez ya da dokunulmaz vb. Lévi-Strauss'a göre bir yanda farklı türlerde hayvanlar, bitkiler, cansız nesneler vardır, öteki tarafta farklı türde insan öbekleri (oba, kesim, kabile, kesimler vb.) vardır. Doğal türler, verili durumu kategorilemek için araç olurlar, "yeni taksonomiler yaratmak" için nesnel bir model hizmeti görürler (oysa Durkheim bunun toplum kaynaklı olduğunu söylüyordu). Reichenbach'ın verdiği örnekte cebir kullanmanın problem çözümünü son derece kolaylaştırması gibi, bitki ve hayvanlar, somut ve soyut arasında mantıksal operatör işlevi görürler. Doğa ve toplum sistemli olduğundan, mitsel yapı, zihinde bu doğal malzemeyle kurulur, somut kategroriler (sayısız doğal sınıf) zihnin ikili işleyiş yordamınca kendiliğinden, bilincine varılmaksızın soyut kavramlar yapısına dönüşür. Bilim kavramlarla işler, mit, anlam içeriği kavramlaşmamış imlerle, metafor ve metonimlerle işler. Doğal varlıkların türleştirilmesi aslında kavram oluşumundan başka bir şey olmaması gerekir, ama böyle olmadığını iddia ettiğine göre, mitin sistemli olması nasıl beklenecektir? Buna yanıt informasyon teorisinden esinlenerek ayna örneği ile verilir;

"Yaban düşüncenin özelliği zamansal olmamasıdır; dünyayı, aynı anda, eşsüremli ve artsüremli bir tümlük olarak kavramak ister; dünya konusunda vardığı bilgi, karşı duvarlara yerleştirilip de birbirini (uzama konulup da uzamın birbirinden ayırdığı nesneler gibi) yansıtan, ama hiçbir zaman kesinlikle birbirine koşut olmayan aynaların bir oda konusunda sağladıkları bilgiye benzer. Aynı anda bir yığın görüntü oluşur, hiçbiri tam olarak ötekilerin

aynı değildir; bunun sonucu olarak, dekor ve mobilya konusunda ancak yarım bir bilgi sağlar her biri, ama oluşturdukları küme, gerçeği dile getiren, değişmez özelliklerle nitelenir. Yaban düşünce bilgisini *imagines mundi*ler yardımıyla derinleştirir. Kendine benzedikleri oranda dünyanın anlaşılmasını kolaylaştıran düşünsel yapılar kurar. Bu anlamda, benzeşimsel (analojik) düşünce olarak tanımlanabilmiştir." (Lévi-Strauss 1994 [1962]:306)

Mitsel düşüncenin mantığı, kendi başlarına ilginçlikleri olmayan renkli cisimlerin birbirine çeşitli açılarda bitiştirilmiş aynalarda görüntünün simetrik yansımasıyla çarpıcı görüntülerin oluştuğu "kaleydeskop gibi işler" (62). Mitin mantığı bu. Ortaya çıkan görüntü nasıl hiçbir nesnenin karşılığı değilse, benzerlikle, mit de hiçbir toplumsal ya da doğal nesnenin karşılığı değildir. Bütün bu yapısalcı ve post yapısalcı dehanın özü bu.

Totemik temsiller bu iki farklılıklar sistemi arasında ilişkilendirmenin ürünüdürler. Totemcilik, Frazer'den bu yana, ya insanla nesne arasındaki bir ilişki olarak, bir din biçimi olarak ya da kabile, oba, cinsel öbek vb. üyeleri arasındaki ilişki olarak düşünüle gelmiştir. Lévi-Strauss buna, ilkel bir din biçimi olmayıp belirli bir düşünce yordamının tikel bir dışavurumu olduğunu ileri sürerek karşı çıkıyor. Öte yandan totemciliği toplumun besin maddeleri içerisindeki yerine göre anlamlandıran işlevselci yaklaşıma da katılmıyor. Totemciliğin bir kurum olmadığını, düşüncenin sınıflama yordamı olduğunu söylüyor. Bu yaklaşımıyla, Durkheim'in tüm dinler gibi totemciliğin de simgeler dünyası olduğu tezini benimsemesine karşın, totemi toplumun tanrılaştırılması olarak gören Durkheim'den farklı olarak, totemsel temsilleri, ister doğal ister kültürel öğelerden seçilmiş olsun, toplumsal kategoriler ve doğal sınıflamalar arasındaki benzeşikliği (homology) ifade eden şifre araçları olarak düşünüyor. Totemler ne "yemek için iyidir", ne tapınmak içindir, sadece "düşünmek" içindir. Sonuç olarak söylenen şudur; beynin zıtlıklarla işleme yeteneğinin olanakladığı, metafor ve metonim yoluyla, uslamlamaya başvurmaksızın, doğal ve toplumsal türlerin benzeşikliği sayesinde zihinde bilinçdışı sistemli düşünce yapıları kurulur.

Başlangıçta gösterge kavramları göstermediği halde dilin sistemli olarak birdenbire doğabilmesi de bu çerçevede mümkün görü-

lür. Mauss'un *Sosyoloji ve Antropoloji* çalışmasının girişinde, "Hayvan yaşamı düzeyinde dilin belirdiği an ve koşullar ne olursa olsun dil ancak birdenbire doğabilir. Şeyler ancak birden bire gösterilmeye başlanır." yazarken, Saussure'ün "virtüel sistem"inin başlangıçtan beri geçerli olduğunu anlatmak ister. Zaten Saussure "Dilde dizgeden önce varolan kavramlara da, seslere de raslayamayız; ancak dizgeden doğan kavramsal ayrılıklarla sessel ayrılıklar buluruz." yazmamış mıydı (1985:130). Lévi-Strauss'un deyişiyle başlangıçta "gösterenler deposu" vardı. Gösterenlerin anlamları vardı ama bunlar bilgi değillerdi. Bu tuhaf anlatım Lévi-Strauss'un bilgi ve anlamı birbirinden karşılaştırılamaz farklılık yüklemesinden kaynaklanıyor. Ona göre bilgi dolaysızca kavrama tekabül eder. Kuşkusuz ilk adlandırmalar kavramlara tekabül edemezler. Ama bu onların dış dünyaya kararlı bir yöneltim yapamayacakları demek değildir. Saussure, "Tek başına düşünce, hiçbir zorunlu sınıra rastlamayan bir bulutsuyu andırır. Önceden oluşup yerleşmiş kavram yoktur; dilin ortaya çıkmasından önce hiçbir şey belirgin değildir" (1985:121). yazarken, dilden önce "bulutsu" terimi ile karşılamaya çalıştığı "düşünce", Lévi-Strauss'un metaforik ve metonimik düşüncesini önceliyor. Ama o kadar, kendisinden sonra gelen yapısalcıların onda eleştirdikleri nokta da burasıdır. İlkin, bir yapısalcının en az tahammül göstereceği şey, bulutsu da olsa düşünen özne, ima edilir Saussure'de. İnanmış bir yapısalcı olarak Lévi-Strauss işte bu özneyi ortadan kaldıracaktır. İkincisi, işitsel imge denilen şey, alelede ses ya da harf vb. olmak zorunda değildir; aynı gösterilen metafor ve metonimlerle çeşitli gösterenler edinebilir. Yukarda Kiowalılar beyaz-adamın öldürücülüğünü çiçek hastalığının öldürücülüğüne benzetmişler, beyaz-adama su çiçeği adını takmışlardı. Su çiçeği hem hastalığın hem de beyaz-adamın adı olabildi. Kuraklığın anlamı kötü hasat değildir ama çiftçi için bu anlama gelir. Aynı gösteren metaforla çok sayıda mesaj iletebilir, demek ki gösteren çoğulluğundan söz edebiliriz. Belki en öldürücü hastalık çiçek hastalığıydı ama başka öldürücü bir hastalık adını da verebilirlerdi. Yani, aynı gösterilene, burada beyaz-adam, birden fazla gösteren tekabül edebilir. Lévi-Strauss bu çerçevede, gösteren gösterilen ilişkisinde "gösteren gösterileni önceler ve belirler", dil ani-

den bir sistem olarak doğar, bilgi zamanla "yavaşça" sürekli bir gelişim gösterir, diye düşünür. Tabii bu gelişim sürecinin nasıl olabileceği tam bir giz. Elbette kavram ve gösteren mutlak bir ayrılmazlık sunmazlar, ama hem aynı gösterenle birden çok mesaj iletebilmeyi, hem de aynı gösterileni birden çok gösteren tarafından gösterilebilmesini sağlayan gösterenin dış dünyaya karalı bir yönletim yapmasıdır. Örnekte öldürücülük ve ölüm karşısında çaresiz bırakma beyaz-adam ile çiçek hastalığının ortak özelliğidir. Su çiçeğinin ayırtedici özelliğinin öldürücülük olması zorunlu değildir, herhangi bir ortak özellik metafor yapmaya yeterlidir. Üstelik kavrama belirleyicilik vermek baştan kavramlara sahip olunduğunu iddia etmek demektir. Bu bakımdan haklılık payı var ama dil "birden bire" doğdu denilirken, ilk adlandırmaların aynı zamanda kavrama giden ilk demir atmalar olduğu farkedilmiyor. Sıradan bir kalemi gösterip bu nedir diye sorsam hemen «kalem» dersiniz. Daha önce hiç görmediğiniz son derece özgün bir biçimi olan kalemi gösterip aynı soruyu yinelesem, gene «kalem» dersiniz. Bunu iki kalemin ayırtedici özelliklerini saptayarak yaparsınız, kalem olmayan fakat benzer biçim verilmiş bir nesneye ise «kalem gibi» dersiniz. Metaforu olanaklayan imle (göstergeyle) dış dünya arasında bir sabitliğin kurulmasıdır; ancak bu sabitlik yoluyla kavram kurmaya yönelebilirsiniz. Ne ilk ad tematiğin kaosu içerisinde dağılıp gider, ne de sterotip gelişkin bir kavramdır; dilin tarihsel gelişme sürecinde ikisinin *birliğidir*. Metafor ve metonim ancak dilin belli bir gelişkinliğe ulaşmasından sonra betimleme, açıklama, dile getirme ve düşünme aracı olarak işlev görmeye başlayabilirler, başından itibaren değil. Metafor sabitliği öngerektirir, başlangıçta bu işlevi sterotip görür. Aksi, aleti önceden tasarlayarak üretebilen, kendi bilincinde insanın, dilin oluşumundaki bilinçli faaliyetini tümüyle hiçe indirmek demektir. Belki şiir yazan insanı anlamaya izin verir ama alet üretebilen insanı anlama olanağını tümden kaldırır. Dilin sırf tematik anlam içeriğine dayalı olarak birden bire kurulduğunu düşünmek, dilin tarihsel oluşum sürecinde toplumsal üretim sürecinin ve iletişimin bir yana bırakılmasını ima eder.

Barthes benzer bir yolla kapitalist dünyadaki mitsel sistemi kurmaya yönelmiştir. Kullandığı terimlerdeki değişiklik önemsizdir;

'su çiçeği'nin düzanlamı (gösterileni) filan belirtileri veren hastalık türüdür. Bu ikisi göstergeyi oluşturur. Yananlamıysa kıyım, ölümdür. Bu yananlam yoluyla göstege gösterene dönüşür, 'beyaz-adamı' gösterir. Şimdi gösteren konumundaki ilk gösterge ve gösterilen konumundaki 'beyaz-adam' yeni bir gösterge kurmuştur; önceki gösterilen şimdi gösteren durumuna geçer. Göstergelerin gösterenlere dönüşümüyle mit sonsuzca kurulur. "matematiksel dil *bitmiş* dildir, tam mükemmelliğini ölümü kabul ederek kazanır. Mitse tersine, ölmek istemeyen bir dildir" (Barthes 1973:133). Aynı gösterilenin sayısız göstereni olabilir, Amerikalı askerlerin katliamcılığını göstermek için binlerce imge yaratılabilir. Peki ilk düzanlam nasıl oluştu diye sorulsa, Saussure'ün ardılı olarak Barthes'in buna vereceği yanıt, "mit bir dildir", gösterenler anlamlarını gösterdiklerinden almazlar, dil içi farklılıklar sisteminde üretilirler ve bu iki düzey arasında süreksizlik vardır olacaktır. Dahası, Saussure tüm gösterge sistemlerini linguistiğin alt dalları olarak görmesine karşın o dili de kuşatan daha geniş göstergeler sisteminin varlığını savunur. Öyle olunca düzanlamları yananlamdan ayırtetmek olanaksızlaşır. "Her gösterilen aynı zamanda gösteren konumundadır." sözleriyle ünlenen Derrida'yla kucaklaşmak için artık engel yoktur.

Lévi-Strauss, Malinowski, Radcliffe-Brown gibi antropologların mitsel düşünceyi organik ya da ekonomik gereksinmelere indirgeyen işlevselciliğinden kurtulma çabasında, toplumu ve doğayı dönüştürme sürecinde aktif bilinçli insanı değil, "sırf bilme hazzını tatmaya yönelik bir bilme isteği"yle evreni düşünmeye dalan, tasarılarını bilinçsizce kuran sanatçı türünü ima eder. Oysa ilk soyutlamalar nasıl alet üretimi için gerekiyorsa ve bu soyutlamalar basitçe benzetmelerden ibaret olamazsa, aynısı toplumu kurma ve dönüştürme sürecinde iletişim için de geçerlidir. Öte yandan analojik düşünmeyi uslamlamaya giden yol olarak görmek yerine doğrudan onunla bir tutulursa, "mitsel düşüncede her şey olanaklı" olduğu gibi, bilimsel düşüncede de "ne olsa gider" demekte ne sakınca kalır. Lévi-Strauss, Feyarebend'in övgüsünü gerçekten hakketmektedir ama bir o kadar da yergisini; çünkü Lévi-Strauss, ne olsa gitmeyen bilimsel bir düşünüş olduğunu, bunun nasıl ortaya çıktığını bilmese de savunur. Bu yoldan açılan en belirgin ucu retorikle mantık ara-

sındaki ayrımı diyalektik metaforuyla kaldıran Derrida'da buluyoruz.

Lévi-Strauss'un metafor ve metonime dayalı düşünceyi öne çıkarması ve doğal türlerin düşünme araçları olarak ele alındığını açıklıkla vurgulaması, insanın davranışının ve düşünüşün farkına varamadığı bu anlamda bilinçsiz öğe taşıdığını yeniden gündeme getirişini önemseyebiliriz. Mitler, dinler, destanlar gerçekten doğal türlerin düşünme araçları olarak işlev görmüş olduğunu açıklıkla gösteriyor. Ama Lévi-Strauss kavramların oluşma sürecine ya da bilgi edinme sürecine ilişkin belirtik bir görüş ileri sürmez, mitler ona göre, sanki insanın dünyayı anlama çabası içerisinde uyanıkken gördüğü düşlerdir.

8.1.2 Bilinçdışı

İstisnasız tüm yapısalcıların kendilerini onda buldukları Freud-'un bilinçdışına yaklaşımı böyledir. Bilinçdışı, ister biyolojik kökenli olsun ister toplumsal, arzuların olağan toplumsal ilişkiler içerisinde yaşanmasının kısıtlandığı, bu yüzden bastırıldığı dinamik bölgedir. O da mit gibi açıkseçik mantıksal bir yapıya sahip değilidir. Rüya, Freud için bilinçdışının herkeste rastlanan, bu bakımdan gözleme en açık dışavurumu olmasından özellikle önemlidir. Rüyaların anlamlı olduklarını, bu çerçevede belli bir düzenlerinin bulunduğunu, ama mantıksal olmadıklarını düşünür; rüyaların -ve diğer bilinçdışının dışavurumlarının- şifreli bir yapısı olduğu varsayımından hareketle teorisini kurmaya girişir. Psikanaliz öncelikle bu şifrenin çözümüne dayalıdır. Üç önvarsayım kilit rol oynar. İlki, arzunun korunumudur; arzular yok edilemezler. İkincisi her toplum bir takım arzulara kesin yasaklar koyarak bunların tatmininden yoksun bırakır. Dolayısıyla insan sürekli arzululuk ya da sürekli tatminsizlik halindedir. Üçüncüsü, düşler simgeseldir; aynı simge birden çok anlama gelebilir. Arzular bir kez doğup toplumca onay görmediklerinde inkar edilip, bilinç dışına itilirler; ama öylece kalmaz, başka eklerle kuvvetlenip (yoğunlaşma, condensation), belli bir noktadan sonra kişi farkına varamadan kökenindekinden farklı simgelerle -rüyalar, dil sürçmeleri, hatalı davranışlar, nevrotik semptomlar vb.- dışavururlar (yerinekoyma, displacement). Bu noktada Lacan,

Lévi-Strauss'da olup da Freud'da olmayan bir şeyi, Freud'un yerinekoyma ve yoğunlaşma kavramlarını metonim ve metafor kavramlarına benzeterek, rüyaların yapılarının da mit yapıları gibi metafor ve metonimle kurulduğu fikrini psikanalize sokuyor. O da, herhangi bir gösterenin düzanlamı göstemekle kalmayıp söylemsel bağlama bağlı olarak çeşitli yananlamları da gösterebileceğini ileri sürerek, Saussure'ü gösterenle gösterilen arasında katı bir birlik koymakla eleştiriyor. Freud'un kurduğu teorik çerçeveye sadık kalıp, onda ister istemez eksik kalanı, linguistiği katarak yeniden kurmaya girişir. Bilinçdışına bastırılan arzulara tekabül eden, kavram örüntüleri, yani fikirlerdir; dil göstergeler sistemi yani kavram ve imgenin birliği olarak düşünüldüğünde "bilinçdışı dil gibi yapılaşmıştır", dilden arındırılmış zihnin düşüncesi de yoktur. Toplumca onay görmeyen, kişiye rahatsızlık veren fikirler bastırılarak ya da yüceltilerek, yerlerini metaforik başka gösterenlere bırakıp kendileri gösterilen durumuna düşerler. Bilinçdışı bu yolla sadece simgelerden oluşur. Başlangıçta *S* göstereni, *s* gösterilenini göstermektedir. Fakat kişinin *S*'i dile getirebilmesi ve *s*'i yaşayabilmesi yasaklanmıştır. Bunun üzerine metaforla içinde bulunulan toplumsal ilişkilerce konulmuş normalara uygun alternatiflerden biri, *S*'ü, *S*'e ikame edilir. Bu andan itibaren *S*', *S* in göstereni durumuna girer, S bilinçdışına aktarılır. Freud'un yazdıkları ilk arzulara ilişkin saymaca bir başlangıç yapmaya olanak tanıyor: "Uygarlığın yasaklarının" kaldırıldığı hayali bir dünya tasaralayalım der;

> "Erkeğin hoşuna giden herhangi bir kadını cinsel nesne olarak alabildiğini, bu kadının aşkı uğruna rakiplerini veya karşısına çıkan bir başka kişiyi duraksamadan öldürebildiğini ve hatta diğer insanların mallarını izinsiz alıp götürebildiğini düşünelim; insan yaşamı ne harika, ne tatlı bir doyum zincirinden ibaret olacaktı! Doğru, insan kısa zamanda ilk güçlükle karşılaşır; benden başka herkes benimkilere benzer isteklerde bulanacak ve bana benim onlara davranırken gösterdiğimden daha fazla bir anlayış göstermeyecektir. Ve böylece uygarlığın kısıtlamalarının bu şekilde kaldırılmasıyla gerçekte yanlızca tek bir insan sınırsız bir mutluluğa kavuşacak ve bu insan, iktidar araçlarının tümünü ele geçirmiş bir tiran, bir diktatör olacaktır." (Freud 1994 [1927]:17)

Belki şöyle bir uydurma örnek yardımcı olabilir. Kişinin başlangıç-

ta gaspetme arzusu, *S* taşıdığını kabul edelim. Buna tekabül eden gösterge, *S´* olsun. Derken, toplumun değer yargılarınca bu onay görmez olsun. Yeni durumda özne, uyduralım, aynı ırktan olanların başka ırktan olanların zenginliklerini gaspetme hakkını kendinde gördüklerinden, kendisinin ırkçı *S´* olduğunu söyler. Zamanla ırkçılık toplumda aşağılanır, ulusçuluk genel onay gören bir düşünce haline gelir. Şimdi ulusçuluk gaspetme arzusunun *S´´* gösterenidir. Derken ulusçuluk da horgörülür, diyelim, particilik *S´´´* genel kabul görmektedir, böyle gider. Bu süreç içerisinde önce gaspetme arzusu, sonra ırkçılık, sonra ulusçuluk bilinçdışına kayar. Her aşamada gösterenler değişmekle birlikte kökendeki arzu olduğu gibi kalmaktadır. Her bir aşama alternatifler arasında bir seçimdir, diyelim particilik, tarikatçılık, mafyacılık, polislik vb. arasından metaforik olarak seçilir. Her aşamada metaforlarla yapılan seçimler zaman boyunca birbirinin yerini alır. Gaspetme arzusunun yerini, ırk sevgisi, ırk sevgisinin yerini ulus sevgisi, ulus sevgisinin yerini parti sevgisi alır. Gaspetme arzusu hep bilinçli olmasına rağmen, bu arzunun göstereni süreç içerisinde farklı gösterenler edinerek, bilinçdışını kurar.

Metaforik süreç gösterenler çoğulluğunu önvarsayar. Gösterenlerin bu "bitimsiz kayması" açık ki Lévi-Strauss'un "gösterenler deposu" ile koşutluk içindedir. Ama onunkinden farklı olarak gösterenler sürekli ürer. Başlangıçtaki arzunun ham biçimi giderek karmaşıklaşan toplumsal formlar içerisinde ve onlar yoluyla gerçekleşebilir. Psikanaliz bu anlamda metoforlar arkeolojisidir. Bastırılan arzular metaforla dışavurulur, bilinçdışı metonimlerle kurulur; "bilinçdışı metonimik artıktır". Toplumsal bastırmalar, sonucu ardısıra yapılan metaforlar ve metonimlerle her gösterilen gösterene dönüşüp bir "gösterenler zinciri" kurarak bilinçten tümüyle farklı bilinçdışı inşa olur. Arzu asla fiilileştiği biçimin dolaysızca kendisi olamaz, arzunun nihai bir göstereni yoktur, bu yüzden de asla tatmin edilemez. Bu yolla bebek doğumdan başlayarak uzun uzadıya anlatılan bir takım aşamalardan geçerek biyolojik bir varlıktan toplumsal bir varlığa dönüşür. Bilinçdışının kuruluşu, aynı zamanda öznenin oluşum sürecidir.

Hegelci jargona özençle "Ötekine" büyük vurgu yapar Lacan.

Ama maddi kişilikten soyutlanmış sembolik bir ötekidir bu; sözcüğün anlamını öteki sözcüklerle arasındaki farktan alması gibi, özneleşme öteki öznelerin dolayımıyla gerçekleşir. Somut insan ilişkileri, bireylerin birbirleriyle etkileşimleri fenomonolojik indirgemecilikle Husserl'in deyişiyle "paranteze alınıp" dünyanın nesnelliği dil içerisine sığıştırılır. Toplumsal ilişkileri ıskalayıp doğrudan dile yönelme yolu böylece açılır. Geriye kalan, paranteze alınamayan bu dil Sausser'ün dil teorisindeki sabitliklerden, kavram imge sabitliğinden de arındırılır. Sonunda metonim ve metoforlardan ibaret retorik kalır. Lacan'ın Freud'un biyolojik açıklamalarıyla başı hoş değildir. Bir yandan bilinçdışının bastırma ve yüceltmelerle oluştuğunu, öte yandan "İd"in biyolojik bir temeli olduğunu söyleyen, bilinçdışının biyolojik ve düşünsel niteliği üzerinde kararsızlığa düşen Freud eleştirilir[8]. Sonuçta özneye tanınan özgürlük metafor ve metonimlerden ibarettir. Nitekim Freud tedaviyi, bilinçdışında olan her şey bilinçli kılarak gerçekleştirilebileceğini savunurken, Lacan konuyu öylece bırakır.

Lévi-Strauss gibi Lacan'ın öznesi'de hemen hemen bilinçdışına indirgenmiştir. İnsan, içinde bulunduğu kurumların -yapının- onu kurduğu özgül biçimde kendinin farkına varamadan davranır ve düşünür. Bu yankısının, içinde bulunduğu üretim ilişkileri yapısının basitçe "taşıyıcısı" (Träger) olan Althusser'in özne tanımında bulur; "üstbelirlenim" terimi işte bu yapının ta kendisine tekabül eder. "Gerçek özneler" der, bir takım yerleri tutanlar, birtakım işlevleri görenler değildir, "bu yerlere atayan ve dağıtanlardır: üretim ilişkileridir" (Althusser, L. & Balibar, E. 1977 [1968]:180). Üretim ilişkilerinin basit taşıyıcısı olmaktan öteye gidemeyen bu elektron özne fikri, koyu bir kötümserlik duygusunun filozofça dile getirilmesinden başka bir şey değildir.

---

[8] "... bilindışının simgesel olmayan hiçbir şey içermediğini kabul ettiğine göre, Lacan açısından bir tek uzlaşım yolu kalmaktadır: Art zamanlı inceleme ile en arkaik psişizma olan "id"in zaman içinde dünüşüp simgesel bir yapılanma kazanmış olması" (Tura 1989:44). Ama bu yola girip girmediği belli değildir.

8.2 Duygu

8.2.1 İnanç

Lévi-Strauss yerine göre büyüsel, mitsel, totemsel gibi adlar takarak ifade ettiği ilk sosyalist toplumların düşünce yapılarını incelerken, düşünce yapılarına göre kişiliklerin oluşumunu, insanın duygusal davranışını tümüyle konu dışı bırakır. Gerekçesi de açıktır; "Gelenekler iç duygulara yol açmadan önce dış normlardır. ... (duygular) sonuçtur, asla neden değildir" (1962:140). Bu bakımdan da hem Lacan'ı hem de Althusser'i önceler. Duyguların düşünce yapılarının ürünü olduklarını dolayısıyla asıl açıklanması gerekenin bu olduğunu iddia ediyor, ama Malinowski'in sadece totem üzerine yazdığı birkaç satır okunsa bile o kadar kolay çıkarım yapılamayacağı görülür:

> "(Trobriandlıların) totem örgütlenmesi ana hatlarıyla basit ve simetriktir. İnsanlık dört klana ayrılmıştır (*kumila*). Yerlilerin kanısına göre totem özelliği tıpkı cinseyet, ten rengi ve boy bos gibi değiştirelemez bir biçimde her bireyin yaradılışında bulunur. Bunun değiştirilmesi olanaksızdır; bireyin yaşamının ötesine uzanır, çünkü öbür dünya ya da taşınır ve ruh yeniden beden bulma yoluyla geri döndüğünde bunlar değişmemiş olarak tekrar bu dünyaya getirilir. Bu dörtlü totem bölünmesi yerlilerin görüşüne göre bütün dünyada geçerlidir, ve bütün insan guruplarını kapsar. Bir Avrupalı Trobriand Adalarına gelince yerliler kendisine çok sade bir biçimde ve safça, dört sınıftan hangisine dahil olduğunu sorarlar ... bu dörtlü totem bölünmesinin bütün dünya için geçerli olmadığını, bunun insan doğasında bulunmadığını anlatmak hiç kolay değildir." (1992 [1929]:373)

Burada totemin basitçe dünyayı tasnif etme aracı olmadığı, aynı zamanda kuvvetle inanılan dünya görüşünün bir öğesi olduğu ve duygu yüklü olduğu açıklıkla görülüyor. Leach, Lévi-Strauss'a tam yerinde bir eleştiri getirir: "Gözden kaçırdığı nokta matematikçilerin kullandığı simgelerin duygusal açıdan yansız olmasına karşılık - *i* sanal sayısı, *i*x'e veya x'e göre daha heyecan verici değildir- ilkel düşüncede kullanılan somut simgeler tabu değerlendirmeleriyle yüklüdür" (Leach 1985:95). Totem ve tabu, tek bir bireyi, bütün

toplum adına bağlar. Totem, topluluğun kendisidir, tabu aslında topluluğun kendisine yöneliktir. Totem yasağını çiğneyen derin bir duygusal bunalıma girer, hatta kimi yerde toplumun diğer üyeleri tarafından ağırca cezalandırılır. Bir düşünce toplumsal eyleme yol açmıyorsa üretim ilişkileriyle bağını yitirir. Masalda olduğu gibi. Miti masaldan ayıran budur, mit insanların yaşamlarında, toplumsal ilişkilerinin düzenlenmesinde rol oynar. Ya da bu rolü oynadığı süreçte mit kendisini duygusal bir çıktıyla gösterir[9]. Lévi-Strauss'un mitleri, sadece masallardır. Onların yaşamla bir bağınının olması gerekmez, dolayısıyla duyguyla bağının kurulması da gerekmez. Bir an için başardığını varsayarsak, Lévi-Strauss'un bütün başardığı, insanların ürettikleri masalların sistemli bir yapısının bulunmasıdır.

İnanç sıradan fikirler toplamı değildir, bireylerde kişilik olarak varolur, insanın yapıp etmelerini anlamlandıran motifi ve amacı sağlar. Motif kendisini duygu olarak ortaya koyar. Her tür inanç gibi mit de duygular yoluyla eyleme bağlanır. İnanç olup bitene şu ya da bu düzeyde açıklama getirir, ama açıklayıcıların kendileri açıklanmaya açık değildir. Bunların sorgulanması duygusal tepki yaratmasa bile, oldukları gibi kabul edildikleri açıklılıkla dile getirilir. Lévi-Strauss'un ilk düşünce yapılarını bilimsel çabayla denkleştirerek yaptığı aslında bilimsel ve inançsal düşünce arasındaki farkı kaldırmaktır. İnanç ve bilimin ortak noktası ikisinin de düşünce alanına ait kategoriler olmasıdır, her ikisi de eylem klavuzu olarak, değer yargısı olarak işlev görebilir. Bütün düşünsel faaliyetler imgeler ve kavramlarla gerçekleşir. Düşünme ile inanma arasındaki ilk temel ortak özellik budur. Bilimsel düşünceyle inanç arasındaki

[9] "İnsanlar, sadece düşünce ve prosedürleri içinde idealar olarak ya da (kimi teorik pratisyenlerin sandığı gibi) proleter içgüdüler vb. olarak kendi deneyimlerini yaşamazlar. Kendi deneyimlerini duygu olarak yaşarlar ve kendi duygularını kendi kültürleri içinde normlar, ailesel ve akrabalık yükümlülükleri ve karşılıklı olarak, değerler olarak ya da (daha da geliştirilmiş biçimlere) sanat ve dini inançlar olarak ele alırlar. Kültürün bu yarısı (ve tam yarısıdır) duygulanımsal ve moral bilinç olarak betimlenebilir." (Thompson 1994:274)

ortak noktalar gerçekten çok fazladır. Ama ikisini birbirinden ayıran köklü farklar da var.

Tek kişinin dili olamayacağı gibi, tek kişinin inancı da olamaz. Bu anlamda inanç kollektifi oluşturan bireylerin nasıl yaşayacaklarına ilişkin düzenleyici bir işlev görür. İnançsal önermeler, kollektifin kabulleridir. Belli bir inancı paylaşan kollektifin bireyleri kendi yaşam yordamlarıyla inançlarını özdeşleştirir, farklı yaşama yordamlarına dışlayıcı bir tutum takınır, kendi inanç yapısına yönelik eleştiriyi dolaysızca benlik sorunu haline getirir tartışmaya sokamazlar. Bu yanıyla inanç bilimden farklı olarak bireysel ya da kollektif benliği ifade etmenin bir biçimi gibidir. Merkez kollektifin kendisi olduğundan, inanç kaçınılmazca çifte standartlı olma eğilimi gösterir. Basitçe fikirler örgüsü olarak inanç, bu bakımdan sadece, kollektif eylemden yapılmış soyutlamadır.

Malinowski, "inancının her kuralının ilkel için canlı bir güç anlamına geldiğini, doktrinin toplumsal bünyenin gerçekten macunu olduğunu bir kez kavradığımızda -çünkü ahlakı tüm toplumsal birliği ve zihinsel tutumu ondan geliyor- ilkelin (ve uygar denilen yaşadığımız toplumun insanının bn.) hoşgörülü olmayı neden başaramayacağını kolayca kavrayabiliriz. «Kör inancı» bir kez gülünçleştirilmeye başlanırsa bütün ahlakı yıkılır, buna karşılık ona bir başkasını verme olasılığı da pek azdır" (Malinowski 1990 [1925]:58). yazarken derin bir kavrayış sergiliyor. Düşünceler basitçe bilme hazzını tatmin eden oyunlar değildir, varoluşsaldır, dahası ölüm kalım meselesidir.

Özdeşlik nasıl mantığın olmazsa olmaz öğesiyse, neden-sonuç ilişkisi de bilimin olmazsa olmaz öğesidir. Özdeşlik olmaksızın mantık kurulamaz, neden-sonuç ilişkisi olmaksızın teori kurulamaz. Öyle olunca kaçınılmazca bèlli önvarsayımlarda bulunur. Hiçbir araştırma kimi önvarsayımlarını sorunsuz kabul etmeden başlayamaz, çünkü kimse aynı anda tüm ilkeleri sorunlu kabul ederek işe başlayamaz. Einstein'in görelilik kuramı herhangi bir ön teoriyle ve deneyle desteklenmeyen "ışık hızının sabitliği" önvarsayımına dayanır[10]. Keza Schrödinger denklemi de herhangi bir teorinin

[10]Einstein yaşamı boyunca, ışık hızının sabitliğini kanıtlayan Michelson-

vargısı değildir. Freud, Odipus Komplesi'nin evrensel olduğunu iddia ederken aynı konumdadır. O güne dek yapılan deneyler bu önvarsayımları ve teoriyi ne kadar doğrularsa doğrulasın, teoriyi kuranların doğruluğuna ilişkin kanaatleri ne olursa olsun, ileri sürülen her tez ve bizzat teorinin kendisi eleştiriye ve alternatif teorilere açıktır. Bir teorinin ortaya çıkan yeni problemli alanlarda çözüm getirip sürekli doğrulana gelmesi bu teorinin doğruluğuna olan güveni arttırır ama günün birinde yeni bir teorinin eldekini yanlışlamayacağı iddiasını biraz olsun desteklemez. Aynı gerekçeyle aynı deney ya da yaşam alanını açıklayabilme başarısını gösteren birden fazla teori olabilmesi hep olanaklıdır. Bunların birbirleri karşısındaki güvenilirlik ve benimsenme derecesi uygulamayla, *üretimle* belirlenir. Okun, yayın, bumerangın, kanonun, yiyeceğin, insanın üretimiyle. "Deney" ya da "gözlem" kavramları üretim kavramını örter, epistemolojiye ya da bilime toplum üstü, kendine yeter, kapalı bir alan tanır. Bhaskar, "Herkes bilimde deneyin rol oynadığında hemfikirdir, ama kimse ya da hemen hemen kimse analiz etmemiştir" (1979:11). yazarken çok yerinde bir saptamada bulunuyor. O pek aşağılananan pozitivist bilim felsefesini inanca dönüştüren bundan başka bir şey değildir. Hiçbir doğruluk derecesi olmayan bilgiyle üretim yapılamaz. Ama kuşkusuz üretim (ya da üretimden yapılmış bir soyutlama olarak deney) mutlak yanlış eleyicisi değildir. Düşünceyle, zihnin dışındaki üretimde buluşurlar. Ancak üretimle, düşünce kendi bilincine varır. Bir yanda dünya öte yanda düşünmeye dalan filozof, gerçekçilik ve idealism arasında karar veremez. İnsan ağacı düşünmeye daldığı gibi, masayı düşünmeye dalamaz, çünkü kendisi üretmiştir. Tüm felsefe ürettiğimiz nesneler ile üretmediğimiz nesneler arasındaki ayrımı ve bilinçli olarak ürettiklerimiz ile tarihsel bir varlık olarak bilinçsizce ürettiklerimiz arasındaki ayrımı bulanıklaştırarak kendini yüceltir. Filozof kaçınılmazca kendi üretmediği maddenin bilgisinin bilinip bilinemeyeceğini sormaya eğilimlidir. Başından beri felsefenin değişmez konusunun tanrı olması bu yüzden hiç şaşıtıcı değildir. Oysa

Morley deneyini bildiğini belirtmemiştir. Bilse bile deneyin hatasızlığına güvenmemiş de olabilir.

bilinmeyen birşeyin üretimi arılara, örümceklere vb. özgüdür. Marx: "Yakından bir incelemenin göstereceği üzere, problem, çözümü için gerekli koşullar hali hazırda bulunuyorsa ya da en azından oluşma halindeyken ortaya çıktığından, insanlık kaçınılmaz olarak kendi önüne, ancak çözebileceği sorunları koyar" (1977 [1859]:20). yazarken, üretim ilişkilerinin basit taşıyıcıları olmaya indirgeyen katı bir determinizmi, insanı böcekleştiren nihilizmi ya da "doğru"nun pragmatik savunusunu değil, bilginin üretimle bağını koyma çabasındadır. Toplumun kuruluşu ve evrimi, onu oluşturan bireylerin iradelerinden bağımsız bir sürecin ürünü olmasaydı, tıpkı bir mühendisin kendi yaptığı cihaza ilişkin kafa karışıklığı olmayacağı gibi, toplum da insanlara her zaman son derece saydam görünürdü.

Öte yandan toplumsal kabul düzeyi ne olursa olsun kendisini yanlışlayan tek bir olay, teorinin yeniden ele alınmasını gerektirir. Doğrulama teorinin toplumsallaşma sürecinde etkinken, yanlışlama devrimci atılımların ebesidir. Bilim için tartışılamayacak hiçbir şey yoktur. İnanç da neden sonuç ilişkileriyle işlese bile -her ne kadar Lévi-Strauss'un inanç yapıları böyle değilse de- öncülleri, sonuç ya da neden olarak ileri sürdükleri zihin aşkındır. Bilim zihnin dışında gerçekliğin varlığı ve onun yasalarının açığa çıkarılması çabası içerisinde nesnellik iddiasıyla kendisini inanç sistemlerinden ayırtederken, inanç daha baştan öznel bir doğruluk iddiasıyla nesnelliği elinde tutmaya çalışır. Birisi nesnelliği kendisi dışında arar, diğeri kendi merkezine alır. Fakat Kuhn tarafından popülerleştirildiği üzere, bilimci cemaatleri kendilerininkinden başka teorilere ya da paradigmalara duyarsız kalabiliyor, kendi paradigmalarını sorgusuzca kabul edebiliyor sadakatle bağlanabiliyorlar. Öyle ki başarısızlık söz konusu olursa, bu, savunageldikleri teorinin değil bilimcinin başarısızlığı olabiliyor. Bu, bilimcilerinin çoğunun, kendi yarattıkları tanrıya inanan milyonlarca insan gibi, kendi yarattıkları teoriye inandıklarına ilişkin istatistik bir bilgi verebilir, ama bilimin ayırtedici özelliğine leke düşürmez. İnancın kurulma süreci, içerikleri net ve değişmez kavramların basitçe örgütlenme sürecidir; anlamak değil, anlaşıldığına inanılan şeyin kurgulanmasıdır önemli olan. Dinin olduğu kadarıyla tutarlılığı felsefeyle ve mantıkla bir

ölçüde de olsa işlenmiş olmasından gelir. En yetkin haliyle bile inanç, inananın aşmayı günah saydığı bariz tutarsızlıkla lekelidir. Bu yüzden metafor ve metonim tipik başvuru yoludur. Tutasızlığın giderilmesinin diğer yolu, çelişkinin ya da paradoksun, düşünme süreci dışına havale edilmesidir. Bu yüzden, bütün ideolojiler hikmeti kendinden mucip "bir bilen" varsayamak zorundadırlar. Anlaşılacağı üzere bu kişi, ataların ruhunun insan temsilcisi bey, tanrının sözü kutsal kitap, kutsal kitabın güncel bileni halife, papa, imam, keşiş vb. söz konusu kollektifin tümünü temsil eder. Düşüncenin kavramlara dayalı olması, kendiliğinden kavramlarla öncelenen bir varoluşu temellendirir. Kavramın kendisi fetişleşir. İnancın temeli kavram fetişizmidir. İnançlı kendi düşüncesiyle duygusal bir özdeşlik halindedir, düşüncesiyse dünyanın kendisidir. Bu bakımdan inanç kaçınılmazca idealizmdir; inanan için fikirler (fikirlerini kuran kavramlar) bizzat insan üretimi değil, kendi davranışlarının *nedeni*dir. İnanan kendi kavramlarına sorgusuz gerçeklik atfeder[11].

İnançta, kollektivite ruhu, bu kollektif kendine özgü paradigma sahibi bilimciler cemaati de olabilir, kendisini çok açık olarak belli eder. Karşıt görüşü savunan doğrudan kollektivitiye saldırı yöneltmiş gibi algılanır. Oysa bilimde eleştiri, paradigma ne denli dogmatikçe savunulursa savunulsun, kişilere ya da cemaata karşı değil teoriye yöneltildiği düşünülür. Bilimci araştırma, sorgulama halindedir, aşma, farklılaşma sürecindedir. Oysa inançlı, tam tersine değişmezliğe saplantılıdır, tıpkılığa takıntılıdır, farklılaşma endişe ve korku verir, kişinin ayaklarını yerden keser, dünyasını anlamsızlaş-

[11]Engels ideolojinin kurulma yolunu şöyle anlatmış "gözde ideolojik yöntem aynı zamanda *a priori* yöntem olarak bilinir, bu yöntem nesnenin kendisi yerine nesnenin kavramından dedüksiyon yoluyla özellikler atfetmektir. İlkin nesneni kavramı nesneden üretilir; sonra tersine döndürülüp, nesne kendi imgesiyle, kavramıyla ölçülür. Böylece nesne kavrama uydurulur, kavram nesneye değil" (Engels 1977 [1894]:119). İnanç, kavramın yüceltilmesi ya da daha doğrusu doğadan edinilmiş kavramların aynen Engels'in vurguladığı gibi yeniden doğaya uygulanmasıdır. Marxizmin ideoloji görüşü başlığı altında yapılan eleştirilerin üzerinde durmadıkları bu tez bence tüm ideolojiyi açıklama gücündedir.

tırır. İnançla, teorinin gerekçelendirilmiş önvarsayımları arasındaki en önemli fark, ikincisinin bilincine varılarak ortaya atılmış olmasıdır. Bilimci başka görüşlere karşı kayıtsız kalsa bile kendinin bilincindedir; ileri sürdüğü *kimi* argümanların keyfiliğinin, ne kadar ahmak olursa olsun teorinin kendi üretimi olduğunun, önceki teorinin ya da görüşün yerini aldığının, yeni ortaya atılan teorinin gerçersiz kalabileceğinin farkındadır[12].

İnanç toplumsal yaşama ilişkin doğrudan bir eylem klavuzu, ahlak vb. olmaktan öte doğrudan bireylerin benliklerinin, kişiliklerinin ifadesi oluyor. İnanç gelenekseldir. İnanç da bilim gibi kaçınılmazca bir takım öncül durumundaki kabuller üzerine kurulur, bu kabuller başlangıçta olmasa bile zamanla kuşaklar boyu içselleşir, ortaya çıkış koşulları unutulur. Bir kez kollektifçe benimsendikten sonra artık inancı mantıksal olarak tutarlı kılma ve deneysel destek bulma gereği söner, tersine bu tür sorgulamalara karşı sert bir direnç gelişir. İnanç kollektif kimliktir. Ama her kollektif kimlik inanç olmak zorunda değildir. İnanç belli davranış ve düşünüş formlarını aynen yenidenüreten, yineliyen bir kollektifi gerektirir. Emek bölümü bu tür kollektifleri kendiliğinden oluşturur. Her emek alanı, toplumun kendini yeniden üretme yordamını ana karakteriyle yineler, yanısıra bireyleri kendi içinde toplumun gerikalanından önemli ölçüde yalıtan fanus işlevi görür. Aynı emek alanında bulunan bireyler, toplumu kendi özgül varlık koşullarıyla özdeşleştirme duygusu verir[13].

---

[12]Galileo, taşların birbirlerine göre relatif hızlarını inceleyerek düşme formülünü üretir. Ardından Newton, kuvvet kavramını geliştirerek cismin hareketini betimler. Einstein fizikteki zaman kavramında değişiklik yaparak, çekim kuvveti altındaki yüksek hızlı cisimlerin hareketlerini formüllendirir. İnşaatçılar Einstein'i bilmeden Newton formülleriyle inşaat yapmaya devam ederler. Quantum fizikçileri Einstein'in determinist teorisine ve dünya görüşüne ne denli muhalefet ederlerse etsinler, kendi çalışmalarını relativite kuramına dayandırarak yürütürler.

[13]"Sınıf içerisindeki ideolojik alt bölünmeleri bakımından, *meslekler emek bölümü nedeniyle bağımsız bir varlık kazanırlar;* herkes kendi uğraşına tek gerçek olarak bakar. Tam da uğraşlarının doğası, onları kendi uğraşlarıyla gerçeklik arasındaki bağlantıyla ilgili yanılsamalara daha

Bireyin kendisini toplumsal biçimler altında ifade etmesi olgusu, emek sürecine, işin amacının belirlenmesinde rol oynayarak yansır. Tanrıya kurban adamak için, armağan vermek için, süslenmek için üretim, bireyin toplumsal biçimler altında kendisini ifade ediş yollarını oluştururlar. Tikel yararlı nesneyi üreten bireysel emek ve başkası için üretmek yoluyla toplam emeğin kısmı olması bakımından toplumsal emek olarak emeğin ikili niteliğinden düşüncenin ikili niteliği doğar. Bir yanda işin fiili yanına dönük alabildiğine nesnel, teknik bilgi ve rasyonel düşünüş, ikincisi doğa ve diğer toplumlar karşısında toplumsal birliği, bütünlüğü ve kimliği dile getiren inanç. Emeğin ikili niteliğinin bir yansıması olarak, emek süreci, işin teknik tasarımının ve toplumsal amacının birliğine dayanır. Tüm ilk toplumlarda emek süreci, hem teknik bir iş olarak, hem de doğaüstü güçlerin rol oynadığı bir iş olarak tasarımlanır; hem emek süreci boyunca hem de sürecin başlangıcı ve bitişi törenler silsilesiyle gerçekleşir. Her ikisi de gerçekliği bilme çabasına tekabül eder. Ok, mızrak ya da bumerangla isabetli atış yapmak sadece avcının ustalığına bağlı değildir, rüzgarın ani değişen yönünden, beklenmedik hışırtıyla avın dikkatinin uyarılmasına pek çok denetlenemeyen etken rol oynar. Yaşam ne denli titizlikle korunursa korunsun ölüm engellenemez. Ölüm her seferinde yaşamın kalıcılığına, sürekliliğine, düzene ve değişmezliğe gölge düşürür. Doğanın dönüştürülüp arzuların tatmin edilebilmesine karşın asla tatmin edilemeyecek arzular vardır. Erkek kadın gibi doğuramaz, kadın erkek gibi koşamaz. Kuşlar gibi uçabilmek, bizon kadar kuvvetli olabilmek, balık gibi derinlere dalabilmek, gerçekleştirilemeyecek arzulardır. Büyü ve sihir bir bakıma insanın mantıklı düşünceye duyduğu yüksek güvene rağmen yaşadığı sürekli hayal kırıklığını ifade eder. Erkek güzel görünmek için takılar takar, süslenir, ama yanısıra hiç de güzellik katmayan ama kadınları etkileyeceğine inandığı bir takım takılar kullanır, yüzünü gövedesini tuhaf şekille-

kolaylıkla düşmelerine neden olur. Onların bilinçlerinde, hukukta, politikada vb., ilişkiler kavramlar haline gelirler; bu ilişkilerin dışına çıkamadıkları için, bu ilişkilerin kavramları, kendi zihinlerinde sabit kavramlar olurlar." (Marx & Engels 1976 [1845]:75)

re boyar. Kano üreten insanla, kanoya ruh atfeden insan aynı insan, ne kano ne de ruh doğada yok, her ikisi de kendi tasarısının ürünü. Kendi tasarımına uygun olarak ürettiği kano kadar, kanoyla ilintili kendi ürettiği kavramlar da ona gerçek geliyor olmalı. Öte yandan, kanonun suda yüzmesini sağlayan yasalardan habersiz. Kimi nesnelerin batmama özelliği var, kimelerinin yok. Kanoyu yapan kendisi ama yüzdüren kendisi değil, öyleyse kanonun ruhu neden olmasın. Tek başına üretim, emek süreci kanonun ruhu olmadığını açıklığa kavuşturamıyor. Ruhlara tapınma süreciyle kano üretim süreci aynı sürecin ayrıştırılamaz öğeleri oluyorlar. Malinowski'nin (1966 [1922]) kano inşa sürecinde uzun uzadıya anlattığı fabrika, baraj vb. açılışlarında kesilen kurbanlarda günümüzde dek süren, emek sürecinin bu ikili niteliği, kapitalizm öncesi toplumların tümünde hakimdir, hiçbir üretme faaliyeti, büyüsüz, ayinsiz ya da kurbansız yapılmaz.

Amerika'da kimse ata, koyuna, hindistan cevizine yiyecek yasağı koymadı, çünkü bu canlılar bu kıtada yaşamadı. Geniş kitleleri kuşatan pek çok garip görünen inanç daha derinden bakılırsa, ekosistemle ilişkisi görülür. Orta Doğuda domuzun lanetlenmesinin ardında yörenin coğrafya koşullarına uyumsuzluğu vardır. Domuz, selülozlu bitki ve yaprakları sindirmeye elverişli geviş getirici sindirim sistemine sahip değildir. Bu yüzünden çoban yaşama da elverişsizdir, yanısıra, ne keçi ve koyun gibi sıcağa dayanıklıdır, ne de onlar gibi bol süt verebilir[14]. Kadın erkek eşitsizliğinin bir düzeyde gelişmiş olmadığı bir toplumda kadınların ölümden sonra ruhlarının kaybolduğu, erkeklerinse cennete erdiği mitini üretemez. Beysiz

[14]Harris, Hintlilerin inek yemeyi nasıl olupda tabu saydıklarını uzunca irdelediği kitabında şu sonuca varıyor: "İnek sevgisi, israfa ya da tembelliğe hemen hiç yer vermeyen düşük enerjili bir ekosistemde yaşamı dirençle sürdürmek için insanların gizli yeteneğini seferber eder. İnek sevgisi, süt vermezliği ya da kısırlığı geçici ama gene de yararlı hayvanları koruyarak; pahalı enerjiye dayalı sığır eti endüstrisinin gelişimini önleyerek; kamu topraklarında ya da emlak sahibinin zararına semiren sığırları koruyarak, kuraklık ve kıtlıklar sırasında sığırların kendilerini toparlama gizilgücünü sürdürerek, insanların duruma uyarlanma esnekliğine katkıda bulunur." (Harris 1995:32)

toplumlarda herkes büyü yapabilir, beyle birlikte büyü yapma özelliği bizzat beyin ya da ayrıcalıklı bireylerin özelliği olmaya başlar. Beyin doğuşuyla birlikte beylerin ruhunun ölümden sonra farklı olacağına inanılır. Kimi kez sadece beylerin ruhunun ölümden sonra yaşayacağına inanılır. Ne denli gerçeklikten kopuk önermelerle yapılanmış olurlarsa olsunlar, şu ya da bu düzeyde toplumsal sınamaya tabi olurlar, aynı kavram hazinesiyle kurulabilecek olası inanç yapıları verili üretim ilişkilerince elenirler, kuşaklar boyunca yeniden işlene işlene öyle bir hale gelirler ki, Pritchard'ın Azande mitleri için yazdığı gibi "her deneyim sanki onları doğrular" (Evans-Pritchard, 1937:319).

İnançlar en karmaşık hallerinde bile içinde doğdukları toplumsal koşullardan kopamazlar. Belli doğal ve toplumsal koşullarda belli bir üretim yordamına tekabül eden birden fazla ama sonlu sayıda inanç yapısı bulunabilir (Şekil 8-1). Üretim ilişkileri, inançlar evrenini belirler, ama şu ya da bu ideolojiyi seçmez. Örneğin; Alman halkının hepsinin Yahudi, Müslüman ya da Hiristiyan olması, kapitalist üretim ilişkilerini etkilemez. Ama Alman halkının büyük çoğunluğunun komünist olduğu durum ancak ve ancak komünist üretim ilişkilerinde olanaklıdır. Eğer bu dinler içerisinde uyumsuz öğeler varsa bunlar örneğin mezhep çatışmaları sonucunda ortadan kaldırılır. Ya da tersine teşvik edici öğeler varsa üretim ilişkilerinin gelişmesinde katalizör işlevi görür. Satranç oyunu iyi bir benzetme yapma olanağı veriyor. Satranç kuralları kesin belirlidir. Oyuncuların bu kuralları değiştirme hakları yoktur, bunlarla düşünür ve hamlelelerine karar kılarlar. Bu bakımdan oyuncular oyunun kurallarının *taşıyıcılarıdır*. Bu katı determinizme rağmen, ortaya birbirinden farklı sayısız oyun çıkabilir. Aynı kişinin aynı kimseyle iki kez aynı oyunu oynama olasılığı son derece düşüktür. Bunun gibi üretim ilişkilerinin determinizmi çok ama sonlu sayıda inanç yapısına izin verir.

Şekil 8-1

$$\text{ÜI}_i \rightarrow \begin{matrix} \text{İ}_{i1} \\ \vdots \\ \text{İ}_{ii} \\ \vdots \\ \text{İ}_{in} \end{matrix}$$

ÜI: üretim ilişkisi
İ : bilinç biçimleri

Her süreç aksamanın ve düzenin birliğidir. Bir yanda düzenli ve akla uygun yaşam öte yanda rasgele ve akla uygun olmayan yaşam.

Üretim, doğrudan düzen üzerine kuruludur. Ama doğa ve toplum düzenin ve düzensizliğin birliği olarak vardır. Bu ikili karakter, kendisini dinsel, büyüsel inanç sisteminde açığa vuruyor. İnsan düzensizliği kendi zihninde düzenlileştirmeye çalışır. Öte yandan emeğin ikili karakteri emek sürecine de ikili karakter kazandırır. Nasıl, ne sürede ve hangi araçlarla üretileceği birinci yanıyla, ne, ne kadar ve kimin için üretileceği ikinci yanıyla belirlenir. Emek sürecinin ikili karakteri, her tikel emek sürecinin aynı zamanda toplumsal üretim sürecinin bir kısmı ve aşaması oluşu, tıpkı akla uygun olanının toplumsallaşması gibi, akla uygun olmayanın da toplumsallaşması biçiminde kendisini gösteriyor. Bunu olanaklı tam da bu "akla uygunluk"; akla uygunluk kendini idealizmle birlikte ortaya koyuyor. Kavramları gerçeklik yerine koymadan din olamazdı.

İnsanlar nasıl oluyor da kendi düşüncelerini gerçeklik yerine koyuyorlar? İlk önemli soru bu, ikincisi buna bağlı olarak; nasıl oluyor da bu *gerçeklik yerine koyma* filozafça bir idealizmden farklı olarak, bireylerin kişilik yapıları, başka bir anlatımla doğalarını oluyor?

8.2.2 Duygu

Tüm içgüdüler dolaysızca doğaya yöneliktir. İnsanın dış dünyaya davranışı üç kategoride toplanabilir: i. reflekssel, ii. otonom sinir sistemine bağlı olan; tüm içgüdüler bu sisteme bağlıdır, iii. öğrenilerek ve düşünülerek ve duygusal bir güdülenimle yapılanlar. Işık, sıcaklık, ses, koku, oksijen, nem, pH vb. bunları duyu organlarımızla dolaysızca algılar ve bunların organizma üzerindeki etkilerine bağlı olarak zevk ve acı arasında çeşitli tepkiler geliştiririz. Refleks ani bir dış uyaran karşısında korteksin kısa devre edilerek, salt sinir düğümleriyle dolayımlanan bir tepki biçimidir. Konumuz çerçevesinde bu nedenle bir yer oluşturmuyor. İçgüdü bir bakıma refleksin evrimleşmiş halidir. Yakınından geçen nesnenin sıcaklığını algılar algılamaz kendini bırakıverip geçmekte olan hayvanın üstüne düşen kenenin davranışı, omurgalı hayvanın duyu organlarına doğrudan etkiyen ani uyartı karşısında, motor hücrelerinin sinir düğümlerinden dolayımlanarak harekete geçirilmesine benzer. Göz bebeğinin parlak ışıkta küçülmesi ya da göze doğru ani bir hareke-

tin kirpiklerin kapanmasına yol açması, salyangozun minik bir dokunmayla kendini büzüvermesiyle aynı mekanizmanın sonucudur. İçgüdünün ayırtedici özelliği, duyu organlarına doğrudan hiçbir uyarıcı etkide bulunmayan ses, renk, desen, jest örüntüleri gibi karmaşık oluşumlara, her uyarmada aynı davranışa yol açan ön öğrenmesiz tepki oluşudur. İnsan yavrusu meme ucunu kavrar kavramaz ağzında hava boşluğu yaratarak ritmik emme davranışı yapabilme yetisiyle doğar. Daha önce süt tatmamış olmasına karşın başka sıvılara karşı hoşnutsuzluğunu mimikle, sesle belli eder, emziği reddeder. Peteği ören arıların, ağını dokuyan örümceğin davranışları, sanki önceden zihninde mükemmelce tasarlanmış gibi büyük bir ciddiyet ve ustalıkla yuvasını ören Kızılgerdanın davranışı, sanki dünyanın haritasını çıkarmışçasına binlerce kilometre uçup hedeflerine başarıyla bulabilen kuşların göç davranışı yüksek düzeyde programlanmış içgüdüsel davranış örüntülerine örnek oluşturur. Gerçek nesne olmadığı halde, içgüdünün odaklaştığı temel hatların algılanması bile içgüdünün uyarılması için yeter. Ördek yavruları yumurtadan çıkar çıkmaz ayırılırlarsa, anaların gagalarındaki benekler işlenmiş, o renklere boyanmış gagayı andıran kartonla bile uyarılabilirler. Başlangıçta bu denli belirsiz özelliklere yönelik güdülenme giderek gelişir, yavrular diğer özellikleri öğrenerek analarını aynı türden başka bir ördekten ayırmayı öğrenirler. Cinsel ilgiyi gösterme ve gerçekleştirme örümceklerin ağlarını önprogramları gereği aynı biçimde örmeleri gibi değişmez değildir, ama hayvanların pek çok içgüdüsü de çevreyle etkileşim sonucunda değişikliğe uğrar. Damızlık boğalar, bir yerden başka bir yere uzun süren taşıma sonucunda üzerlerinde oluşan stresi atana dek çiftleşemezler, yalıtılmış ortamda büyütülen şempazeler çiftleşme davranışı gösteremezler.

İnsanın özellikle cinsel içgüdüsü, analarının gagasındaki türe özgü şekil, renk ve gaga hareketinden tanıyan ördek yavrularıyla aynı türdendir. Cinse özgü belli beden şekilleri karşı cinsi bilinçsizce uyarır. Şişkin, koniği andıran oval, yumuşak bir cisim düşünün, ön tarafında koyu kahverengiye çalan daire şeklinde bir leke ve lekenin ortasında emzik başı büyüklüğünde aynı renkte bir ben bulunsun. Bu, işlevi süt salgılamak olan insan memesidir. Memenin

asli işlevinin ötesinde cinsel uyarıcı etki yapması içgüdülerimizle ilgilidir. Yirminci Yüzyılın erkeği için de, Trobriandlı erkek için de böyle;

> "Kadınlarda memeler özellikle önemli ... Dik, iyi gelişmiş memeler kadının güzelliği sayılıyor. Büyüme çağındaki kızlar memelerine masaj (*'i'uvoli*) yapıyorlar, bunlara *nu'ulavolu* da deniliyor (masajlı memeler). Bir delikanlı sevgilisini küçük memelerle daha çok seviyorsa şöyle söylüyor olabilir; *yoku tage kuvoli nunum; kvnupisiga,* memelerine masaj yapma, kız memesi gibi kalsınlar." (Malinowski 1992 [1929]:233)

Adalılar çıplak dolaşırlar yirminci yüzyılın insanıysa giyinik, ama bu çok şeyi değiştirmez. 12 byö ile 6 byö arasında üretilmiş resim, kabartma, heykel gibi yapıtlarda en çok işlenen figür çıplak kadın memeleridir. Giyisi sadece soğuk ya da sıcaktan korunma gereksinmesini karşılamaya hizmet etmez, aynı zamanda "çıplaklığı" da örter.

Doğanın işleyişini kavrayarak ve nasıl davranacağını önceden tasarlayarak kendi biyolojik gereksinmelerini karşılama yolu bulunmayan hayvana, içgüdüleri en büyük yardımcısıdır. İçgüdülerin yaşam mücadelesi karşısında kazandırdıkları en önemli özellik, gereksinme nesnelerininin tanınmasında ve bunların elde edilmesinde ölümcül kararsızlıklara düşmeden, düşünme gibi bir dolayıma girmeden ani ve etkili davranışlar geliştirebilme yetisidir. Oysa toplum, doğada önceden bulunmayan bir oluşumdur. İnsanların birbirleriyle girdikleri ilişki biçimleri aynı üretim yordamını sürdüren tikel toplumlar arasında da son derece zengin çeşitlilik gösterir; çeşitlenme ve karmaşıklaşma biyolojik evrimden daha hızlı gerçekleşir. Toplum kurulur kurulmaz toplumsal ilişkiler kendisi dışındaki doğadan soyutlanır ve kendisini oluşturan bireyler üzerinde tıpkı doğal zorunluluk gibi kendini dayatabilme gücünü kazanır. Doğa karşısında içgüdeleriyle başbaşa hayvan tekinden farklı olarak, insan tekinin doğaya yönelik her davranışı toplum dolayımlıdır. *Duygu tikel bir duruma yönelik ani ve kendiliğinden bir tepkidir.* Örneğin utanma duygusu, belli bir toplumsal durum içerisinde doğrudan hatta dolaylı fiziksel bir etki olmadığı halde ortaya çıkar, ve ortaya çıktığı durumlar bellidir. Ortaya çıkan çeşitli durumlarda girilen ilişkilerin karmaşıklığı ölçüsünde gereken kararlı, ani ve

isabetli davranışı sergileyebilmek düşünmeyi önceleyen duygular yoluyla olur. *İçgüdüler doğaya yöneliktir, oysa onların yerini alan duygular dolaysızca toplumsal ilişkilere yöneliktir; tıpkı içgüdü gibi kişiyi belli eylem biçimlerine iterler.* Duygu, kuşkusuz, toplumla birlikte insanın biyolojik yapısından kopuk oluşmaz, tersine biyolojik yapının üzerine kurulur; ama, insanı bütünüyle toplumsal varlık kılan, içgüdünün insanlaşması olarak içgüdüden nitel bir dönüşüm olarak duygudur. İçgüdüler türe özgüyken duygular toplumsal ilişkilere özgüdür. Aynı toplumsal ilişkiler varolduğu sürece duygular kalır, toplum değiştikçe onlar da değişir ya da yerlerini başka duygulara bırakırlar. İçgüdü, gerçekleşme biçimleri ne denli değişirse değişsin, organizma değişmedikçe toplumsal etkilerin sonucu olarak değişmeyen doğuştan verili davranış örüntüsüdür. Günümüzün toplumunda cinsin uyarma yeteneği sanki giysinin yapıldığı kumaşın dokusuna maddeleşmiş gibidir. Hemen her giyisi bir yanıyla cinsel fetiştir. Ama cinsel içgüdü olmaksızın hiçbir nesne cinsel fetiş olamaz.

İnsanda kesinlikle olmadığı söylenebilecek bir içgüdü varsa o da toplumculluk içgüdüsüdür. İnsanlar birbirleriyle ilişkiye, cinsel içgüdü dışında, içgüdüleriyle yönelmezler. Cinsel içgüdünün gerçekleştirilmesi, insanın üretilme sürecinin aynı zamanda cinsel gereksinme nesnesinin üretilmesi olmasından dolayı özgül kurumlar içerisinde belli normlar altında yürütülür; öyle ki, cinsel ilişkiye giren ya da girmeye aday insanlar, birbirlerine içgüdüleriyle yaklaştıklarını sanki unutmuşlardır. Cinsel ilişkiler, insanın hem içgüdüsel hem de duygusal yanını ve bunların etkileşimlerini açıklığa kavuşturmak için mükemmel bir örnek oluşturuyor. Sevgi, insanlar arasındaki kuvvetli bağlılık duygusunu anlatırken, aşk, aralarında cinsel ilişki kuran insanlar arasındaki sevgi duygusunu anlatır. Bir bakıma sevgi, beyaz rengin tüm renklerin bir bileşeni olması gibi, tüm duyguların bir bileşimi gibi görünür. Sevgi içgüdü değildir, içgüdü gibi doğallıkla yaşanamaz, beynin hiçbir fizyolojik noktasına dokunarak sevgi üretilemez; tersine, alabildiğine toplumsaldır, toplumsallığın çözümlenmesi en güç duygu ürünüdür. İnsanın her tür tepkisinde toplumun gelişmesiyle orantılı bir yetkinleşme ve karmaşıklaşma görüyoruz. Her insan eylemi, düşünme de dahil,

belli bir duygu ya da duygu bileşimiyle öncelenir[15]. Her şey tek tek düşünülseydi pek çok toplumsal eylem hemen hemen olanaksız olurdu. Duygu kestirmeden çözer.

Duygusal bir itilim olmaksızın düşünme olanaksızdır. Belli bir duygusal durumdaki insan, sadece duygusuyla ilintili ilgisi doğrultusunda düşünebiliyor. Öncelikle duygunun ortaya çıkış nedenleri üzerinde değil duygunun doyurulmasını olanaklayan koşullar ve eylemler üzerinde düşünebiliyor -tıpkı açlığın nedeni üzerinde değil de açlığı giderme yolları üzerinde düşünmesi gibi. Demek ki düşünme engeli daha baştan insanın içindedir. Sizi belli konuda düşünmeye iten bir duygusallık gelişmemişse, düşünme eylemine girişemezsiniz. Uslamlama insanın diğer tüm toplumsal eylemleri gibi ancak bir duygu durumunun ardından başlayabilir. Duygu, eylem biçimini belirleyen düşünme sürecini önceler. İnsan yüzyüze geldiği bir olaya yönelik davranışını, uslamlamanın sonucunda, öyle karar verdiği için gerçekleştirmez. Olayla yüzyüze gelir gelmez, olayla ilişkili olarak kendisinde uyanan duygunun itilimiyle düşünmeye başlar, usavurmanın sonucunda karar verir, ardından karar eyleme geçer. Duyguyla uslamlama arasında hep bir gerilim yaşanır. *Duygu verili durum karşısında belli tür eyleme iter, uslamlama eylem olanaklarını ve eylemden aldığı geribeslemeyle eyleme yönelten duyguyu sorgular.* Duygu kendisini bir amaç olarak koyar. *Duygunun tatmini, uslamlama sürecinin düşünsel olmayan bir amacı olarak belirir.* Buysa tasarlanan eylemin amacından çok farklı olabilir. Öfkenin doyurulması diyelim okun hedefe isabetle fırlatılmasını gerektirir. Eylemin amacı kendisini isabet ettirme olarak gösterir. Kişi amacım 'öfkemi yatıştırmak' değil, 'oku isabet ettirmektir' diye belirtebilir.

Duyguların ortaya çıkmaları kendiliğinden ve ani olmasına rağmen, duygunun nedeni sorulduğunda, kişi sanki bunları uzun uzadı-

[15]"düşünce bütün tasarımların temelinde bulunan bir duygudan başlar ve o tasarımları birbirinden ayırteder. Düşünce geometride de aynı süreci izler. Her düşünce her zaman bir yığından belirli şeylerin soyutlanmasını içerir. Genellikle düşünce ancak bir duyguyla başladığı zaman verimli olur." (Weil 1993:29)

ya düşünmüş ve ona uygun duygulanmış gibi kapsamlıca anlatabiliyor. Duygunun doğduğu koşulları ele alıp, neden sonuç ilişkileri içerisinde inceleyebiliyor ve duygusuyla durum arasındaki uygunluğu dile getirebiliyor. Öyleyse, duygu, kendiliğindenliğine ve aniliğine karşın kavramlarla ilişikilidir[16]. Bir yandan duygunun ortaya çıktığı durum, dile getirildiğinde öyküleşir; öte yandan, kişi bu duruma uygun duygulandığına göre, ve duygusunu, düşünüp bunun sonucunda verdiği karara göre bilinçle üretmediğine göre, dile getirilen gerçek yaşam belli hatlarıyla zihinde önceden kurulmuş olmalıdır. Çeşitli tikel durumların aynı duyguyu doğurtması, bu tikel durumların tümünde genelleşmiş, ortak, belli özelliklerin, duygulanan tarafından öykü biçiminde önceden edinilmiş olmasını gerektirir. Bunlara *duygu öyküleri* diyorum. *Duygu öyküleri, değer yargılarının inanç formunda kurgulanmış halidir*[17]. İnanç, ister tutarlı ister değil ister yanlış ister değil ya da yanılsama olsun bir takım fikirlerden oluşur. Fikirlerse kavram örüntüleridir. Öyleyse duyguların türü, yerindeliği, kararlılığı, şiddeti ve süresi öykülerin ardındaki kavramların anlam içeriklerine ve bu içeriğin belirlilik düzeyine bağlıdır. İnanç, önce bir dünya görüşüdür. Kavramlar örgüsü olarak inanç eylemle değil duyguyla gerçekleşir ilkin.

Duygular sadece sonuç da değildirler, bizzat kendileri birer veri olurlar. Duygunun aniliği belli yaşam pratiklerinin bilinçleşmesinin ürünüdür. Bu nedenle belli bir duygunun oluşması daha sonra duyguyu yaşayan kişiye durum hakkında başlı başına bir veri olur. X duygusu Y durumunlarında ortaya çıkıyorsa, iğne battığında batan sivri birşey olmalı, denildiği gibi, X duygusu yaşandığı zaman Y durumu olmalı diye kestirilebilir. Kişinin bizzat kendi duygusal dünyası geri dönerek kendi düşünce dünyası üzerinde etkir. Ölüm tehditi olmadan kişinin kendisini öldürmesi, muhtemel

---

[16] "Bizi ancak anlatılmak istenen şeyin kendisi duygulandırabilir. Onun için, kavramsal bildirişime el, kol, yüz hareketleri, sesin iniş çıkışları eşlik eder, bunlar çoşkularımızı, isteklerimizi, amaçlarımızı, vb. *doğal bir biçimde anlatarak* kavramsal birdirişimi güçlendirir. ..." (Guiraud 1984:31)

[17] "duygu inanç fenomenidir." (Sartre 1985 [1948]:77)

bir ölüm tehditini örtük olarak varsayar, ama kişi bunu maddede değil zihinde yaşar. Kişi kendi duygusundan yola çıkarak karşılaştığı durumu değerlendirmeye alabilir; verili durum zihinde yeniden kurgulanır, zihinde yeniden kurulan duruma yönelmiş yeni bir duygu doğar. Duygunun kendisi duruma ilişkin veri olarak bir sonraki duyguların doğuşunda *neden* olarak hizmet eder. Duygu duyguyu doğrurur. Düşünceyi basitçe doğa ve zihin ikiliği üzerine oturtan Lévi-Strauss'un "duygular ... asla neden değildir" diyebilirken, anlayamadığı budur. Böylece kişi duygunun doğduğu koşullarca sunulan verileri derleyerek kendi inanç yapısını pekiştirmekle kalmaz, hatta geliştirir bile. Duygunun oluşumu verili olanın ürünü olduğundan duygu verili olan hakkında bilgi vericidir. Belli bir duyguyu bilmek bu duygunun yönelebileceği tikel durumları kestirebilmek demektir; yanısıra, kişi duygularının yöneldiği tikel durumları öğrenerek kendini tanıyabilir. Bu bakımdan duygu ve yöneldiği durum arasındaki ilişki davranışçı ekolün iddiasının tersine olumsal değil, nedenseldir. Duyguların ayırtedilmelerini, dolayısıyla adlandırılmalarını olanaklayan budur.

Sonradan oluşması bakımından bilinç, algılara kıyasla daha öznedir, ama kavramlara dayalı olması bakımından daha karmaşıktır. Bilinçdışı kavramının gerektiği yer de burasıdır. Bir kez öznel duygular gerçeklik yerine konuldu mu, kendisi bir veri haline gelen duygusallığın yeniden işlenmesiyle ortaya çıkan yeni bilinç durumu daha da öznelleşecek, yani, gitgide kendi durumunu gerçeklik yerine koyacaktır. Sonunda ortaya çıkan duygu, çıktığı koşulların gerekleriyle açıklanamaz hale gelecektir. Öyle ki birtakım imgelerle uyanan korku duygusu, aslında korkulacak bir şey olmadığı halde kaçmaya yöneltebilir. Yapısalcı düşüncede dil gerçekliği üretirken, Sartre'cı varoluşçulukta duygu gerçekliği üretir. Burada gerçeklik, Husserl anlamında bilinçteki dünya. Husserl, elinizdeki kitabın, kitaptan yansıyıp gözlerinize vuran ışığın, içerisinde yaşamakta olduğunuz mekanın sizin deneyiminizden bağımsız olarak varolduğunu, siz olmasanız bile orada öyle duracaklarına inanamayacağınızı söylüyor. Çünkü deneyimimizden bağımsız olana ancak deneyiminizle ulaşırsınız, sizin yokluğunuzda onların hala orada durduğuna *inanmak* bilince aittir. Dolaysız deneyiminiz dışında kalan dış

dünya matematiğin kavramları gibi sadece "bilinçte" vardır. Husserl, dünyanın kendisi için farkında olunduğundan başka bir şey olmadığını ilan eder. Dekart kendisinin düşünmesi dışındaki tüm dünya hakkında kuşku duyarken, Husserl tersine, fenomenlerin gerçek olup olmadıklarını yargılamayı rededip, kendi bilincinde verili ne varsa ancak onunla yetineceğini, geri kalan her fenomeni "paranteze" aldığını bildirir. Dekart egonun kesinliğinden dünyaya ulaşılırken, Husserl'de dünya egonun içerisindedir. Gerek Lacan'ın, yapısalcıların, dil, yapı, söylem vb. özneyi kurar çeşitlemeleri, gerek Sartre'ın "duygu dünyayı değiştirir" ifadesi bu idealist üslübun yinelenmesinden ibarettir. İkisi arasındaki fark bilincin yapısına ilişkindir; ilki, Lévi-Strauss'un kaleydeskop örneğindeki gibi öznenin aktif rolü olmaksızın kurulur, diğerindeyse, bilinç, hep birşeye yönelmiştir, dolayısıyla bilinçle nesne arasında nedensel bir ilişki vardır. Varoluşçu özgürlük işte dünyayı anlamlandıran bu bilincin özgürlüğüdür. "Sadece insanda varoluş özden önce gelir." der Sartre, çünkü, insan seçtiğinden başka birşey değildir. Dolayısıyla, bilinçdışını reddeder, rüyaya ilişkin ne aranacaksa, bilincin dışında değil içerisinde aranması gerektiğini savunur.

Şeytandan korkuyorum. Ortada şeytan filan yok. Ama gene de korkuyorum, ve şeytanın bulunduğuna inandığım ortamdan kaçıyorum. Bu örnekte, duygunun inanca, eylemin duyguya bağımlılığı açıklıkla görülüyor. Şimdi bir de şöyle düşünün; başedemediğim bir durumla karşılaşmış olayım. Şeytanı inanç olarak içselleştirebilen ben, başedemediğim durumu gerçekte olduğundan farklı yorumlayayım. Bu yorumum, bilinç durumu olarak belli bir duyguya tekabül edecektir.

> "(Duygu) dünyanın dönüştürülmesidir. Önümüzdeki yollar zorlaştığında ya da yolumuzu bulamadığımızda, bu tüketici ve zor dünyayla artık başedemeyiz. Tüm yollar engellenmiştir ve biz eylem yapmak zorundayızdır. O zaman, dünyayı değiştirmeye çalışırız; yani, şeyler ve şeylerin potansiyelleri arasındaki ilişkiler sanki deterministik süreçlerle değil de büyüyle yönlendiriliyormuş gibi yaşamaya kalkışırız." "Duygu bir oyunun hamlesi olsaydı, bu oyun inandığımız bir oyun olurdu." (Sartre 1985 [1948]:63, 65)

Sartre'e göre "bilinç fenomeni" olarak duygular dünyayı büyüsel

anlamda değiştiriyor. Aslında Sartre bir bakıma Malinowski'yi yinelemektedir. Malinowski'ye göre büyüsel inançlar ne *mana* gibi soyut iktidar kavramına ne ilkel bilime tekabül eder. Büyü ona göre hayal kırıklığı yaratan durumlarda duygusal tepkilerden kaynaklanan inanç sistemleri ve pratikleridir. Büyüsel ayinler ve tılsımlar, tabu sistemleri ve mitolojiler yoluyla, teknik bilgi ve denetimin yetersiz kaldığı pratik yaşamın çıkmazlarına doğal tepkilerin, duygusal deneyimlerin sonucudur. Korku duygusu duyuyorum, sonra sanki ortada korkulacak bir şey varmış gibi kaçıyorum. Duygu bilinçli bir davranış oluyor, daha doğrusu bilincin dışavurumu oluyor. Kaçarak sanki tehlikeli, zor dünya yokmuş gibi yapıyorum. Kafasını kuma sokup kıçı açıkta kalan deve kuşu gibi. Kısaca, Sartre'a göre korku dış dünyada varolan tehlikeli ve maddi bir şeyi büyüselce yadsıyan, reddeden bilinçtir. Sartre'ın duygu anlayışında, duygunun yönelttiği eylemin mantıksal değerlendirilmeye alınması reddedilir: "Duygu bilincin aniden büyüye savruluşudur" (90). Peki, neden? Ona göre çaresizlikten. Çaresizlik nasıl saptanıyor, buna yanıt üç türlü verilebilir; ya önceki inançlarım beni, durumu olduğundan farklı değerlendirmeye itmiştir, ya gerçekten çaresizlik vardır, ya da bulunduğum koşulları yanlış değerlendirip çaresiz bir durumda olduğum kanısına kapılmışımdır. Satre bu şıkların her birini ele alıp incelemiyor; rasyonel düşüncenin rolünü nasıl olup da etkisizleştiğini açıklamaya girişmiyor. Sartre, Husserl'in fenomenolojisine sadık kalıp dünyayla bilinçteki dünya arasındaki etkileşimde önceliği ya da dönüştürücülüğü tek yönlü bilinçteki dünyaya veriyor. Üstelik, büyüye savruluşun ortaya koyduğu olanağın neden zorunlulukla kaçmak olacağı da belli değil. İkincisi, duygunun niteliği tek yönlü olarak nesne tarafından belirleniyor. Oysa, aynı olay türü karşısında olayın ortaya çıktığı bağlama göre farklı duygular oluşabilir. Olay aynı, duygu farklı olunca çelişkili bir durum doğar. Kişi farklı durumlarda duygusunu öyküleştirebilmesine rağmen, ortadaki çelişkiyi açıklayamaz. Kişinin yaşadığı duyguların bilincine varamayışını, daha doğrusu bilincinin parçalı, dağınık karakterini en yalın olarak burada yakayabiliriz. Ne Freud'un sandığı gibi ortada bir bilinçdışı vardır, ne de Sartre'in sandığı gibi bütünlüklü bir bilinç vardır. Örgütsüz bilinç kendini bilinçdışı olarak ortaya koyar.

Bilinçdışı, insanın kendine yabancılığıdır. Üçüncü olarak, duygular dünyadan kaçış olmak bir yana, tam yerinde ortaya çıkabilirler, dahası duygusunu öyküleyen son derece gerçekçi bir anlatımı gerçekleştirebilir. Ama her durumda, duygu önceden durum analizine izin vermeyecek anilikte doğar. Bilinç hep yönelmişlik halindedir, yani hep anlam verme halindedir. Dilin bağlam içerisinde üretilişine koşutlukla, bilinç de bağlamsaldır. Anlamın bağlam bağımlılığından ötürü, bilincin olağan kuruluşu parçalıdır, dolayısıyla, bilinçsel tamlık, ancak tarihsel sürecin ürünü olabilir. Bilincin hep anlamlama halinde olması demek, aynı zamanda, oluşumunun simgesel olması demektir: Bilinç ancak dil yoluyla kurulur.

Duygusallık, buna bilinç durumu diyeceğim, toplumun bireyde cisimleşmesidir. Kişinin duygularının ardındaki öykülerin farkına varamadığına dikkat edilirse, bunları kendi bilincine varmadığı bir dönemde edinmiş olmalıdır. Duygular toplumsal bir üretim sürecinde, öznenin üretim ve yenidenüretim süreci boyunca kendiliğinden, farkına varılmaksızın edinilirler. Bilgi ve değer yargıları önceki kuşakça her yeni kuşağa, insanın üretilme sürecinde aktarılır. Çocuk erginleşene dek bu süreci büyük ölçüde sorgulayamadan tamamlar; neden, şu ad şu nesneye verilmiş; neden, şöyle bir gramer kuralı kullanmak zorundayız gibi soruları sormaksızın dili öğrendiği gibi, bunları da ediniverir. Sorgulamaya başladıktan sonraysa, üretildiği süreç boyunca edindiklerinin pek azını ele alabilir. Her kuşak, önceki kuşağın şu ya da bu ölçüde farklılaşmış halidir, ama daha büyük ölçüde de aynısıdır. İnsan toplumsal yaşama ilişkilerine dil yoluyla girer; toplumsal ilişkiler insanı özne olarak dil yoluyla inşa eder. Dilin edinilme süreci aynı zamanda kavramların edinilme sürecidir. Dilin birkaç yılda edilinivermesi kavramların, araç gereçler gibi, önceki kuşaklar tarafından hazırlanmış olmasındandır. Bu sayede dil tıpkı daktilo kullanmanın ya da müzik aleti çalmanın öğrenildiği gibi öğrenilir. Öte yandan, çocuğun dil edinim süreci, "düşünme ve düşünme nesnesinin aynı şey" olduğunu savunan Yunan felsefesinin çocukluk dönemine benzetilebilir; onlar gibi, çocuk için de zihinde olanla gerçekte olan ayrımı belirsizdir, gözlerini kapattığında birden görünmez oluverdiğine inanabilir. Çocuk, doğaya ve topluma yönleten sözcükleri, aralarındaki ayrımı farketmeksizin,

her ikisini de aynı katı gerçeklik algısıyla edinir. Doğayı kolaylıkla insanlaştırdıklarından, çocukların doğaya yönelik duyguları, yetişkinlere göre daha kuvvetlidir. Yalan, sevgi, dürüstlük, adalet, saygı, kıskançlık, özgürlük, anne, baba vb. sözcükler belli süreğen toplumsal ilişkilere yönletir. Çocuk bu kavramları edinirken aynı zamanda, doğa gibi kendine dışsal toplumu içselleştirir. Toplumsal ilişkilerin hep duygu yüklü olması, bunlara ait kavramların edinilmesinin hep belli duygu bileşenleriyle edinilmesine yol açar. Anne sevendir, baba saygı duyulandır. Özgürlük, yalan, polis, armağan vb. doğrudan duygu yüklü sözcüklerdir. Duygular toplumsal kavramların belirlenimi olarak edinilirler. Çocuk "ağaç" sözcüğünü öğrendiği gibi "yalan" sözcüğünü öğrenir. Ağaç sözcüğünün temsil ettiği kavram doğal bir nesneye tekabül eder. Yalan sözcüğünün temsil ettiği kavramsa toplumsal bir ilişkiye tekabül eder. Çocuk ağacın yeşilliğini, sertliğini, devinimsizliğini vb. öğrendiği gibi, yalan kavramının tekabül ettiği toplumsal ilişkinin yarattığı duygusal bileşenleri, kimlere yalan söylenip kimlere söylenemeyeceğini, ne tür yaptırım ya da cezalara uğrayacağını vb. öğrenir. Bu yolla, farkına bile varmadan toplumun cinssel, kursal, sınıfsal yapılanışını doğal birşeymişçesine edinir; bilinci ve dolayısıyla, duyguları bunlara uyumlu olarak oluşur[18]. Aileye, cemaata, yöreye, zümreye ya da sınıfa özgü toplum bilgisini yeni dünyaya gelen çocuğa dil yoluyla aktararak bu toplumsal oluşumları yenidenüretir[19]. Bir sınıf

[18] "Tahakküm kurma gücü çözülmezce bağlantılı iki öğeden oluşur: şiddet ve rıza. Analizim beni istemiyerek, gücün bu iki bileşeninden daha kuvvetli olanının tahakküm şiddeti değil tahakküm edilenlerin edenlere rızası olduğu iddiasına yöneltti." (Godelier 1988:156) Peki bu nasıl gerçekleşiyor? Aydınlatılması gereken soru bu. Ezilenler kitlesel olarak ezilmişliklerini benimsiyorlar, böylelikle kendilerini ezenleri benimsiyorlar. Ezenlerin ezilmişliklerini nasıl benimsediklerinin yanıtı, kendi içinde, ezenlerin eziciliklerini nasıl benimsediklerinin yanıtını da barındırır.

[19] "En alçak, dirençsiz insanlar mutlak *anababa otoritesini uygulamaya* koyulur koyulmaz acımasızlaşırlar. *Otoritenin bu kötüye kullanımı*, adeta, burjuva toplumunda istese de istemesede kendilerini aşağılayanlara boyun eğiciliğin ve bağımlılığın *çiğ bir telafisidir*" (Marx 1975

kendini, öncelikle aile içerisinde, özgül davranış biçimlerini, yönetim nosyonunu kazandırarak yenidenüretir. Böyle üretilmiş bireyin, sahip olduğu kavramların çok büyük çoğunluğu kendi kişisel deneyimi değildir. "Düşünüyorum, öyleyse varım." diyen Dekart'ın ve "felsefenin temel sorunu intihardır" diyen Camus'nun ortak olarak göz önüne almadıkları, insanın üretim sürecinin ürünü olduğu ve her an üretilmekte olduğudur. Öznenin üretilme süreci *dil yoluyla* kavramların edinilme, dolayısıyla bilincin üretilme sürecidir. Tamamlanmamış ürün olarak özne, kendi üretilme sürecinin bilincine varamaz, başka bir anlatımla üretildiğinin farkına varamadan üretilir. Ancak belli bir düşünsel olgunluğa eriştikten sonra kişi kendine kazandırılan kavramlar örüntüsünü sorgulamaya ve değiştirmeye, bu kez kendi kendisini üretmeye girişebilir. Bilincin üretilme süreci bu bakımdan aynı zamanda bilinçdışının da üretilişidir.

Genel duygulu yönelmişlik hep bir bağlam içerisinde vardır. Bu demektir ki, insan içinde bulunduğu ortamı sürekli bir benimseme ya da reddetme hali arasında salınır. Kişi duyguları yoluyla kendilik bilincine ulaşır. Üretilmiş bir varlık olarak o, sadece belli inançların ve onları kuran kavramların sahibidir, bunları eylemi yoluyla gerçekleştirir. Kendi eylemliliği içerisinde duyguları yoluyla kendilik bilincine ulaşır. Duygunun bilinç örgüsünün ürünü oluşunun ve toplumsal pratikler yoluyla kurumlar içerisinde kuruluşunun açıklıkla gösterdiği şey tam da budur. Duygu, kişiye kendi durumu ha-

[1846]:605). Genç Marx'a büyük bir yakınlıkla Reich, *Faşizmin Kitle Psikolojisi* adlı çalışmasında faşizmin belli bir ırka ya da ulusa ya da partiye özgü olmadığını, basitçe ortalama insanın otorite karşısındaki boyun eğici kişiliğinin bir ifadesi olduğunu işledi. Fromm, Adorno, Horkheimer otoriteye boyun eğici bireyin davranış biçiminin, anababasının kendine yönelik davranışlarının idealleştirimesi olduğunu haklılıkla savunudular. Kapitalizmin ayak basmasına kadar bırakın sınıflaşmayı, kurlaşmayı bile bilmeyen Avustralyalı derleyici-avcıların erkek cinsiyetiyle belirlenmiş gerontokrasi kurduklarına bakılırsa, eşitsiz ve otoriter ilişki biçimlerinin oluşmasında ailesel değerlerin, normların ve inanç örüntülerinin ne ölçüde tarihsel olarak önemli olduğu ve burjuva toplumuyla sınırlı olmadığı görülür.

kında bilgi verir. Ona kendiliğini duyurur. İnancına karşı çıkılan kişi tepkisel duygular üretir. Kişinin kendisiyle inancı arasındaki ayrılmazlığı şiddetle duyumsamasının nedeni, işte inançla duygu arasındaki bu geribeslemedir. Duygu insanın kendisi oldukça, duygunun ardında inanç oldukça, kişi inancının sarsılması karşısında kendi yokoloşunu yakalar.

Duygu, bilincin uyaran karşısında kendiliğinden, ani dışa vurumudur. Duygu organı, bütünüyle beyinden farklı olarak bilinçtir; duygu dolaysızca bilincin ürünüdür. Bilinç duygu üretecidir, ve aynı zamanda başkasının duygusunu algılayabilir. *Bilinç*, algılanan her şeyin bellekte saklanabilmiş bilgilerinin, belirli bir mantıkça, hep bir amaç doğrultusunda, bir dünya görüşü oluşturacak biçimde limbik sistem üzerinde temellenerek beyindeki asasyon alanlarının örgütlenmesinden oluşan fiziksel bir dokumadır. Bilinçlilik, toplumsal olarak oluşturulmuş simgeye yanıt veren bir oluşum. Bu anlamda düşünmenin simgeler üzerinde işlem yapabilme özelliği ile bilincin simgelere duygusal yanıt verme özelliği koşut olgular. Zihnin ayırtedici yanı, çıplak fiziksel olguların ötesine geçip simgeler yoluyla iletişim kurabilmesi, simgeler üzerinde işlem yapabilmesidir; insan dünyayı simgeler yoluyla, kendi eylemliliği içersinde, zihninde yeniden kurar. Zihninde kurduğu dünyayı, üretim kuvvetlerinin gelişmişliği düzeyinde fiilen kurar; öylece doğal barınak olarak kullandığı mağaranın yerine konut inşa ettiğinde zihnindeki dünyayı gerçekleştirmiş olur. Toplumsal ve doğal olanın sistemlice simgeleştirilebilme düzeyi, toplumsal iletişimin gelişme düzeyini verir.

Bilinç sıklıkla farkındalıktır diye tanımlanıyor. *Farkındalık, retikular formasyon*un işidir; retikular formasyonun doğal dünyaya yaptığını, bilinç toplumsal dünyaya yapar. Bilincin düşünmeyi olanaklı kılan ilgi duygusunu üretişi, farkındalığın bilinçle özdeş olduğu sanısına yol açıyor. Düşünme sürecinin duygusal bileşenle gerçekleşen bir süreç olması olgusu, bilinçliliğin temel işlevinin bir çeşit farkındalık olduğu yanılgısına götürüyor. Vygotsky, "*Bilinçlilik* terimini zihnin faaliyetinin farkındalığına -bilinçli olmanın bilinçliliğine- işaret etmek için kullanıyoruz" (1965 [1934]:91). derken sorunun sadece bir yanına değinmiş olmakla

kalmıyor, "bilinçli olmanın bilinçliliği" gibi totolojik bir anlatımdan kendini kurtaramıyor. Kişinin herhangi bir konuya ilgililiğini, konuya dikkati yönelik tutmasını ürettiği duyguyla sağlayan bilinçtir. İlginin sürmesi özgül bir duygululuk halinin sürmesi demektir. Farkındalığın hep düşünmenin işlemekte ya da işlemeye hazır olduğu duruma tekabül ediyor olması, farkındalığı duygu formu olarak üreten başka bir sürecin varlığını gizliyor. Bilincin duygu üreterek düşünce sürecini başlattığı kabul edilirse, bilinç basitçe farkındalığa indirgenemez. Düşünmenin sürebilmesi ilgililiğin sürekliliğiyle çakışmak zorunda olduğundan, kişi düşünürken kendini hep belli bir duygululuk halinde bulur. Öte yandan düşünmenin vargıları, düşünürken geçirilen aşamalar, girilen yollar duygusal duruma geribeslemede bulunur. Düşüncenin kurguları, hayaller, tıpkı uykuda olduğu gibi, gerçelik yerine konulup, kurgulanan, hayal edilen duruma uygun duygular doğabilir. Duygu düşünmeyi, düşünme duyguyu uyarır. Düşünme belli bir duygusal itilimle sağlanır ama duygululuk durumu düşünme sürecine bağlıdır. Bu yanıyla bakılırsa, bilinçlilik dikkat, analiz, sentez, yorum, planlama, anımsama, karar verme sürecinin kendisi ve bu sürecin farkındalığı olarak görülür. Dekart bilinçliliği temelde düşünmeyle eş tutarken bir bakıma bu hataya düşmüş oluyor. Oysa bilinçlilik, duygululuğun ve düşünceliliğin *bir*liğidir. Bu anlamıyla sanat bilinçsel varoluşun dile getirimidir. Sanat, mantıksal kavrayışa değil, dolaysızca bilince hitab eder. Birçok sanat dalının, kavramlarla yaratılmasına karşın kavramsal olmayan etki yaratmasının nedeni budur. Müzik bu tezin en saf örneğini oluşturuyor. Müziğin özgünlüğü, kavramsal yapıdan hemen hemen yoksun oluşudur. Neşelenecek konuyu vermez müzik, neşelenen insanlar kendilerini neşelendiren müziği dinlerler. Ama, duygularda olduğu gibi, müzikte de melodilerin tekabül ettiği belli yaşam öyküleri vardır. Cenaze marşı, mehter marşı, düğün havası, oda müziği, arabesk, vb. Film fon müziklerinin yapımı bunun iyi bir göstergesi. Sanat yapıtının sanatçının niyetinden ya da umduğundan farklı etkiler yaratması, buna karşın gene de sanatsal sarıcılığını sürdürmesi sanatın bilince doğrudan hitap edebilmenin bir yolunu bulmasındandır. Farklı müzik türleri aynı duygusal durumları yansıtabilirler ve aynı yaşam biçimlerinden farklı müziksel

anlatımlar doğabilir. Ama oda müziğini dinleyen yerinden fırlayıp kıvrak bir dansa başlayamaz. Gül, mehtap, hayvan yavruları, cinslerin birbiri karşısındaki görünüşü doğallıkla güzeldirler; insanın doğal yanına hitap ederler. Bülbülün türküsü saf doğadır ve saf doğadan zevk alan, insanın saf doğasıdır. Ne bülbül bir sanatçıdır, ne de bülbülü dinleyen sanat eğitimi almak zorundadır. Sanatın insan bilincinden bağımsız maddesi, bülbülün sesinde, gün batımında, nergisin kokusunda, gülün renginde vardır. Doğal güzellik, toplumsal bir belirlenim altında estetik algılamaya dönüşür; bu tür bir güzelliğin algılanması, özenli bir eğitimi, yeni duyguların edinimini gerektir. Müzik bir yandan insanın biyolojik ritmine, öte yandan toplumsal yaşama örüntülerine bağlıdır. Sanat, içgüdüleriyle davranmayı terketmiş; toplumsal eyleme içgüdüleriyle değil, duygularıyla katılan insanın en karmaşık eylemidir.

Uyaran dış dünyadan gelmekle birlikte uyaranın tanımlanması çoğu kez düşünme aracılığıyla olabilir. Çoğu kez durum kendisini iğne batması gibi yalınca açığa vurmaz. Kişi bir anda kendini açıklıkla ele vermeyen bulanık koşulları değerlendirip belli bir duygunun açığa çıkmasında rol oynayacak uyaranı ortaya çıkarır. Öte yandan, duygunun aniliğine ters olarak, ortadan kalkması yavaş olmakla birlikte, doğmuş belli bir duygunun yersiz olduğu, ona tekabül eden uyarıcı bir durumun bulunmadığı, düşünme yoluyla açığa çıkarılabilir. Ama, *uslamlamayla duygu edinilmez, değiştirilemez, dönüştürülemez*. Kişi, «Duygum yersizdir» kanaatine varsa bile, aynı durumla yeniden karşılaştığında aynı duyguyu yaşamayı sürdürür. Uslamlama, duygu bağımlı olduğundandır ki, kişi kendi duygu temelini yaratan toplumsal koşullara eleştirel bir müdahaleye giremiyor. Önce duyguya yol açan inancın değiştirilmesi gerekir. Bunun için kavramların sorgulanabilmesi gerekir. Ama duygululuk, bilincin dolaysız ürünü olduğundan, kişi eleştirelliğinin dinamiğini kendi içinden değil, başkası yoluyla dışarıdan kazanır. Toplumsal eylem bilinci hem deneyim kazanma, öğrenme anlamında nicel, hem de örgütlenmesini yeni baştan kurmaya zorlayarak nitel olarak değiştirir. Nitel olarak değişen bilinç aynı olay karşısında eski durumundan farklı duygular üretir.

Duygu hep başkasına yöneliktir; başka bir insana ya da insan

yerine konan, insansal özellikler yakıştırılan herhangi bir varlığa. İnsan kendi koyduğu anlamı, bu anlama göre gerçekleştirdiği kendi eylemiyle başkasına dayatır. Kendi eylemi yoluyla, kendi koyduğu anlamı maddileştirir, başkasının karşısına doğal bir kuvvet gibi çıkar, başkasını bunu tanımaya zorlar. Dolayısıyladır ki, inanç maddi bir kuvvet gibi iş görür. Öyle ki, inancı yaşayan, eyleyen bireyler silinir, inancın kendisi dönüştürücü bir görünüm kazanır.

İnsanın her eylemi başka bir insana yönelik oldukça kurumlaşmaya yönelir. Toplumsal örgütleniş kendisini düzenin ve düzensizliğin birliği olarak gösterir. Her kurum, dağılmamak için sürekli çaba harcamak zorundadır. Bunun ilk koşulu, kurallarını bireylere bir dünya görüşü olarak benimsetmektir. Belli bir kuruma katılır katılmaz kurumun işleyişi başka insanlar yoluyla kişiye dayatılır. Kurum kendi maddi gerçekliğini kurum içindeki diğer bireylerin eylemleriyle kazanır. Bireyler, kendi inançlarını ve kurumsal pratiklerini, «işte yaşam bu!» dercesine eylemlerinin maddiliği yoluyla birbirlerine dayatırlar. Totem hayvanının yenilemezliği hayvanın doğasından gelmez, onu yenilemez ilan edip, bunu gerçekleyen insanın maddi eyleminden gelir. Ritüel, inancın insana değil, gerçeğe ait olduğunu kanıtlama faaliyetidir. Ritüel, toplumsalın, toplum dışı olduğunun toplumsallaştırılmasıdır.

Özne üretilmiş bir varlıktır, ama aynı zamanda kurumlar içerisinde üretilmeye devam edilir. Her kurum öncelikle bir elbirliğidir, kollektif faaliyettir. Her elbirliği, emek bölümünü potansiyel olarak barındırır ya da fiilen emeğin bölünmüşlüğü üzerine kuruludur. Her örgütlenme karar alma süreci demektir ve grup faaliyetlerini düzenleyen bir dizi kurala göre gerçekleştirilir. Kurallar bir yandan kurumun teknik işlevinin gerektirdiği iş yönergeleridir, öte yandan iş süreci boyunca insanların birbiriyle girdikleri yatay ve dikey ilişkilerin biçimini düzenleyen tüzüklerdir, hem de kurumu toplumsal bir amaçla kimliklendiren ideolojinin temel önermeleri gibidirler. Bu üçü, kurumların karmaşıklaşması ölçüsünde tarihsel süreç boyunca birbirinden ayrışır. İnsest kuralları herhangi bir oyununun kuralları gibi değil midir? Ya da dil kuralları? Domuzun yenilmesini lanetlemek, ineğin yenilmesini yasaklamak birer kural koymadır. Her kural neyin yapılıp neyin yapılmayacağını kararlaştırdığından, doğru

ve yanlış kavramlarıyla ilişkilendirilir. Yapılması uygun olan, doğru olandır. Bu bakımdan kural kavramı *değer* kavramıyla bağlantılanır. İnsan kural koyarken ve dolayısıyla kurum kurarken, aynı zamanda, kendi kişiliğini kurmanın da yolunu açmış olur. Aile kurumların en eskisidir, insest ve hemen yanında zina bu kurumun en köklü iki kuralıdır. İki kural da nasıl mistikleştirilmiş olursa olsun, bozulması durumunda toplumun bireye yönelik yaptırımcı ya da cezalandırıcı tavrı bir yana, bireyin kendi dünyasındaki bozucu etkileri çok kuvvetli olur. İlk davranış formu aynı zamanda ilk kural koymadır. İlk kural koymayla birlikte ilk belirlenimli insan ortaya çıkmış olur.

Birey kurum yoluyla toplumsallaşır; ama, kurumun toplumsal işleviyle, bireyin kurum içerisindeki amacının farklılaşması, bireyi kuruma, suyun oksijenin oluşturucu öğesi olması gibi, mekanikçe bağlanmaktan alıkoyar. *İlişkisel*, *örgütsel* olan bireyde içerili olsaydı, toplum bireylerden fazla birşey olmazdı. Birey, hücrelerinden; kurum, bireylerden; toplum, kurumlardan fazla birşeydir. Birey bir yandan kurumlaşarak toplumlaştığından tüm topluma kendini bulduğu, kimliklendiği kurumun gözüyle bakar; öte yandan o da bir kurum olan toplumun, içerisinde bulunduğu kurumun sınırlarının çok ötesine taştığını farkederek kendi kurumuna yabancılaşır. Bir yandan kurum kendi amacıdır, öte yandan kurumun amacı kendi kişisel amacı değildir. Bir yandan kuralları değer yargıları olarak içselleştirir, öte yandan aynı değer yargılarını tüm toplum ölçeğinde eleştirir. Bu gelgitin, hiçleştirici etkilerinden kurtulabilmesi ancak toplumu kendi eyleminin ürünü olarak görebilmesiyle, bunu bizzat yapabilmesiyle olanaklı olurdu. Ne ki tersine, toplum, kendisini ne kadar özdeşleşmeye çalışırsa çalışsın, ondan, onun iradesinden bağımsız olarak kendini ona dayatarak işleyip durmaktadır. Birey kurumlar yoluyla toplumsallaşan ama aynı zamanda kurumların karmaşıklığı ve çeşitliliği ölçüsünde ona aykırılaşan, bu çatışma içerisinde sürekli inşa olup duran, yıkılıp yeniden kurulan, her seferinde başka başka da kurulabilen süreç içerisindedir. Ancak kendi toplumlarını kendi bilinçli iradeleriyle, elbirliğiyle, gönüllükle kurabilen, birbirlerine duygudaş ve birbirleriyle dayanışan insanlara toplum saydamca görünür. "Toplumun maddi yaşam sürecinin

dayandığı maddi üretim süreci, üzerindeki mistik tülü, serbestçe birleşmiş insanların üretimi olmadıkça ve yaptıkları bir plana uygun olarak onlar tarafından bilinçle düzenlemedikçe sıyırıp atamaz" (Marx 1965 [1887]: 80). Bireylerin içlerinde bulundukları kurumları sadece kendi bireysellikleri kaplamında algılamak ve tasarlamakla kalmayıp, aynı zamanda toplumun topyekün yeniden-üretiminde karar verme ve yürütme yetkisiyle donatıldıkları katılımcı ve adil bir toplumda, birey ve kurum, kurumlar ve toplum çelişkisi hiçleştirici etkide bulunmaz. Ancak böyle bir toplumda, soyut ya da maddi varlıkları yüceltip kutsallaştırmak yoluyla insanı aşağılayan, önemsizleştiren herhangi bir düşünce, bu düşünceyi yaşam buymuşçasına dayatarak inanca dönüştüren bir üst zümre bulunmadığından, bireyler kendi kurallarını kendilerinin koyduklarının bilincinde olduklarından ve gelecek kuşaklara kural koyucunun artık onlar olduğunu öğreteceklerinden boy veremez.

Toplum, belirli bir riskle kendini yeniden üreten düzendir. Onu düzen kılan, ilkin, bireylerin düzene uyumudur. Hiçbir toplum salt zorla düzeni koruyamaz, tersine, düzen ancak düzene uygun bireyler yoluyla kurulur. Bireyler kurumlar yoluyla toplumsallaşırlar; birey bakımından, kurum ve kuralları kendi toplumsallığını ifade edebilme ve gerçekleştirebilme araçlarıdır. Uyumlu bireyler kurumlar içerisinde üretilir. Öte yandan, toplum tersinmez bir süreçtir. Her sistem kendisini yenidenüretirken kendi iç çelişkileri sonucunda dağılmaya uğrar, bu dağılma kendisini yeni ilişkilere bırakır. Bunların bazıları yeni toplumun müjdecileridir. Değişmenin özünde farklılık ve farklılaşma var. Toplum bireyden farklı olmasaydı, bireyi yeniden kuramazdı. Birey önceki durumundan farklılaşmasaydı yeni bir toplum kuramazdı. İnsanlar bir kez düzenli olarak işleyen bir sistem kurdular mı, davranışları ve bununla birlikte bilinç dünyaları kendi kurdukları bu ilişkilerce belirlenir; ama, *aynı zamanda* kurdukları her sistemli ilişki kendi iç çelişkileriyle parçalanacağından bilinçleri bu çelişkilerce, bu dağılma sürecince, sistemin kendini yenidenüretememe koşullarınca belirlenir. Düzen kendini yeniden ürettikçe uyumlu bireyler çoğunluktadır, ama aynı zamanda, düzenin düzensizleşme düzeyiyle orantılı olarak farklı fikirlerle donan-

mış uyumsuz bireyler[20] ve hatta kurumlar doğar. Bu bireyler, sistemin bunalım dönemlerinde öne çıkıp, aksamaya uğramış, ilişkilerinden kopmuş diğer bireylerle birleşerek henüz doğmamış toplumsal ilişkilere doğru harekete geçerler. Tarihin itici gücü eleştiri değil devrimlerdir (Marx & Engels 1976 [1845]:39). Kitlelerin bilinç formları 'eleştirel akıl'la değil, fiili toplumsal ilişkilerin pratikte süpürülüp atılmasıyla, devrimci eylemle değiştirilebilir; ama ancak *uyumsuz, eleştirel, yeni topluma götürecek fikirlerle donanmış bireylerin* öncü eylemiyle devrimler *başlatılabilir*. İnsan coğrafya koşulları karşısında belirlenmesine rağmen nasıl edilgin kalmadıysa, kendini içerisinde bulduğu ilişkilerce belirlenişine de öyle edilgin kalmayabilir. Verili eşitsiz ve sömürücü ilişkilere ve buna olanak tanıyan ya da zorlayan ilişki biçimlerine karşı duran yeni ilişkiler geliştirebilir.

[20] "Radin ilkeller arasında düşünen bir azınlığın varolduğunu etkili bir biçimde gösterir; bunlar büyü gücünden kuşku duyan, toplumlarında yerleşik bazı varsayımların çelişkilerini görebilen kısacası, kendileri için nesneleri resmetmeğe çalışan kişilerdir." (Şerif 1985 [1966]:31)

9

Gelecek Toplum Üzerine

Buharin'in, programa katılmak üzere sosyalizmin ve komünizmin geniş ve ayrıntılı bir tanımının yapılması ve öngörülebilir bir gelecekte devletin ortadan kaldırılacağının ifade edilmesi yönündeki talebi üzerine, Lenin bir makale kaleme alıyor. Makalenin yazılış tarihi Mart 1918:

> "Sosyalizmin bir betimlemesini yapamayız; tüm biçimleriyle tamamlanmış haliyle sosyalizmi bilmiyoruz... sosyalizmi tanımlamak için elimizde veri yok.... Zamanı gelmeden[1] devletin yok olacağını savunmak, tarihsel perspektifin çarpıtılması olacaktır." (1976 [1918]:149)

Aynı yılın Nisan ayında yayınlanan başka bir makalesinde "tek kişiye, Sovyet önderine sorgusuz itaatle", "işinde demir disiplin uygulayan insanların açık tartışmaya dayanan demokrasisini" bir-

[1]Ne zaman geleceğini soracak olursanız. Lenin'in buna verdiği yanıt açıktır; "(devletin) sönmesinin mühlet ya da somut biçimleri sorununu tamamen askıda bırakmak zorundayız. Çünkü bu türlü sorunları çözümlememizi sağlayabilecek veriler *mevcut değildir*." (Lenin 1976 [1917-18]:573)

leştirmenin zorunlu olduğunu vurguluyor. Sosyalizmin betimlemesini yapamamanın kendisini açıklıkla gösterdiği ilk davranış, tek kişiye sorgusuz itaat oluyor. Oysa Engels 27 yıl önce sosyalistleri şöyle uyarmıştı:

> "Volkstribüne'de gelecekteki toplumun ürünlerinin nasıl dağıtılacağına, bu dağıtımın çalışmaya göre yapılıp yapılmayacağına ilişkin bir tartışma yoktur. Bu soruya adalet hakkındaki idealist üsluba zıttlıkla son derece 'maddeci' bir yaklaşım getirilmiştir. Ama, buna rağmen, dağıtım yönteminin aslen *ne kadar* dağıtılacak şey bulunduğuna bağlı olduğunun ve bunun üretimin ve toplumsal örgütlenmenin gelişmesiyle değişmek zorunda olduğunun, buna bağlı olarak dağıtım metodunun da değişeceğinin kimsenin dikkatini çekmemesi yeterince gariptir. 'Sosyalist toplum,' tartışmada yer alan herkese, sürekli değişim ve gelişme halinde değil de, sanki kurulduğu gibi gidecekmiş, dolayısıyla dağıtım yöntemi de hep sabit kalacakmış gibi göründü. Herkesin yapabileceği akıllıca iş; 1) *başlangıçta* uygulanacak dağıtım yöntemini keşfetmeye çalışmak, ve 2) sonraki gelişmelerin *genel eğilimini* bulmaya uğraşmak olmalıdır. Ama bununla ilgili tüm tartışma içinde tek sözcük bulamadım." (Engels 1970 [1890]:679)

Marx'ın "insanlar çözebilecekleri sorunları önlerine koyarlar" dediğine bakılırsa, belki de, sosyalistlerin "sosyalizm" üzerinde kafa yormayı çoğu zaman gereksiz, bazen olanaksız bulmaları, bazen bir yargı belirtmeksizin üstünü örtmeleri henüz sınıfsız bir topluma geçişin ufukta görünmediğinin belirtisi olarak alınabilir. Engels'in haklı uyarısına rağmen, kendisinin ve Marx'ın çözümlemeleri de yeterli olmaktan uzaktır ve sosyalistler onlardan sonra bu konuda fazla bir şey eklememişlerdir.

İlk sosyalist toplumlarda zaman; serbest ve zorunlu zaman diye bölünmemiştir. Buna rağmen, armağan için yapılan üretimle, zorunlu gereksinmelerin karşılanması için yapılan üretim arasında önemli bir fark vardır. İkincisi birincisine göre, daha neşeli ve gevşektir, emekçiler eğlenir gibi çalışırlar. Derleyici ya da avcı olsun, aynı gün boyunca kolaylıkla başka işlere geçerler, ama uzun zamandır avın peşini sürmüş, iz üstündeki avcı birden avı bırakıp karnını doyurmaya başlayıvermez, tersine yorgunluktan bitkin düşene dek, günlerce uykusuz kalma pahasına kovalar. Ne de derleyici,

elverişli bir derleme alanı bulduğunda bırakıp sohbet etmek için obasına dönüvermez. Ne denli belirsiz olursa olsun, her toplum zamanını fiilen zorunlu ve serbest diye böler. Sosyalist bir toplumun kurulma derecesi, ilkin serbest zamanının genişliğine ve bu serbest zaman içerisinde kişinin bulabildiği kendisini gerçekleştirme olanaklarının zenginliğine bağlıdır. İkinci olarak çalışma, çalışma süresi boyunca ilişkilerin eşitlikçi ve sevinçli karakterine, aynı istenirlikte olmayan sıkıcı ve yaratıcı işlerin adil paylaşılabilme derecesine ve kişilerin diledikleri işlerde çalışabilme olanaklarına bağlıdır. Bu iki sürenin ayrılmazlığına rağmen, vurgu serbest zamana yapılır. Sosyalist toplumun kurulmasının ardından,

> "bir yandan zorunlu emek-zaman toplumsal bireyin gereksinmeleriyle ölçülecektir, ve, öte yandan, toplumsal üretim gücünün gelişmesi öyle hızlı yükselecektir ki, üretimin herkesin zenginliği için hesap edilmesine rağmen, herkes için *kullanılabilir zaman* artacaktır. Çünkü gerçek zenginlik, bireylerin gelişmiş üretici güçleridir. Zenginliğin ölçüsü bu durumda artık, hiçbir şekilde, (zorunlu bn.) emek-zaman değil, kullanılabilir zamandır." (Marx 1981 [1857-58]:708)

Lenin'in 1918'de sosyalizmin birinci ilkesi "şimdiden gerçekleşmiştir" dediği, çalışabilir durumda olup da "çalışmayan yemez" ilkesi ([1917-18]:572) açık ki, sınıfsız toplumun ayırt edici özelliği olmaktan uzaktır, ayrıca "çalışmayanları" sınıfsal ve yaşa dayalı bir ayrıma da tabi tutmaz. İlke sınıf belirlenimini gözetmeksizin belli düzeyde bir zoru öngerektirir. Bu yanıyla tez Freud'u anıştırıyor. Freud, insan toplumunun harekete geçirici dürtüsünün sonul olarak ekonomik olduğunu vurgular. Refahın çalışma miktarına bağlı olup, bununsa cinsel içgüdünün doyurulmasıyla, *libido*nun gerçekleştirilmesiyle karşıtlık oluşturduğu tezinden yola çıkarak, insanların kendiliklerinden çalışmayacaklarını dolayısıyla düzenin ancak "çalışmaya zorlayan ve içgüdüleri sindiren" belli bir şiddetle korunabileceğini ileri sürer. Şiddetin ve içgüdülerin bastırılmasının sona erdiği "altın çağın" kuşkulu olduğunu, "her uygarlığının şiddete ve içgüdülerin sindirilmesi üzerine kurulmak zorunda olduğunu" düşünür. Böylelikle tüm tarihi kuşatan genel bir önerme ileri sürer; toplum insan eyleminin ürünü değil, libidonun sindirilmesinin ürünüdür.

Belki şu satırları yazarken, Freud'un aklında Ekim devrimine ilişkin gözlemleri vardı:

> "Kitlenin bir azınlık tarafından denetiminden vazgeçmek ne kadar olanaksızsa, uygarlığın işleyişinde zordan vazgeçmek de o kadar olanaksızdır. Çünkü kitleler tembel ve bilinçsizdirler; içgüdüsel feragatten hoşlanmazlar ve bunun kaçınılmazlığı konusunda tartışma yoluyla ikna edilemezler. Kitleleri oluşturan bireyler, disiplinsizliğin dinginsizce uygulanması konusunda birbirlerini desteklerler. Ancak bir örnek oluşturabilen ve kitlelerin önder olarak tanıdığı bireylerin etkileri aracılığıyla çalışmaya ve uygarlığın varlığının bağlı olduğu feragatlerde bulunmaya yöneltilebilirler. Eğer önderler yaşam gerekleri konusunda üstün içgörü sahibi ve kendi içgüdüsel arzularına hakim olmada yükselmiş insanlarsa her şey yolundadır." (1994 [1927]:9)

Nietzsche'in "üstün insanını" esinleyen "üstün, kararlı ve çıkarını gözetmeyen önderlerin" bulunabileceği konusunuda kuşkuludur Freud, dahası, sosyalist bir toplumun kurulması için "gerekecek aşırı zor kullanım derecesini düşünmek insanı dehşete düşürebilir" der (10). Freud ile Marxist düşünceyi bağdaştırma çabasında Marcuse, Freud'un bu görüşünün bizzat kendi kuramı ile tutarlı olmayabileceğini, asıl önemlisi, bu çatışmanın uzlaşmaz olmadığını, "baskıcı uygarlığın kendisinin baskının aşamalı bir kaldırılışı için gerekli ön koşulları" yarattığını düşünür (1985 [1955]:31).

"Çalışmayan yemez" ilkesi tüm sınıflı toplumların da ilkesidir. Daha başından zoru içselleştiren bu ilke sosyalist toplum tasarılarından çıkarılmalıdır. İlkin çalışma kavramıyla neyin kastedildiği açık değil. Ne kadar çalışma ve kimin için çalışma? Toplumsal gereksinmelerin tayin edilemediği, olduğu kadarıyla bunun için zorunlu emek miktarının hesap edilmediği toplumsal koşullarda, basitçe çalışma istemek, gönüllülüğün asli temelini, bilgiyle karar verme koşulunu hiçe saydığından, zoru kaçınılmazca davet eder. Üretimin ve tüketimin bir ya da birkaç partinin kendi keyfi, yani topluma danışmaksızın aldıkları kararlar, ne denli "bilimsel" sıfatıyla süslenirse süslensin, ve diyelim gerçekten öyle olsun, zorba damgasını yemekten kurtulamayacaktır. Kişinin ancak kendi bireysel tercihleriyle belirlediği asgari gereksinmelerini sağlamasına yetecek kadar çalışmak zorunluluğu olabilir. Bu anlamda çalışmayan,

yani kendisinden beklendiği kadar çalışmayan, sadece, toplumun zenginliğinden, fazladan çalışan insanlar kadar yararlanamaz. Fazladan çalışma tümüyle gönüllük sorunudur. Öte yandan bu asgari için bile çalışmayan olsa olsa psikolojik sağaltıma alınabilir. Birey mekanikleşebildiğinden, toplumda bulunan bireylerin çoğunluğu için ortak, prototip davranışlar tanımı yapılabildiğinden normal ve anormal ayrımı konulabiliyor. "Psikiyatrinin" daha baştan normal insan varsayımı işte bu benimsemiş, iman etmiş normaller güruhudur. Kurumlaşma eğilimi göstermeyen bireyin davranışları "psikiyatrinin" birinci dereceden kendi konusudur, sağaltıma aldığı bireyi hep toplumda verili kollektiviteler silsilesi içinde ele alır ve sağaltımın başarısını, belli temel kurumlar içerisinde huzurlu olmayı öğretebilme ya da pasifize etme derecesine indirger. Oysa devrimci psikiyatri bakımından sağaltım, uyumlaştırma değil, tersine devrimcileştirme süreci olmak durumundadır. Sağlıklı birey uyumlu olan, verili kurumları ve toplumsal pratikleri oldukları gibi benimseyen değil, tersine uyumsuz olan ama dönüştürmek için mücadele etme sevincini ve enerjisini duyabilen bireydir. Bu bakımdan çalışabilir durumda olduğu halde çalışmayan bireyin sağaltımı, protesto ettiği, uyumlanamadığı toplumsal pratik ve kurumları *dönüştürme* gücünü kazandırmayı amaçlamak durumundadır. Sosyalist bir toplum, bireylere kendi kurup yönettikleri toplumu aynı zamanda dönüştürme olanaklarını kazandırmış bir toplum olarak betimlenmelidir.

Lenin sürdürerek, "öteki sosyalist ilke, «eşit emek miktarı için eşit ürün miktarı" ilkesi de *halihazırda* gerçekleşmiştir" der. Burada altını çizdiğim "emek miktarı", Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nde çizdiği taslakta belirtilen *toplumsal emek miktarı*dır. Buna göre bir kişi *fiilen* 4 saat çalıştığı halde, eğer emek performansı 6 saate denk düşüyorsa 6 saatlik, 2 saate denk düşüyorsa 2 saatlik toplumsal emek miktarına tekabül eden ürün alır. Lenin'in bu sözlerle anlatmak istediği kapitalist ve toprak sahibi sınıfların ortadan kaldırılmış olduğu ve geriye sadece bu kadarıyla, yani aynı emek süreci içerisinde aynı süre çalıştığı halde daha yetenekli ve bilgili olanın daha fazla almasıyla sınırlı bir eşitsizlik kaldığıdır. Marx'ın taslağına göre. kimi bireyler "fiziksel ya da zihinsel olarak daha üstün olabilirler ve dolayısıyla aynı sürede daha fazla emek

sağlayabilirler" dolayısıyla komünist toplumun üst evresine dek, kimi bireylerin özlemlerini gidermekte daha büyük şansları olabilir, hatta diğerlerine göre daha zenginleşebilirler. Daha becerili olan sadece daha fazla alır. Ve bu da ancak *toplumsal artı* varsa olanaklıdır. Yoksa, daha becerili olanın diğerlerinin yoksullaşması pahasına zenginleşmesi söz konusu olamaz. Özel mülkiyetin kaldırılmış, sömürücü sınıfların devrilmiş olması otomatik olarak emek hesabını olanaklı kılmaz, bu nedenle, Lenin'in 1918'de biz bunu "başardık" deyişi üstünkörü yapılmış bir değerlendirmedir. Daha sonra, *Sol Kanat Çocukluk Hastalığında* kendini düzeltir; "Toplumsallaştırma ile basit kamulaştırma arasındaki fark şudur; kamulaştırmanın yapılabilmesi için doğru bir hesap yapma ve dağıtma yeteneği olmaksızın 'karar almak' yeterlidir, oysa toplumsallaştırma bu yetenek olmaksızın başarılamaz." Ama, devletleştirme asla toplumsallaşmaya dönüşmeyecektir.

Bütün sınıflı toplumlar, insanın kendi geçimini sağlamak için çabalarken harcadığı enerjiden daha fazlasını besin maddelerinden doğallıkla devşirebilme yeteneğine, dolayısıyla kendini yenidenüretebilmek için harcadığı emek miktarından daha fazla emek harcayabilme yeteneğine dayanırlar. İnsan bu yeteneğe doğallıkla sahiptir, ama egemen sınıfın politik sözcüleri ya da ideologları, bunun insanın değil, egemen ilişkilerin sonucu olduğunu kabul ettirmeye ya da gizlemeye çalışırlar. Armağanlaşma, kendiliğinden gizlediği için kurlaşmaya açıktır.

İnsanın, araçlarından ve dolayısıyla işin kendisinden, işin amacından yabancılaşması, emekçinin toplam toplumsal emeğe kattığı emek miktarıyla kendisine geri dönen emek miktarı arasındaki farka el konulma ve üretim araçlarına sahiplik ilişkisinin ifadesidir. Üretim araçlarının toplumsallaştırılması ile devletleştirilmesi arasındaki en temel fark bu ikincisinde yatar; üretim araçlarının toplumsallaştırılması, bunları herkesin mülkiyeti haline getirilmesidir, devletleştirilmesi ise hiç kimsenin mülkiyeti haline getirilmesidir. İlkinde herkesin olan, tüm toplum tarafından tasarruf edebilir; ikincisinde, kimsenin olmayan üretim araçlarından, ister toplum yararına ister kendi yararına olsun, isterse telef etsin, verili yönetim biçimlerince belirlenen bazı kimseler tasarruf edebilir, bireylerin

payları bu kişiler dolayımıyla gerçekleşir.

Kapitalist üretim yordamının kendisinden önceki üretim yordamlarından ayırdedici özelliği, doğrudan üreticileri üretim araçlarından koparark ücretli işçi haline dönüştürmesidir. Emek güçlerinden başka satacak metası olmayan işçiler emek pazarına kendi rızalarıyla gelirler ve pazarlık sonucunda ellerine geçen ücrete kendi iradeleriyle razı olurlar; bu anlamda özgürdürler, ama aynı zamanda, kapitaliste sundukları emek miktarıyla kendilerine kapitalist tarafından para aracılığı ile harcadıkları emek miktarının karşılığı olarak aktarılan miktar (bu parayla satın alacakları tüketim araçlarının üretimi için zorunlu emek miktarı) arasındaki farktan bütünüyle habersizdirler. Dolayısıyla ne bu farkı denetleme ne de buna dayanarak üretim koşullarını denetleme olanaklarına sahiptirler. Ücret yükseltilmesi için verilen kendiliğinden sınıf mücadelesi bir kör döğüşüdür; kozlar hemen her zaman kapitalistin ya da kapitalistlerin devletinin elindedir. Ücret formu sömürü ilişkilerini gizler, değişim eşit değerlerin değişimi olduğundan, işçi üretim sürecinde fazladan çalıştığını farkedemez. Öte yandan, ücretin belirlenmesi işleyen bir emek piyasasını gerektirir. Bu piyasada işçiler birbirleriyle sürekli bir itişme halindedirler. Kapitalist toplum sadece sömürüye dayalı olmakla kalmaz, genel olarak meta üretiminde insanların üretim sürecinde girdikleri ilişkiler değişim sürecinde şeyler arasındaki ilişkiler görünümü kazanır. İnsanlar birbirleriyle canlı, duygulu, sevgili ilişkilere giremezler, basit meta taşıyıcıları olarak, yüzyüze geldikleri öteki meta sahiplerini kendi gözlerinde metaları gibi nesneleştirirler. Toplum, birbirinden yalıtık, birbirinden umarsız bireylerin isteksiz birliği olarak görünür. Birbirleri karşısında hasım olarak konumlanmış aynı emek alanındaki üretici ve satıcılar ile her birinin diğerinden daha fazlasını koparmaya çalıştığı farklı emek alanlarında konumlanmış alıcı ve satıcılar dünyasında dayanışma ancak cezalandırılır, bencillik ise ödüllendirilir. Öyleyse, bireylerin birbirleriyle rekabeti bitirilmeli, bunun önkoşulu olan özel mülkiyet kaldırılmalıdır. Bireyler topluma verdikleriyle, geri aldıkları miktarı, toplumun ortak gereksinmeleri ve yatırımlar için ve çalışamayanlar için ayrılacak payı *bilebilmeli* ve bu temelde kendi gereksinmeleri doğrultusunda toplumsal üretim süreci-

nin yönetimine etkinlikle katılıp üretimi yönlendirebilmelidirler. Bunun koşuluysa, bireylerin emeklerinin ölçümüdür. Marx, toplumsallaştırılmış üretim araçlarının kullanımıyla, özgür ve gönüllü olarak bir araya gelmiş bireylerin gerçekleştirdikleri emeğin ürününün, her bireye kattığı emek miktarıyla orantılı olarak dağıtılabilmesi için emek zaman sistemini sosyalizmin ayırtedici özelliği olarak koyar. Belli ürünlerin üretilmesi için harcanan emek zaman miktarı ile bu ürünlerin karşılayacağı gereksinmeler arasındaki ilişki, tüm toplumun üretim süreci üzerindeki denetiminin ön koşuludur.

Marx'ın *Kapital'de* çizdiği tablo sonraki çalışmalarında olduğu gibi korunmuştur: "...bütün farklı bireylerin emek güçlerinin, topluluğunun birleşik emek gücü olarak bilinçle uygulandığı, kendi işlerini ortak üretim araçlarıyla yapan, özgür bireylerden oluşan bir topluluk tablosu çizelim. Robinson'un emeğinin bütün karakteristikleri, burada tekrar edilir, fakat, bunların bireysel değil toplumsal oluşları farkıyla. Onun ürettiği her şey sırf, kendi kişisel emeğinin sonucuydu, bu yüzden, kendisi için bir kullanım nesnesiydi. Bizim toplumumuzun toplam üretimi ise toplumsaldır. Bir kısmı yeni üretim araçları olarak hizmet eder ve geri kalan toplumsaldır. Fakat diğer kısmı, geçim araçları olarak topluluğun üyeleri tarafından tüketilir. Bu kısmın dağıtımı vargısal olarak zorunludur. Bu dağıtım yordamı topluluğun üretici örgütlenmesi ile ve üreticilerin ulaştıkları tarihsel gelişmenin derecesi ile değişecektir. Sadece meta üretimi ile paralellik kurmak için, her bireysel üreticinin geçim araçlarındaki payının kedi emek zamanı ile belirlendiğini varsayacağız. Bu durumda, emek zaman çift rol oynar. Geçim araçlarının belirli bir toplumsal plana göre paylaştırılması, yapılması gereken farklı türden işleri ve topluluğun çeşitli gereksinmeleri doğru bir oranlamayı koruma altına alır. Öte yandan, her bireysel emekten doğan ortak emek bölümünü ve onun toplam üretimin bireysel tüketimi için ayrılmış kısmındaki payını ölçmeye yarar. Bu durumda, bireysel üreticilerin toplumsal ilişkileri, hem emekleri hem de emek ürünleri bakımından ve sadece üretim değil, dağıtım bakımından da son derece basit ve anlaşılırdır." (1965 [1887] (1867):163)

Gotha Programının Eleştirisi'ndeyse sadece daha ayrıntılı ele alınmıştır:

"Bizim burada ilgili olduğumuz, kendi temelleri üzerinde ge-

lişmiş bir toplum değil, tersine tam da kapitalist toplumdan çıkmakta olan ve bu yüzden her bakımdan, ekonomik, moral, entellektüel olarak karnından çıktığı eski toplumun doğum işaretleriyle damgalı komünist bir toplumdur. ... örneğin toplumsal işgünü bireysel iş saatlerinin toplamından oluşur: bireysel üreticinin bireysel emek zamanı onun katkıda bulunduğu toplumsal işgününün bir parçasıdır, onun içindeki payıdır."

Açıktır ki burada, eşit değerlerin değişimi olduğu sürece, meta değişimini düzenleyen ilkeler geçerlidir. İçerik ve biçim değişmiştir, ... (Tüketim araçlarının) bireysel dağıtımı söz konusu olduğu sürece, eşdeğer metaların değişimindeki ilkeler işler; bir biçimdeki verili bir miktar emek, eşit miktardaki başka bir biçimdeki emekle değişilir."

"Üreticilerin hakkı, sundukları emekle orantılıdır: Eşitlik gerçekte, ölçümün eşit bir standartla yapılmasından ibarettir." (Marx 1970 [1875]:319-20)

Emek zaman sisteminde emekçiler sadece çalışma saatleri ile belirlenen ve onunla orantılı bir emek karnesi alırlar. Tüm emek ürünleri üretildikleri zorunlu toplumsal emek zamanla ifade edileceği için toplumdan ne kadar aldıkları açık bir biçimde ortadadır.

Sosyalist toplumda "bireysel üretici -gerekli indirim yapıldıktan sonra kesin olarak verdiği kadarını alır," "belli bir biçimde sunulan emek miktarı, başka bir biçimdeki eşit miktardaki emekle değişilir;" ikinci olarak üretim araçlarının mülkiyeti toplumsallaştırılmıştır, üretim araçlarının mülkiyeti herkesindir. Komunist toplumda ise emek zaman bir ölçü aracı olmaktan çıkar, burada artık her birey yaptığı işe göre değil gereksinmelerine göre alır, yeteneği ölçüsünde verir. Emek artık sanatcıl emek, bilimcil emek, ölçülemeyen emek olarak, emeğin yadsınması olarak vardır. Zenginliğin bölüşümü sorun olmaktan çıkmıştır, planlama gerekmemektedir. Sosyalist toplumla komünist toplumu birbirinden ayıran emeğin karakterindeki bu nitel dönüşümdür. Ama bölüşme gereğinin tümden ortadan kalktığı ideale ancak yakınsanabilir. Ama bu tablonun önemli sorunları vardır.

Zorunlu toplumsal emek zamanı, tikel bir ürünün ortalama üretim koşulları altında ve yürürlükteki ortalama beceri ve emek yeğinliği derecesinde üretilmesi için zorunlu olan emek miktarını ifa-

de ediyor. Toplumsal olarak zorunlu emek zamanı kavramı, üretim koşulları ile emeğin niteliğini aynı anda kuşatır. Bu bağlamda, şu nicelikleri kendi bünyesinde toplar: i. çalışma süresi, ii. beceri ve yetenek, iii. emeğin yeğinliği, iv. emek üretkenliği. *Ortalamanın* hesaplanabilmesi için, üretimin teknik ve örgütsel koşullarının ve emekçiler arasındaki beceri ve yeğinlik farklılıkların bir birime (yalın emek) indirgenebilmesi zorunludur. İşte bu zorunluluk, hesap sorunu olmakla kalmaz, aynı zamanda belli bir toplumsal ilişkiye tekabül eder. "Üreticilerin hakkı, sundukları emekle orantılıdır" bu toplumsal ilişkinin örgütleyici ilkesidir.

«Üreticilerin hakkı, sundukları emekle orantılıdır» ne demek? Bireyler arasındaki yetenek farkının kendisini emek üretkenliği farkı olarak gösterdiği durumda, emek üretkenliği farklı bireyler ya eşit miktarda çalışıp daha eşitsiz zenginlik edineceklerdir, ya da edindikleri zenginlik eşit olursa, bu kez çalışma süreleri eşitsiz olacaktır. Marx'ın tasarısında doğal eşitsizlik toplumsal eşitsizliğe dönüştürülmektedir. Marx, bu kadarcık eşitsizliği basitçe sadece sınıflı toplumun artığı olarak görür. Oysa, kapitalist dünyanın eşitlikçi !Kung halkıyla ilişkiye girer girmez ilk becerdiklerinden biri hiyerarşi kurmaktır. Onların alçakgönüllü, cömert, buyurgan olmayan, iyi konuşmacı önderinin yerine: "Yeni sistem eski erdemlerin çoğunu reddeden bir kişi gerektirir. Bölge konseyleri, arazi kurulları ve ulusçu politikalar erkek, saldırgan, hatip, yeni dünyaca akıllı birini gerektirir" (Lee 1990 [1979]:350). Her ürünün toplumsal emek zamanının hesaplanması toplum ölçeğinde planlama yapılması için zorunludur, ama bu doğal eşitsizliğin toplumsal eşitsizliğe dönüştürülmesini hiç de zorunlu kılmaz. Üstelik eşitsizliğin kökeni doğal olmaktan da ötedir. Bireyler doğal olarak eşit yetenekte olsalar bile girebildikleri belli toplumsal ilişkiler onları farklılaştırmaktadır. Marx şöyle yazar:

> "Bir işçi evlidir, öteki değil; birinin diğerinden daha çok çocuğu vardır ve saire. Bundan ötürü, eşit emek performansına ve dolayısıyla toplumsal tüketim fonundan eşit pay alınmasına rağmen, bir kimse gerçekte diğerinden daha fazla almaktadır, biri diğerinden daha zengin olacaktır." (Marx 1970 [1875]:320)

Marx, çözümlemesini daha öteye götürmez, çocukları kim

üretmektedir, çocuklar ileride anababalarına bakmak gibi bir yükümlülüğü üstleneceklerse bu da bir zenginlik değil midir? Daha yetenekli olanların çocukları daha yetenekli olmakla kalmayacak, aynı zamanda daha zengin bir ortamdan yararlanmayacaklar mıdır? Aradaki zenginlik farkı kendisini daha geniş eşitsizliklere götürmeyecek midir? Toplumun üst yönetim kademelerine gelen yetenekli kişiler, bunu gelir eşitsizlikleriyle birleştirdiklerinde sınıflaşma giderek daha belirgin hale gelmeyecek midir? Daha da çoğaltılabilecek bu sorunların yanıtı yoktur ve marxistler tarafından, «gelecek toplumun ayrıntısına girmek gereksizdir» beylik gerekçesiyle yanıtlanmamıştır.

Oysa Marx ve Engels, Komunist Parti Manifestosunda, "Ailenin ortadan kaldırılması! En radikaller bile, komünistlerin bu kötü namlı önerisini duyunca celalleniverir. Şimdiki aile, burjuva ailesi hangi temele dayalıdır? Sermayeye ve özel kazanca. ... Burjuva ailesi eşyanın tabiatı gereği, bütünleyeni ortadan kalkınca ortadan kalkacaktır, her ikisi de sermaye ortadan kalkınca kalkacaktır" (Marx 1970 [1848]:50) diye yazmışlardı. Kollantai ihtilalin coşkusuyla, bireyci burjuva ailesinin yerine yeni bir aile tipini, "evrensel işçi ailesini" önerir: "İşçi devletinin cinsler arasında yeni bir ilişki biçimine gereksinmesi vardır. Annenin kendi çocuklarına gösterdiği dar ve diğerlerini dışlayan ilgisinin yerini büyük proleter ailenin tüm çocuklarını kucaklayacak denli geniş bir ilgi almalıdır. Kadının köleliği üzerine kurulu çözülmez bir evliliğinin yerine, işçi devletinin eşit hak ve yükümlülükteki iki bireyinin aşk ve karşılıklı saygısıyla güçlenen, özgür birlikteliğinin yükseldiğini göreceğiz. Bireysel ve bencil aile yerine, tüm bireylerinin her şeyden önce yoldaş ve işçi oldukları büyük evrensel işçi ailesi yükselecek." Marxistler bu konuya, mülkiyet ve bölüşüm sorunlarına ve politik mücadele biçimlerine gösterdikleri yetersiz ilginin karşılaştırılmayacak kadar azını göstermişlerdir. Cinsel haz verebilme yeteneğiyle ve insanı üretme işleviyle insan pek az ele alınmış,bunun üzerinde düşünmek gelecek kuşaklara bırakılmıştır[2]. Ortodoks ve menkıbeci

[2]"İspanyol anarşistleri 'kadının özgürleşmesi konusunu hiçbir zaman umursamadılar.' Bu düşünceler İspanya iç savaşının en ünlü anarşisti

marksistler sorunu ekonomik ilişkilere, onu da sanayileşmeye indirgeyerek kadınların toplumsal ezilmişliğini ikincil bir sorun ilan edip faşizan erkek cinsiyetçiliğine teslim olmuşlardır. Üstelik düştükleri bu rezil konumdan fazlaca rahatsızlık duymamışlardır, duymamaktadırlar. Sosyalist toplumu iddasıyla doğmuş toplumların teki bile kadın erkek eşitsizliğini ortadan kaldıramamıştır. Sovyetler birliği, Çin, Küba, Yugoslavya ve diğerleri daha büyük kadın nüfusunu ev dışı çalışmaya çekmeyi başarmışlardır. Bu konudaki başarıları kapitalist toplumlarla boy ölçüşecek düzeydedir. Ama bütün bu toplumlarda hemen her iş kolunda kadınların gelirleri erkeklerden daha düşük olmuştur. Ev işlerinin yükü kadınların üzerine yığılmıştır. Yaygın devlet kreşlerine rağmen çocuk bakımı ve büyütümü ağırlıkta kadınların işi olarak kalmıştır. Marxsistler çoğu konuda kendisine katılmasalar bile Freud'un şu değerlendirmesinden ders almayı bilmelidirler:

> "Şefkatle yetiştirilen ve mantığa değer vermeleri öğretilen, uygarlığın yararlarını erken bir yaşta tadarak öğrenmiş olan *yeni kuşakların* uygarlığa karşı tutumu değişik olacaktır. Onu, kendilerine ait bir varlık olarak hissedecekler ve korunması için çalışma ve içgüdüsel doyum konularında uğruna gerekli özverileri yapmaya hazır olacaklardır. Zor olmaksızın işlerini yürütebilecekler ve önderlerinden pek az farklı olacaklardır. Eğer şimdiye kadar herhangi bir kültür bu nitelikte insan kitleleri yaratamadıysa bunun nedeni henüz hiçbir kültürün insanları, özellikle çocukluktan başlayarak, bu yönde etkileyecek kurallar tasarlayamamış olmasıdır." (1994 [1927]:9)

O "en büyük üretim kuvveti", insan, verili, olmuş bitmiş kendinden menkul bir yetişkin olarak kabul edilmiş, ısrarla, üretilme koşulları üzerinde durulmamıştır. Sosyalist toplum üzerinde düşünce, emek ürünlerinin üretimi ve bölüşümünün ötesine taşamamıştır, oysa asıl

---

Buenaventura Durruti'nin eşine ait. Bir kadın İspanyol anarşisti bu değerlendirmeyi doğruluyor ve anarşistlerin kuramsal düzlemdeki her türlü tahakkümden kurtulma talepleri ile somut, asıl düşünceleri ve babaerkil tutumları arasındaki çelişkiye dikkati çekiyor. Vardığı sonuç şu; 'Dürüst ve namusluysalar anarşist değillerdir; anarşistseler, dürüst ve namuslu değillerdir." (Cantzen 1994:163)

dikkat insanın üretilme ve bölüşülme sürecine yerleştirilmelidir.

Bu çerçevede duyarlılık gösteren, bu konudaki önerilerine tümüyle katıldığım iki sosyalistten söz edeceğim, Michael Albert ve Robin Hahnel. Sosyalist bir toplumun komünler yoluyla örgütlenmesini öneriyorlar. Komün önerisini ortaya koymalarının ardında yatan temel toplumsal olgu, farklı norm, değer ve inanç örüntüleriyle birbirleriyle birleşmiş ya da birarada kalmayı arzulayan toplumsal öbeklerin çeşitliliği ve yaygınlığı. Bir taraftan bu çeşitlilik kendinde ırkçılığı, şovenizmi, taassubu barındırdıkça sosyalistlerin önünde ciddi bir problem olarak durur. Öte yandan toplumsal farklılaşma ve gelişme, çeşitliliğin korunması ve zenginleştirilmesiyle olanaklıdır. Toplumun komünler temelinde örgütlenmesi onların görüşüne göre ekonominin konseyler temelinde örgütlenmesiyle koşutluk içerisindedir. Farklı etik, estetik, kozmolojik değer ve beklentilerle birleşen insanların, birbirleriyle etkileşime açık oldukları ve başkalarını hem toplumsal zenginliğin eşit paylaşımı bakımından hem de diledikleri yaşam biçimlerini özgürce gerçekleştirebilmeleri bakımından kendileriyle eş ölçüde gözettikleri toplumsal elbirliği savunuluyor. "Tasavvur ettiğimiz komün, serbestçe seçilen evdir. Potansiyel üyeler önceden gelmiş olanlar tarafından kabul edilirler (ya da reddedilirler). Komün işi eşit olarak bölüşülür. Ne özel ayrıcalıklar vardır, ne de biyolojik olmayan yaşa ya da cinsiyete dayalı emek bölümü vardır. Herkes sorumlulukları paylaşır. Biyolojik anababası olup olmadığına bakılmaksızın tüm yetişkin üyeler çocukların yetiştirilmesinde sorumluluğa ve sevince katılırlar. Farklı komünlerin farklı ilgileri vardır ve yemek, bahçecilik, inceleme üzerine farklı vurguları vardır, mizaç ve zevkler değişirse komün üyeliği de değişir. Fakat mülk olarak insan nosyonu yoktur: kadınlar, çocuklar ve erkekler yaşama yerlerini serbestçe seçebilirler ve değiştirebilirler. Komün içerisinde monogamy ne gereklidir ne de yasaktır; kimi için arzulanır bir cinsel ilişki biçimiyken diğerleri için çoklu cinsel ilişki arzulanırdır. Heteroseksüellik, homoseksüellik ve biseksüellik bunların tümü sıradanlaşacaktır. ... Erotiklik daha yaygın olsa bile, cinsiyetçi pornografi ve ticari seks kesinlikle ortadan kalkacaktır. Cinsellik içerisindeki ritüel ve drama artarken, cinsel sömürü ve kötüye kullanma yok olacaktır. Kişiler arası iliş-

kilerin tonu tümden değişecektir. Aşk kimlik, bağımsızlık, gelir, imaj ve duygusal güvenlik hakkındaki endişelerden aranıcaktır. ... Bir kimseye aşık olmak, şimdi başka birine aşık olmaya yetmeyecek kadar kıt duygusallığı tüketmeyecektir. Tersine, duyguların çoklu ifadesi, sevme kapasitemizi genişletecektir. ... Şimdiki toplumun akrabalar arasında sürdürdüğü toplumsal bağların olumlu yanları yeni biçimler altında korunurken, *geleneksel*, "anne," "baba," "oğul," "kız" rolleri ortadan kalkacaktır. Aşk, yaratıcı liderlik ve duygusal güvenlik sürmekle birlikte, "annelik" ve "babalık" şimdi *hem* kadınlar *hem de* erkekler tarafından gerçekleştirildiğinden, bu rollerde içerili cinsiyetçiliğin ve otoriteryanizmin sosyalist komünde temeli yoktur" (Albert & Hahnel 1981:331-46)[3].

Gerek bu konudaki gerekse *katılımcı ekonomi* konusundaki görüşlerinin değerlendirilmesini başka bir çalışmaya bırakıyorum. Şimdilik şu kadarını söyleyebilirim ki, ekonomik ilişkilere verdikleri önem, sundukları çözümleyici çaba, alıştığımız gibi, cinssel ilişkilere harcadıklarının çok üstünde. Ekonomi ne kadar adil ve demokratik tasarlanırsa tasarlansın kendiliğinden duygudaş ve dayanışmacı insanı oluşturma yeteneğine sahip değildir, sadece önkoşuldur. İnsan, özgül kurumlar içerisinde cinslerin birbirleriyle girdikleri özgül ilişki yordamı yoluyla üretilir. Önümüzdeki gelecek toplum insanın üretilme yordamı ve cinslerin birbirlerini arzulayabilirlikleri bakımından birbirleriyle girecekleri ilişkiler temelinde emek zaman sistemiyle *birlikte* yeniden düşünülmelidir. Albert ve Hahnel'in fikirleri bu doğrultuda çok değerli katkılardır.

[3]Ayrıca bk. Albert, M. & Hahnel, R. 1994. *Geleceğe Bakmak*. s.128.

Başvuru

Aberle, D. 1961. Matrilineal Descent in Cross-cultural Perspective. In "Matrilineal Kinship." Ed. D. Schneider and K. Gough., Berkeley: University of California Press.

Albert, H. & Hahnel, R. 1981. Socialism Today and Tomorrow: Socialism in Theory and Practice. Boston: South and Press.

Albert, M. & Hahnel, R. 1994 [1991]. Geleceğe Bakmak. İstanbul: Ayrıntı Yay.

Alekseyev, V.P. 1993. İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi. İstanbul: Soysal Yay.

Althusser, L. & Balibar, E. 1977 [1968]. Reading Capital. London: The Gresham Press.

Althusser, L. 1971 [1969]. Ideology and Ideological State Apparatuses. In 'Lenin and Philosophy and Other Essays.' Tr. B. Brewster. London: Monthly Review Press.

Balıkcı, A. 1968. The Netsilik Eskimos: Adaptive Process. In Man the Hunter, edited by R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine Publishing Company.

Barthes, R. 1973. Mythologies. London: Paladin.

Berndt, R. M. 1972. The Walmadieri and Guagadja. "In Hunters and Gatherers Today", edited by M.G. Bicchieri. New York: Holt, Rinchart and Winston, Inc.

Bhaskar, R. 1979. The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critque of the Contemporary Human Sciences. Sussex: The Harvester Press.

Binford, L. R. 1980. Willow Smoke and Dogs' Tails: Hunter-Gatherer Settlement Systems and Archeological Site Formation. American Antiquity 45:4-20

Birket-Smith, K. 1929. The Caribou Esmimos, Matiral and Social Life and their Cultural Position. London: Free Press.

——— 1959. The Eskimos. Tr. W. E. Calvert. London: Methuen & Co. Ltd.

Bloch, E. 1990. Marxism and Anthpology. New York:Oxford University Press.

Callinicos, A. 1989 [1983]. Marxism and Philosohy. Oxford: Oxford Universty Press.

Childe, G. 1985. Tarihte Neler Oldu. İstanbul: Alan Yay.

Churcland, P. S. 1988 [1986]. Neurophilosophy: Toward a Unified Science of the Mind/Brain. Massachusetts: The MIT Press.

Clastres, P. 1972. The Guayaki. In "Hunters and Gatherers Today". Ed. M.G. Bicchieri. New York: Holt, Rinchart and Winston, Inc.

Clastres, P. 1991 [1974]. Devlete Karşı Toplum. Çv. M Sert, N. Demirtaş. İstanbul: Ayrıntı Yay.

Clastres, P. 1992 [1980]. Vahşi Savaşçının Umutsuzluğu: Siyasal Antropoloji Araştırmaları. İstanbul: Ayrıntı Yay.

Collier, J. F. 1988. Marriage and Inequality in Classless Societies. California: Stanford University Press.

Coward R. & Ellis, J. 1985 [1979]. Dil ve Maddecilik. Çeviren, E. Tarım. İstanbul: İletişim Yay.

Damas, D. 1972. The Copper Eskimo. In Hunters and Gatherers Today, edited by M.G. Bicchieri. New York: Holt, Rinchart and Winston, Inc.

Denkel, A. 1984. Anlamın Kökenleri. İstanbul: Metis Yay.

——— 1986. Nesne ve Doğası. İstanbul: Metis Yay.

——— 1989. Frege'nin Dil Felsefesi: Ana çizgiler. 'Felsefe Tartışmaları'. No: 5. İstanbul: Panaroma.

——— 1994. Düşünce Dil ve Anlam. 'Felsefe Tartışmaları'. No: 16. İstanbul: Panoroma.

——— 1995. Reality and Meaning. İstanbul: Boğaziçi üniversitesi.

Derrida, J. 1976. Of Grammatology. Baltimore: John Hopkins University Press.

Draper, Patricia. 1975. !Kung Women: Contrasts in Sexual Egelitarianism in Foraging and Sedentary Contexts. In "Toward an Anthropology of Women." Ed. Rayna R. Reiter. Londan: MR

Durkheim, E. & Mauss, M. 1963 [1902]. Primitive Classification. Tr.lated by R. Needham. London: Routledge and Kegan Paul.

Engels, F. 1895. Engels to Schmidt, March 12. In "Letters on Capital." Tr. A. Drummond. London: New Park Publications.

——— 1970 [1884]. Origin of Family, Private Property and State. Selected Works. Moscow: Progress Pub.

——— 1970 [1891]. Introduction to Wage Labour and Capital. Selected Works. Moscow: Progress Pub.

——— 1970 [1893]. Engels to F. Mehring in Berlin. Selected Works. Moscow: Progress Pub.

——— 1976 [1875]. Engels to P. L. Lavrov, November 12-17. In "Historical Materialism." Moscow:Progress Pub.

——— 1976 [1876-82]. Dialectic Of Nature. Moscow:Progress Pub.

——— 1977 [1894]. Anti-Dühring. Moscow: Progress Pub.

——— 1977 [1894]. Anti-Dühring. Moscow: Progress Pub.

Evans-Pritchard, E. E. 1940. The Nuer. Oxford: Clarendon Press.

——— 1971. The Azande. London:Oxford University Press.

——— 1937. Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande. Oxford: Oxford University Press.

Eyüboğlu, İ. Z. 1988. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yay.

Firth, R. 1965 [1939]. Primitive Polnesian Economy. London:

Routheldge & Kegan Poul.

Frankfort, H. 1989 [1951]. Uygarlığın Doğuşu. Çv. A. Şenel. İstanbul: Verso Yay.

Freud, S. 1984 [1913]. Totem ve Tabu. İstanbul: Soysal Yay.

——— 1994 [1927]. Bir Yanılsamanın Geleceği. "Bilim ve İman" içinde. Çeviren H. Z. Kars. İstanbul: Kaynak Yay.

Fried, M. H. 1967. The Evolution of Political Society. New York: Random House.

Godelier, M. 1972 [1966]. Rationality and Irrationality in Economics. New York: Monthly Review Press.

——— 1977 [1973]. Marxist Perspectives in Anthropolgy. England: Cambridge Universty Press.

——— 1988. The Mental and the Material: Thought Economy and Society. Tr. M. Thom. London: Verso.

Guiraud, P. 1984. Anlambilim. Çeviren B. Vardar. Kuzey Yay.

Haas, J. 1990. Warfare and the evolution of tribal polities. In "The Anthropology of War." Cambridge: Cambridge University Press.

Habermas, J. 1988 [1967]. On the Logic of the Social Sciences. Oxford:Polity Press.

——— 1979 [1976]. Communication and the Evolution of Society. Tr. T. McCharty. Boston: Beacon Press.

Hamilton, A. 1989. Descended from Father, Belonging to Country. Politics and History in Band Societies. Cambridge: Cambridge University Press.

Harlan, J. R. 1967. A Wild Harvest in Turkey. Archeolgy 20(3). s.197-201.

Harris, M. 1994. Yamyamlar ve Krallar. Ankara: İmge Yay.

——— 1995. İnekler, Domuzlar, Savaşlar ve Cadılar: Kültür Bilmeceleri. Çv. F. Gümüş. Ankara: İmge Yay.

Hart, C.W.M. & Pilling, A.R. 1960. The Tiwi of North Australia. New York: Hold, Rinehart and Winston.

Hegel, G. W. F. 1976 [1812-16]. Hegel's Science of Logic. London: Allen and Unwin.

——— 1991 [1817]. Mantık Bilimi. Çv. Aziz Yardımlı. İstanbul:

İdea.

——— 1991 [1820]. Hukuk Felsefesinin Prensipleri. Çv. C. Karakaya. İstanbul: Sosyal Yay.

Hiatt, L. R. 1968. Ownership and Use of Land among the Australian Aborgines. In "Man the Hunter." Ed. R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine Publishing Company.

Hindess, B. & Hirst, P.Q. 1975. Pre-capitalist Modes of Production. London:Routledge & Kegan Paul.

Hobbes, T. 1993 [1651]. Leviathan. Çv. M. A. Kılıçbay. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Hoebel, E. A. 1954. The Law of Primitive Man: A study in Comparative Legal Dynamics. Cambridge: Harvard Aniverstiy Press.

——— 1968. The Eskimo: Rudimentary Law in a Primitive Anarchy. In 'Studies in Social and Cultural Anthropology'. Ed. S. H. Katz. San Francisco: W. H. Freeman.

Horkheimer, M. 1986. Akıl Tutulması. İstanbul: Metis Yay.

Ifrah, G. 1995. Rakamların Evrensel Tarihi: Bir gölgenin peşinde. Ankara: TUBİTAK Popüler Bilim Kitapları.

İnsel, A. 1993. İktisat İdeolojisinin Eleştirisi. İstanbul: Birikim Yay.

——— 1995. Armağanın Günümüz Ekonomisindeki Yeri. Toplum ve Bilim 68, Kış 1995.

Isaac, Glynn. 1989. The Archeology of Human Origins. Edited by Barbara Isaac. Cambridge University Press.

Kant, I. 1983 [1783]. Gelecekte Bilim olarak Ortaya çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay.

Kojève, A. 1991 [1947]. Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit. London: Cornell University Press.

Kıvılcımlı, H. 1976. Tarih Devrim Sosyalizm. İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yay.

Leach, E. 1985. Lévi-Strauss. İstanbul: AFA Yay.

Leacock, E. and Lee, R. 1989. Relations of Production in Band Society. In 'Politics and History in Band Societies.' Cambridge: Cambridge University Press.

Leakey, M.D. 1980. Early Man, Environment and Tools. In "Current Argument on Early Man". Ed. Könisson, L. Exeter: Wheaton and Co. Ltd.

Lee, R. B. & Devore, I. 1968. (ed.) Man the Hunter. Chicago: Aldine Publishing Company.

Lee, R. B. 1968a. Problems in the Study of Hunters and Gatherers. In "Man the Hunter," edited by R. B. Lee and I. DeVore. Chicgo:Aldine Publishing Company.

——— 1968b. What Hunters Do for a Living, or, How to make Out on Scarce Resources? In 'Man the Hunter.' Edited by R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine Publishing Company.

——— 1972. The !Kung Bushmen of Botswana. In Hunters and Gatherers Today, edited by M.G. Bicchieri. New York: Holt, Rinchart and Winston, Inc.

——— 1990 [1979]. The !Kung San: Men, Women, and work in a Foraging Society. Cambridge: Cambridge University Press.

——— 1989. Politics, sexual and non-sexual, in egalitarian society. In 'Politics and History in Band Societies.' Cambridge: Cambridge University Press.

Lenin, V.I. 1976 [1914-1916]. Philosophical Notebooks. Moscow: Progress Pub.

——— 1976 [1915]. On the Question of Dialectis. Collected Works, v.38. Moscow: Progress Pub.

——— 1976 [1917-18]. The State and Revolution. In 'Historical Materialism.' Moscow: Progress Pub.

Lévi-Strauss, C. 1962. Totemism. Harmondsworth: Penguin Books.

——— 1967 [1958]. Structural Anthropology. New York: Anchor Books.

——— 1969 [1949]. The Elementary Structures of Kinship. Eyre and Spottiswood.

——— 1984 [1962]. Yaban Düşünce. Çv. T. Yücel. İstanbul:Yapı Kredi Vakfı Yay.

Malinowski, B. 1966 [1922]. Argonouts of the Western Pacific. London: Routledge & Kegan Poul. First published 1922.

——— 1990 [1925]. Büyü, Bilim ve Din. Çv. S. Özkal. İstanbul: Kabalcı Yay.

——— 1992 [1929]. Kuzeybatı Melanezya'da Vahşilerin Cinsel Yaşamı. Çv. S. Özkal. İstanbul: Kabalcı Yay.

Marcuse, H. 1985 [1955]. Eros ve Uygarlık. İstanbul: İdea Yay.

Markman, E.M. 1989. Categorization and Naming in Children. Cambridge: The MIT Press.

Marriott, A. & Rachlin, C. K. 1994. Kızılderili Mitolojisi. Çeviren, Ü. Özünlü. İstanbul: İmge Yay.

Marshall, L. 1961. Sharing, Talking, and Giving: Relief of Social Tensions Among !Kung Bushmen. Africa, No. 31.

——— 1967. !Kung Bushman bands. In "Comparative Political Systems: Studies in the Politics of Pre-Industrial Societies." Ed. R. Cohen and J. Middleton. New York: Natural History Press.

Martin, M. K., & Voorheis, B. 1975. Female of the Species. New York: Colombia University Press.

Marx, K. & Engels, F. 1975 [1844a]. Holy Family or Critique of Critical Criticism. Collected Works, v.IV. Moscow: Progress Pub.

——— 1975 [1844b]. Comments on James Mill. Collected Works vol.III. Moscow: Progress Pub.

——— 1976 [1845]. German Ideology. In 'On Historical Materialism'. Moscow: Progress Pub.

Marx, K. 1975 [1844]. Economic and Philosophic Manuscripts. Collected Works vol.III. Moscow: Progress Pub.

——— 1975 [1846a]. Peuchet: On suicide. In Collected Works, vol. 4. Moscow: Progress Pub.

——— 1983 [1846b]. Marx to Annenkov, December 28. In "'Letters on Capital." Tr. A. Drummond. London: New Park Publications.

——— 1970 [1847]. Wage Labour and Capital. Selected Works. Moscow: Progress Pub.

——— 1970 [1852]. The Eigteenth Brumaire of Luis Bonaparte. Selected Works. Moscow: Progress Pub.

——— 1981 [1857-58]. Grundrisse. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.

——— 1977 [1859]. Contribution to the Critique of Political Economy. Tr.lated by. S. W. Ryazankskaya. Ed. M. Dobb. USSR.

——— 1972 [1861-63], III. Theories of Surplus Value III. Moscow: Progress Pub.

——— 1983 [1868]. Marx to Kugelmann, July 11. In 'Letters on Capital.' Tr. A. Drummond. London: New Park Publications.

——— 1965 [1887] (1867). Capital. v.I. Moscow: Progress Pub.

——— 1970 [1875]. Marginal Notes to the Programme of the German Workers' Party. Moscow: Progress Pub.

——— 1978 [1884] (1870-78). Capital. v.II. London: Penguin Books.

——— 1981 [1894]. Capital. v.III. London: Penguin Books.

Mauss, M. 1954 [1950]. The Gift. Forms and Functions in Archaic Societies. Tr.: Ian Cunnison. Illinois: The Free Press Glencoe.

McKnight, D. 1986. Avustralya'daki Aborgine'lerin Kampında Toplu Dövüş. Çeviren, D. Hattatoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yay.

Meillassoux, C. 1991 [1975]. Maidens, Meal and Money. Cambridge: Cambridge University Press.

Mellaart, J. 1988 [1971]. Yakın Doğu'nun En Eski Uygarlıkları. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.

Parsons, T. 1979 [1951]. The Social System. New York: The Free Press.

Piaget, J. 1982 [1971]. Yapısalcılık. Ankara: Dost Yay.

Premack, A. & Premack, D. 1983. The Mind of An ape. New York: Norton.

Putnam, H. 1975. Mind, Language and Reality. London: Cambridge University Press.

——— 1981. Reason, Truth and History. Cambridge: Cambridge University Press.

Radcliffe-Brown, A. R. 1962. African Systems of Kinship and Marriage. London:Oxford University Press.

——— 1964 [1932]. The Andaman Islanders. New York: The Free Press of Glencoe.

Reed, E. 1982. Kadının Evrimi. İstanbul:Payel Yay.

Reich, W. 1987. Cinsel Ahlakın Boy Göstermesi. İstanbul:Payel Yay.

Reichenbach, H. 1981. Bilimsel Felsefenin Doğuşu. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Richards, A. I. 1964. Hunger and Work in a Savage Tribe. New York: The World Publishing Com.

——— 1969 [1939]. Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia: An Economic Study of the Bemba Tribe. Great Britain: Oxford University Press.

——— 1961 [1941]. The Political System of the Bemba Tribe-Northeastern Rhodesia. In African Political Systems, edited by M. Fortes and E.E. Evans Pritchard, M.A. London:Oxford University Press.

Rose, F. G. 1968. Land-Owning Groups, and Initiations. In Man the Hunter, edited by R. B. Lee and I. DeVore. Chicago:Aldine Publishing Company.

Sahlins, M. 1974. Stone Age Economics. Great Britain: Tavistock Pub.

Sartre, J. P. 1985 [1971]. Sketch For a Theory of the Emotions. Tr. P. Mairet. London: Methuen & Co. Ltd.

Saussure, F. 1985 [1916]. Genel Dilbilim Dersleri. Ankara: Birey ve Toplum.

Savran, G. 1987. Sivil Toplum ve Ötesi; Rousseau, Hegel, Marx. İstanbul: Alan Yay.

Schrempp, G. 1992. Magical Arrows: The Maori, The Greeks, and The Folklore of the Universe. London: The University of Wisconsin Press.

Service, E. 1962. Primitive social Organization: An evolotionory perspective. New York:Random House.

——— 1971. Cultural Evolutionism. New York

Silberbauer, G. 1972. The G\WI Bushmen. In "Hunters and Gatherers Today." Ed. M.G. Bicchieri. New York: Holt, Rinchart and Winston, Inc.

——— 1989. Political Process in G/wi Bands. In 'Politics and History in Band Societies.' Cambridge: Cambridge University Press.

Spencer, B. & Gillen, F. J. 1927. The Arunta. Vol. 1. London: The Macmillan Co.

Suttles, W. 1968. Coping with Abundance: Subsistence on the Northwest Coast. In Man the Hunter, edited by R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine Publishing Company.

Şenel, Alaeddin. 1985. İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi. Istanbul:Birey Toplum Yay.

Tanno, T. 1976. The Mbuti Net-Hunters in the Ituri Forest, eastern Zaire: their hunting activities and band composition. African Studies, Kyoto University, No:10.

Topaloğlu, A. 1996. İnsanlaşma Süreci ve Düşüncenin Kökeni. "Bilim ve Ütopya" içinde. Sayı 20, Şubat.

Teber, S. 1985. İlk Toplumların Gelişimi. İstanbul: Say Yay.

Testart, A. 1982. The Significance of Food Storage among Hunter Gateherers: Residence Patterns Population Densities, and Social Inequalities. Current Anthropology 23:523-537.

——— 1987. Game Sharing Systems and Kinship systems Among Hunter-Gathers. Man 22:287-304.

Tindale, N. B. 1972. The Pitjandjara. In "Hunters and Gatherers Today", edited by M.G. Bicchieri. New York: Holt, Rinchart and Winston, Inc.

Tura, S. M. 1989. Freud'dan Lacan'a Psikanaliz. İstanbul: Ayrıntı.

Turnbull, C. M. 1989. The ritualization of potential conflict between the sexes among the Mbuti. In "Politics and History in Band Societies." Cambridge: Cambridge University Press.

Tylor, E. B. 1888. In a Method of Investigating Development of Institutions: Applied to Laws of Marriage and Descent. Journal of the Royal Anthropological Institute. No. 18.

Voloshinov, V.N. 1973 [1929]. Marxism and The Philosophy of Language. Tr.lated by L. Matejka and I.R. Titunik. New York: Seminar Press.

Vygotsky, L.S. 1965 [1934]. Thought and Language. Massachusetts: The M.I.T. Press.

Watanabe, H. 1968. Subsistence and Ecology of Northern Food

Gatherers with Special Reference to the Ainu. In 'Man the Hunter.' Edited by R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine Publishing Company.

——— 1972. The Ainu. In 'Hunters and Gatherers Today.' Edited by M.G. Bicchieri. New York: Holt, Rinchart and Winston, Inc.

Wayda A. P. 1976. War in Ecological Perspective. London: Lenum Press.

Weil, S. 1993. Özdekçi Görüş Açısı. "Felsefe Tartışmaları" içinde, çev. V. Hacıkadiroğlu. No:13. İstanbul: Panoroma.

White, L. A. 1959. The Evolution of Culture. New York: McGraw-Hill.

Whitehead, A. N. 1966 [1938]. Modes of Thought. New York: The Free Press.

Wiessner, P. 1989. Risk, reciprocity and social influences on !Kung San economics. In "Politics and History in Band Societies." Cambridge: Cambridge University Press.

Woodburn, J. 1968a. An Introduction to Hadza Ecology. 'Man the Hunter.' Edited by R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine Publishing Company.

——— 1968b. Stability and Flexibility in Hadza Residental Groupings. 'Man the Hunter.' Edited by R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine Publishing Company.

——— 1979. Minimal politics: the political organization of the Hadza of North Tanzania. In "Politics in Leadership: A Comparative Perspective." Ed. W. A. and Shack, P. S. Cohen. Oxford: Clarendon Press.

Yengoyan, A. A. 1968. Demographic and Ecological Influences on Aboriginal Australian Marriage Sections. In Man the Hunter, edited by R. B. Lee and I. DeVore. Chicago: Aldine Publishing Company.

Zipf, G. K. 1949. Human Behaviours and the Principle of Least Effort. Cambridge: Addison-Vesley.

Konu indeksi

Aché, 133
Adak, 212, 297
Adlandırma, 28, 29, 31, 33, 36, 48, 51, 206, 324, 326
Aile, 35, 40, 55, 56, 57, 69, 75, 76, 117, 126, 137, 138, 143, 146-149, 159, 162, 163, 166, 168, 169, 170-173, 177, 178, 181-184, 187-190, 193, 195, 202, 203-206, 214-218, 220-222, 227, 229, 230, 233, 234, 239, 240, 244, 245, 248, 273, 275, 279-282, 286, 289, 290-296, 300-308, 310, 312-315, 326, 327, 362, 367, 381; Birim aile, 138, 171, 206, 215; Geniş aile, 35, 117, 138, 182, 214, 215, 248, 289-301, 305-308, 310, 312; Evlilik, 72, 147, 148, 169-172, 187, 192, 206, 210, 216, 219-227, 231, 234, 236, 238, 239-241, 245, 278, 281, 282, 288, 290, 299, 300, 307, 309; Eşleşme, 100, 143, 162, 164, 166, 168-172, 206, 210, 216, 218, 220, 221, 222, 226-232, 235, 239, 241, 242, 245, 276, 277, 278, 281, 296
Ainu, 81, 82, 286, 287, 299, 329
Akrabalık ilişkileri, 47, 54, 137, 143, 147, 148, 160, 169-171, 179, 185, 187-191, 223, 229, 230, 232, 233, 246, 258, 275, 304-307
Ambar, 92, 115, 141, 214, 218, 229, 257, 287, 289-291, 298, 300-307, 311-313
Andamanlılar, 100, 178, 179, 181, 188, 191, 219, 221, 248, 265, 319, 328, 330
Anlam, Soyut anlam, 38, 39, 42, 47-49, 318; Somut anlam, 38, 39, 42, 47, 48, 318; tematik ilişkisellik, 34, 324
Anlamverebilirlik, 156
Armağan, 85, 97, 121, 143, 151-192, 212, 224, 226, 230, 245, 260, 274, 275, 277, 279, 280, 290, 293-295, 301, 302, 304, 308, 311, 312, 349, 362, 372, 376
Artı-emek, 107, 108, 120, 123-125, 127, 138, 259, 260, 261, 263, 300, 303, 315
Artı-ürün, 120-123, 125, 126, 129, 130, 139, 164, 180, 182, 186, 191, 215, 260-262, 279, 290, 291, 300-305, 308, 310-312
Artı-zaman, 115, 120-126, 127, 129, 226, 260, 261, 263, 290, 304
Arzu, 33, 63, 85, 86, 90-92, 338-

340
Ateş, 8, 39, 61, 63
Athapaskan, 82
Australapithecus, 8
Avusturalya, 59, 69, 77, 82, 99, 100, 137, 138, 141, 147, 190-193, 198, 221, 222, 229, 231-239, 245-247, 253, 268, 277, 278, 279, 297, 298-310, 317, 331

Babalık, 219, 239
Bantu, 134, 135, 172
Başlıkhizmeti, 192
Bilinçdışı, 91, 92, 203, 205, 332, 335, 337-341, 357, 359, 360, 363
Bilinç, 11, 36, 41, 50, 55, 62, 72, 89, 91, 92, 103, 108, 153, 199, 201, 203-205, 217, 280, 281, 311, 325, 332, 335, 336-341, 345, 353, 357-369, 374, 378
Bireysel özel Mülkiyet, bk. Mülkiyet
Bireysel tüketim, bk. tüketim
Birim aile, bk. Aile
Boş zaman, 121, 122, 123, 129
Büyü, 154, 277, 328, 349, 350, 359

Cairn, 236
Cinssel emek bölümü, 54, 59-64, 66, 68, 70-119, 121, 123, 127, 129, 131, 147, 151, 168, 198, 208, 210, 213, 218, 267, 268, 269, 270, 271, 288, 290, 319
Copper Eskimoları, 81

Çeyen, 144, 285
Çocuklu-insan, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 78, 80, 81, 84, 85, 171, 172, 216, 219
Çokkarılılık, 231, 234, 237-239, 277, 288-290, 295, 297-301, 307
Cömertlik, 202, 216, 292-297, 302, 303, 311

Dağıtım ilişkileri, 119, 147, 160, 162, 187, 191, 192, 233; bk. Üretim ilişkileri
Değer ilişkileri, 159, 160, 161, 166, 167, 189, 199
Devlet, 102, 165, 167, 170, 176, 180, 204, 223, 250, 251, 254, 310, 313, 311, 315, 371, 376, 377, 381, 382; bk. Sınıflaşma.
Devlet mülkiyeti, bk. Mülkiyet
Din, 144, 329, 334, 352
Dogrib, 133, 247
Duygu, 48, 49, 54, 58, 62, 63, 72, 90-92, 96, 153, 155, 156, 165, 180, 186, 195, 197-205, 214, 217, 235, 238, 293, 294, 317-319, 321, 323, 325, 327, 329, 331-348, 351-369
Düzanlam, 337, 339

Eğitim, 60, 65, 66, 71, 80, 115, 117, 197, 201, 202, 219, 235, 237-241, 253, 270, 281, 365
Egzogami, 146, 147, 220, 224, 227, 228, 230, 231
Eldeğiştirme, 73, 122, 153, 159, 161, 163, 178, 179, 183-187, 225, 226, 227, 280, 304
Emek süreci, 6, 7, 10, 27, 43, 51, 52, 53, 54, 56-61, 64-71, 75, 79, 82-94, 107-109, 113, 126, 138,

145, 147, 148, 151-159, 163, 164, 171-190, 193, 195, 197, 198, 209, 227, 230, 243, 251, 252, 273, 275, 287, 290, 292, 293, 304, 312, 319, 320, 321, 328, 349, 350, 351, 352, 376
Emek üretkenliği, 54, 64, 78-86, 93, 94, 102, 103, 108-131, 135-138, 139, 156, 209, 237, 238, 259, 263, 264, 266, 289, 291, 310, 332, 380
Entropi, 101-111, 119
Epipaleolitik, 130
Eskimo, 31, 70, 76, 81-85, 121, 129, 131, 133, 135, 137, 143, 145, 151, 174, 175, 178, 191, 206, 209, 210, 215, 220, 221, 246, 247, 268, 278, 286
Evcilleştirme, 46, 99, 141, 142
Evlilik, bk. Aile
Evrim, 100-108, 119, 122, 123, 124, 127, 128, 134, 159, 166, 170, 216, 224, 314, 331, 346, 352, 354
Eşitsizlik, 147, 178, 189, 239, 245, 247, 249, 251, 255, 257, 259, 261, 263, 265, 267, 269, 271-273, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 291, 292, 294, 296, 303, 308, 311, 312, 314, 376, 380, 381
Eşleşme, bk. Aile

G/wi, 148, 238, 278
Geniş Aile, bk. Aile
Gereksinme, 5, 9, 31, 50, 56, 63-79, 82, 84-99, 101, 107, 108, 115, 117-119, 120, 121, 122, 123-128, 130, 139, 141-145, 152, 155, 156, 160, 162, 164, 169, 171-175, 177, 179, 182, 183-186, 188, 195, 196, 198, 200, 207, 208, 210, 213-218, 224, 229, 233, 238, 245, 259-265, 270-274, 279, 287, 289, 290, 292, 296, 301, 303, 306, 310-312, 314, 315, 337, 354, 355, 372-375, 378, 379, 381
Göçebelik, 133-139, 141, 143, 145, 147, 149, 233, 281
Gösterge, 23, 36, 37, 94, 131, 213, 221, 308, 335, 337, 339, 340, 365
Guagadja, 138, 277
Guayaki, 190, 191, 209, 231, 232

Hadza, 117, 118, 174, 181, 192, 222, 247, 259
Havai, 216, 217, 240, 314
Homo erectus, 128
Homo habilis, 10, 17, 128

Iglulik Eskimoları, 215

İçgüdü, 6, 11, 12, 20, 28, 54, 56, 60-63, 65, 67, 70, 72, 88, 155, 200, 207, 213, 227, 240, 241, 242, 254, 271, 352-356, 366, 373, 374, 382
İdeoloji, 11, 72, 77, 155, 160, 188, 199, 201, 202, 213, 251, 252, 269, 276, 277, 325, 326, 346, 351, 367
İm, 22, 48, 49
İnanç, 18, 93, 100, 154, 157, 158, 199, 212, 317, 318, 321, 328, 332, 343-351, 357-359, 360, 363, 366, 367

İnsest, 6, 54, 62, 72, 75, 116, 171, 205-207, 210-216, 220-224, 227, 228, 231, 232, 234, 236, 240, 272, 278, 281, 309, 367

Kiowa, 326, 335
!Kung, 76, 77, 79, 85, 127, 129, 133, 146, 177, 182, 188-193, 195, 205, 215, 220, 221, 234, 235, 244, 245, 247, 248, 257, 260, 267, 268, 270, 271, 279, 282, 293
Kişisel mülkiyet, bk. Mülkiyet
Kölelik, 90, 97, 121, 151, 158, 166, 167, 170, 179, 196, 209, 242, 257, 258, 259, 315, 381
Kollektif özel mülkiyet, bk. Mülkiyet
Komançi, 144, 258, 278, 279
Kümeleme, 12, 13, 20-30, 33, 48, 326
Kurlaşma, 261, 263, 291, 296, 303, 308, 310, 311, 376
Kurum, 57, 93, 96-98, 122, 123, 147, 154, 155, 168, 169, 195, 197, 199-205, 214, 220, 223, 225, 233, 247, 295-297, 301, 302, 306, 314, 315, 332, 334, 341, 355, 363, 366, 367, 368, 369, 375
Kwakiutl, 97, 133, 311

Levirate, 221
Libido, 373, 374
Lüks, 94, 95, 296, 297

Makam mülkiyeti, bk. Mülkiyet
Mbuti, 82, 134, 135, 143, 157, 175, 206, 213, 247
Meta , 94, 97, 114, 153, 168, 177, 181, 185, 186, 251, 280, 294, 296, 304, 306, 322, 377-379
Metafor, 160, 303, 318, 324-330, 332-341, 346
Metonim, 199, 318, 326-341, 346
Mezolitik, 130, 140, 141
Mit, 160, 328, 330, 332, 334, 337, 338, 339, 343
Mülkiyet, 94, 159, 163, 168, 208, 218, 233, 243, 247, 249, 250-252, 255, 258, 279, 281, 312, 379; Devlet mülkiyeti, 180, 313; Kişisel mülkiyet, 95, 175, 179, 180, 187, 193, 278, 297; Kollektif özel mülkiyet, 249, 250; Makam mülkiyeti, 313; Özel mülkiyet, 159, 166, 176, 179, 180, 187, 249, 250, 313, 376, 378; Toplumsal mülkiyet, 178-180, 193, 233, 252, 272, 313; Toprak mülkiyeti, 166, 246, 257, 313
Murgin, 236
Mısır, 35, 36, 142, 240

Natuf Kültürü, 141
Nesne-üretken tüketim, bk. tüketim
Netsilik Eskimo, 121, 178, 209
Ngadadjara, 190
Nootka, 133
Nüfus, 5, 58, 113, 116-118, 120, 122, 125, 126, 134-138, 167, 169, 174, 182, 188, 201, 206, 207, 210, 212, 219, 229, 236-238, 240, 241, 244, 257, 264, 280, 288, 289, 298, 307, 309, 311, 312,

315, 382

Oba, 75, 132, 133, 135-149, 162, 174, 202, 206, 214, 215, 218, 221, 225, 227, 229, 233, 277, 278, 306, 307
Oturganlaşma, 116, 146, 147, 171, 257, 286-291, 307, 313

Özel mülkiyet, bk. Mülkiyet
Özne-üretken tüketim, bk. tüketim

Pitjandjara, 77, 231
Potlaç, 97, 159, 196, 302, 311
Prestij rekabeti, 254, 302
Ritüel, 58, 59, 72, 107, 121, 277, 367, 384

Saçılma ve salkımlanma, 137, 138
Saharanahua, 265
Savaş, 77, 78, 98, 115, 122, 129, 144, 167, 196, 209-211, 225, 226, 241, 243, 248-260, 299, 308, 310, 311, 313, 314, 333
Semang, 82
Serbest-zaman, 117, 120-123, 127, 128, 130, 266
Sessiz takas, 226
Sömürü, 78, 84, 123, 242, 243, 245-274, 277-281, 310-312, 314, 370, 376, 377
Somut anlam, bk. Anlam
Sororal poligini, 289, 300, 307
Sosyalizm, 123, 269, 371, 372, 373, 378
Soy, 222, 223, 240, 246, 247, 288, 307, 308, 309, 312
Soyut anlam, bk. Anlam
Sümer, 97, 306
Sünnet, 231, 239, 279, 280
Sınıflaşma, 242, 257, 259, 261, 263, 278, 291, 296, 299, 309, 310, 314, 315, 381

Telef edici tüketim, bk. tüketim
Tematik ilişkisellik, bk. Anlam.
Tikopia, 107, 196
Tiwi, 59, 82, 99, 141, 220, 238, 239
Tlinkit, 196, 260
Toplumsal bellek, 116
Toplumsal emek üretkenliği, 54, 83, 84, 113, 115, 117-120, 135, 136, 138, 289, 291, 332
Toplumsal entropi, 103, 119
Toplumsal mülkiyet, bk. Mülkiyet
Toprak mülkiyeti, bk. Mülkiyet
Totem, 90, 99, 100, 116, 160, 198, 207, 231, 247, 306, 333, 334, 342, 343, 367
Trobriandlılar, 154, 196, 279, 297, 298, 299, 302, 309, 342, 353
Tüketim, 63, 75, 87, 89, 90, 92, 93, 116, 124, 147, 151, 157, 161-163, 171, 178, 195-199, 230, 251, 259-261, 300, 303, 305, 374, 377, 378, 381; Bireysel tüketim, 162, 163, 171, 195, 197, 198, 261, 378; Nesne-üretken tüketim,197; Nesne üretken tüketim, 197-199; Telef edici tüketim, 196; Tüketken-tüketim, 197; Üretken-tüketim, 197

Üleşme, 5, 6, 8, 54, 65, 66, 70-75, 84, 127, 143, 148, 186, 214, 218, 227, 230, 234
Üretim ilişkileri, 27, 31, 51, 83, 84, 93, 97, 98, 100, 103, 114, 119-121, 131, 142-144, 149, 154-171, 176, 188, 191, 193, 196, 198, 201, 202, 214, 220, 222, 223, 225, 228, 233, 242, 268, 278, 282, 330, 341, 343, 346, 351
Üretim kuvvetleri, 59, 84, 92, 93, 94, 97, 103, 106, 110, 119, 120, 128, 139, 144, 145, 151, 152, 155, 164-166, 203, 263, 274, 310, 314, 323, 364
Üretken-tüketim, bk. tüketim

Walmadieri, 138, 277

Yananlam, 337, 339
Yanomamo, 211
Yararlılık, 86-88, 91, 95, 97, 108, 113-115, 131, 176, 177, 208, 215, 304

Zahmet, 107, 108
Zilyetlik, 177, 245, 252
Zina, 185, 219, 220, 221, 272, 278, 279, 281, 367
Zorunlu gereksinme, 88, 93, 98, 118, 120-124, 184, 259, 311, 372
Zorunlu zaman, 107, 113, 120, 122, 372
Zulüm, 262

Yazar indeksi

Aberle, D, 287, 289
Alekseyev, V.P, 10
Althusser, L, 161, 199, 223, 341, 342
Althusser, L. & Balibar, E, 341
Aristo, 16, 45, 48

Balıkcı, A, 178
Barthes, R, 337
Berndt, R. M, 138, 247, 277
Bhaskar, R, 345
Binford, L. R, 128, 133
Birket-Smith, K, 175
Bloch, E, 267, 268
Boas, F, 332
Bruner, J, 17
Buharin, 371

Cantzen, R.382
Carnap, R, 23
Chayanov, A. V, 226
Childe, G, 51, 110, 129
Chomsky, N, 17, 41, 44, 45, 330
Clastres, P, 190, 210, 253, 254
Collier J. F, 218
Coward R. & Ellis, J, 330

Damas, D, 209
Denkel, A, 17
Derrida, J, 41, 337, 338
Devore, I.
Dilthey, W, 157
Draper, P, 270
Durkheim, E, 55, 333, 334

Engels, F, 9, 11, 16, 18, 43, 46, 47, 49, 56, 57, 67, 94, 107, 108, 126, 159, 160, 168, 167, 169, 170, 200, 216, 217, 254, 325, 369, 372, 371, 381
Evans-Pritchard, E.E, 34, 299, 351
Eyüboğlu, İ. Z, 34

Feyerabend, P.
Firth, R, 107, 157
Foucault, M, 41
Frankfort, H, 97
Frazer, J. G, 334
Frege, G, 25, 30, 38, 48
Freud, S, 161, 200, 201, 205, 217, 254, 327, 332, 338, 339, 341, 344, 360, 373, 374, 373, 374, 382
Fried, M. H, 177, 256

Gadamer, H, 157
Gödel, K, 16
Godelier, M., 68, 103, 157, 161, 169, 328
Guiraud, P, 357

Haas, J, 255
Habermas, J, 56, 68, 69, 70
Hamilton, A, 246, 247, 277
Harlan, J. R, 117
Harris, M, 78, 81
Hart, C.W.M., 60, 220
Hegel, G. W. F, 11, 14, 16, 37, 47, 90, 91, 341
Heraklit, 12
Hiatt, L. R, 245, 247
Hindess, B. & Hirst, P.Q.
Hoebel, E. A, 144, 179, 221, 246, 245, 258, 279
Horkheimer, M, 112, 362
Hume, D, 16, 18, 19, 24
Husserl, E, 341, 357, 358, 359, 360

Ifrah, G, 44
Isaac, G, 6, 7, 8, 10, 11

İnsel, A, 280

James, W.

Kant, I, 19, 50, 56, 101
Kojève, A, 16
Kollantai, 381
Kripke, S. A, 21
Kuhn, T, 41, 346
Kıvılcımlı, H. 88, 156

Lacan, J, 205, 339, 341, 342, 359
Leach, E, 228, 342
Leacock, E. & Lee, R.
Leakey, M.D, 27
Lee, R. B, 75, 77, 79, 81, 85, 127, 129, 146, 173, 192, 195, 207, 215, 220, 221, 234, 235, 239, 243, 245, 248, 257, 267, 268, 270, 274, 282, 293, 380
Leibniz, G. W, 47
Lenin, V.I, 13, 371, 373, 375, 376
Lévy-Bruhl, L. 35. 319
Lévi-Strauss, C, 37, 159, 160, 205, 222-224, 226-228, 300, 323, 326-329, 332-343, 345, 358, 359
Locke, J, 21, 38

Malinowski, B, 154, 279, 298, 309, 337, 342, 344, 350, 354, 359
Marcuse, H, 374
Markman, E.M, 33
Marriott, A. & Rachlin, C. K, 326
Marshall, L, 189, 243
Martin, M. K, & Voorheis, B.
Marx, K., 5, 9, 11, 43, 49, 54, 56, 57, 59, 67, 86, 92, 93, 94, 97, 107, 108, 113, 120, 121, 123, 124, 126, 133, 134, 139, 142, 143, 152-154, 157-164, 166, 167, 169, 170, 176, 187, 193, 195, 196, 197, 199, 205, 243, 247, 250-252, 254, 255, 258-263, 327, 331, 345, 368, 369, 372-376, 378, 379, 380-382
Marx, K. & Engels, F, 9, 43, 49, 57, 108, 126, 169, 369

Mauss, M, 55, 159, 223, 225, 311, 323, 335
McKnight, D, 253, 254
Meillassoux, C, 213, 269
Mellaart, J, 140
Monod, J, 41
Murdock, G. P, 77, 241, 288, 298

Nietzsche, F, 373

Piaget, J, 17, 332
Pilling, A.R, 60, 220
Platon, 11, 19, 25, 271
Polanyi, K, 159, 160
Popper, K, 322
Premack, A. & Premack, D, 20
Pritchard, E. E, 33, 241, 299, 351
Putnam, H, 46, 47

Radcliffe-Brown, A. R., 180, 182, 188, 191, 219, 221, 244, 248, 265, 278, 319, 337
Reed, E, 211
Reich, W, 47, 333
Reichenbach, H.
Richards, A. I., 92, 172, 267, 299
Ricoeur, P, 157
Rorty, R, 41
Rose, F. G, 229, 231, 235
Russel, B, 23, 24

Sahlins, M, 127, 129, 184, 186, 225-227, 230, 280, 303
Sartre, J. P, 357, 359, 360
Saussure, F, 21-23, 31, 36, 37, 41, 44, 45, 223, 329, 335, 337, 339
Savran, G, 271
Schrempp, G.
Service, E., 222, 232, 233
Silberbauer, G, 148, 225, 278, 277
Spencer, B. & Gillen, F. J.
Suttles, W, 301

Şenel, A, 27, 186, 325

Tanno, T, 135
Teber, S, 52
Testart, A, 191, 193, 230, 231, 232, 231, 233, 305
Tindale, N. B, 77
Tura, S. M.
Turnbull, C. M.
Tylor, E. B, 210, 217

Voloshinov, V.N, 36, 38, 42
Vygotsky, L.S, 33, 39, 48, 49, 51, 364
Watanabe, H, 81, 82, 81, 286
Wayda, A. P, 257
Weber, M, 56
Weil, S, 355
White, L. A, 5
Whitehead, A. N.
Wiessner, P, 182, 188, 244, 271
Wittgenstein, L, 23, 40, 41, 49
Woodburn, J, 118, 174, 181, 192, 247

Yengoyan, A. A, 236

Zipf, G. K, 108

EŞİTLİKÇİ TOPLUMLAR

Mustafa Cemal

"Neden insanlar atalarının kurt, soğan, ay hatta alelade cansız bir nesne olduklarına inanırlar? Neden bitkiler, hayvanlar, gökcisimleri vb. kişileştirilir? Neden Tikopyalılar battaniyelerini yakarlar, neden Avusturalyalı devşiricilerin erkekleri cinsel organlarında ve bedenlerinin diğer kısımlarında ağır yaralar açarlar? Erkeğin kadının sepetine dokunması, kadının erkeğin yayına dokunması neden yasaklanır? Neden insanlar belli cinsleri tabu sayarlar? Neden kapitalist kara tapar? Neden kadın Arabistan sıcağında kara çarşafa sokulur? Neden insanlar sırtlarını zincirlerle döverler? Neden kimi hayvanların ve bitkilerin yenilmesi yasaklanır?.. Sanırsınız ki, bu inançlarla doğmuşlardır. Eylemlerini gerçekliğin ta kendisi olduğundan kuşku duymadıkları inançlara göre gerçekleştirir, ona uygun olarak örgütlenir, ona göre yaşarlar. Karşımızda iki problem durmaktadır: İlki, inanç olarak içselleşen fikirler insan zihninde nasıl doğarlar; ikincisi, bu fikirler inanç olarak nasıl olup da kişide içselleşir, onun duygusal varoluşunu, öznelliğini kurarlar?"

ISBN 975-344-117-7

9 789753 441179

belge yayınları